

Herudover kan stadig fås:

- 1978: nr. 4, kr. 10,-.
1979: nr. 1 og nr. 2, kr. 20,- pr. nr. (3-4 udsolgt).
1980: nr. 1, nr. 3 og nr. 4, kr. 25,- pr. nr., alle 3 numre
kr. 50,- (nr. 2 udsolgt).
1981: nr. 1, nr. 2, nr. 3-4. Hele årgangen kr. 70,-. Nr. 1 og
2 kr. 35,- pr. nr. Nr. 3-4 kr. 50,-.
1982: nr. 1, nr. 2, nr. 3-4. Hele årgangen kr. 85,-. Nr. 1 og 2
kr. 35,- pr. stk., nr. 3-4 kr. 50,-.
1983: nr. 1 og nr. 2 (kun 2 numre i årgangen). Abonnement
kr. 60,-. Pr. nr. kr. 40,-.

UDKAST

DANSK TIDSSKRIFT FOR

KRITISK SAMFUNDSVIDENSKAB

INDHOLD:

- Ingvolf Ibus - Zenia Jepsen - Marita Mortensen:
- Indledning til oversættelse af Klaus Holzkamps
artikel s 121
- Klaus Holzkamp:
- Hvad kan man lære om opdragelse hos Karl Marx s 126
- Sven Mørch:
- Er ungdomsproblemet et socialisationsproblem? s 152
- Ole Dreier:
- En kamp for den rigtige teori
Om forholdet mellem teori, erfaring og terapi i
Judy Gammelgaards case-analyse s 182
- Oversigt 1979 - 1983: s 262

Nr. 2 1983 11. årg.

ISSN 0105-2691

Tidsskriftet UDKAST udgives af Psykologisk Laboratorium ved Københavns Universitet i samarbejde med Dansk Psykologisk Forlag.

UDKAST udkommer med 2 numre om året.

Alle rettigheder forbeholdes redaktionen.

Redaktører: Sven Mørch, Helle Andersen, Claus Ljungstrøm (ansvarshavende).

Sekretær: Elisabeth Kastrup

Interesserede manuskriptforfattere bedes kontakte redaktionen på UDKAST's adresse:

UDKAST
 Psykologisk Laboratorium
 Njalsgade 90
 2300 Kbh. S.
 Tlf: 01 - 54 22 11

Tegning af årsabonnement og/eller køb af enkeltnumre sker ved indbetaling på Dansk Psykologisk Forlags girokonto: 70 641 52 eller direkte til:

Dansk Psykologisk Forlag
 Hans Knudsens Plads 1 A
 2100 Kbh. Ø.
 Tlf: 01 - 18 27 57

Der kan ikke længere tegnes abonnement og/eller købes enkeltnumre ved henvendelse til Psykologisk Laboratorium.

Årsabonnement for 1983 koster 60 kr., enkeltnumre 40 kr.

Årsabonnement for 1984 koster 70 kr. (2 numre) enkelt numre 45 kr.

For tidligere numre se bagerst i dette nummer.

Trykkested: Eks-skolens trykkeri

ISSN: 05105 - 2691

OM OPDRAGELSEN

- Oversætternes indledning og kommentarer til Klaus Holzkamp's artikel: Hvad kan man lære om opdragelse hos Karl Marx.

Ingolf Ibus

Zenia Jepsen

Marita Mortensen

Efterfølgende artikel er en oversættelse af Klaus Holzkamp's artikel: "Was kann man von Karl Marx über Erziehung lernen?", der har været offentliggjort i det vesttyske tidsskrift "Demokratische Erziehung" (DE) 1983, hæfte 1, udgivet af Pahl-Rugenstein. Artiklen skal ses i sammenhæng med en opdragelsesdiskussion, der har stået på i Vesttyskland i nogen tid, fortrinsvis i DE. Denne er bl a afstedkommet på grundlag af et stencilat af Holzkamp. Dette er senere offentliggjort i "Forum Kritische Psychologie" 11, 1982, og bl a titlen på dette stencilat: "We don't need no education", har frembragt beskyldninger mod Holzkamp om at gå ind for en "laissez-faire"-pædagogik. Denne udlægning er bl a fremkommet i en opdragelsesdebat i DE, 1982, hæfte 5. Den oversatte artikel skal ses som et svar på disse beskyldninger.

Diskussionen er dog ikke stoppet hermed, men foregår stadig. Senest har Ute Osterkamp i DE, 1983, hæfte 5 haft et indlæg med overskriften "'Erziehung' zum Widerstand?" som led i den debat den oversatte artikel har givet anledning til (1).

For ikke at bringe en tilsvarende diskussion herhjemme ud på et sidespor fra starten, mener vi, at det er væsentligt at holde fast i, hvad Holzkamp vil påpege i artiklen.

Holzkamp forholder sig først og fremmest til opdragelse meget alment bestemt, og angiver dernæst opdragelsens specifikke form i det borgerlige samfund og dens betydning for børns udvikling her. Holzkamp fastslår, at alle, også venstreorienterede, fungerer og klarer sig i et kapitalistisk samfund med alle dets modsigelser, og han fokuserer derfor på, hvorledes man i sine relationer er underlagt kapitalens valoriseringsproces; hvordan man er indfanget af modsigelserne i det kapitalistiske samfundssystem og de konsekvenser, det har for den måde, man forholder sig til barnets udvikling og den måde, man opdrager på. Ud fra disse overvejelser når Holzkamp frem til, at den gængse borgerlige opdragelsesform er undertrykkende i forhold til barnets egne udviklingsinteresser, og blot reproducerer en udvikling, der sigtet mod det, at kunne klare sig i det kapitalistiske samfund.

Det er ikke Holzkamp's mening, at der slet ikke skal finde opdragelse sted overhovedet. Det er ikke opdragelse som sådan, Holzkamp går imod, men en bestemt form for opdragelse i en specifik historisk situation.

Børns udvikling i det borgerlige samfund er et dobbelttydigt forhold, hvor barnet på den ene side stadigt søger at udvide sin kontrol over sine livsbetingelser, og på den anden side sker dette netop udi en samfundsformation, der virker tilbage ved at virke begrænsende på denne udvikling.

Grundlaget for at forstå barnet og dets handlemåder, som de beskrives i artiklen, må forstås ud fra den kritiske psykologis antagelse om, at udvikling sker gennem en overvindelse af utilstrækkelighed og udleverethed mod en stadig forøgelse af kontrol over livsbetingelserne.

Når opdragelsen stiller krav til barnet ud fra nogle voksenrelaterede mål på en måde, der fremtræder som fremmedbestemt for barnet, undertrykker man barnets udviklingsinteresser, hvorfor det nødvendigvis må reagere heroverfor mod modstand i dets forsøg på selv at kontrollere sine livsbetingelser.

Det er i Holzkamp's artikel uklart, hvordan man undgår, at de mål og krav, der bliver stillet af opdrageren i opdragelsesprocessen, bliver fremmedbestemt for barnet. Denne uklarhed betyder, at Holzkamp kan blive og er blevet tolket derhen, at man slet ikke må sætte mål, stille krav eller tage bestemmelser på barnets vegne. Hvis Holzkamp udlægges på en sådan måde, at man ikke må gribe ind og stille krav overfor barnet, er beskyldningerne om, at Holzkamp går ind for en "laissez-faire"-pædagogik, nærliggende.

Vi mener ikke, at Holzkamp plæderer for en "laissez-faire"-pædagogik, og han tager da også selv afstand fra det i artiklen.

At samfundsudviklingen har fundet sted og stadigt fortsætter dermed er kun forklarligt, når den til enhver tids givne total-samfundsmæssige handleevne viderefremmes. Det vil sige, at den viden, opdragerne sidder inde med, idet de jo kender til og kan definere mål, som barnet ikke kender til, må gøres synlig for barnet, må kunne erkendes og gribes af det for at kunne anvendes af barnet i dets bestræbelser for at vinde kontrol over sine livsbetingelser.

Hvordan forældrenes viden bliver brugbar for barnet i dets udviklingsinteresser til en given tid, og hvordan barnets udviklingsinteresser gøres til centrum for relationerne med det, afhænger af om opdragelsen sker på en bevidst og planlagt måde. Dette står i modsætning til en "laissez-faire"-pædagogik, hvor barnet overlades til kortsigtede overlevelsesstrategier. Hvordan dette gøres uden, at det for barnet kommer til at fremstå som fremmedbestemte krav og mål, er fortsat uafklaret, når man har læst artiklen, og her kan en videreudvikling af Holzkamp's artikel være frugtbar.

Holzkamp giver i artiklen ikke præcise bud på, hvordan vi skal opdrage vore børn, og det er heller ikke intentionen med artiklen. Når Holzkamp fokuserer på selve opdragelsesformen i det borgerlige samfund, så er det for at sætte en erkendelsesproces igang i forhold til den holdning, vi har til det, vi foretager os i opdragelsen.

Vi tolker de antagelser, Holzkamp fremstiller i artiklen,

på en sådan måde, at man ikke kan/skal opstille konkrete handleanvisninger, der angiver den rette udvikling for barnet, men at man tværtimod, netop med barnets udviklingsinteresser for øje, må angive en udviklingsretning, der tilgodeser barnets udvikling af målrettet handleevne. Dette giver sig slet og ret af det faktum, at man ikke kan begribe procesforløbet og ikke kender målet, før det mål, der tilstræbes, er nået.

I oversættelsen vil der stadig fremstå lidt tunge passager, selvom vi har gennemarbejdet teksten og oversættelsen flere gange. Det skyldes dels, at den tyske tekst i forvejen på sine steder er ret vanskelig at forstå, og dels vanskeligheder med at finde ord og sætningsopbygninger, der på dansk fremstiller den samme mening som på tysk.

Det tyske ord "Verwertung" har vi oversat med valorisering. "Verwertbarkeit" har vi oversat med valoriserbarhed for at udtrykke, at der henvises til brugbarhed på en bestemt måde, dvs brugbar i relation til kapitalens valoriseringsinteresser. Når dette klart er fremgået af teksten, har vi i nogle tilfælde oversat "Verwertbarkeit" med brugbarhed. "Erziehungsförmigkeit" er i mangel af et bedre udtryk blevet oversat til opdragelsesformet, for at give udtryk for, at der i ordet "Erziehungsförmigkeit" ligger en dobbeltbetydning, som går på, at opdragelsesprocessen er formet i et bestemt kapitalistisk samfund, og at barnet kan formes og skal formes.

I denne forbindelse vil vi til sidst minde læseren om, at opdragelses- og uddannelsesforhold i Vesttyskland er noget mere direkte autoritære end i Danmark, hvorfor Holzkamp's kritik af den borgerlige opdragelse på sine steder kan virke noget fremmed for danske forhold.

NOTER

1. Følgende artikler har på nuværende tidspunkt yderligere indgået i denne debat;

Doormann, Lottemi: Von der "revolutionären Geduld" in der Erziehung II. Demokratische Erziehung 1982, Heft 5.

Heinemann, Karl-Heinz: Warum erziehen die Linken ihre Kinder? Einige Überlegungen zur "Erziehungsdebatte". Demokratische Erziehung 1983, Heft 2.

Jantzen, Wolfgang: Fortschrittliche Erziehung ist hier und heute möglich. Anmerkungen zur Erziehungsdebatte. Demokratische Erziehung 1983, Heft 3.

Minz, Gabi: Als Erzogene erziehen. Zum besondern Interesse von Linken an Alice Miller. Forum Kritische Psychologie 11, 1982.

Schindler, Hans: Hilfen für die Selbstentwicklung geben. Eltern-Kind-Beziehung ohne Erziehung. Demokratische Erziehung 1982, Heft 5.

Voets, Stephan: We don't need no education? Die Linke und die Erziehung. Thesen. Demokratische Erziehung 1982, Heft 5.

Wilhelmer, Bernhard: No education - keine Antwort auf Fragen des Erziehungsalltags. Demokratische Erziehung 1983, Heft 4.

Klaus Holzkamp

HVAD KAN MAN LÆRE OM OPDRAGELSE

HOS KARL MARX

I.

Jeg mener, at diskussionen om hvordan venstreorienterede opdrager deres børn, hidtil har været for "æterisk", for ikke at sige "overfladisk": Man snakker om de rigtige emancipatoriske opdragelsesmål og om den hensigtsmæssige måde at realisere dem på i en opdragelsespraksis etc, og lader som om det allerede var klart, hvad "opdragelse" er, og hvilken funktion den har i det borgerlige samfund. Med andre ord: Man formulerer progressive overbevisninger, stiller sig på arbejdsklassens standpunkt og overser, at det ikke er udtømmende for marxismen, ja, ikke engang specifikt for den. Marxismens særegenhed er jo frem for alt en bestemt slags teoretisk-praktisk tilnærmelse til samfundsmæssige fænomener og til analyse af samfundsmæssige sammenhænge og modsigelser. Dens partitagen for proletariatet følger af dens overskridende videnskabelige erkendelsesindhold i forhold til den borgerlige tænkning: Kun derfor kan vi med rette kalde den marxistiske teori om den revolutionære arbejderbevægelse for "videnskabelig socialisme". Det nødvendige grundlag for enhver konkret

diskussion om opdragelsesspørgsmål er altså en analyse med marxistiske kategorier og metoder af "opdragelsens" egenart og funktion i den borgerlige klassevirkelighed.

Jeg vil i det følgende forsøge at antyde, hvilke synspunkter en sådan marxistisk tilnærmelse giver på fænomenet "opdragelse", og hvad der deraf følger for diskussionen om opdragelsesproblemer. Jeg har ikke til hensigt at lægge allerede eksisterende opdragelseskonceptioner til grund for mine redegørelser: Disse er jo opstået under bestemte helt konkrete samfundsmæssige kampbetingelser. Afklaringen af spørgsmålet om, hvorvidt og på hvilken måde man kan overføre dem til vore nuværende betingelser, kræver indgående historiske undersøgelser (som der kun foreligger ansatser til på nuværende tidspunkt). Jeg vil snarere forsøge at påvise, hvad man kan lære om opdragelse, når man konkretiserer den marxke analyse af samfundsprocesserne, dels alment og dels i deres særlige borgerlige form på opdragelsesprocessen.

Når jeg med dette styrer henimod at afklare spørgsmålet om, hvad "progressivitet" i opdragelsen kan betyde under vore forhold, så hentyder jeg ikke her til det institutionelle kampområde for forbedrede undervisnings-/uddannelsesbetingelser, imod uddannelsesprivilegier etc, men til den konkrete opdragelsesproces som en relation imellem mennesker: At det er ubestrideligt nødvendigt at kæmpe for bedre uddannelsesmuligheder etc og mod nedskæringer, gør det jo ikke til et overflødigt eller allerede afklaret spørgsmål, hvilken form for "opdragelse" der egentlig foregår hhv skulle foregå i de forbedrede opdragelsesinstitutioner (fra familie over skolen til erhvervsuddannelse/universitet).

II. PERSONLIGHEDSUDVIKLING UNDER KAPITALISMEN: TILPASNING ELLER KAMP FOR HANDLEEVNE

Når man vil udøve psykologi, pædagogik mm på marxistisk basis, så må man ikke overse det, som Marx - især i "Kapitalen" - har udarbejdet om forholdet mellem livets totalsamfundsmæssige og individuelle reproduktion: Dette forhold er alment kendet

net ved, at menneskene, pga de samfundsmæssige processers systemkarakter, i deres individuelle livsvirksomhed altid tillige yder bidrag til den totalsamfundsmæssige reproduktion. Under borgerlige livsbetingelser sker dette nødvendigvis på sådan en måde, at der med livets totalsamfundsmæssige og individuelle reproduktion, altid samtidig bliver medreproduceret dets form som kapitalistisk valoriseringsproces, altså klasseantagonismen og de deri liggende udbytningsforhold. I et sådant modsigelsesfyldt reproduktionsforhold fremstilles der på den ene side, med de praktiske former for reproduktion/valorisering, bestandigt også de borgerlig-ideologiske former. Igennem disse fremstår den kapitalistiske form for samfundsmæssig-individuel livsopretholdelse som "den" menneskelige måde at opretholde liv på overhovedet, altså som naturlig og uforanderlig. På den anden side udvikles der på samme tid i arbejderbevægelsens praksis den revolutionære ideologi, igennem hvilken det erkendes, at det samfundsmæssigt-individuelle livs reproduktion kun under de historisk bestemte borgerlige produktionsforhold er bundet til reproduktion af klassemodsatningen og udbytningen. Der ligger således, som Marx påviser, i de nuværende modsigelser i den kapitalistiske produktionsmåde tillige disses bestemte negation som de samfundsmæssige forholds historiske mulighed og nødvendighed, hvori reproduktionen fuldbyrdes i form af alles frie bevidste kontrol over den samfundsmæssige proces, og dermed også over deres egne livsbetingelser. - Ved udviklingen af psykologiske eller pædagogiske konceptioner på marxistisk basis, må den karakteriserede totalsamfundsmæssige formidling af den modsigelsesfulde individuelle eksistens - modsigelsesfuld fordi den på samme tid er inddraget i den samfundsmæssige livsopretholdelsesproces og underkastet den kapitalistiske valoriseringsproces - på den ene side forudsættes ureduceret og på den anden side blive differentieret ud på de deri indbefattede psykiske bestemmelser i den individuelle livsvirksomhed.

Således går vi i vor kritisk-psykologiske forskning først og fremmest ind på spørgsmålet om, hvilke almene psykiske karak-

teristika hos mennesket der må forudsættes for, at det bliver forståeligt, at og hvorledes mennesket kan opretholde og udvikle sin individuelle eksistens gennem bidrag til den fælles samfundsmæssige reproduktion. Til en forståelse af dette forfølger vi den fylogenetiske udvikling af det psykiske indtil overgangsfeltet for menneskets tilblivelse, og ud fra dette udarbejder vi, hvilken ny kvalitet de indtil dette tidspunkt opståede differentieringer af psykiske dimensioner og funktioner må få, når de ved skiftet fra den blot fylogenetiske til den samfundsmæssigt-historiske udvikling bliver til potentialer for menneskets "samfundsmæssige natur".

Nøglebegrebet, hvorunder vi sammenfatter de således indvundne mangfoldige resultater, er begrebet om individernes subjektive handleevne. Herigennem begribes på den ene side alle de specifikke menneskelige former for erkendelse, emotionalitet og motivation, igennem hvilke individet, i dets bevidste "forholden sig" til den samfundsmæssige realitet og til sig selv, via realiseringen af de samfundsmæssige handlemuligheder, vinder kontrol over sine egne livsbetingelser. Individet kan altså på denne måde blive et individuet subjekt. Men på den anden side indbefatter den subjektive handleevne også et specifikt "menneskeligt" behovsgrundlag, igennem hvilket den bevidste kontrol over de samfundsmæssigt/individuelle livsbetingelser fremstår for individet som en emotionelt begrundet subjektiv nødvendighed: En angstfri, tilfredsstillende og meningsfuld tilværelse er endnu ikke nået på "menneskeligt" niveau, hvis de til en given tid aktuelle behov ville kunne tilfredsstilles, men først når individet som subjekt bestemmer over egne livsbetingelser som muligheder for behovstilfredsstillelse. Kun på denne måde kan individet derfor være sikker på sin nuværende og fremtidige tilværelses "menneskelige" kvalitet, da det selv igennem sin egen aktivitet bidrager til fremskaffelsen af de samfundsmæssigt-almene livsbetingelser for denne tilværelse. Således tydeliggøres her, ud fra en bestemt synsvinkel, den af Marx (i l. Feuerbachese) omtalte sammenhæng mellem subjektivitet og praksis: Mennesket er

a/
ansø
lign
med.

b/
behov

kun for så vidt menneskeligt subjekt, altså "menneske" i egentlig forstand, når det generelt kan erfare sig selv som kilde til fremskaffelsen og forandringen af de samfundsmæssige forhold i overensstemmelse med sine livsinteresser.

På grund af den modsigelsesfyldte dobbeltbestemmelse af de samfundsmæssige processer, som livsopretholdelses- og valoriseringsproces, forekommer de af os fremanalyserede almene bestemmelser af det psykiske på "menneskeligt" niveau i realiteten ikke. De fremstiller tværtimod abstraktioner af den kapitalistiske form, hvori de alene er konkret historisk givet indenfor den borgerlige klassevirksomhed.

Under kapitalistiske betingelser er menneskene imidlertid udelukket fra den bevidste fælles kontrol over deres egne anliggender, og i stedet for dette er de på forskellige planer isole- rede, og "private" stillet overfor hinanden i konkurrence. Med dette bliver den herskende klasses særinteresser i opretholdelsen af disse tilstande samtidigt ideologisk udgivet for at være almeninteresser. Den subjektive nødvendighed for fælles kontrol over de samfundsmæssige livsforhold kan altså ikke her realiseres "rent" men kun i brudt form pga sådanne objektive begrænsninger for kollektiv selvbestemmelse samt disses ideologiske mystifikation.

Da individerne under borgerlige forhold kun kan opretholde deres eksistens ved realisering af de samfundsmæssige livsmuligheder i deres kapitalistiske form, må den uformidlede gennemsætning af egne interesser på bekostning af andres i den individuelle eksistensopretholdelse - altså konkurrenceformen og den gensidige undertrykkelse - på den ene side genfindes som subjektiv funktional i min bestemte livspraksis, hvilket indbefatter modsigelsesforholdene i den subjektive varen som lidelse pga forholdene. Men på den anden side åbnes der med muligheden for bevidst at "forholde" sig til brudtheden og modsætningsfyldtheden i egen praksis/varen samtidigt op for perspektiver, der ligger herudover: Det kan nemlig begribes således: At ganske vist kan man ikke undslippe de bestående forhold, men man kan kæmpe for andre forhold,

nemlig sådanne, hvor fremmed- og selvundertrykkelse, konkurrence etc ikke længere er subjektiv funktional for at opnå en rest af kontrol over livsbetingelserne, og sådanne forhold, hvorunder menneskene altså på en måde kan "ydre" og ikke længere lever på bekostning af andre, idet de udfolder deres tilværelse med "menneskelig" kvalitet i den fælles livsinteresse for alle menneskers frie kontrol over egne anliggender.

Samtidigt bliver det imidlertid også klart, at under borgerlige livsforhold er intet menneske i stand til at undslippe de deraf betingede psykiske deformationer og lidelser, da man jo her ikke kan opretholde sin individuelle eksistens på anden måde end ved at deltage i den samfundsmæssige livsopretholdelse i dens kapitalistiske form: Alene pga dette er det i menneskenes vitale livsinteresser nødvendigt at overvinde disse forhold.

En selvurdering der går på, at man allerede her, under kapitalistiske forhold, ville kunne undgå at undertrykke andre, ville kunne opnå at komme ud af at leve på bekostning af andre via konkurrenceforhold, ville kunne praktisere "retfærdighed" og ville kunne opbygge virkeligt tilfredsstillende og lykkelige sociale relationer etc, er følgelig også selv en fremtrædelsesform af den psykiske deformation under borgerlige forhold: Den heri liggende blinde reproduktion af kapitalistiske valoriseringsstandpunkter manifesterer sig allerede ved, at egen deltagelse i kampen for omvæltningen af de kapitalistiske forhold, hvorunder mennesker ikke kan leve "menneskeligt" med hinanden, således fremtræder som overflødig.

Alternativet til blind videregivelse af borgerlige undertrykkelses- og konkurrenceforhold er ikke den individuelle markering af personlig ulastelighed over for alle andre, men netop et bevidst "forhold" til egen, også den moralske, deformation og dermed kampen for samfundsmæssige livsbetingelser, hvor man ikke er tvunget til at tangere andres livsinteresser for selv at overleve, men hvor vi fælles kan føre vore liv i menneskelig værdighed.

En sådan kamp er naturligvis i sidste ende den revolutionær-

re arbejderklassens organiserede kamp for at overvinde den kapitalistiske udbytning.

På vejen dertil består der imidlertid endnu under de givne forhold modsigelsesfyldte situationer i forskellige samfundsmæssige delområder, i hvilke individerne har de alternativer, enten at tilpasse sig forholdene på restriktiv måde og i sin egen praksis/væren at være præget af en blind reproduktion af det kapitalistiske valoriseringsstandpunkt, eller fælles med andre i almen-gjort handleevne at forøge kontrollen over egne livsbetingelser et stykke henad vejen. Alt efter hvilket alternativ individet til en given tid realiserer bliver det ved sin fiksering på kortfristet at "klare sig" under de givne betingelser og dermed kortsigtet stræben efter kontrol over andre, indfanget af sin egen værens modsigelsesfuldheder og restriktioner, eller det formår (indenfor de foreliggende spillerum), i realiseringen af sine egne velforståede langsigtede livsinteresser, også at forbedre sin subjektive livskvalitet.

III. UNDERSTØTTELSE FRA DE VOKSNE: PÅ EN GANG UDVIKLINGSHJÆLP OG BEGRÆNSNING

På grundlag af disse forudgående overvejelser kan vi nu via en afklaring af de væsentligste bestemmelsesmomenter ved udviklingen hos børn og unge nærne os vort tema "opdragelsen" i det borgerlige samfund.

Menneskets ontogenetiske udvikling kan kun begribes hensigtsmæssigt ud fra dens resultat, den udviklede subjektive handleevne. Med dette udsagn bliver "handleevnen" ikke på borgerlig manér ophøjet til abstrakte "normer" for udviklings- og opdragesprocesser, men det er kun den fremstillede sammenhæng mellem livets totalsamfundsmæssige og individuelle reproduktion, der bliver forklaret i henhold til individualudviklingen: Kendsgerningerne i livets totalsamfundsmæssige reproduktion inkluderer nødvendigvis, som påpeget, individernes handleevne, da individer-

ne bærer denne reproduktionsproces igennem deres praksis. Følgelig må den subjektive handleevnes status, der er indbefattet i den totalsamfundsmæssige reproduktion, på en måde til stadighed være blevet indhentet hhv blive indhentet af menneskene i deres ontogenetiske udvikling: Dette giver sig slet og ret deraf, af den samfundsmæssige reproduktion virkelig finder sted og fortsætter dermed.

Son centralt bevægelsesmoment for den ontogenetiske udvikling af handleevne går vi ud fra den for barnet selv bestående nødvendighed af (2) at udvikle sig selv som "subjekt" i den tidligere fremlagte forstand, altså at opnå kontrol over egne livsbetingelser med udviklingen af handleevnen. For at forstå denne konception rigtigt, må man ophæve de gangse forestillinger om spontane, "intrinsitive" etc vækst-tendenser i den borgerlige "humanistiske psykologi" eller i reformpædagogikkens forstand: Her er ikke henvist til tendenser "i" de enkelte mennesker, men fremhævet et subjektivt aspekt af den omstændighed, at mennesket kun ved deltagelse i den samfundsmæssige reproduktion kan oprettholde og udfolde sin individuelle eksistens. Når nemlig, som fremstillet, den angstfri livsopretholdelse og tilværelsesopfyldelse med "menneskelig" kvalitet er ensbetydende med overvindelsen af afhængighed, gennem fælles bevidst kontrol over de samfundsmæssigt-individuelle livsbetingelser, så må det for barnet være en uafviselig subjektiv nødvendighed at overvinde udgangspunktet, i hvilket det totalt er henvist til andre i dets livsikring og behovstilfredsstillelse. Denne overvindelse må gå i retning af barnets stadigt udvidede muligheder for aktiv og selvstændig kontrol over egne livsbetingelser og over kilderne til dets behovstilfredsstillelse. Dette omfatter den subjektive udviklingsnødvendighed af i stadigt større omfang at overskride den individuelle isolation hen mod fælles aktiviteter til kontrol over stadigt mere relevante livsomstændigheder, hvorved subjektudviklingen til stadighed også betyder den voksende klarhed over éns egne interesser i forhold til andres interesser, fordi éns egne interesser kun vil kunne sættes igennem under hensynta-

gen til andres interesser.

På grund af barnets endnu uudviklede handleevne giver det sig selv, at det i såvel individuelle som institutionelle rammer er henvist til de voksnes understøttelse, hvilket nok er elementært for dets livssikring, men også for dets udviklingsbetingelser: Kun når rammebetingelserne for barnet er sikret igennem den understøttende virksomhed, kan det uden eksistentiel risiko overskride det umiddelbare udgangspunkt via de første skridt mod social og saglig kontroludvidelse. Understøttelsen selv at lade-sig-understøtte er ingen enkelt, modsigelsesfri læreproces, men nok generelt præget af: At ganske vist sætter de bestemte understøttelsesrammer på den ene side "grænser" for barnets angst og udleverethed, men på den anden side bliver de, for så vidt barnet har udviklet sine kontrolmuligheder i disse rammer, en begrænsning for den videre subjektudvikling, altså må rammerne selv med-"udvides" i den fremadskridende kontroludvidelse. Idet barnet i sin voksenunderstøttede subjektudvikling også lærer at begribe sine egne interesser i forhold til fremmede interesser klarere, konkretiseres det omtalte modsigelsesforhold yderligere ved, at de uundgåelige modsatninger i barnets og de voksnes interesser i de umiddelbare livssammenhænge også må træde stadigt skarpere frem - en modsigelse, der selv på den ene side på ny må blive ophævet i understøttelsesrammerne, og på den anden side, på grund af understøttelsens generelle funktion etc, er henvist til at overflødiggøre sig selv.

Når vi tænker tilbage på den tidligere fremstillede modsigelsesfyldte karakter i det borgerlige samfunds reproduktionsproces som livsopretholdelsesproces og kapitalistisk valoriseringsproces og de deraf frembragte konsekvenser for bestemmelsen af handleevnen, så bliver det klart: At vor hidtidige fremlæggelse af den ontogenetiske udvikling af handleevne i det borgerlige samfund endnu er abstrakt, idet der her kun tages hensyn til de samfundsmæssige udviklings-muligheder. Den udviklede handleevne kan konkret karakteriseres som forhold mellem på den ene side mulighederne for og nødvendighederne af almen kontrol over

livsbetingelserne og på den anden side livsbetingelsernes begrænsning og mystifikation pga, at de er underlagt den kapitalistiske valoriseringsproces. På samme måde må den ontogenetiske udvikling også være kendetegnet ved at føre til mangler i handleevnen gennem dette modsatningsfulde forhold mellem udviklingsmuligheder og disses undertrykkelse samt den borgerlig-ideologiske tilsløring af dette forhold. Kun således bliver det begribeligt, hvordan ontogenesen fører til sådanne reducerede, opsplittede, begrænsede former for handleevne, som er nødvendige for reproduktionen af de totalsamfundsmæssige processer netop i deres kapitalistiske form for udbytning og klasseantagonisme - altså er i de herskendes interesser. At der i ontogenesen til stadighed bliver reproduceret sådanne "valoriserbare" former for handleevne, fremgår også af virkeligheden i kapitalismens systemreproduktion, som ikke er tænkelig på anden måde.

Følgelig eksisterer der i barnets livsverden ikke kun muligheder for selvudvikling, men også mangfoldige udviklingsbegrænsninger, dvs understykkelsesforhold, hvor overvindelsen af disse bevirker, at det "restriktive" alternativ bliver subjektivt funktionelt for barnet. Det "restriktive" alternativ vil sige at indrette sig i afhængighed, indrette sig efter de, gennem den voksne repræsenterede, herskende instanser. Barnet, der på denne måde bliver forberedt på den fremmedbestemte vokseneksistens i det borgerlige samfund, udvikler også med udfoldelsen af kontrol over dets livsvilkår og livskvalitet, alle de former for fremmed- og selvundertrykkelse, konkurrenceformer og opsplittelser i dets livsvirksomhed, med hvilke det senere under kapitalistiske forhold "klarar sig"; men barnet vil dog samtidigt lide under disse forhold.

Dermed er allerede sagt, at i det borgerlige samfund er den personlige eller institutionelle understøttelsesvirksomhed ikke alene præget af de nævnte udviklingsmodsigelser, men samtidig også af antagonistiske modsigelser i det borgerlige samfund. Altså må videregivelsen af de herskende undertrykkelses- og konkurrenceforhold til barnet indeholde et moment af udviklingsbegræns-

ning. Barnet bliver ganske vist på den ene side understøttet i sine anstrengelser for at udvide sin kontrol over livsbetingelserne, men denne understøttelse får på den anden side nødvendigvis en sådan "begrænset" og modsigelsesfuld form, at barnet samtidig under de kapitalistiske forhold, i dets psykiske reproduktion af kravene til dets brugbarhed i den kapitalistiske valoriseringsproces, kan opretholde sin individuelle eksistens, altså blive formet til "livsduelighed". - Hermed er vi nået til det punkt, hvor vi eksplicit kan inddrage "opdragelse" i vore videre overvejelser.

IV. BORGERLIG OPDRAGELSE = BEARBEJDNING OG NEDBRYDNING AF BARNETS MODSTAND

"Opdragelse" har tydeligvis noget at gøre med understøttende virksomhed, som en del af barnets tilegnelsesproces. Ligeså tydeligt er det dog, at i det borgerlige samfund er "opdragelse" ikke kun et andet ord for understøttelse af barnets udvikling. Begrebet "opdragelse", den praksis det afspejler og den dertilhørende "opdragelsesvidenskab", er éntydigt præget af kravene i den kapitalistiske systemreproduktion. Deri er altså netop fremhævet formningen af barnet ud fra dets brugbarhed under kapitalistiske forhold, og formningen er samtidig ideologisk-mystificeret som almen interesse til fremme af barnets udvikling. Dette kommer af, at den overordnede instans, hvorfra "opdragelsen" udgår, i sidste ende er den borgerlige stat. Dette gælder ikke kun via de statslige eller statsligt kontrollerede opdragelsesinstitutioner som skolen, men den rækker også ind i familien, fx gennem juridiske reglementer og dertilhørende ideologiproduktion. Familien står som uformel opdragelsesinstitution under statens "beskyttelse" og kontrol, og "opdragelse" dokumenterer sig indholdsmæssigt som formning til valoriserbarhed ved at eliminere alle de aspekter af kvalifikation og viden som ved deres blotlæggelse kunne være farlig for de herskende forhold; fx den in-

stitutionelle reproduktion af uddannelsesprivilegier, og dermed de klassespecifikke formningsprocesser. Til alle disse tydelige kendetegn kommer der dog et, på en måde "formelt" karakteristikum ved "opdragelse", der på den ene side er meget sværere at erkende, men som på den anden side udgør kernen af formningsfunktionen: Den mystificerede "opdragelsesformning" som almen understøttelseholdning i den her implicerede relation mellem børn og voksne.

"Opdragelsesformethed" (3) er et forhold (personligt eller institutionelt) mellem opdrager og elev, i hvilket opdrageren som opdragelsessubjekt fremkalder bestemte forandringer hos barnet/den unge som opdragelsesobjekt. Opdragelsesprocessens mål bliver derved primært opfattet som opdragerens hhv den samfundsmæssigt herskende instans', som denne erstatter. Og barnet fremtræder som en slags emne, der bearbejdes og formes i overensstemmelse med disse mål. Denne forestilling om og praksis i "opdragelse" implicerer på den ene side realistisk, at formningen af børnene efter deres brugbarhed i de herskendes interesse ikke modsigelsesfrit opfylder børnenes livsnødvendigheder og udviklingsbehov; således må "målet" for tilpasningen til den fremmedbestemte vokseneksistens gennemføres hen over hovedet på barnet, og tendentielt imod barnet. På den anden side bliver det tillige ideologisk påduttet, at dette er den eneste og almene "menneskelige" form for individuel samfundsmæssiggørelse. Spørgsmålet om hvorfor barnet egentlig er tvunget til at bestræbe sig på at vinde kontrol over sine livsbetingelser for at overvinde sin angst og afhængighed, og at lade sig understøtte af de voksne, bliver dermed forbigået.

Den således opfattede borgerlige "opdragelse" griber nu ind i en situation, hvor barnet - som fremstillet - centralt udvikler sin subjektivitet, altså erfarer sig selv som kilde til at skabe og forandre sine livsbetingelser, og hvor det i denne proces må lære at erkende særegenheden i sine livsinteresser i forhold til andres interesser. Netop denne afgørende læreproces bliver imidlertid i sin kerne hæmmet og nedbrudt via den skildrede

"opdragelsesform". Barnet får ganske vist formidlet livsnødvendige erfaringer og kompetencer men på en sådan måde, at det altid kun kan tilegne sig disse som "udførende organ" af fremmedsatte mål. Barnet spilder altså på en måde atter og atter sine kræfter i dets anstrengelser for selv at få greb om sine livsbetingelser og handlemuligheder: De voksne med deres uopnåelige bedreviden og bedrekunnen er (som pindsvinet i væddemål med haren) altid allerede ankommet dér, hvor barnet først er på vej hen. På denne måde er det samtidigt allerede afgjort af de voksne, hvad der er i barnets interesse. Dette går umiddelbart imod udviklingen af den praktiske erkendelse, at man selv kan sætte sig mål, og at udleveretheden til en fremmed vilje således er mulig at overvinde. Da barnet i den grad er påduttet de fremmedbestemte interesser, som om det nødvendigvis også var dets egne, bliver barnet forhindret i klart at forstå og handle i forhold til forskellen og mulige modsigelser mellem egne interesser og andres interesser. Den omstændighed, at barnet således ikke lærer at artikulere sine egne krav, indbefatter, at det heller ikke kan udvikle nogle klare "begreber" og "kategorier", hvormed barnet kunne afgøre om de mål, der til en given tid bliver fremført for det og de for barnet varetagne interesser som repræsenterende dets egne, stemmer overens med barnets egne mål/interesser, eller om de strider imod disse. Når barnet ikke kan udvikle klare "begreber" og "kategorier" - og det ikke er i stand til specifikt at henføre målene/interesserne til "sig selv" - vil dette medføre en ligegyldighed hos barnet overfor sådanne mål/interesser.

I den opdragelsesmæssige formning af barnet er dets subjektudvikling ganske vist hæmmet, men den skildrede subjektive nødvendighed af at opnå kontrol over egne livsomstændigheder er ikke elimineret: Den realiseres udelukkende i den grad og i den form, der fremtræder subjektivt "funktionel" for barnet under sådanne restriktive betingelser. En umiddelbar spontan reaktion fra barnets side for at undgå den permanente tvang og modtagelighed i "opdragelsen", er den barnlige modstand. Denne modstand, der er forudsat i opdragelsesformetoden, er så universel, at

man ligefrem kan betragte selve elevens modstand mod opdragelse som et konstituerende moment i den borgerlige opdragelse og dens ideologiske afspejling. Herved bliver der set bort fra den omstændighed, at modstanden selv er frembragt gennem undertrykkelsen af barnets subjektudvikling i "opdragelsen", og elevens modstand mod opdragelsesforanstaltninger fremstår dermed som umiddelbar retfærdiggørelse for nødvendigheden af at forme, at disciplinere, at undertrykke børnene i opdragelsen. Børnenes modstand bliver således tillagt dem selv som deres egen skadelige tilbøjelighed, der skal holdes øje med og bekæmpes i opdragelsen. Denne ideologiske fordrejning manifesterer sig i det klassiske begreb om "frækhed" som elevernes grundegenskab, men også i gangse begreber som "stædighed", "dovenskab", "fjollethed", der optræder som stamgloser i opdragerens kommunikation med eleven. Hele opdragelsesprocessen bliver således til en latent eller manifest magtkamp, hvor opdrageren forsøger at klare eleven, og denne forsøger til gengæld permanent at unddrage sig opdragelseskravene via (alt efter alder) trods, skrigen, at lade sig falde, "frakoblen", snyd, bedrag, foregøgling af "artighed" eller ved at skulke.

Ligesom modstanden er et konstituerende moment ved "opdragelsen" i det borgerlige samfund, så er nedbrydningen af børnenes/de unges modstand på samme måde et centralt moment i sådanne opdragelseskonceptioner og -praktikker. Samtidig er det kun de anbefalede former for opdragelsesmæssig modstandsnedbrydning i de forskellige borgerlige opdragelsesfremstillinger, der varierer. Således bliver det i "moderne" opdragelseskonceptioner frarådet at slå børn, direkte at straffe, manifest og tydeligt at undertrykke dem. I stedet for skal man hellere "motivere" børnene, dvs bringe dem til at inderliggøre de fremmedsatte mål og dermed til sidst selv at "ville", hvad de skal. Det er altså udelukkende den direkte repressive form for modstandsnedbrydning, der erstattes med den manipulative form, som dertil har den fordel at have større effektivitet, da man kan undgå ydre pres og tydelige straffe. De "inderliggjorte" mål former da også barnets

livsvirksomhed, når der ikke foregår nogen direkte "opdragelse".

Børnenes/de unges modstand har et emancipatorisk potentiale, da denne vil kunne tydeliggøre det ideologiske skær i "opdragelsens" identitet, og at understøttelsen af børnene i deres interesse sker i brudt form. Endvidere vil modstanden kunne tydeliggøre den magtudøvelse, der praktiseres i opdragelsen ved videregivelsen af den herskende undertrykkelse til børnene. Denne emancipatoriske mulighed realiseres især der, hvor børnene/de unge når frem til organisatorisk modstand, som i elevbevægelsen, hvor personfikseringen på lærerne delvis overvindes, og hvor eleverne sammen med lærere og forældre i fællesskab kæmper mod de institutionelle udviklingsbegrænsninger i de borgerlige institutioner.

I denne sammenhæng henviser jeg i et cirkulerende papir (4) til den smukke sang af Pink Floyd: "We don't need no education", hvor børnene synger om, at de ikke har brug for "opdragelse", og hvor den form for "opdragelse" som de gør modstand imod, bliver tydeliggjort i den følgende sanglinje: "We don't need no thought control". Denne henvisning blev tillagt mig på en så grotesk måde, som om jeg repræsenterer en "No-education-ansats", altså mener, at opdragelse, også i dens almene aspekt som understøttelse af børns tilegnelsesproces, er overflødig. Som følge af dette blev formen "No-education" et selvstændiggjort slagord. Man lader som om der gives en pædagogisk konception om "No-education", beslægtet med anti-pædagogikken, den reform-pædagogiske "væksthus" ideologi etc, og fastholder så i det væsentligste kritikken på den misforståede ordbetydning fra "No-education". Den virkelige indholdsmæssige sammenhæng, problematiseringen af eksistensen af og grundene til børns modstand mod opdragelse under borgerlige forhold, går derved totalt tabt. (Til en uddybning, jvf især Voets, DE nr. 5, 1982).

I betragtning af de nævnte emancipatoriske potentialer ved børnenes modstand mod "opdragelse" til valoriserbarhed, må man ikke overse den yderligere forråningseffekt, der opnås ved nedbrydningen af modstanden, især i dens manipulative form: I betragtning af fremmedbestemtheden i opdragelsesmålene og de in-

stitutionelle barrierer, sanktioner, bestikkelser, der er opbygget omkring barnet til gennemsætning af målene, har eftergivenheden overfor presset, og videregivelsen af den herskende undertrykkelse til endnu svagere, samt det at gå ind i konkurrencekampe til individuel fordel på bekostning af andre, jo en restriktiv funktionalitet. Gennem denne kan, selv om det så også sker på en reduceret og modsigelsesfyldt måde, en rest af kontrol og handleevne blive bevaret. I udviklingen af sådan en restriktiv handleevne ligger der - med fortrængning eller privatisering af modstanden og afkaldet på deltagelse i den fælles subjektive kontrol over de samfundsmæssige livsbetingelser, til fordel for at indrette sig efter den afhængighed der ligger i kortsigtet kontrol over andre - så at sige en "skræddersyet" forberedelse til den handlingsbegrænsede fremmedbestemte vokseneksistens. Når modstanden mod opdragelse bliver nedbrudt, får barnet desuden, som almen baggrund for sin livsvirksomhed, formidlet erfaringen, hvem der har magten her, og hvad der sker med én, når man som enkeltindivid vil stille sig op imod denne magt: Afmagt som underforstået centralt tema for borgerlig livsopfattelse.

Når vi nu på baggrund af de hidtidige overvejelser vil gøre os konsekvenserne af disse overvejelser klart, følger deraf i forhold til en progressiv "opdragelse", at vi gør klogt i først og fremmest at anskueliggøre den modsigelse, der ligger i denne ordforbindelse. Det er nemlig (som allerede antydnet) på ingen måde forsvarligt simpelthen at stille den skildrede "borgerlige" opdragelse, med de nævnte restriktioner, overfor en "demokratisk", "progressiv" opdragelse, som modsigelsesfrit falder sammen med understøttelsesvirksomheden. Også "venstreorienterede" opdrager deres børn med henblik på deres brugbarhed under kapitalistiske forhold, og også venstreorienterede reproducerer tillige nødvendigtvis, ligesom i deres egen livspraksis og varen, således også i "opdragelsen", undertrykkelses- og konkurrenceforholdene, disses psykiske omsætning og de dermed forbundne indskrænkninger i den subjektive livskvalitet, der er "prisen" for at klare sig under de bestående forhold. Troen på, at man indenfor det kapitalistiske samfund, som venstreorienteret, marxist eller kommunist

kunne praktisere en opdragelse, der ikke er berørt af de samfundsmæssige modsigelser, altså at man selv er en usplittet "progressiv" opdrager og derved opdrager sine børn til usplittede "progressive" mennesker, er kun en variant af den borgerligt-ideologiske forestilling, at man allerede nu kunne komme frem til undertrykkelses- og konkurrencefrie, tilfredsstillende og lykkelige forhold, hvilket implicerer, at en omvæltning af de kapitalistiske klasseforhold egentlig er overflødig.

V. PROGRESSIV "OPDRAGELSE" HÆMMER IDENTIFIKATIONEN MED EGNE INTERESSER

Tværtimod så kan der principielt kun være tale om demokratisk, progressiv opdragelse, når man ikke fornægter de restriktioner og modsigelser, som man samtidig ligger under for, men gør sig dem bevidst. Kun på denne måde kan man komme dertil, hvor man ikke hengiver sig til sine egne spontane tendenser, som til stadighed stemmer overens med de herskende interesser, men hvor man sammen med sit barn "forholder" sig bevidst til disse for at kunne erkende og realisere mulighederne for en praksis, som "rækker ud over" disse tendenser.

Det er ganske vist klart, at den progressive opdrager i overensstemmelse med sine egne politiske forestillinger også vil sætte progressive opdragelsesmål. Altså sætter sig for at opdrage børnene til solidaritet, til partitagen for proletariatet, til engagement for freden etc. Men det er øjensynligt mindre klart, at disse mål ikke også allerede er realiseret med dette. Tværtimod begynder problematikken omkring den progressive opdragelse i betragtning af den skildrede modsigelsesfuldhed i den individuelle eksistens, egentlig først her. Bevidste opdragelsesmål indbefatter nemlig på ingen måde nødvendigvis også en bevidsthed om, hvilken form for realisering af opdragelsesmål, der er "nærliggende" for én pga den borgerlige ideologi. Og man vil derfor såfremt denne bevidsthed mangler, spontant forsøge også at gennemsatte sine progressive mål hos børnene, på en måde, der stemmer overens med de her-

skende valoriseringsinteresser.

Enhver "progressiv" opdrager vil fx "først og fremmest" hos sig selv kunne iagttage den spontane tendens til umiddelbart at udvirke det "bedste" for sine børn, dvs han vil have garanti for, at hans eget barn bliver et progressivt menneske, og han forsøger direkte gennem sine opdragelsespraksis at gennemsatte det hos barnet. Såfremt denne tendens ikke bliver overvundet, er konkurrenceformen i den borgerlige eksistenssikring, hvor enhver forsøger at hævde sig på bekostning af andre, atter engang blindt reproduceret. Man ligger dermed under for illusionen om, at man selv individuelt kan unddrage sig restriktionerne og modsigelserne i det borgerlige samfund, og at man kan profilere sig selv hhv sit barn til personlig ulastelighed (ungdomskriminalitet, stofmisbrug, fascistiske tendenser i ungdommen er jo altsammen dårlige påvirkninger fra den nuværende krise i det kapitalistiske system, men med min progressive opdragelse kan sådan noget naturligvis ikke ske for mine børn). Trods alle progressive målsætninger ville man dog tilligemed reproducere den skildrede borgerlige "opdragelsesformethed", som forberedelse til den fremmedbestemte vokseneksistens ud fra valoriseringsstandpunktet. Denne reproduktion sker, idet man hengiver sig til den kortfristede og kortsigtede funktionalitet i at kunne klare sig under de bestående forhold.

Denne "opdragelsesformethed" ligger i, at man allerede på forhånd - for at "være sikker på" at barnet bliver et "progressivt" menneske og dermed også for at tilfredsstille sine egne kortsigtede kontrolbehov som opdrager - på borgerlig vis har afgjort barnets mål og interesser, samt at man fremfører målene "ude fra" for barnet og "bedre kender" barnets interesser end det selv. På denne her fremstillede måde hæmmer man således den proces, hvori barnet gennem udvikling af sin subjektivitet først må lære at adskille sine egne mål/interesser fra fremmede mål/interesser, for overhovedet at kunne erkende, hvad der til en given tid er i dets egen interesse, hvor mine interesser bliver krænkede, og hvor jeg krænker fremmede interesser. Barnet bliver også og netop dér, hvor realiseringen af de progressive opdragelses-

mål er i barnets objektive interesse, og hvor disse sættes igennem på en "opdragelsesformende" måde, således forhindret i også at begribe dette. De "progressive" mål adskiller sig således ikke for barnet fra hvilke som helst andre fremmedsatte mål, som andres mål, der ikke har noget at gøre med dets egne interesser/behov (navnlig når de voksne engageret foreslår målene for barnet i fuld bevidsthed om deres progressivitet). Dermed har den "progressive" opdrager også gennem sin "opdragelsesformende" påvirkning af barnet, fremmet den skildrede ligegyldighed overfor indholdet i målene/interesserne. Med dette er der netop opnået det modsatte af, hvad man havde til hensigt i den progressivt mente opdragelse; nemlig i stedet for demokratisk engagement, et alment disengagement med tendens til at overtage mål/interesser, som man er afhængig af. For så vidt barnet derigennem bliver hæmmet i identificeringen af sine interesser som egne interesser, bliver det også gjort besværligt for barnet at begribe, i hvilke politiske sammenhænge og organisationer dets interesser er ophævet i kollektive interesser.

Af de tidligere overvejelser følger endvidere, at børnene/de unge kunne have en tendens til også at yde modstand mod en "opdragelsesformende" gennemsætning af progressive mål og interesser - på samme måde som mod "opdragelsesformetheden" og dens påvirkning i det hele taget. Børnene vil altså i givet fald, gennem vores "progressive" opdragelsesforanstaltninger, føle sig lige så undertrykt, plaget, overtalt og presset som i alle andre opdragende formningsforanstaltninger. De vil da unddrage sig, koble fra, vige tilbage, skuffes og søge muligheder for udvikling af deres subjektivitet mod og uden os, hvorved konsekvensen af det, vi gør, næppe adskiller sig fra den "opdragelsesformende" gennemsætning af hvilke som helst reaktionære mål.

Tværtimod ville vi således snarere bringe børnene/de unge dertil, at de i givet fald, for at undgå besvær og tvang gennem "opdragelse" (ud over den blotte "ligegyldighed"), abstrakt negerer vore opdragelsesmål, og at de søger deres livsrum og sociale relationer ganske andre steder end i omkredsen af deres progressive forældres livspraksis. Dette tilspidises yderligere, når

man betænker, at nedbrydningen af modstanden jo er et konstituerende moment ved "opdragelsesformetheden". Det vil sige, at - såfremt "opdragelsesformetheden" ikke er overvundet - bliver også modstanden mod "progressive" opdragelsesmål nedbrudt gennem disciplinering og/eller manipulation. Barnet kunne altså, på den skildrede måde, blive så undertrykt og bestukket, at overtagelsen af de "progressive" mål til sidst, som det mindste af alle under, bliver subjektivt funktionelt for barnet, og at det i blind overtagelse og inderliggørelse af fremmedsatte mål/interesser indretter sig i afhængighed af magtinstanser. Heri består følgelig den fare, at det tilsyneladende opdragelsesresultat, dét, at barnet nu hævder "progressive" anskuelser, går ind i passende organisationer etc på sin vis kun en pyrrhus-sejr for den voksne: Barnet kan her kun i en tilnærmelse til den fremmedbestemte vokseneksistens, opportunistisk have tilpasset sig ud fra den voksnes umiddelbare pres: Når barnet da, udenfor den progressive enklave, er konfronteret med de omfattende borgerlige magtforhold, vil det også tilpasse sig disse, og man vil da ikke kunne genkende det.

VI. TILSLØR IKKE EGNE MODSIGELSER FOR BØRNE

Når man nu, med udgangspunkt i de skildrede modsigelser og vanskeligheder, vil forsøge at komme frem til positive bestemmelser af progressiv opdragelse i det borgerlige samfund, skal det pga det hidtil sagte først og fremmest være klart: Progressiv opdragelsespraksis kan på ingen måde undslippe de fremstillede modsigelser ved, i den opdragelsesformende omgang med børnene, overhovedet at fornægte nødvendigheden af systematisk understøttelse af børnene: Alle opdragelseskonceptioner, hvori en "laissez faire", en "lade vokse" etc bliver propageret, er jo varianter af den borgerlige opdragelsesideologi, hvor det (også hvor de forstår sig selv som "progressive") er mystificeret; at det under borgerlige forhold altid kun er det "nærliggende", dvs den herskende ideologi, der "af sig selv" spontant reproduceres.

Det er ikke vanskeligt at påvise, hvorledes der i de forestillinger, der ligger i den "antiautoritære opdragelse" bliver formidlet tilpasningsstrategier, og dét at klare sig under herskende forhold, på en måde, som svarer til de særlige gennemsnævningsinteresser i de privilegerede lag. Denne formidling sker vha de spidsfindige, manipulative udformninger af opdragelsesformen. Opdragelse som rejser krav om progressivitet, skal tværtimod gennem bevidst og planlagt understøttelse hjælpe børnene i deres "svømme imod strømmen" at gå imod den herskende ideologi og livspraksis, samt at komme ud over den overfladiske modstand mod "opdragelse" og hjælpe dem med at udvikle modstand mod de samfundsmæssige forhold, som hæmmer børnenes og de voksnes langsigtede livsinteresser.

Ud fra dette fremgår det, at "understøttelse" af børnene i det borgerlige samfund ikke kan udtømmes kun med hjælp til udviklingen af evner og kompetencer, men denne skal derudover rettes mod hjælp til, at barnet kan erkende og omsætte sine egne velforståede interesser. Gennem understøttelsen af børnenes egne erfaringer bliver det med disse muligt for børnene, i deres forsøg på at sætte deres egne interesser igennem, at begribe disses forhold til andres interesser, og dermed også forholdet mellem fælles/almene interesser og antagonistiske interesser i den samfundsmæssige realitet. Dette indbefatter tillige i understøttelsen af børnene, at de selv kan artikulere deres egne interesser - også mod opdragerens interesser, fordi dette er et nødvendigt skridt hen mod at begribe de virkelige langsigtede interesseudsætninger og interessefællesskaber, der ligger bagved de tilsyneladende interesseudsætninger på det overfladiske personliggjorte plan.

Når børnene samtidig bliver delagtiggjort i de voksnes progressive livspraksis, så må forståelsen af denne praksis ikke vanskeliggøres af modstand mod denne pga en "opdragelsesformende" fremstilling af den. Børnene skal tværtimod understøttes i at forstå sammenhængen mellem denne praksis og deres egne elementære livsinteresser. Dertil hører, at de voksne overfor børnene ikke skjuler deres egne modsigelser, konkurrenceformede tendenser til individuel fremhævelse, opportuniste, halvhjertethed etc, der

nødvendigvis er forbundet med forsøget på en progressiv livsførelse i det borgerlige samfund. I overensstemmelse med dette skal opdragerne også modstå deres spontane tilbøjelighed til at udgive den utålmodighed, pression, inkonsekvens overfor børnene, der er opstået af deres egen modsigelsesfulde og belastede situation, for at være opdragelsesforanstaltninger, der er til barnets bedste, for på denne måde at legitimere deres egne "opdragelsesformende" foranstaltninger, gennem en defensiv selvidealisering som et ulasteligt progressivt "forbillede".

Tværtimod skal mine vanskeligheder, og deres årsager i forholdene og dermed også presset og vilkårene, hvorudfra jeg sætter mine kortsigtede interesser igennem overfor barnet, tendentielt afklares med barnet. Kun således kan børnene lære af de voksne, hvorledes man ikke fortrænger og skubber sådanne problematiske handlemåder væk, men kan omsætte dem i fælles aktiviteter til ændring af de forhold, som gør dem "funktionelle". Kun således føler børnene sig, også med deres egne vanskeligheder etc, støttet af de voksne. De kan på denne måde bedre komme ud over personlig skyldfølelse og skyldanvisninger, og frem til en erkendelse af den fælles psykiske elendighed der udspringer af at skulle klare sig i den kapitalistiske klassevirkelighed, samt komme frem til fælles kamperspektiver til en forbedring af den psykiske livskvalitet for alle.

For at forklare lidt nærmere hvordan en således forstået opdragelsespraksis, der er rettet mod progressivitet - (hvor de samfundsmæssige magtforhold heller ikke tilsløres via en "opdragelsesformende" gennemtvungning af opdragerens magt over eleven) - konkret skal begribes, vil jeg eksemplarisk gå noget nærmere ind på et (dog væsentligt) specielt problem, nemlig problemet om funktionen af børns spørgsmål i en opdragelses-/understøttelsesproces.

VII. OM OMGANG MED BØRNS SPØRGSMÅL

Det progressive aspekt i en opdragelse, som er centreret om-

kring spørgsmål fra børnene/de unge til de voksne, forstås allerede ud fra det negative: I den kun formende borgerlige opdragelse ligger monopolet på spørgsmål hos den voksne. Elevernes spørgsmål er i bedste fald, ud fra en forudbestemt ramme, tilladt som "forespørgsler", mens de som åbne spørgsmål er forbudte og bliver undertrykte. I grovere og mere konservativ form manifesterer dette sig i grundsætninger som "børn taler kun, når de bliver spurgt", i lærerens udsagn, "spørgsmål stiller jeg", i ironisering over spørgsmålet og blamering af den spørgende med dennes "dumme" spørgsmål. Men også i denne forbindelse findes der mere moderne, liberale, manipulative former for undertrykkelse. Idet man tilsyneladende (som anbefalet i den nyere rådgivnings-litteratur), samvittighedsfuldt besvarer alle barnets/den unges spørgsmål, mens man i virkeligheden udvander indholdet i spørgsmålet, svarer hen over spørgsmålet og svarer forbi barnet, praktiserer man altså det "retoriske svar" som pædagogisk kunstmiddel. Dette gør man i særdeleshed, når man indfletter en pædagogisk nytteanvendelse, en moral, en belæring i svaret, så "sagen vendes om", så det initiativ, der udgår fra barnet i dets spørgsmål, vendes mod barnet selv. Tilbagevisningen af spørgsmålene, direkte eller manipulativt, vænner tendentielt barnet af med at stille spørgsmål, idet det lærer, at man blamerer sig ved at spørge, fremprovokerer "opdragelse" etc, og så beholder det hellere sine spørgsmål for sig selv.

Grunden til at det at spørge er beskåret og indskrænket i den formende borgerlige opdragelse er klar: At stille spørgsmål betyder generelt en magtudøvelse, men at tillade spørgsmål betyder en uddelegering af magt. Den, der lader sig udspørge, betræder usikker grund, ved ikke hvor det fører hen etc. I den formende opdragelses rammer hedder det konkret: Når man overlader spørgsmålenes art til eleverne selv, består der hele tiden den fare, at opsplittningen og gennemskueligheden i opdragelsesinstansens foregåede varetagelse af elevernes interesser, bliver åbenbar, og at barnet kommer i tvivl om, hvorvidt de voksne virkelig vil (kan) det bedste for det, og at den "herskende tendens" i stofvalg og behandling i skolen ikke længere kan holdes hemmelig etc.

Alment vil det sige, at den tilsyneladende enhed mellem kapitalinteresser og individuelle interesser (og også altid denne enheds videreformidling), og de deri skjulte antagonistiske interesser, bliver gennemskuelige, og opdragelsesmålet i formningen til valoriserbarhed kan således blive truet.

Det er derfor forståeligt, at elevernes og studenternes ret til at spørge åbent var et centralt stridspunkt i elev- og studenterbewægelsernes politiske opgør: Det er ikke få elever, der er blevet forvist fra skolen, fordi de "forstyrrede" undervisningen ved, at de med deres spørgsmål ikke mere lod sig afvise. Endnu i dag medfører studenternes insisteren på at kunne stille spørgsmål ikke sjældent, at professoren forlader rummet i protest og sluttelig anmoder om en disciplinærproces mod spørgeren.

Ud fra indskrænkningen og kanaliseringen af spørgsmål i den borgerlige opdragelse fremgår det nu, at vi som marxister skal indtage en præcis omvendt holdning til elevernes spørgsmål: Vi har jo i princippet ikke noget at skjule og har endelig heller ingen grund til at frygte, at man afslører os med for vidtgående spørgsmål. Derfor kan vi umiddelbart acceptere og understøtte barnets/den unges spørgsmål som det, de er, nemlig som et udtryk for og medvirken til deres subjektivitetsudvikling. Når vi altså hos os selv konstaterer tilbøjeligheden til at undgå spørgsmål, der kan tydeliggøre vor egen problematik, modsigelsesfuldheden i vor egen eksistens under borgerlige forhold, så må vi ikke give efter for denne tilbøjelighed, men vi kan og skal forholde os bevidst til den. Vi har således mulighed for at udvikle os i retning af, at vi heller ikke blokerer for eller fejllæder sådanne spørgsmål men bruger dem som anledning til, sammen med barnet/den unge (på den skildrede måde) at blotlægge grundene til vore egne vanskeligheder, samt den spontane tendens til at fornægte dem pga konfliktskyhed og fremstille os selv som ufejlbarlige: På denne måde lærer barnet af de voksne, hvorledes man, i egen velforståede interesse, skal omgås sådanne tendenser til tilpasning og modsætningseliminering. Vi kan altså som marxister lade os lede af den centrale indsigt, at kun når børnene/de unge lærer at blive ved med at spørge radikalt nok, kan de gennembrude skin-

net af naturlighed og uforanderlighed i de borgerlige livsforhold, erkende deres virkelige interesser og kæmpe for at sætte disse igennem. Det at indrette sig i afhængighed og arrangere sig med de herskende er jo ensbetydende med, frivilligt at holde op med den fortsatte spørgen, og at bringe børnene dertil, er derfor det fornemmeste mål for den formende borgerlige opdragelse.

VIII. PROGRESSIV OPDRAGELSE ER BEVIDST OG PLANLAGT

Man kunne ved første blik finde en modsigelse i, at en progressiv opdragelse skal være bevidst og planlagt opdragelse, hvor i - (som vi har anskueliggjort det i omgangen med børns/unges spørgsmål) - initiativet delvist og tilsigtet er afgivet til børnene. Denne modsigelse bliver imidlertid hurtigt gennemtrængelig, når man holder sig for øje, at der jo netop i opdragelsesformning spontant bliver givet efter for den borgerlige ideologi. Opdrageren handler faktisk bevidstløst her, idet denne vil tilrettevise barnet efter sine progressive målsætninger (og således vedvarende "bryder ind" og "omopdrager" barnet) og (idet denne umiddelbart vil "det bedste" for sig og sine) på sin vis "lader stå til". Ud fra dette tydeliggøres også trækkene i en pædagogisk konception, hvor grundtanken er, at den fælles livsrealitet kan struktureres således praktisk og verbalt, at modsætningerne i den borgerlige klasserealtitet og de deri givne muligheder for kontrol over egne/almene livsbetingelser, bliver stadigt klarere begribelige og omsættelige for barnet/den unge: En konception, ifølge hvilken også de revolutionære dyder, disciplin og underordning, kan blive gjort forståelige for børnene/de unge på en måde, der hverken kun frembringer opsplittede dressurresultater eller fremprovokerer det modsatte, men som gør det begribeligt, at og hhv under hvilke betingelser disciplin og underordning i almen interesse også er i min bestemte særlige interesse til overvindelsen af afhængigheden og fremmedbestemtheden under borgerlige forhold.

Jeg kan ikke her nærmere karakterisere den således bestemte

pædagogiske konception, hvis udarbejdning kræver intensivt marxistisk videnskabeligt forskningsarbejde, og hvis realisering kræver indsigt og selvdisciplin af opdrageren på et nyt plan. Så meget skulle dog være klart: Progressiv opdragelse i hvilken børnenes/de unges subjektudvikling på denne måde bliver understøttet, er faktisk (på dialektisk vis altså orienteret mod genstandenes selvbevægelse), bevidst og planlagt opdragelse - mens "opdragelsesformende" planlægning af barnets fremtid i overensstemmelse med ens egne forestillinger, som kortsigtede kontrolbestræbelser kun er en variant af bevidstløs indfangethed i de borgerlige former.

NOTER

1. Revideret udgave af et foredrag, der blev holdt den 14. oktober 1982 i Köln på IMSF's marxistiske uge under titlen: "Was kann man von Karl Marx über Erziehung Lernen?"
2. Vedr disse hentydninger til egenarten i og lovmæssighederne for børns udvikling jvf K. Holzkamp: "Grundlegung der Psychologie", Frankfurt a/M 1983, kap. 8.
3. Begrebet "opdragelsesformethed" som det bliver benyttet af mig, og det skal indrømmes, er ikke i sig selv entydigt, da det i den foreliggende kritik af en bestemt form for opdragelse samtidig kommer til at minde om en kritik af "opdragelse" i det hele taget. Denne modsigelsesfuldhed er imidlertid efter min mening ikke primært et kendetegn ved min definition, men en realitet ved "opdragelse" i det borgerlige samfund. En "klarere" begrebsdannelse omkring forskellen mellem "understøttende" og "formende opdragelse", ville derfor være i fare for snarere at tilsløre den "uklare" realitet i opdragelsen, idet den forestilling ville blive nærliggende, at en "ren" og modsigelsesfri "understøttende" opdragelse ville være mulig under borgerlige forhold.
4. Nu offentliggjort i Forum kritische Psychologie 11/1982.

ARGUMENT — STUDIENHEFTE SH

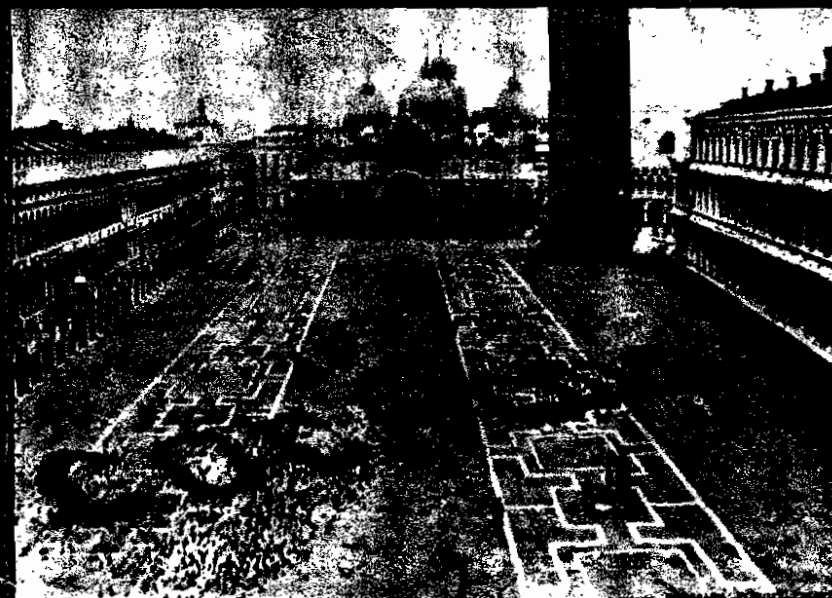
- SH 1 Alt Vater/Haug/Herkommerl/
Hotzkamp/Köhler/Wagner Wozu „Kapital“-Studium? 3,50
- SH 2 Tomberg Was ist „bürgerliche Wissenschaft“? 2,50
- SH 3 v. Brentano Philosophie, Theoriestud. Pluralismus 3,50
- SH 4 W.F. Haug Kampagnen, Antikomm. 5,00
- SH 5 Abendroth Faschismus und „Kulturkritik“, 2,50
- SH 6 Mason/Czichon/Eich-
holtz/Gosswiler Faschismus-Diskussion (I) 3,50
- SH 7 Jung Strukturverhältnisse der westdeutschen
Arbeiterbewegung
- SH 8 Haug/Völker/Zobl Der Streik der Huns Eilers „Faustus“, 3,50
- SH 9 Metscher Kritik d. Ideologiewissenschaftl. Idealismus, 2,50
- SH 10 Dreitzel/Furth/Frigga Haug Ein Punkt über die Psychotheorien, 4,00
- SH 11 Wulff Der Arzt und das Gehirn (I)
- SH 12 Sigusch Medizinische Experimente am Menschen, 2,50
- SH 13 Fürstenau Zur Psychoanalyse- und Schule als Institution, 2,50
- SH 14 Heyden/Konrathke Bildungswesen in „Fiktionalismus“, 4,50
- SH 15 Frigga Haug Für eine „antiautoritäre“ Frauenbewegung, 3,50
- SH 16 Tomberg Basis der Überbau im historischen Materialis-
mus, 4,00
- SH 17 Metscher Ästhetik und Abbildtheorie, 4,00
- SH 18 Nerlich Romanismus und „Kulturkritik“, 3,50
- SH 19 Warneken/Lerzer Zur Theorie „Merz“ und „Produktion“, 3,50
- SH 20 Haug Die Einlösung bürokratischer Merkmalformen bei
Euler (I) (II), 2,00
- SH 21 Hauff Die Katastrophe des „Kulturkritik“, 4,50
- SH 22 BdWi/Marvin/Theißer/
Voigt/Uherak Die NAW - „Veränderung der Rechtskräfte an der
Uni“, 5,00
- SH 23 Wulff Transkulturelle Psychiatrie, 4,50
- SH 24 Gleiss/Heimel/Henkel/
Jaeggi/Mareis/Ohm/Reut-
ter Kritische Psychologie (I), 8,00
- SH 25 Opitz Der Staat/Liberalismus, 5,00
- SH 26 Schnadelbachi/Krause Ideologie-Diskussion, 4,00
- SH 27 Eisenberg/Häberland Linguistik, 3,00
- SH 28 Werner Krauss Literaturgeschichte als geschichtlicher
Auftrag, 4,50
- SH 29 Tjaden/Grienerburg/
Kühn/Oberlin Faschismus-Diskussion (II), 5,00
- SH 30 Marcuse/Abendroth/Goll-
witzer/Stolte/Kievenheim/
Czerken Studentenbewegung - und was danach? 5,00
- SH 31 BdWi u.a. Reform und Gegenreform an der Uni, 4,00
- SH 32 Helmut Ridder Zur Ideologie der „Gegenwartigen“ „Kulturkritik“, 4,50
- SH 33 W.F. Haug Ideologie/Warenästhetik/Massenkultur, 5,00
- SH 34 Erich Wulff Psychiatrie und Herrschaft, 4,00
- SH 35 Abholz/Bohrer/
Frießner/Jenss Arbeitsmedizin, 5,00

ARGUMENT STUDIENHEFTE SH 33

W.F. HAUG

IDEOLOGIE/
WARENÄSTHETIK/
MASSENKULTUR

ENTWÜRFE
ZU EINER
THEORETISCHEN
SYNTHESE

ARGUMENT STUDIENHEFT 33

INHALT

- 1 Vorbemerkung
- 2 Kritische Psychologie und Theorie des Ideologischen
- 8 Thesen zu einer Theorie des Ideologischen
- 10 Der ideologische Effekt der Warenästhetik
- 15 Zur Semiologie der Warenästhetik
- 31 Warenästhetik und Massenkultur
- 37 Die kulturelle Bedeutung der Warenästhetik und die Notwendigkeit ästhetischer Erziehung
- 44 Thesen zur ästhetischen Erziehung
- 48 Zu den Texten

© Argument-Verlag Berlin/West 1979
Altsteinstraße 48A, 1000 Berlin 33
Umschlaggestaltung: Renate Herter
Christian Gellner und W.F. Haug
ISBN 3-920037-64-2

DM 4,00

VORBEMERKUNG

Die folgenden Texte haben den Charakter von Diskussionsbeiträgen im Zuge der Erarbeitung einer Theorie. Sie sind unabgesichert und vorläufig. Ihre Form ist die von Entwurfskizzen und Diskussionsanregungen. (Eine gewisse Ausnahme stellt die Analyse "zur Semiologie der Warenästhetik" dar; sie entstammt mit geringfügigen Veränderungen einem Kurs über "Werbung und Konsum", den ich für die Fernuniversität Hagen verfaßt habe.) So kurz die Texte sind, gibt es gleichwohl Überschneidungen zwischen ihnen.

Es ist gerade der unfertige Charakter dieser Texte, der mich bewog, sie als Material für eine laufende Diskussion zu veröffentlichen. Ich verspreche mir davon Antworten, Kritik, Anregungen und eine Beschleunigung des Gedankenaustauschs zwischen bisher vielfach getrennt verfolgten Forschungsrichtungen.

Das Neue und Riskante besteht in folgendem: Zum einen geht es - im Rahmen des "Projekts Ideologie-Theorie" (PIT) - um ein Wiedernahmeverfahren in Sachen Ideologie, also um den Versuch einer neuen materialistischen Theorisation des Ideologiebegriffs. Zum andern geht es darum, bisher getrennt ausgearbeitete Theorien über unterschiedliche Teilgebiete des gesellschaftlichen Lebens zusammenzuschließen. Versucht werden soll, eine Brücke zwischen Kritischer Psychologie, Ideologietheorie, Kulturtheorie und Kritik der Warenästhetik zu schlagen. In dem Maße, in dem dies gelingt, wird es möglich, in der theoretischen Rekonstruktion komplexer Alltagsphänomene und im Entwurf einer demokratischen Kulturpolitik einen Schritt voranzutun.

Manches von dem, was hier zum Ideologischen skizziert ist, findet sich in Theorien über Ideologie (Argument-Sonderband AS 40) präziser ausgeführt.

W.F.H.

KRITISCHE PSYCHOLOGIE UND THEORIE DES IDEOLOGISCHEN

deposition
Gliederung

Vorbemerkung

1. Der Grundgedanke der historisch materialistischen Psychologie
2. Der Grundgedanke historisch materialistischer Ideologietheorie
3. Das Ideologische und die Struktur der Persönlichkeit

Im folgenden sollen einige Thesen "aus der Werkstatt" skizziert werden. Sie dienen der Anregung einer Diskussion, riskieren daher bewußt Vereinfachung und Überspitzung. Der Ton der Darstellung ist der gebotenen Kürze wegen entscheidener, als der Stand der Forschung und Diskussion es eigentlich erlaubt. Viele heikle methodische Probleme werden umgangen. Dies rechtfertigt sich dadurch, daß ein "Paradigmenwechsel" auf dem Feld der Ideologietheorie angestrengt werden soll. Es geht darum, zunächst einmal Position zu beziehen und Gegenpositionen infragezustellen. Die folgenden Thesen sind die eines Nichtpsychologen, der aus der Entwicklung der Kritischen Psychologie allgemeine theoretische Konsequenzen gezogen hat. Er will nun Anregungen aus der allgemeinen Gesellschaftstheorie zurückgeben an die Psychologie.

1. DER GRUNDGEDANKE DER HISTORISCH MATERIALISTISCHEN PSYCHOLOGIE

Der Grundgedanke ist einfach: Im Unterschied zu allen anderen Lebewesen ist beim Menschen das "Wesen" hinausverlagert in die Gesellschaft. Beim Übergang vom Tier zum Menschen findet ein Wechsel im Substrat der Evolution statt. In Gestalt relativ dauernder Umweltveränderungen, Werkzeugen, Techniken, Institutionen usw., durchdrungen von sprachlichem Bewußtsein (wenn auch nie umfassend bewußt) mit dem harten Kern tradierbaren Wissens, entwickelt sich das menschliche Wesen in seiner Wirklichkeit. In der Anthropogenese entwickelt sich die menschliche Natur in Wechselwirkung mit dieser gesellschaftlichen Wesen, bis ihre Evolution relativ zum Stillstand kommt. Die Entwicklung der Gesellschaft, des Sozialerbes, ist unabgeschlossen. Das Individuum muß sich sein gesellschaftliches Wesen aneignen, sich "vergesellschaften". Während das Sozialerbe tendenziell unbegrenzt ist, vermag das Individuum nur einen begrenzten Ausschnitt des gesellschaftlichen Wesens sich anzueignen. Daher schafft die Gesellschaftsentwicklung, wie sie gegen industriepessimistische Kulturkritik treffend bemerkt hat, an sich die Grundlage für eine immer reichere und differenziertere Vielfältigkeit der Individualität. Es ist nicht die industrielle Produktionsweise als solche, sondern ihre kapitalistische Form, was die Verwirklichung dieser rei-

chen Möglichkeiten der Individualität enge Grenzen zieht. Die Gesellschaft bestimmt die Individualitätsformen, also die grundlegenden Praxisformen, in denen die Individuen ihr Leben praktizieren. Damit ist die Abgrenzung zwischen Gesellschaftswissenschaft und Psychologie bezeichnet: Die Gesellschaftswissenschaft erforscht diese gesellschaftlichen Individualitätsformen, weil sie von der Sozialstruktur bestimmt sind. Die Qualität des Psychischen aber ist nicht von der Gesellschaft gesetzt, sondern vom individuellen Leben in den Sozialformen produziert. Letzteres bezeichnet nach Séve den Zuständigkeitsbereich der Psychologie.

Den Bruch zwischen der hier flüchtig skizzierten Theorie und konkurrierenden Auffassungen erfaßt man am deutlichsten darin, wie das Verhältnis Individuum - Gesellschaft gedacht wird. Im Gegensatz zur traditionellen Psychologie ist es für die historisch-materialistische sinnlos, das Individuum in prinzipiellem Gegensatz zur Gesellschaft zu denken. Auch scheint es nicht zulässig, wie Leithäuser dies tut, Marx die oberste Absicht zuzuschreiben, "die Individuen von gesellschaftlichen Zwängen zu befreien". Die Gesellschaft ist nicht primär Zwang, sondern Menschenmöglichkeit, mögliche Menschlichkeit. Das Individuum läßt sich nicht als Mensch gegen die Gesellschaft fixieren, da es nur durch Teilhabe an der Gesellschaft sich ver menschlicht. Ebenso lassen sich Individuation und Vergesellschaftung nur als Einheit denken: Individualität ist besondere Vergesellschaftungsform. Das unvergesellschaftete Individuum wäre nur potentieller Mensch. Vergesellschaftung bedeutet im strengen Sinn Verwirklichung des Menschseins. Vergesellschaftung des Individuums beinhaltet Aneignung historisch akkumulierter Wesenskräfte, aneignende Entwicklung von gesellschaftlicher Handlungsfähigkeit. Ihr Gehalt ist Teilhabe an der Bestimmung und bedürfnisgemäßen Umgestaltung der gesellschaftlichen Lebensbedingungen.

Das Problem ist also nicht die Vergesellschaftung der Individuen als solche, sondern die Hemmung derselben. Das Problem sind Barrieren, die der Aneignung des gesellschaftlichen Wesens entgegenstehen. Ein Sinn des Begriffs der "Unterdrückung" ist die gewaltsame Ausschließung bestimmter Menschengruppen von der Entwicklung voller gesellschaftlicher Handlungsfähigkeit und das heißt von der Partizipation an der Kontrolle der gesellschaftlichen Lebensbedingungen. Die grundlegenden Barrieren sind die Klassenschranken. In unserer Gesellschaft wird ihr Charakter bestimmt - und ihre Wirkung fundiert und ergänzt - durch die Marktstruktur. Denn Markt bedeutet Planlosigkeit der gesellschaftlichen Arbeit, bedeutet bewußtlose, über Ware-Geld-Beziehung laufende Vergesellschaftungsform. Diese Kompetenz ist dem Markt bestimmt in seinem Wirkungsumfang gesellschaftliche Handlungsfähigkeit. Er tut dies für die unterschiedlichen Klassen in ganz verschiedener Weise. Der über die Produktionsmittel verfügbaren Klasse begrenzt er in gewisser Weise

Wir können - ~~in der~~ ~~von~~ ~~der~~ ~~Althusser-Schule~~ - damit Formen und Dimensionen nicht-ideologischer Subjektivität im Sinne der vollen gesellschaftlicher Handlungsfähigkeit von ~~Konflikten/~~ ~~Opportunisten-Formen~~ unterscheiden. Die ideologische Subjektivität ist zunächst "normale" Subjektivität ~~von~~ ~~den~~ ~~Objekten~~ - solange er nicht gegen die ~~unter~~ ~~den~~ ~~Bedingungen~~ ~~steht~~.

3. DAS IDEOLOGISCHE UND DIE STRUKTUR DER PERSÖNLICHKEIT

Für die Kritische Psychologie hat bisher vor allem Ute Osterkamp, 1) ~~die~~ ~~mechanischen~~ ~~ideologischen~~ ~~Subjektform~~ ~~analysiert~~. ~~Es~~ ~~tut~~ ~~dies~~ ~~vor~~ ~~allem~~ ~~in~~ ~~der~~ ~~fäl-~~ ~~ligen~~ ~~Re-Interpretation~~ ~~freudischer~~ ~~Kategorien~~ - vor allem der Kategorie des "Über-Ich", der "Verdrängung" usw. Im Über-Ich stoßen wir auf die innere Instanz des Zwanges, ~~sozusagen~~ ~~die~~ ~~Praxis~~ ~~der~~ ~~ideologischen~~ ~~Macht~~ ~~im~~ ~~Individuum~~. ~~Was~~ ~~sind~~ ~~die~~ ~~produktiven~~ ~~Bedürfnisse~~ ~~nach~~ ~~Umweltkontrolle~~ ~~und~~ ~~die~~ ~~rapuschränken~~ ~~des~~ ~~Privat-~~ ~~igentums~~ ~~und~~ ~~der~~ ~~komplexen~~ ~~soziokulturellen~~ ~~Ordnung~~ ~~zu~~ ~~stößen~~, ~~führt~~ ~~zu~~ ~~Konflikt~~ ~~zu~~ ~~Angst~~. Um die Angst zu reduzieren, steckt das Individuum mehr oder weniger zurück und reduziert den Realitätsbezug. Derartige "Angstreduzierung in der Realitätsabwehr" modifiziert die Persönlichkeit grundlegend in Richtung des "Opportunisten". Schon das Kind "hält sich mehr als sachlich gefordert in Abhängigkeit von den Autoritäten und bildet generell eine Haltung des 'automatischen' und 'freiwilligen' Sich-Einrichtens innerhalb gesetzter Schranken heraus, durch welche die Schranken niemals berührt werden und deshalb auch kein Bewusstsein der Beschränkung entstehen kann, also der aktive Schein der Freizügigkeit gegeben und die relative Entwicklungslosigkeit bzw. die daraus resultierende allgemeine Unzufriedenheit inneren Ursachen attribuiert." (Motivation II, S. 356)

Als Gegenstück zur Sozialstruktur mit ihren ideologischen Apparaten entsteht ein psychischer Apparat. Seine ideologischen Instanzen ermöglichen es, ~~das~~ ~~Individuum~~ ~~durch~~ ~~die~~ ~~ideologischen~~ ~~zur~~ ~~Ordnung~~ ~~geraten~~ ~~werden~~ kann.

Die damit angelegte Wechselbeziehung zwischen gesellschaftlichen Praxisformen - unter besonderer Berücksichtigung der ideologischen Praxen - und psychischem Apparat des Individuums ist von der Kritischen Psychologie noch kaum erforscht. Solange dies so ist, besteht die Versuchung, in der Bahn elaborierter Terminologien und Abbildungsweisen das Feld einerseits der Sozialtheorie und andererseits der Psychoanalyse zu überlassen. Damit übernehme man jedoch von der einen Seite ein objektiv-

1) Holzkamp-Osterkamp, Ute: Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 2. Frankfurt/N. 1976.

stisches Menschenbild, welches die subjektive Lebenstätigkeit und damit die Qualität des Psychischen verfehlt, und von der andern Seite eine Entgegensetzung von Individuum und versagender Gesellschaft sowie eine Reduktion des Problemfelds auf die frühkindliche Problematik. Dabei soll ~~folgendes~~ ~~einige~~ ~~Vorschläge~~ ~~an~~ ~~die~~ ~~Adressaten~~ ~~der~~ ~~praktischen~~ ~~Psychologie~~ ~~von~~ ~~Standpunkt~~ ~~der~~ ~~Ideologiekritik~~ ~~gerichtet~~ ~~werden~~.

Wenn das Ideologische als ideale Vergesellschaftung verstanden werden kann, wie greift es dann ins Individuum ein? Wie setzt sich die objektive Fremdvergesellschaftung in der Vergesellschaftung des Individuums in dessen Selbstbewusstsein um? Wie organisiert die Ideologie das Erleben der Realität um? Wenn das Ideologische zur Vermeidung von Konflikten und damit zur Angstreduzierung führt, welches Schicksal erfahren dabei die verdrängten "produktiven Bedürfnisse nach Umweltkontrolle"? Welches sind die genauen Mechanismen ihrer Umformung? Wie ist das Nichtbewusstsein zu denken; das die Ideologie organisiert? Welche sekundären innerpersönlichen Konflikte folgen aus den "selbstverordneten" Verzicht auf volle Vergesellschaftung?

Wie verinnerlicht sich das Ideologische zu bewussten, ~~unbewussten~~ ~~und~~ ~~sublimierten~~ ~~Formen~~ ~~der~~ ~~Interaktion~~ ~~zu~~ ~~analysieren~~, ~~in~~ ~~denen~~ ~~das~~ ~~Individuum~~ ~~die~~ ~~vergesellschaftlichen~~ ~~Werkzeuge~~ ~~benutzen~~ ~~und~~ ~~deuten~~ ~~lernt~~. Hier kommt eine Interaktionsforschung zu ihrem Recht, die in ihrer derzeitigen Verfassung allerdings weitgehend zu ideologisch-sumpfiger Daseinsform verdammt ist. Sie muß erst in einen theoretischen und historischen Rahmen gestellt werden, der verhindert, daß die von allen lebensnotwendigen Objektbezug abstrahierten Interaktionen zur Ideologie in der Art des symbolischen Interaktionismus verabsolutiert werden. Würde man auf die Erforschung der interaktiven Dimension der Aneignung des Sozialerbes durch die Individuen verzichten, würde man nicht nur die Umsetzung des Ideologischen in den psychischen Apparat verfehlen, sondern das Mißverständnis heraufbeschwören, wieder vom Individuum statt von der Gesellschaft abzugehen.

Eine Analyse der Entstehung des "Automatismus" der inneren Repräsentanz der ideologischen Mächte müßte unter Verändertes der relativen Verselbständigung dieser Instanz verbessern. Sie vermag zu erklären, daß ideologische Charaktere nicht notwendig die Form des Opportunisten im allgemeinen Sinn annehmen, sondern unter bestimmten Bedingungen wiederum äußerst widerstandsfähig gegen Annahmen gesellschaftlicher Macht sein können. Wie läßt sich der ideologische Charakter in seiner transitorischen ~~Stabilität~~ ~~denken~~? Wie kann gefaßt werden, ~~unter~~ ~~den~~ ~~bestimmten~~ ~~Phasen~~ ~~als~~ ~~Träger~~ ~~von~~ ~~Entwicklungs-~~ ~~prozessen~~, ~~die~~ ~~zum~~ ~~Zuwachs~~ ~~gesellschaftlicher~~ ~~Handlungsfähigkeit~~ ~~führen~~?

Wenn eine notwendige Leistung ideologischer Mechanismen im Individuum die Verankerung von Realitätsbezug ist, wie läßt sich dann die Transposition des Realitätsbezugs in die Form seiner Reduzierung denken? Der Kern der ideologischen Reduzierung scheint die imaginäre Selbstbestimmung und Fremdbestimmung. Die imaginäre Selbstbestimmung ist die ideale Vergesellschaftung von-oben-nach-unten, die Handlungslogik von-innen-nach-außen.

10:
E:

Zusammenfassend: Ideologische als Reproduktionsweise der Herrschaftsverhältnisse modifiziert das "menschliche Wesen in seiner Wirklichkeit"; es strukturiert (und ist selbst in letzter Instanz bestimmt durch) das "ensemble gesellschaftlicher Verhältnisse". Für eine Theorie, die Bewusstseinsbildung der Individuen als ihre Vergesellschaftung begriffen gelernt hat, muß das Ideologische daher ein Problem werden. Sie stößt hier auf eine Hemmung der Wirklichkeit in der Form ihrer Entfaltung. Sie wird damit die inneren Instanzen und Mechanismen in ihrer Wechselwirkung mit den äußeren ideologischen Mächten aufmerksam studieren müssen. Sie wird die Formen vertikaler Vergesellschaftung untersuchen in der Perspektive der horizontalen Vergesellschaftung. Sie tut damit nichts anderes als die Tendenz ihres Objekts, der psychischen Annahmen und zu unterstützen. Sie besträuft, fördert die Subjektwissenschaft zur Wissenschaft der Subjekte selbst zu werden.

THESEN ZU EINER THEORIE DES IDEOLOGISCHEN

- 1) Das Ideologische entsteht durch die Errichtung einer gesellschaftlichen Macht über der Gesellschaft und zur Vergesellschaftung des Verhaltens und Denkens von oben.
- 2) In diesem Sinn entsteht ideologische Vergesellschaftung-von-oben auf der Grundlage sozialökonomischer Vergesellschaftungsformen, die Klassengegensätze hervorbringen.
- 3) Als Absicherung sozialer, d.h. Klassenherrschaft hat das Ideologische zugleich Klassencharakter und die Form der Klassenenthobenheit.
- 4) Die Institutionen über der Gesellschaft und zu ihrer Integration stellen ideologische Mächte dar, die der sozialen Herrschaft dienen.
- 5) Die erste ideologische Macht ist der Staat. Die Staatsmacht ist zugleich die entscheidende Trägerin und mittelbare Stütze aller übrigen ideologischen Mächte.

- 6) Die ideologischen Mächte definieren je besondere ideologische Formen.
- 7) Die besonderen ideologischen Formen sind Formen ideologischer Praxen.
- 8) Die ideologischen Praxen leiten sich in der jeweiligen Form aus obersten regulierenden Ideen ("Grundwerten") ab.
- 9) In letzter Instanz durch die sozialökonomische Herrschaft determiniert, verleugnen diese Grundwerte jede materielle Determiniertheit.
- 10) Die Grundform des Ideologischen ist die Verweisung.
- 11) Was immer ideologische Form und Funktionsweise erhält, geht darin nicht auf, sondern besitzt allgemeinhistorische Bedeutung.
- 12) Die Perspektive der klassenlosen Gesellschaft ist die Perspektive des Abbaus alles Ideologischen und der Verwirklichung der bis dahin ideologisch geformten Funktionen als horizontale Beziehungen "zwischen Genossen".
- 13) In die besonderen ideologischen Formen hinein bilden die Klassen ihre Ideologien.
- 14) Die Agenten der Ausarbeitung, Kultivierung, Ausübung, Anwendung der Ideologien sind Intellektuelle, die dadurch zu Ideologen werden.
- 15) Die ideologischen Formen sind zugleich Austragungsformen gesellschaftlicher Gegensätze wie Formen ihrer Integration.
- 16) Ideologien vermitteln den Zusammenhalt sozialer Gruppierungen, den sie im Individuum verankern.
- 17) Ideologien orientieren Verhalten und Gruppenzugehörigkeit der Individuen im Rahmen des Ideologischen.
- 18) Das Ideologische bestimmt eine Persönlichkeitsstruktur.
- 19) Konkrete Ideologien arbeiten mit der Anrufung des höchsten ideellen Ausdrucks der "zuständigen" ideologischen Mächte, denen sie sich demonstrativ unterstellen (subjizieren).
- 20) Bewirkt wird damit zugleich die Anrufung des Einzelnen, der seine Orientierung darin wiedererkennen und sich als den Grundwerten Untergebenes (Subjekt) verhalten soll.
- 21) Die objektiven Gedankenformen der unmittelbar ökonomischen Praxis bringen Material und Impulse der ideologischen Verarbeitung in den gegebenen besonderen Formen hervor (der Religion, der Politik, des Rechts, der Moral und Kunst).
- 22) Die Wirkungsweise des Ideologischen macht die relative (sehr weitgehende) Verselbständigung gegen die

soziale Grundlage notwendig. Daraus resultiert ein Widerspruch: Die verhimmelten Formen treten in einen gewissen Gegensatz zu den "irdischen", die sie stützen sollen.

23) Gesellschaftliche Interessengegensätze können daher die Form der gegensätzlichen Anrufung der ideologischen Mächte bzw. der von ihnen verwalteten Grundwerte annehmen.

24) Eine Form des Utopismus entsteht, wenn bestimmte Grundwerte wegen ihrer funktionell notwendigen und konstitutiven Idealisierung gegen ihre eigene Basis angerufen werden und ihre "Verwirklichung" gefordert wird, obwohl sie nur die idealisierte Form der bestehenden sozialen Wirklichkeit sind.

25) Abhängig von der praktisch-organisatorischen Tätigkeit drücken sich die gesellschaftlichen Kräfteverhältnisse in allen ideologischen Praxen als ideologische Kräfteverhältnisse aus.

26) Politische Machtverteilung vermittelt sich immer durch ideologische Führung (Hegemonie).

27) Alle Ideologien sind Idealisierung von Realität in der Grundform der Ideologischen, und das heißt immer auch: in der Haltung der innerlichen Unterwerfung unter das Idealisierungsergebnis.

28) Alle Ideologien sind von Wirklichkeit ist Denomination derselben (Benennung als Entnennung).

29) Idealisierung ist Transposition in besondere ideologische Formen.

30) Das Alltagsbewusstsein ist ideologisch überformtes und durchorganisiertes Praxisbewusstsein, das an den Rändern von tradierten Ideologemen bevölkert wird.

DER IDEOLOGISCHE EFFEKT DER WARENÄSTHETIK

1) Es ist ein soziales Naturgesetz des Tauschs von Privateigentümern, daß das Eintauschen (entwickelter das Kaufen) nicht durch den Gebrauchswert, sondern durch das Gebrauchswertversprechen ausgelöst wird.

2) Wenn man den Begriff des Ästhetischen aus einer weitverbreiteten Bildung an "Kunst" löst und ihn auf den ganzen Umfang des Objekt-Subjekt-Beziehung (statt einseitig nur auf die subjektive oder nur auf die objektive Seite) bezieht, unter der Bedingung von dem materiellen Realisierung, wie die Verwirklichung eines Gebrauchswerts sie

darstellen würde, dann kann man sagen, daß es das Ästhetische ist, das ihren Tausch unmittelbar auslöst.

3) Untersucht man die Wirkungsweise des Ästhetischen der Ware, insofern dieses als unmittelbarer Auslöser eines Kaufentschlusses fungiert, so stößt man auf das Wirkungsgesetz der Warenästhetik: Der Angelpunkt, um den sich das "Ankommen" einer Erscheinung dreht, ist in der Bedürfnisstruktur des Subjekts zu suchen.

4) Das Ästhetische Gebrauchswertversprechen der Ware hat zunächst den subjektiven Aspekt des Ensembles aller sinnhaft-sinnlichen, verbalen und nonverbalen Daten - mögen sie von der Ware ausgehen, mögen sie von ihrem inszenierten Ambiente oder vom Verkaufsgespräch stammen -, aufgrund derer wir uns einen Gebrauchswert versprechen können (oder sollen). Damit ist der subjektive Aspekt angesprochen.

5) Das Ästhetische Gebrauchswertversprechen fungiert als Subjektivität auf objektiver Erscheinungsbasis: "Ich verspreche mir aufgrund des Eindrucks, den die Ware auf mich macht, einen Gebrauchswert von ihr."

6) Die Form, in der dieser Wirkungszusammenhang des Ästhetischen Gebrauchswertversprechens erfolgt, nennen wir die Form der Ästhetischen Abstraktion der Ware.

(Wir übergehen hier die dem Grundgesetz der Warenästhetik entgegenwirkenden Ursachen und Tendenzen, wie Produktionswissen, regelmäßige Wiederholung der Tauschbeziehung zwischen bestimmten Partnern, probeweise Verwirklichung von Gebrauchswert vor dem Kauf u. dgl. mehr. Diese Faktoren sind geeignet, die Funktion der Warenästhetik zu relativieren oder zu modifizieren, heben sie jedoch nicht auf.)

7) Das Ganze der Warenästhetik stellt sich als ein Funktionskreis dar, der mit dem Rückkoppelungsmechanismus profitablen Verkaufs versehen ist. Es ist also nicht an sich zwangsläufig, daß das einzelne warenästhetische Gebilde im Sinne des Erfinders funktioniert. Wohl aber ist es ökonomisch notwendig für ein warenproduzierendes Unternehmen, dessen Absatz nicht durch den Staat garantiert ist, daß die Warenästhetik funktioniert. Wie beim Kino die Kasse als unmittelbarster Filmkritiker wirkt, so bei der Ware der Verkauf. Die Konkurrenz macht diese Funktion - wie andere Verwertungsfunktionen - zum Zwangsgesetz für die Warenproduzenten.

8) Der Grundmechanismus der Ästhetischen Abstraktion bringt eine Verschiebung vom unmittelbar Handfesten zum Bedeuten mit sich. Wir nennen das die Tendenz der Ware, sich zum Bedeutungsding zu entwickeln. Diese Ent-

wicklung wird durch die besonderen Formen und Bewegungsweisen der Ästhetik der Monopolware sprunghaft verstärkt.

9) Die Grundform auf diesem Entwicklungsniveau ist das ~~ästhetische Sprachsystem~~ ~~ausgangssprachlich~~ ~~Markt~~ ~~konkret~~ ~~bezeichnet~~. Wie alle Warenästhetik bildet sie - im Rahmen und mit dem Material der ästhetischen Abstraktion - eine komplexe "Sprache" aus verbalen und (überwiegend) nichtverbalen Zeichen. Während in der vormonopolistischen Warenästhetik die Ware ihren Gebrauchswert in einer "allgemeinen" Sprache ausdrückt, dreht die monopolistische Warenästhetik diese Beziehung um: An und für sich allgemeine Sprachelemente werden beschlagnahmt für die Bezeichnung der Ware eines bestimmten Einzelkapitals. Wir nennen dies den ~~Waren~~ ~~charakter~~ des Markenartikels - in der Erwartung, daß fachmännische semiologische Analysen genaueren Aufschluß über diese Struktur bringen werden.

10) Der Wertaspekt ~~erweist~~ ~~sich~~ ~~bei~~ ~~näherer~~ ~~Untersuchung~~ ~~als~~ ~~ungemein~~ ~~vielschichtig~~. Eine ganze Hierarchie von Qualifizierungen des komplexen Ziels der ~~Bedürfnis~~ ~~befriedigung~~ bildet die zentrale Struktur im Vordergrund.

11) Die Form der ~~ästhetischen~~ ~~Abstraktion~~ ~~ist~~ ~~Kommuni-~~ ~~kationsform~~. Daher präzisieren wir: "kommunizierte Bedürfnisbefriedigung" ist das Bedeutete, das die bedürftigen Subjekte als ihr Handlungsziel annehmen und mit bestimmten Waren verbinden sollen.

12) Die "Sprache" der Warenästhetik bildet auf monopolistischem Niveau eine - soweit wir sehen - gleichsam dreigeschossige Struktur. Zu ihrer Beschreibung bedienen wir uns der Einfachheit halber einiger von R. Barthes aufbereiteter Kategorien:

12.1) Die unmittelbaren Elemente sind der Erscheinung befriedigender Gegenstände oder Zustände entnommen: Blumen, Bäume, menschliche Körper usw. Die ästhetischen Zeichen bilden auf dieser Ebene ein linguistisches System; sie bezeichnen diese Gegenstände und Zustände.

12.2) Darüber baut sich eine zweite, die Bedeutungsstruktur der ersten zu ihrem Bedeutenden (Signifikant) zweiten Grades machende Ebene. Die Blumen und Körper bedeuten jetzt etwas Abgehoben-Übergreifendes: Bedürfnisbefriedigung, Glück, Lust, usw. Bezogen auf das derart organisierte Gebrauchswertversprechen einer Ware läßt sich dieses System als Mythos der Ware charakterisieren.

12.3) Die "Verallgemeinerung" der Warenästhetik der Ebene zwei wird auf monopolistischem Niveau zurückgebogen auf das Produkt eines bestimmten Kapitals. Bestimmte mythische Systeme, die ihrerseits ein linguistisches System (in der Sprache von Barthes) ausbeuten, werden beschlagnahmt für eine Firma, und diese Beschlagnahme wird als "Markenzeichen" gesetzlich geschützt. "Bei

Schokolade aufs lila Papier achten!" ist ein etwas elementares aber nichtsdetrotz empirisches Beispiel ("Milka"). Kosiks Begriff der pseudokonkretion mag für die Erfassung dieser Rückbiegung dienen.

13) Die warenästhetischen Gebilde auf diesem Entwicklungsniveau lassen sich als Superzeichen beschreiben. Aufgrund der mythischen Verallgemeinerung (die einer Naturalisierung von Sozialem gleichkommt) und ihrer monopolistischen Pseudokonkretion sind diese Zeichen notwendig instabil. Denn gerade der Bedeutungsüberschuß an ihnen wird immer wichtiger und erweist sich beim Realisierungsversuch von seiten des Käufers als wenig realisierbar. Die wertvermittelnde Wirkung dieser Zeichen altert daher. Vom Standpunkt des Verwertungszwecks, der sie ins Leben rief, müssen sie daher periodisch transformiert werden.

14) Die Agenturen der Warenästhetik fungieren, gesamtgesellschaftlich gesehen, als Apparate, die das Bewußtsein und die Sprache der Bedürfnisbefriedigung organisieren. Insofern diese wiederum Menschen aneinander bindet, den Zusammenhalt bestimmter Gruppen und Schichten bedingt und darüber auch die Struktur der zu diesen Gruppen und Schichten usw. gehörenden Persönlichkeiten vermittelt, fungieren diese Apparate in der Art der ideologischen Apparate (Institutionen) wie Kirche, Schule, Kunst usw. Die "Werte", die der ideologische Apparat der Warenästhetik verwaltet, sind die sinnlich-handfestesten, die am wenigsten spirituellen, und der ideologische Apparat ist als solcher - im Gegensatz zu den andern - nicht institutionalisiert. Er ist kein halbprivater - halbstaatlicher Apparat, sondern ein rein privater, der sich allerdings eine selbstzensurierende Spitze gegeben hat, die in die Nähe der öffentlich-rechtlichen Dimension hinaufragt. Überdies sind die Handlungsformen der Warenästhetik bis zu einem gewissen Grad verrechtlicht. Aber sie stellt keinen formalen ideologischen Apparat dar. Dafür ist die ideologische Kraft die einseitigste, das ästhetische Gebrauchswertversprechen, dessen Inbegriff das sinnlich-konsumtive Glück ist, das die Intensivität ihrer Wirkung auf die Individuen dieses Glücksversprechen zu kontrollieren, heißt eine mächtige, die unmittelbar mächtigste Instanz im Innern der Individuen zu kontrollieren.

15) Dieser Grundmechanismus wird von einer sekundären Ideologisierung erfaßt. Von andern ideologischen Apparaten strahlt eine Bewertung der Werte des materiell-konsumtiven Glückverlangens aus. Wir unterstellen, daß die unterschiedlichen Werte und Normen sowie die gesellschaftlichen Apparate, die sie verwalten, sich keineswegs widerspruchsfrei zueinander verhalten und daß diese Widersprüche im Innern der Persönlichkeit ihre Entsprechung haben.

16) Kraft der Wertungen aus der Hierarchie der Bedürfnisbefriedigung und kraft der diese Überlagernden sekundären Ideologisierung vermittelt die Warenästhetik die sinnlich-sinnhafte Selbstbestimmung (Selbstidentifikation) des Einzelnen, und zwar in kommunikativer Form. Sie bedingt, wie der Einzelne mit den Augen des unbestimmten andern - billigend/misbilligend - blicken wird.

17) Über diese Einmischung in die Selbstidentifikation des Einzelnen vermittelt die Warenästhetik seine Zugehörigkeit zu bestimmten unpersönlichen Kollektiven.

18) Die Warenästhetik zielt auf die Willensbestimmung des Einzelnen in Form des Kaufentschlusses. Sie funktioniert nur über die innere Instanz in Form der Freiwilligkeit.

19) Obwohl nicht von höheren Werten und den diese verwaltenden und in Alltagsregeln umsetzenden Institutionen ausgehend, funktioniert die Warenästhetik daher ideologieförmig. Sie verändert die Lebensweise (der Alltagsbegriff "Konsumgesellschaft" notiert dies und behauptet den ideologischen Primat der Warenästhetik) und reproduziert sie ständig in der komplexen Form, wie sie dem Zusammenspiel der ökonomisch unmittelbar herrschenden Interessen entspringt.

20) Die Warenästhetik ist in Kern nur Ideologieförmig, nicht formeller ideologischer Apparat. Sie stellt die unmittelbarste, mittelbarste, mit dem stärksten und wirkkräftigsten Rückkoppelungsmechanismus verknüpfte ideologische Wirkungsform dar. Alle übrigen ideologischen Formen orientieren sich mehr oder weniger an ihr. In die Massenmedien dringt sie in Gestalt der Werbung, auch Schleichwerbung, und in Form der um Waren konstruierten imaginären Räume, die das mediale Handeln nur noch erfährt. In der Politik tendiert sie - mit den Worten des Bundeskanzlers - dazu, allen Wahlkampf auf bloße Erscheinungskonkurrenz zu reduzieren. Den Apparaten Schule und Kirche bereitet sie die größten Schwierigkeiten in Gestalt eines überlegenen Kraftfelds, gegen welches diese anwirken müssen. In ihren Auswüchsen funktionalisiert sie gelegentlich die höchsten Instanzen anderer ideologischer Apparate, wie dies am Beispiel der Jesus-Jeans ("du sollst keine andern haben neben mir!") in die Augen springt.

Zur Semiologie der Warenästhetik

Der Grundbegriff der Warenästhetik ist der des Gebrauchswertversprechens. Es bedeutet künftige (durch den Kauf zu ermöglichende) Verwirklichung eines bestimmten Gebrauchswerts. Wenn Baudelaire Schönheit als ein Glücksverprechen deutet (une promesse de bonheur), so können wir das Warenschöne als ein Befriedigungsversprechen interpretieren. Versprechen ist eine Weise des Bedeutens. Wir müssen daher die Weise untersuchen, in der die Warenästhetik Bedürfnisbefriedigung 'bedeutet'. Die Untersuchung der Weise des Bedeutens fällt in das Gebiet der Semiologie.

Semiologie (abgeleitet von griech. σημα oder σηματον, 'Zeichen') geht auf F. de Saussure zurück. Er definiert sie als 'Wissenschaft, die das Leben der Zeichen im Innern des sozialen Lebens untersucht; sie müßte einen Teil der Sozialpsychologie und folglich der allgemeinen Psychologie bilden.' (Cours de linguistique générale, Introd., §3; z. n. A. Lalande, Vocabulaire technique et critique de la Philosophie, Paris 1968.) Wir verwenden diesen Begriff im weiterentwickelten Sinn, den ihm vor allem R. Barthes, 1964, verliehen hat, ohne uns indes an die Grenzen seines formalistischen Ansatzes zu halten.

Um die warenästhetische Weise des Bedeutens in ihrer Spezifik fassen zu können, gehen wir zunächst zurück auf die jeden Gebrauchswert (als konkrete Beziehung eines nützlichen Dings auf ein menschliches Bedürfnis) mitkonstituierende Weise des Bedeutens. Die Gebrauchsgestalt eines Werkzeugs hat nicht nur die Funktion, dem Rohstoff die körperliche Form und Anordnung zu geben, die ihn technisch brauchbar macht, sondern auch diese Brauchbarkeit sinnlich wahrnehmbar zu machen. Der Begründer der Kritischen Psychologie, Klaus

Gebrauchswertversprechen als Weise des Bedeutens

Begriffsklärung: 'Semiologie'

der Gebrauchswert muß wahrnehmbar sein

Holzcamp, hat bei der Untersuchung des Übergangs von organismischen Orientierungsleistungen tierischen Niveaus zur spezifisch menschlichen Wahrnehmung als elementaren Ansatz für diesen Übergang die Herausbildung von Gegenstandsbedeutungen erkannt. Auf unmittelbar vormenschlichem Entwicklungsniveau der sogenannten Hominiden findet der Übergang von bloßen Werkzeuggebrauch zur Werkzeugherstellung statt. An den Werkzeugen analysiert Holzcamp die 'Spezifika elementargesellschaftlicher Eigentümlichkeiten der Wahrnehmung' (Holzkamp 1973, 174). Produzierte (Holzkamp sagt: 'vergegenständlichte') Gebrauchswerte - im Unterschied zu fertig vorgefundenen Gebrauchswerten (z.B. wilde Früchte) sind produzierte Mittel für bestimmte Zwecke; nicht für einzelne Zwecke, sondern für eine ganze Gattung von Zwecken, d.h. diese Mittel bleiben beständig gegen den einzelnen Anlaß, sind von der Einzelsituation abgelöst und verallgemeinert. In dem Maße, in dem ihre Produktion und Verwendung in einer Gruppe verallgemeinert wird und damit auch Überlieferungsfähig und verbesserbar im Sinne sich akkumulierender Erfahrung, in dem Maße werden sie als gesellschaftliche Gebrauchswerte stabilisiert. Verallgemeinerte menschliche Zwecke erscheinen jetzt in der Form vergegenständlichter Mittel.

'Gebrauchswert-vergegenständlichtungen sind also in dem Sinne für die menschliche Orientierung 'bedeutungsvoll', daß in ihnen durch menschliche Arbeit Bedeutungen realisiert wurden.' (Holzkamp 1973, 118)

Ein vergegenständlichter Gebrauchswert ist

'als Ding bedeutungsvoll, unabhängig davon, ob es gerade in seiner Konstellation steht, die seinen 'bedeutungsgemäßen' Gebrauch erfordert oder nicht.' (Ebd.)

Literatur

Barthes, Roland, 1964: Mythen des Alltags. Frankfurt/M.
 Holzcamp, Klaus, 1973: Sinnliche Erkenntnis. Frankfurt/M.

Gegenstandsbedeutungen

Werkzeug-Serstellung
 und
 Tier-Mensch-Übergang

Gebrauchswert-
 vergegenständlichtungen

Aus dieser 'Elementarstufe' von durch Arbeit den Dingen eingepprägter 'gegenständlicher Bedeutungs-haftigkeit' (119), deren adäquate Wahrnehmung von Anfang an (Über-)lebensnotwendig ist (121), schließt sich - über ihre zunächst quantitative Ausbreitung - eine nun erstmals menschliche Qualität orientierender Welterfahrung zusammen. (Vgl. Holzcamp 1973, 128)

In welcher Weise 'bedeuten' die Produkte den Gebrauchswert? Holzcamp untersucht zunächst die Art und Weise, in der die Bedeutung während der Produktion wirksam ist. Der Produzent antizipiert die Gegenstandsbedeutung, um sich an ihr bei der zweckmäßigen Verformung des Arbeitsgegenstands zu orientieren. Das zu bearbeitende Ding wird während der Bearbeitung ständig im Lichte der antizipierten Gebrauchsbedeutung gesehen; seine Abweichungen von dieser orientieren die produktive Einwirkung.

'Dies würde heißen, daß hier die sinnlich-gegenständlichen Bedeutungen durch präsenzgebundene Bedeutungsmomente mitbestimmt sind. Damit deutet sich bereits das Problem an, auf welche Weise das Zusammenhänge von Gegenstandsbedeutungen und Symbolbedeutungen in der Wahrnehmung aus den Notwendigkeiten des Produktionsprozesses begrifflich zu machen... sein könnte.' (Ebd., 124)

Symbolbedeutungen im Sinne Holzamps haben 'repräsentativen' Charakter (25), d.h. das Anwesende 'steht für ein anderes, weist über sich hinaus'. 'Für ein anderes Stehen' ist eine Weise des Bedeutens. Es ist jedoch nach Holzcamp falsch, zu meinen, daß diese 'bedeuteten' Dinge 'nur durch Symbolbedeutungen betroffen, selbst aber bedeutungslos seien.'

Bedeutungsweise in der
 Produktion

Symbolbedeutungen

Symbole, die auf Gegen-
 standsbedeutungen
 verweisen

'Ich sehe nicht etwa bestimmte figural-qualitative Gegebenheiten, auf die das Wort 'Hammer', oder 'Kind' zutrifft, sondern ich sehe tatsächlich einen Hammer oder ein Kind.'
(25)

'In der Gegenstandsbedeutung ist nicht, wie in der Symbolbedeutung, auf ein Drittes, Gemeintes verwiesen; Gegenstandsbedeutung heißt vielmehr Bedeutung im Zusammenhang mit der menschlichen Lebenstätigkeit.'

'Die Dinge werden dabei nicht nur als (isolierte, WFH) Bedeutungseinheiten, sondern im Zusammenhang mit Bedeutungsstrukturen wahrgenommen, die gleichermaßen gegenständlich gegeben sind. Ich sehe, daß der Hammer, den ich auf die Schreibmaschine gelegt habe, dort nicht hingehört, sehe gleichzeitig die Beziehung des Hammers zum Werkzeugkasten in der Zimmerecke.' (25 f)

'Gegenstandsbedeutungen werden nicht 'vorgestellt' oder 'gedacht', sie werden im eigentlichen und engsten Sinne wahrgenommen. Die gegenständliche Bedeutungshaftigkeit ist keineswegs von der sinnlichen Präsenz ... zu trennen. (...) Dies 'ist' ein Hammer, dieser Hammer 'hat' diese bestimmten figural-qualitativen Merkmale.'
(Ebd., 26)

Mit diesen begrifflichen Voraussetzungen geraten wir zunächst in Schwierigkeiten, wenn wir das ästhetische Gebrauchswertversprechen von Waren in seiner Bedeutungsstruktur fassen wollen. Bleiben wir beim Hammer-Beispiel! Der Hammer liegt als Ware vor uns in der Anlage. Die figural-qualitativen Merkmale sind zweifellos in aller Deutlichkeit die eines Hammers. Das Griffige und Stabile springt in die Augen. Aber wir wissen, daß die Gestaltung auf diese Wirkung berechnet, die Oberfläche entsprechend präpariert ist. Der von Gestalt und Oberfläche versprochene Gebrauchswert ist das eine, der vom gekauften Gegenstand im Gebrauch erwiesene Gebrauchswert das andere. Der Lack auf dem hölzernen Stil bedeutet gutes Material, aber 'hat' das Material diese Bedeutung wirklich? Das Rot dieser Tomate 'bedeutet' Reife, Saftigkeit, Gesundheit. Aber hat die Tomate wirklich diese Bedeutung? Wir wissen, daß bei Züchtung und Anbau Gesichtspunkte der Rentabilität maßgebend waren:

Wahrnehmung im Rahmen von Bedeutungsstrukturen

Bedeutungsstruktur des Gebrauchswertversprechens

'Bedeutung' der Oberfläche

Wie schnell würde sie unter Gewächshausbedingungen wachsen, wie viele Früchte würde die einzelne Pflanze bringen und - nicht zuletzt - wie sehr würde ihre Haut 'das Tomatenhafte bedeuten'? Wir nehmen also ein ineinandergeschobenes Doppeltes wahr: Die Gebrauchswertvergegenständlichung 'Tomate' oder 'Hammer' und die - nicht weniger überlegt produzierte - Vergegenständlichung des Gebrauchswertversprechens 'Tomate', 'Hammer' usw. Auch die eigens produzierte Oberfläche ist ein 'Produkt'. Sie hat einen Gebrauchswert - zwar nicht für den Käufer, wohl aber für den Warenbesitzer. Sie ist brauchbar für den Zweck des Verkaufens. Insofern ist die Oberfläche unserer Ware eine Gebrauchswertvergegenständlichung. Die Oberfläche ist - in anderer Weise - so gegenständlich wie die Verpackung. Und sie 'hat' die Bedeutung, den Verkauf zu fördern. Sie verdankt sich der ästhetischen Abstraktion der Ware, der Abstraktion des 'Tomatenhaften' von der Tomate und seiner 'Wiederaufschichtung' auf den Tomatenkörper. Die ästhetische Abstraktion ist Realabstraktion; sie zu produzieren, heißt etwas Gegenständliches zu produzieren. Ist dieses Phänomen mit den Begriffen 'Gebrauchswertvergegenständlichung' und 'Gegenstandsbedeutung' noch zu fassen? Offenkundig ist der Sinn der Warenoberfläche für den Warenbesitzer ein anderer als für den Käufer. Dem Besitzer 'bedeutet' sie Verkäuflichkeit, dem künftigen Verbraucher 'Brauchbarkeit'. Das Sprichwort weiß, daß die beiden 'Bedeutungen' nicht übereinstimmen,

Außen hui, Innen phui.

Das 'Außen hui' fungiert für den Käufer als Gegenstandsbedeutung. Es bedeutet 'innen gleichfalls hui'. Das Außen gibt sich als das nach außen gewendete Innen. In Holzkamps Begriffen: 'Außen' tritt auf als Gegenstandsbedeutung.

die Oberfläche als Produkt

Oberfläche als ästhetische Abstraktion

Gegensatz von außen und Innen

Außen hui 'bedeutet' innen pfui.
 Sofern die Bedeutung vom Gebrauchskörper nicht erfüllt ist, fungiert 'Außen' hier als Symbolbedeutung für ein anderes (menschenwerteres) Innen. Aber es unterscheidet sich von einer 'normalen' Symbolbedeutung darin, daß es das Abwesende als anwesend repräsentiert. Außen hui, innen pfui hat die Bedeutungsstruktur der Attrappe. Eine Attrappe besteht aus einem Arrangement von Symbolen, die ihren Symbolcharakter verbergen: Repräsentanzen in der Form von Präsenzen. Wie ist dies möglich, wenn, wie wir von Holzkamp hörten, 'die gegenständliche Bedeutungshaftigkeit keineswegs von der sinnlichen Präsenz zu trennen ist' (vgl. den Zitatblock weiter oben)?

Im Produktionsvorgang hatte Holzkamp eine komplexere Bedeutungsstruktur aufgewiesen, als er darauf stieß, 'daß hier die sinnlich-gegenständlichen Bedeutungen durch präsenzenhobene Bedeutungsmomente mitbestimmt sind'. Gemeint war der auf den Gebrauchszweck bezogene Bauplan, den der Produzent vor und während der Produktion 'im Kopfe hat'. Im Produkt scheint diese 'präsenzenhobene Bedeutung' präsent gemacht, die ungegenständliche Vorstellung vergegenständlicht. Aber auf den zweiten Blick sehen wir, daß dies nicht ganz richtig ist. Der Zweck ist der Gebrauch, produziert wurde das brauchbare Mittel. An dieser Stelle unterläuft Holzkamp u.E. eine Ungenauigkeit. Gebrauchswert-vergegenständlichungen bestimmt er so,

'daß in ihnen verallgemeinertes menschliche Zwecke in gegenständlich-sinnlicher Form erscheinen.'
 (Holzkamp 1973, 118)

die Attrappe

das Zweckmäßige ist nicht = der Zweck

Der produzierte Gebrauchswert - etwa ein Werkzeug - ist keineswegs der Zweck selber, sondern Mittel. Der Gebrauchswert ist nicht der Zweck, sondern das Zweckmäßige. Diese Unterscheidung ist kein Akt nutzloser Pedanterie. Sie führt uns auf die 'Einbruchstelle' der Attrappe. Erinnern wir uns an das bei der Analyse der Ware Gefundene: Der Gebrauchswert ist zunächst - nicht anders als der Tauschwert - bloße (wenngleich gegenständliche) Bestimmung, die der Realisierung bedürftig ist (vgl. dazu Haug 1976, 58ff). 'Der Gebrauchswert verwirklicht sich nur im Gebrauch', heißt es bei Marx (Kapital I, 50). Zunächst ist im Gebrauchswert nur die Bestimmung des Gebrauchs präsent, nicht der Gebrauch selbst. Die Bestimmung ist zwar nicht Repräsentation eines nicht-präsenten Gegenstands, wohl aber gegenständliche Repräsentation eines nicht-präsenten Gebrauchs. Präsentation des Gebrauchswerts ist immer zunächst gegenständliche Repräsentation des Gebrauchs. Jede Gebrauchswert-vergegenständlichung hat dementsprechend auch den Charakter des Verweisens-auf-ein-anderes, den wir Zeichencharakter nennen. Der Sachverhalt wird deutlicher, wenn wir 'Brauchbarkeit' und 'Gebrauch' als Gegenstände der Wahrnehmung vergleichen. Der tatsächliche Gebrauch nimmt sich anders wahr als die bloße Brauchbarkeit. The proof of the pudding lies in the eating, wie Engels zu sagen pflegte. Der noch nicht 'probierte' Pudding ist noch beweisbedürftig. Hier hakt die Attrappe ein. Sie präsentiert die Repräsentation des Gebrauchs. Sie präsentiert eine glänzende rote Haut, die eine gesunde und wohlschmeckende Nahrung repräsentiert.

Gebrauchswert als bloße Bestimmung

Präsentation des Zweckhaften als Repräsentation des Zwecks

Brauchbarkeit und Gebrauch als Wahrnehmungsobjekte

Struktur der 'Attrappe'

'Attrappe' ist auch eine Kategorie der experimentellen biologischen Verhaltensforschung. Tierisches Verhalten wird durch vererbte Verhaltensweisen bestimmt, die durch bestimmte Schlüsselreize ausgelöst werden.

'Eine weitverbreitete Eigenschaft der Schlüsselreize ist, daß sie an relativ wenigen Eigenschaften angeborenermaßen 'erkannt' werden, so daß man sie im Experiment durch verhältnismäßig grobe Attrappen ersetzen kann. Bei solchen Attrappen kann man im Versuch wesentliche Eigenschaften übertrieben darstellen und bekommt auf diese Überreibungen hin vielfach verstärkte Reaktionen; man spricht dann von 'übernormalen' Auslösern.' (D. Todt (Brag.): Funk Kolleg, Biologie 1, Systeme des Lebendigen, Frankfurt/M. 1976, 12.)

EIBL-EIBESPELOT ('Grundriß der vergleichenden Verhaltensforschung', München 1967) schildert einen 'Austernfischer' (eine Vogelart unserer Meeresküsten), der angestrengt versucht, eine viel zu große Ei-Attrappe ins Nest zu rollen, während er das natürliche Ei daneben unbeachtet läßt (vgl. Todt, 12).

Die Verhaltensforschung hat herausgefunden, daß beim Menschen - gleichsam 'unterhalb' der spezifisch menschlichen Errungenschaften mit ihrer orientierenden Elementarform, der produzierten Gegenstandsbedeutung - gewisse Residuen angeborener und durch bestimmte Schlüsselreize aktivierter Verhaltensweisen wirksam sind. Allerdings sind solche Nachweise schwer zu führen; überdies sind sie ständig der Gefahr ausgesetzt, auf der Bahn ideologischer Denkmuster in die Naturalisierung von Sozialem zu verfallen. Ein Beispiel für menschliches 'Ansprechen auf offensichtlich angeborene Auslöser (...) ist das von Konrad Lorenz erkannte sogenannte Kindchenschema, ein Auslöser, der bei uns die Verhaltensweise der zärtlichen und beschützenden Zuneigung, die wir unseren Kleinkindern gegenüber zeigen, in Gang setzt und die Empfindung 'einfach süß' hervorruft.' (Todt, 13)

Attrappen in der experimentellen Tier-Verhaltensforschung

'Residuen angeborener Verhaltensweisen beim Menschen

'Die 'reizenden' Spielpuppen unserer Kinder und die Figuren Walt Dieneys, allen voran das berühmte Bambi, leben von der Kombination dieser Schlüsselreize und ihrer Überreibung. Ähnliche angeborene Auslöser finden sich auch im sexuellen Bereich (...), und die Übertriebenen (...) Proportionen des Supermanns und des Pin-up-Girls - immer wieder auch von der Industrie als werbewirksam erkannt - zeigen, daß auch wir, wie der Austernfischer, auf plumpe und unnatürliche Überreibungen hereinfallen können.' (Todt, Biologie 1, 13f.)

In der Tat wirkt das Bild vom Austernfischer wie ein Gleichnis für den Käufer, der sich mit der Verpackung des übertriebenen Gebrauchswertversprechens herumschleppt und den schlichten, in seiner natürlichen Größe daliegenden Gebrauchswert unbeachtet liegen läßt.

Wir klammern hier die Frage der residualen, biologisch angeborenen Verhaltensweisen und ihrer Auslösbarkeit durch Werbe-Attrappen aus, ohne zu vergessen, daß sie eine stets wirksame Naturbedingung unseres Verhaltens bleiben.

Uns interessiert die Bedeutungsstruktur der von Menschen für Menschen produzierten Gebrauchswert-Attrappe. Sie nutzt die Bedeutungsstruktur der Gebrauchswertvergegenständlichung. Der produzierte Gebrauchswert hat entsprechende Gegenstandsbedeutung; die Gebrauchswertbestimmung. Aber der Gebrauchswert bedarf der Verwirklichung. Sein Gebrauch ist reale Erkenntnis im Unterschied zu seiner Wahrnehmung als brauchbar. In anderer Weise noch privilegierter als der Gebrauch (gegenüber der bloßen Wahrnehmung der Brauchbarkeit) ist die Produktion. Für den Produzenten der Attrappe ist sie keine. Wir sehen: die Beziehung zwischen dem Produzenten und dem Produkt ist ebensowenig rätselhaft wie die zwischen dem Verbrauchendem und dem Gebrauchswert. Das Problem kommt dort herein, wo das Produkt für andere als den Produzenten hergestellt wird. Der Produzent weiß das Produkt als Vergegenständlichung seiner Arbeit, als durch Verformung eines bestimmten Rohstoffs, unter

Ausnutzung der Residualinstinkte durch Warenästhetik

Gebrauchswertvergegenständlichung als Problem der Wahrnehmung

Problem: Gebrauchswertvergegenständlichung für andere

Verwendung bestimmter Zutaten und Verfahren gemacht. Sein Gedächtnis hält dieses Wissen fest. Er nimmt sein Produkt im Dienste dieser Tätigkeitsgeschichte wahr. Anders verhält es sich mit dem Nichtproduzenten. Für ihn ist die Geschichte, das Werden des Produkts, allenfalls an Spuren ablesbar, und Spuren kann man ebenfalls herstellen. Die Gegenstandsbedeutung erhält ihren eigentümlichen Charakter aus dem Bezug des Produkts auf Nichtproduzenten. Sie ist gesellschaftliche Bedeutung. Wo der Produzent den Produktcharakter noch erkennt, übersieht ihn vielleicht der Nichtproduzent. Daher muß der Produzent das Produkt mit einer zusätzlichen (nicht-verbalen) 'Sprache' ausstatten, die seine Gegenstandsbedeutung sozial wahrnehmbar macht. Konventionen des dingeichen Bedeutens werden sich herausbilden, die der Produzent bewußt bedient. Die Gebrauchsgestalt erhält einen zusätzlichen Informationswert. Als soziale Bedeutung für andere als den Produzenten selbst kann die Gegenstandsbedeutung daher zur Attrappe werden. Die Attrappe ist ein Grenzfall.¹⁾

1) Die Ware, die ihr Gebrauchswertversprechen in keiner Weise einlöst, erweist sich dadurch als Attrappe. Dieser Grenzfall existiert; die alte Quacksalberei und ihre modernen Nachfahren mit ihren Haarwassern und Verjüngungscremes beweisen es. S. 8. untersuchte die Tübinger Universitätsklinik im Auftrag der Schweizer 'Stiftung für den Konsumentenwettbewerb' 14 Hautcremes, die sich im Preis zwischen 3 und 48 Franken bewegten. Die Tests ergaben 1) bei allen die gleiche 'Wirkung': 2) eine Wirkung, die, 'selbst aus nächster Nähe gesehen - fest unsichtbar bleibt', nämlich nach 14 Tagen 0,001-0,004 mm (FAZ, 30.6.73). Umgangssprachlich gesprochen: Die Gebrauchswertversprechen dieser Waren sind leer, denn es ging natürlich nicht um unsichtbare Verkleinerung der folglich unverändert aussehenden Hautfalten. - Wie die Ware zur Attrappe, so kann die Attrappe zur Ware werden. Möbelhandlungen verwenden z.B. zur Dekoration von Schrankwänden Buchattrappen; 1 m Buchattrappe in 'Goldprägung auf Lederimitation' kostet mit 30 DM etwa so viel wie ein 'dekoratives' Buch. Die Buchattrappen 'bedeuten' in Gestalt realer Imaginations - Bildung. Immer häufiger erwerben die Käufer der Schrankwände diese Bedeutungsattrappen gleich mit. 'Die Feitschrift 'Möbelwirtschaft' berichtet sogar, daß die Leute oft nur dann die Schrankwand nehmen, wenn sie auch gleich die Buchattrappen kaufen und Scheinbildung mit erwerben dürfen.' (FAZ, 21.1.77: 'Schöner Schein')

'Sprache' des 'Für-andere-Produzierten'

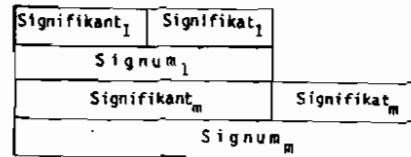
Attrappe als Grenzfall der Warenästhetik

In der Bedeutungsstruktur von Waren mit ihrem (übertriebenen) ästhetischen Gebrauchswertversprechen werden Gegenstandsbedeutung und Bedeutungsattrappe sich überlagern und in vielfältiger Weise verbinden. Attrappe und reale Gegenstandsbedeutung werden stets dieselbe 'Sprache sprechen'.

Wir sahen, die Attrappe hat die Struktur einer Repräsentation (= eines Symbols für etwas Abwesendes), die als Präsentation auftritt (d.h. dessen Anwesenheit 'bedeutet'). Elemente der Attrappe fungieren in jedem Warenkörper, soweit er mit übertriebenem ästhetischen Gebrauchswertversprechen ausgestattet ist. Die verwendete 'Sprache' ist hier vor allem ikonischer (bildhafter) Natur: Imagination (im Sinne einer realen Bildung) der Gebrauchsgestalt. Ob real oder als Attrappe, dieser Bedeutungsvorgang läßt sich als 'linguistisches System' im Sinne von Barthes begreifen, d.h. das Bezeichnende (der ikonische Signifikant) bezieht sich auf ein Ding (hier: eine Gebrauchswertgegenständlichkeit). Von einem solchen Bedeutungssystem unterscheidet Barthes das mythische System. Zeichen fungieren immer als spezifische Arten der Einheit von Signifikant (Bezeichnendem) und Signifikat (Bezeichnetem). Der 'Mythos' entwendet konkrete linguistische Zeichen der oben definierten Art und degradiert sie zu bloßen Signifikanten eines komplexeren Zeichensystems.

Gegenstandsbedeutung als 'linguistisches System'

mythische Systeme

Der tiefergestellte Buchstabe 'l' bedeutet 'im Rahmen eines linguistischen Systems', der Buchstabe 'm' soll die Elemente des 'mythischen Systems' bezeichnen.

Um diese formalistische Skizze zu konkretisieren, nehmen wir Zuflucht zu einem Beispiel aus der Malerei. Von dem französischen Maler René Magritte stammt folgendes Bild: Es zeigt die naturalistische Skizze einer Tabakspfeife, darunter steht (noch ins Bild hineingemalt) die Inschrift:

'Ceci n'est pas une pipe' ('dies ist keine Pfeife'). Was immer 'gemeint' war von Magritte - z.B. 'dies ist keine Pfeife, sondern ein Bild meiner Kunst' -, uns verhilft dieses Bild zum besseren Verständnis unseres Gegenstands, sobald wir es nach Art der Werbung ergänzen. Unter das ikonische (bildliche) Zeichen der Pfeife und unter die Inschrift 'dies ist keine Pfeife' schreiben wir ergänzend: 'sondern echte Männlichkeit'. Jedem, der 'Männlichkeit' erstrebt, bieten wir damit ein Mittel an. 'Erwirb unsere Pfeife, und du kaufst dir Männlichkeit', geben wir ihm zu verstehen. Wir haben damit ein mythisches System im Sinne von Barthes geschaffen:

Zeichnung	Gebrauchswert- vergegenständlichung Pfeife
Signum ₁ 'Pfeife'	
Signifikant 'Pfeife'	Signifikat Männlichkeit
Signum _m 'Männlichkeit'	

Die Werbung (anfangend auf der Verpeckung, sich entfaltend zu einem Raum realer Imaginationen in der Ausstellung der Ware), belästigt es nicht beim Zusatz sprachlicher Zeichen. Sie montiert das Ikon des Warenkörpers zusammen mit Ikonen (bildlichen Zeichen) befriedigender Dinge. Sie funktionalisiert damit die Eigenart menschlicher Wahrnehmung, Dinge und Personen - mit Holzkamp zu sprechen - 'nicht nur als Bedeutungseinheiten, sondern in Zusammenhang mit Bedeutungsstrukturen (wahrzunehmen), die

semiologische Struktur der Werbung

semiologisches Schema eines Werbewerthos

mythische Funktionalisierung komplexer Bedeutungsstrukturen

gleichermaßen gegenständlich gegeben sind' (siehe das Zitat weiter oben). Sie konstruiert situative Besonderungen solcher Bedeutungsstrukturen. Sie greift damit in die Grundlagen spezifisch menschlicher Wahrnehmung ein, weil sie die Orientierung in der Wirklichkeit verändert.

Die Struktur stellt sich nunmehr so dar: Das Warenbild wird zum 'mythischen' Bedeutungsmaterial degradiert; dies geschieht dadurch, daß es mit 'mythischen' Zeichen befriedigender Dinge zusammenmontiert wird (im Rahmen einer pseudo-gegenständlichen Bedeutungsstruktur) zu einem Superzeichen für das, was erstrebenswert im umfassend sozialen Sinn ist. Dies mythische Superzeichen wird nun auf ein bestimmtes Einzelkapital bezogen. Die besondere Gebrauchsgestalt wird zum Signifikanten der betreffenden Firma; die Einheit von beidem, das Signum dritter Ordnung (denn der Warenkörper selbst stellt bereits ein 'zweistöckiges' Zeichen dar) wird zum Signifikanten in einer Konstellation von zu Signifikanten degradierten Ding- und Personenbedeutungen. Je nach Warentypus und je nach Marktlage des entsprechenden Teilmarkts sind diese Superzeichen mehr oder weniger elaboriert, greifen mehr oder weniger aus. Ihre Reichweite ist im Prinzip unbegrenzt. Sie können Gott und die Welt, die Ordnung und die Revolution einbeziehen und als Mythen aus den aufgeführten Bausteinen - mit dem Baustein der betreffenden Markenware an gebührender Stelle - konstruieren. Freiheit und Sicherheit, Glück, Jugend, Gesundheit und Ansehen usw. werden als Signifikate genommen, die von der betreffenden Ware 'bedeutet' werden.

Den Grenzfall einer solchen Bedeutungsstruktur bildet eine Konstruktion aus Attrappen und Puppen.

die Marke als Superzeichen

Die Elemente des Superzeichens sind selber Zeichen - ob ikonische oder verbale bleibt sich in dieser Hinsicht gleich - für Gegenstandsbedeutungen. Indem diese Bedeutungen zu etwas 'Höherdeutendem' gemacht werden, bezeichnen sie nicht nur Gebrauchswerte, sondern auf den Gebrauch folgende Befriedigungen. Sie ordnen diese Befriedigungen Abstraktionen der Ideologie unter, für die es nur die eine Vorbedingung für solchen Gebrauch gibt, das sie ideologisch 'mächtig' sein müssen. Solche ideologisch mächtigen 'Werte' vermitteln den sozialen Zusammenhalt. Sie vermitteln die Zugehörigkeit der Individuen zu Gruppen, indem sie nicht nur ihre Sprache und ihre Handlungsweisen orientieren, sondern dadurch auch die Struktur der Persönlichkeit.

Die Superzeichen der monopolistischen Warenästhetik klinken in diesen Zusammenhang ein. Sie organisieren um die beworbenen Waren den sozialen Zusammenhang, der Gruppenzugehörigkeit und Persönlichkeitsstruktur der Individuen vermittelt. Die Bestandteile der Superzeichen sind Vorbildungen menschlicher Verhaltensweisen. Wir bezeichnen dies mit dem Begriff der realen Imaginationen. Die warenästhetischen Superzeichen organisieren sie zu imaginären Räumen um die beworbene Ware.

Werfen wir noch einmal einen Blick auf unser etwas vereinfachtes Pfeifenbeispiel: 'Wer als Mann gesellschaftlich erfolgreich und anerkannt sein möchte, der kauft xyz-Pfeifen.' Diese Botschaft wird um reale Imaginationen angersichert, die dem Bild der Pfeife angegliedert werden und zweierlei leisten:

- 1) Sie bilden bestimmte Haltungen und Beziehungen zu Dingen und Menschen vor.
- 2) Sie bahnen die imaginäre Weise an, in der das Individuum sich und den Umgang mit dieser Pfeife und mittels ihrer mit andern leben wird.

der Gehalt
ideologisierte
Befriedigungen

die
ideologische Dimension

imaginäre Räume
um die Waren

Anbahnung
imaginärer Lebensweise

Unter dem Einfluß solcher Strukturen wird das Individuum bemüht sein, die realen Imaginationen zu repräsentieren, die Vorbilder nachzubilden. Sein Auftreten, seine dingliche Ausstattung, seine Sprech- und Verhaltensweisen werden zu Signifikanten der Signifikate, wie sie die Superzeichen der Warenästhetik vorgeben.

Der Grenzfall in dieser Hinsicht würde der Verbraucher einer Ware sein, der sie so gebraucht, als würde er für sie Werbung treiben. Er müßte also ständig das Glück und die Normenkonformität 'bedeuten', die jene Superzeichen vorgebildet haben. Er müßte ihre Vorspiegelungen widerspiegeln.

Der Spiegeleffekt ideologischer Identität - 'ich bin das Bild jenes Vorbilds' - wird schwerlich gegen die Alltagwirklichkeit aufrechtzuerhalten sein. Das Vorbild stellt unerreichbar hohe Ansprüche, bei deren Einlösungsversuch ich mich vor dem Vorbild schämen. Diese Scham nennen wir - anknüpfend an unsere Interpretation der Prometheus-Sage - die epimethalische Scham. Prometheus heißt der Vorbedachte; sein Bruder, das Opfer, zu dem schließlich er selbst wird, heißt Epimetheus, der Nachbedachte. Er ist der Hereingefallene. Er schämt sich zunächst vor dem schönen Schein, auf den er hereinfiel. Er nahm die Attrappe als Vorbild und schämt sich, weil er sie nicht vollkommen nachbilden kann. Aber in der epimethalischen Scham steckt bereits ein Moment von Erkenntnis. Die Alltagsnöte und auch die realen Erfahrungen vor allem produktiver Tätigkeit tun das ihre. Die Bindekraft der warenästhetischen Superzeichen erlahmt. Die epimethalische Scham wird zur Enttäuschung. Die mythische Bedeutung konnte im Alltag nicht stabilisiert werden.

die epimethalische
Scham

Daher sind die warenästhetischen Superzeichen notwendig instabil. Was wir bisher als ästhetische Innovation analysiert und aus ökonomischen Bedürfnissen des Kapitals abgeleitet haben, zeigt bei der Analyse seiner Bedeutungsstruktur nunmehr seine innere unvermeidliche Instabilität, die periodische Innovation notwendig macht.

Die ästhetische Innovation ist von daher als **semiologische Transformation** zu begreifen. In der Sprache der Wirtschaft heißt dieser Vorgang auch die 'Verjüngung' eines Produkts. Wenn man sich fragt, welche ikonischen und verbalen Materialien als Signifikanten für die Transformation bereitstehen und welche ideologischen Signifikate, so erhellt, daß die Innovation

- 1) nur neue Anordnungen im Rahmen derselben Struktur treffen kann, also nur Reorganisation ist,
- 2) dadurch sowohl die Gegenstandsbedeutungen als auch die persönliche Identität ummodelliert. Die Dinge und die Personen stellen sich uns im Alltagsleben notwendig als Invarianzen dar. auf denen wir unsere Orientierung in der Welt und damit 'unsere Welt selbst' aufbauen. Diese Invarianzen werden bei der semiologischen Transformation der Warenmythen jedoch ständig variiert. Die Weise, in der wir diese Eingriffe spüren, ist die des Schwindels. Es schwindelt uns angesichts der Bodenlosigkeit der warenästhetischen Bedeutungsstrukturen. Wie die epimetheische Scham in Enttäuschung umschlägt, so das Schwindelgefühl in die Erkenntnis des Schwindels.

Instabilität
der Superzeichen

Ästhetische Innovation
als
semiologische Trans-
formation

Variation
von
Invarianzen

WARENÄSTHETIK UND MASSENKULTUR EINE THEORETISCHE SKIZZE

Der salto mortale, den jede Ware bestehen muß, ist die Realisation ihres Werts, in gewöhnlicher Sprache ihr "Verkauf" genannt. Marx analysiert im KAPITAL das Realisationsproblem:

"Die Waren müssen sich als Werte realisieren, bevor sie sich als Gebrauchswerte realisieren können. Andererseits müssen sie sich als Gebrauchswerte bewähren, bevor sie sich als Werte realisieren können." (MEW 23, 100)

Schärfer kann man das Problem nicht formulieren. Desto erstaunlicher ist es, daß Marx seine praktische Auflösung nicht untersucht. Es ist als hätte er das Problem nach seiner Formulierung "vergessen". Jedenfalls verschiebt er im Kontext das Problem auf einen andern Widerspruch, dessen Bewegungsform das Geld ist. 1)

Untersuchen wir den von Marx "vergessenen" Widerspruch näher, um seine Bewegungsform zu erkennen! Den Gebrauchswert fremder Ware kann ich erst verwirklichen, nachdem ich ihrem Besitzer ihren Wert verwirklicht habe. Es kann also nicht die wirkliche Befriedigung individuellen Bedürfnisses, nicht der verwirklichte Gebrauchswert sein, was das Eintauschen bzw. den Kauf auslöst. Andererseits wird ständig gekauft. Warum? Weil sich der Käufer eine Bedürfnisbefriedigung von der Ware verspricht. Er tut dies nicht im leeren Raum, sondern aufgrund der Gegenstandsbedeutungen, die ihm die Ware präsentiert. Wir nennen diese Seite das (objektive) Gebrauchswertversprechen einer Ware, die andere das (subjektive) Gebrauchswertversprechen eines Individuums. Was den Kaufentschluß auslöst, ist nicht der Gebrauchswert, sondern das Gebrauchswertversprechen. Ein geldbesitzendes Individuum wird zum Käufer, wenn es sich aufgrund des objektiven Gebrauchswertversprechens einer Ware Gebrauchswert verspricht.

Der Modus, in dem das Gebrauchswertversprechen existiert, ist der des Ästhetischen im weitesten Sinn. "Weitester Sinn" soll u.a. heißen: Umfaßt sein sollen alle dinglichen Weisen der Gebrauchswertpräsentierung sowie die personalen Weisen seiner Repräsentierung durch den Verkäufer; umfaßt sein soll aber auch die ästhetische Rezeption durch den Adressaten.

Wir nennen den komplexen, vielfältigen Bereich von Phänomenen, Funktionen und Wirkungszusammenhängen, der zur Lösung des elementaren qualitativen Realisationsproblems 3) entsteht, den der Warenästhetik.

Die Bestimmung des objektiven Gebrauchswertversprechens ist es, initiierendes Material des subjektiven Gebrauchswertversprechens zu werden. Die entscheidende Instanz, durch die alles hindurch muß, ist die Motivation der Adressaten. Sie baut sich auf im Kreuzungspunkt unterschiedli-

cher Bedürfnisse sowie des Lebensplans und Identitätsprozesses der Persönlichkeit. Weil der Effekt der Warenästhetik sich im Adressaten vollzieht, entnimmt sie ihm auch ihre effektivsten Materialien. Sie gibt sie ihm, ästhetisch bearbeitet, wieder zurück, um ihn zur "freiwilligen" Annahme zu bewegen. Der Dreh- und Angelpunkt der Wirkung liegt also nicht in den befriedigenden Objekten, sondern in den bedürftigen Subjekten. Dies ist das allgemeine Wirkungsgesetz der Warenästhetik. Warenästhetik muß daher als Wirkungszusammenhang begriffen werden, dessen Instanzen in einen Entwicklungsprozeß hineingezogen werden. Die Warenästhetik, gespeist aus den Bildern (imagines) des Bedürfnisses, modelliert das Bedürfnis um, indem sie auf es zurückwirkt. Nach der Seite der Subjekte bewirkt die Warenästhetik daher eine ständige Bedürfnismodellierung.

Die entscheidende Form, in der die allgemeinen Mechanismen sich heute konkretisiert haben, ist die Ästhetik der Monopolware. Der "Markenartikel" stellt sich dar als ästhetisches Gebrauchswertmonopol. Dieses beruht auf einer "originalen" Modifikation des Gebrauchswertversprechens. Die Modifikation betrifft neben der ästhetischen Gestaltung des Warenkörpers auch die sprachliche Repräsentanz. "Vergessen Sie das Wort Banane, sagen Sie einfach Chiquita!" In diesem Sinn des ästhetischen Gebrauchswertmonopols - wenn auch mit andern Ausdrücken - wird der Begriff auch vom Europäischen Gerichtshof verwandt. Die Massenproduktion begegnet den Verbrauchermassen in den kapitalistischen Regionen der Welt heute vorwiegend als Monopolware.

In Weiterentwicklung der Thesen von Roland Barthes läßt sich die semiologische Struktur der Monopolware folgendermaßen fassen: Der Gebrauchswert ist quasi de-generalisiert; seine ästhetische Besonderung "bedeutet" das Monopol. Zugleich "bedeuten" die einzelnen Züge der ästhetischen Ausarbeitung allgemeine Wunschbefriedigungen. Die De-Generalisierung des Gebrauchswerts trägt eine Super-Generalisierung des Gebrauchswertversprechens. In diesem Sinn bildet die Ästhetik der Monopolware mythische Superzeichen. In dem Ausmaß, in dem diese Superzeichen auf die Adressaten wirken (bei ihnen "ankommen"), organisieren sie deren Weise des Bedeutungshabens um. Die in die Superzeichen integrierten allgemeinen Bedeutungen (z.B. Anerkennung, Liebe, Gesundheit, Glück, Männlichkeit, Naturreinheit usw. usf.) werden konkret imaginiert. Die Waren sind nun umgeben von imaginären Räumen, in die das Individuum eintreten und sie mit bestimmten Handlungen ausfüllen soll. Handelt das Individuum in ihnen, organisieren diese Räume seine Weise, diese Handlungen und sich selbst zu erleben. Sie organisieren denen, die in sie eintreten, ihre Imaginationen. Einsatz dieser Imaginationen ist die gesellschaftliche Identität der Individuen. Wie "sehen" sie sich, ihren Körper, mit den Augen der unbestimmten "Andern"?

Die Waren fungieren nun als reale Imaginationen; die um sie aufgebauten mythischen Superzeichen präsentieren Bil-

der realisierter Identität, zu deren Abbild sie die Käufer zu machen versprechen. Sie spiegeln Identität vor; der Kauf befähigt zur Widerspiegelung dieser Identität. Eine formalanalogisch verfahrenende Soziologie faßt die "Werbung" deshalb als "Sozialisationsinstanz" wie die Schule. Aber der Vorgang muß als Antipädagogik begriffen werden, da er die Individuen nicht motiviert zur Entwicklung ihrer gesellschaftlichen Handlungsfähigkeit. Die Warenästhetik organisiert vielmehr motivationale "Kurzschlüsse", indem sie erfüllte Identität durch sozialästhetischen Konsum verspricht und auch real imaginiert. Die Schule erfährt daher die Attraktion dieser Instanz als Repulsion von Erziehung.

Indem die Warenästhetik symbolisch-ästhetische Handlungen organisiert und Identität real imaginiert, ruft sie einen kulturellen Effekt hervor. - Als kulturellen Aspekt der Lebenstätigkeit der Massen fassen wir alle Formen (mitsamt den dazu erforderlichen Fähigkeiten und Gebrauchswerten), in denen sie ihre Identität einverstanden kultivieren und das "Lebenswerte am Leben" vergegenwärtigen. Das "Kulturelle" in dieser Bedeutung ist also primär kein abgegrenzter Bereich, sondern ein Aspekt der Lebenstätigkeit in sämtlichen Bereichen.

Das Einwirken der Warenästhetik in die Präsentierung der Identität und ins Zelebrieren des Lebenswerten bezeichnen wir daher als ihren kulturellen Effekt. Wir wagen zu behaupten, daß eine Theorie der kapitalistischen Massenkultur neben der Wirkung der ideologischen Mächte und den spontan-kulturellen Prozessen (oder Momenten) den kulturellen Effekt der Warenästhetik aufmerksam studieren muß.

Wegen ihrer Bedeutung für den kapitalistischen Verwertungsprozeß ist die Macht dieses Effekts besonders stark. Bert Brecht verwies darauf, der Filmkritiker, auf den die Filmindustrie am ehesten hört, sei die Kinokasse. Bei der Warenästhetik fungiert die engste Rückkoppelung; der Warenproduzent muß, bei Strafe des Untergangs, das ästhetische Gebrauchswertversprechen ständig effektivieren. Daher findet alle kapitalistische Kulturindustrie im kulturellen Effekt der Warenästhetik ihr mächtigstes Element vor. Dies in zweifacher Hinsicht: Erstens findet sie hier ihr Paradigma des "Ankommens". Zweitens verhält sie sich zu den realen Imaginationen der Warenwelt wie zu Mächten, die sie vor die Alternative stellen, sie zu respektieren oder gegen sie zu revoltieren. Umgekehrt schlachtet die Warenästhetik die Produkte der Kulturindustrie aus; sie entnimmt ihr Elemente der Imagination des Attraktiven oder Repulsiven, um das Gebrauchswertversprechen der Waren als entsprechende Wunscherfüllung zu organisieren.

Aus inneren wie äußeren Gründen sind die Formationen realer Imagination, die sich um die Monopolwaren aufbauen und von den Käufern mit symbolisch-ästhetischen Handlungen ausgefüllt werden, notwendig instabil. Der äußere ökonomische Grund für diese Instabilität besteht einfach darin, daß das strategische Mittel nach einiger Wirkung für die

Kapitalstrategie zur Schranke wird. Wenn der entsprechende Teilmarkt mit noch funktionierenden "Modellen" einer "Marke" vollgestopft ist, wird diese zu ihrer eigenen Schranke. In dieser Situation nimmt das Kapital Zuflucht zur Strategie der ästhetischen Innovation. Sie besteht in einer Reorganisation des ästhetischen Gebrauchswertversprechens einer Ware. Wie man weiß, kompensierte diese ästhetische Reorganisation in den letzten Jahrzehnten nur allzuoft eine reale Gebrauchswertverschlechterung, etwa in Gestalt von Verkürzung der Gebrauchzeit.

Der innere Grund für die Instabilität der warenästhetischen Superzeichen besteht darin, daß der Effekt imaginärer Wunscherfüllung beim Käufer/Benutzer sich abnutzt. Die Imagination wird brüchig. Man kann nicht ständig reine Natur oder echte Männlichkeit imaginieren, bloß weil man eine bestimmte Zigarettenmarke raucht oder ein bestimmtes Rasierwasser benutzt.

Stabilisiert wird die Imagination im Sinne der Warenästhetik zunächst durch deren ideologischen Effekt. Er besteht in der Annahme der Imagination der Ware als Vorbild, dessen Abbild das Individuum zu sein hat. Die "freiwillige" Übernahme des Anspruchs, das Vor-Gespiegelte widerzuspiegeln, führt zur epimetheischen Scham gegenüber dem Vorbild. Ich muß mich vor ihm schämen, weil ich seine Perfektion trotz aller Kaufakte und trotz alles beflissenen symbolisch-ästhetischen Gebrauchs, den ich von den Waren mache, nicht erreichen kann. Ich bin "selber schuld", daß ich ein schlechtes Abbild der Vorbilder abgebe. Aber die Erfahrungen des Alltags sind nicht nur widersprüchlich, sondern sie enthalten auch tragfähige Elemente von "Experimentalismus", wie Gramsci das einmal nennt, d.h. von veränderndem Handeln und "eingreifendem Denken" (Brecht). Die Imaginationen werden brüchig. Dies ist der innere Grund für die Notwendigkeit periodischer ästhetischer Innovation der Waren.

Die ästhetische Innovation der Waren schließt Umwälzungen in den von ihnen organisierten Dimensionen der Persönlichkeit der Konsumenten ein. Sie kommen nie zur Ruhe. Immer wieder schlägt der Widerspruch zwischen Vorbild und Abbild durch. So bewirkt dieser Funktionszusammenhang, der sich als unabschließbarer Prozeß betätigt, eine massenhafte Disposition zu psychischen Erkrankungen (neben anderen Faktoren).

Aber die Massen sind nicht nur Leidende, ihr Leben ist kein bloßer Struktureffekt. Die Analyse der Pathologie des gesellschaftlichen Daseins im Kapitalismus darf nicht umkippen in ein Modell der Passivität. Alle kulturellen Effekte, einerlei, ob von der kapitalistischen Kulturindustrie oder andern ideologischen Apparaten oder von der Warenästhetik ausgehend, beruhen auch auf einem Moment von Eigentätigkeit der Individuen. Es gibt da keinen Automatismus. Daß dieses Moment in vielen Konsumbeziehungen ins Winzige zusammengedrängt ist, darf nicht dazu verleiten, es zu

vergessen. Da der Zweck dieser theoretischen Skizze des Wirkungszusammenhangs der Massenkultur ist, zur Erweiterung der kulturellen Handlungsfähigkeit der Massen beizutragen, versteht sich, daß wir Keinformen der Eigentätigkeit im Zustand der Fremdbestimmtheit größere Aufmerksamkeit widmen müssen. Im engen Rahmen dieser Thesen werden wir uns exemplarisch auf Formen sogenannter Subkultur beziehen. Wir lassen die entscheidend wichtige Frage nach einer Kultur der Arbeit offen, um sie in anderem Zusammenhang zu behandeln.

An der Subkultur interessieren hier vor allem ihre Aspekte rebellischer Eigenständigkeit und des Widerstands gegen die herrschende Kultur. Vor allem die jugendliche Subkultur läßt sich als Insubordinationskultur interpretieren. Auf die warenästhetische Fremdbestimmung reagieren viele Heranwachsende damit, Selbstbestimmung in der Art einer Verkleidung darzustellen. Gegenstände und gestische Verhaltensweisen dienen der symbolisch-ästhetischen Präsentation von Identität. Dieser Versuch läßt sich deuten als ein Versuch, anstelle der verwehrteten vollen gesellschaftlichen Handlungsfähigkeit wenigstens kulturelle Handlungsfähigkeit zu entwickeln. Im Gegensatz zur Kulturindustrie und andern ideologischen Apparaten wirkt der subkulturelle Impuls nicht vertikal (d.h. von oben nach unten), sondern horizontal, d.h. zwischen den Mitgliedern sozialer Gruppen. Da die Kontrolle über die gesellschaftlichen Lebensbedingungen nicht wirksam infrage gestellt bzw. beansprucht werden kann allein vom Standpunkt der Heranwachsenden - dies unterscheidet solche Subkulturen fundamental von kulturellen Entwicklungen in der Arbeiterbewegung oder in den nationalen Befreiungsbewegungen -, wird für sie die ästhetische Distinktion entscheidend, wobei die individuelle Unterscheidung im Rahmen der Unterscheidung der gesamten Bezugsgruppe vom Rest der Gesellschaft spielt und oft in der Art einer Uniform hinter dieser zurücktritt. Dies macht die Subkultur interessant für die Warenästhetik. Denn in einer Subkultur tun sich auch "Sub-Märkte" auf. Die Konzerne beobachten diese als Probemärkte und die dort gehandelten Waren als Pilotwaren. Besonders wirksame Gestaltungen werden nun abgezogen und ummontiert zur "Jugendmode". Nun beginnt der von uns analysierte Funktionskreis aufs Neue. Der Gehalt der imaginären Räume der Waren ist in diesem Fall ein besonderer. Sie bieten die Subordination mit der realen Imagination der Insubordination. Daraus entspringt eine weitere Dynamik. Die Insubordination erfährt sich als marginalisiert, weil ihre symbolisch-ästhetischen Gestaltungen kultureller Distinktion integriert worden sind. Sie wird gezwungen, sich erneut zu unterscheiden. Wieder wird sie eingeholt. So muß sie permanent von neuem entspringen. Es ist eine wahre Verfolgungsjagd. Die Insubordinationskultur läßt hinter sich ein breites Feld massenkultureller Phänomene mit Ausdrucksmitteln der Subkultur zurück. Die empirische Subkultur umfaßt neben der (sich des-integrierenden) Avantgarde und großen Teilen dieses (re-integrierten) Felds vielfältige Formen der Überlagerung und des Übergangs.

Aus diesem Beispiel lernen wir auch, daß es angebracht ist, stets zu unterscheiden zwischen bestimmtem ästhetischem Material und seiner "Organisation". Dieser Unterschied ist wichtig für Versuche der Zurückgewinnung von Terrain auf dem Feld der Massenkultur. Für eine bewußte kulturelle Praxis "von unten" wird die Organisation ästhetischen Materials die Entscheidende sein. Das Material gehört nicht endgültig dem Gegner, der es sowieso "von unten" entwendet hat. Bestimmte Formen kultureller Praxis von unten können daher als Formen der Umorganisation von ästhetischem Material konzipiert werden.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Begriff des Kulturellen, der mit großer Vorsicht zu handhaben ist, scheint geeignet als Gegenbegriff zum Ideologischen. Während im Ideologischen der Wirkungszusammenhang ideeller Vergesellschaftung von oben zu fassen ist, während ferner im Warenästhetischen das für die kapitalistische Wirtschaft notwendige Sich-Hineinarbeiten in die symbolisch-ästhetische Dimension der Lebensweise begriffen ist, erfaßt der Begriff des Kulturellen die Umsetzung der gesellschaftlichen Lebensbedingungen in erfüllte Lebensweise. Im engsten Sinn umfaßt Kultur dann das am Leben der Massen (oder der Nationen, Klassen, Gruppen usw.), was nicht in fremdem Interesse oder für einen außer diesem gegenwärtigen Leben liegenden Zweck geschieht. Empirische Phänomene von Kultur und Gegenkultur resultieren aus den konkreten Kräfteverhältnissen und Überlagerungen der beteiligten Instanzen.

ANMERKUNGEN

- 1) Marx interpretiert das Realisationsproblem zunächst im Rahmen der Verhältnisse privat-arbeitsstiller Produktion: "Denn die auf sie (die Waren) verausgabte menschliche Arbeit zählt nur, soweit sie in einer für andre nützlichen Form verausgabt ist. Ob andren nützlich, ihr Produkt daher fremde Bedürfnisse befriedigt, kann aber nur ihr Austausch beweisen." (MEW 23, 101). Bis hierher stellt sich das Problem so: Wertrealisation und Gebrauchswertrealisation setzen einander voraus. Marx verschiebt nun das Problem: Jeder Warenbesitzer möchte seine Ware allgemein gesellschaftlich als nützlich anerkannt haben, ist aber selber nur bereit, die Ware anzuerkennen, die sein individuelles Bedürfnis befriedigt. "Aber derselbe Prozeß kann nicht gleichzeitig für alle Warenbesitzer nur individuell und zugleich mit allgemein gesellschaftlich sein." Die Bewegungsform dieses Widerspruchs ist die Geldform. So richtig dies ist, übersieht Marx, daß hier zuerst formulierte Widerspruch fortbesteht, elementar für den zweiten Widerspruch bleibt.
- 2) Der Begriff "Gegenstandsbedeutung" fungiert hier im Sinne der Kritischen Psychologie (vgl. vor allem K. Holzkamp, Sinnliche Erkenntnis, Frankfurt/M. 1973). Holzkamp faßt die Besonderheit der Gegenstandsbedeutung von Arbeitsprodukten mit dem Begriff "Gebrauchswertvergegen-

ständlichung". Der Gegenstand selbst präsentiert seinen Gebrauchswert materiell, statt ihn nur symbolisch zu re-präsentieren. Zur weiteren Ausarbeitung und partiellen Kritik dieser Begrifflichkeit vgl. W.F. Haug, Werbung und Konsum, Hagen (Fernuniversität) 1979 (vor allem Kapitel 14: Zur Semiologie der Warenästhetik).

3) Dem qualitativen Realisationsproblem, das aus der Besitzschranke zwischen Gebrauchswert und Bedürfnis resultiert, stellen wir das quantitative Realisationsproblem gegenüber, bei dem es sich um die Größe des Tauschwertes dreht.

4) Der griechische Mythos stellt "Prometheus" (der Name bedeutet: "der Vorbedachte", der die Wirkungen seines Handelns im Voraus bedenkt) als den Bruder von "Epimetheus" vor (= "der Nachbedachte"). Die beiden "Brüder" können als die beiden antagonistischen Charaktermasken interpretiert werden, die den Individuen in Tauschverhältnissen aufgeprägt werden. Epimetheus ist der, welcher in einer Tauschbeziehung spontan die Gabe des andern annimmt und die Folgen erst nachträglich bedenkt, wenn es zu spät ist. (Vgl. dazu "Werbung und Konsum", a.a.O., 4. Kapitel: "Exkurs: Verarbeitung im Mythos".)

DIE KULTURELLE BEDEUTUNG DER WARENÄSTHETIK UND DIE NOTWENDIGKEIT ÄSTHETISCHER ERZIEHUNG

Die Schule steckt in einer Krise, die sich besonders als Motivationskrise der Schüler äußert. Die folgenden Thesen versuchen zu zeigen, daß der ästhetischen Erziehung, wenn sie die Zusammenhänge der Krise begreift und ihre Aufgaben entsprechend versteht, eine besondere Bedeutung zukommt. Überspitzt läßt sich behaupten: Damit überhaupt schulische Erziehung möglich sei, bedarf es der ästhetischen Erziehung. Da die Warenästhetik die stärkste gesellschaftliche Macht der Organisation unserer Sinnlichkeit ist, ist die ästhetische Erziehung hier absolut herausgefordert, ohne daß sie diese Herausforderung bisher im Ernst angenommen hätte.

Im folgenden werden zunächst Thesen zur Motivationskrise und zum Beitrag der Warenästhetik zu dieser Krise skizziert, um anschließend daraus Vorschläge abzuleiten. Die Überlegungen münden in den Vorschlag, in die ästhetische Erziehung das übergreifende Lernziel kultureller Handlungsfähigkeit aufzunehmen, bezogen auf die von der Warenästhetik wesentlich bedingte Massenkultur des Alltags. 1)

1) Den hier angewandten Kulturbegriff führe ich näher aus in: Argument 115 (Mai 1979).

LERNEN UND MOTIVATION

Um die Motivationskrise zu verstehen, müssen wir Lernen als eine Tätigkeit besonderer Art auffassen. Lernen ist nichts Passives, obwohl das dumpf-gelangweilte Herumsitzen passiver Schüler in einem lebensfernen Frontalunterricht diesen Eindruck oberflächlich hervorrufen kann. Aber schon beim zweiten Zusehen sagt einem dieser Anblick das gerade Gegenteil: Er bietet ein Bild vom Scheitern des "eintrichternden" Lehrens. Der Nürnberger Trichter funktioniert nicht, weil er gegen die Gesetze der Lernfunktion verstößt. Lernen ist ein Aneignungshandeln. In ihm werden Fähigkeiten, Wissen und Orientierungen angeeignet.

Lehren heißt, die Bedingungen für lernende Aneignung organisieren. Lehren heißt in diesem vermittelten Sinn das Organisieren von Lernprozessen.

Die Verabsolutierung der technischen Seite des Lehrens, die stillschweigend mit einer Vorstellung vom passiven Lernen einhergeht, sucht die Gründe für Niederlagen und Erfolge allein in der Didaktik. Es rächt sich in der Praxis, wenn man vergißt, daß Lernen ein Handeln ist. Das Brechtsche "er hat einen Nachteil, er kann denken", gilt, mehr oder weniger, für jeden Schüler.

Wenn man Lernen als Aneignungstätigkeit begriffen hat, wird einem auch einleuchten, daß die Triebkraft, die "hinter" dieser Tätigkeit stehen muß, Schlüsselbedeutung hat: die Lernmotivation.

Aber halt! Übertreiben wir nicht die Bedeutung der inneren Triebkraft? Vergessen wir nicht "Zuckerbrot und Peitsche", die Verheißung sozialen Aufstiegs mit handfester materieller Belohnung und sozialen Abstiegs mit handfester materieller Bestrafung? In diesem polaren Horizont - wie in den Bildern vom Jüngsten Gericht zwischen Verdammnis und Paradies - spannt die Gesellschaft die Schüler ein. "Wer nicht hören will, muß fühlen." Jedoch, diese Einspannung funktioniert erst, wenn der Einzelne sich selbst einspannt, die Spannung verinnerlicht. Die Motivation ist das Ergebnis. Sie ist alles andere als selbstverständlich. Ihr Zustandekommen hängt von weiteren gesellschaftlichen Bedingungen ab.

Zwei Gruppen von Bedingungen wirken heute dem Zustandekommen oder Aufrechterhalten von Lernmotivation vermutlich besonders stark entgegen. Die erste ist das Schwinden der Aufstiegsperspektive. Akademikerarbeitslosigkeit und Berufsverbote entmutigen (entmotivieren) so manchen Gymnasiasten, Lehrstellenmangel und Jugendarbeitslosigkeit viele Hauptschüler.

Das Zuckerbrot wird kleiner. Was ist mit der Peitsche? Sie wirkt merkwürdig gedämpft. Sind es die sozialstaatlichen Sicherungen, die den Arbeitslosen vor dem Schlimmsten bewahren? Führen die Sicherungen, wie man von konservativer Seite annimmt, zu einem Erschlaffen der Leistungsmotivation? Dieser Schluß wäre voreilig.

SUBKULTUR ZWISCHEN INSUBORDINATION UND WARENÄSTHETIK

Zwei andere Motivationszusammenhänge bieten sich nämlich den Schülern an. Der nächste ist der Motivationszusammenhang der "Subkultur". Daneben steht die Großmacht der Attraktionen unserer Gesellschaft: das Warenangebot mit seinen Verlockungen, die Warenästhetik. Sie mischt in der jugendlichen Subkultur ständig mit. Sie entwendet ihr Motive, um sie ihr transformiert und in ihre Funktionen eingespannt wieder zurückzugeben.

"Subkultur" ist kein klarer Ausdruck. Worum geht es dabei? Das treibende Motiv der "Subkultur" ist die Ablehnung der Subordination unter die herrschende Kultur. Die "Subkultur" ist "Insubordinationskultur".

Die Warenästhetik reißt die ästhetisch-symbolischen und gestischen Ausdrucksformen der Insubordination los und organisiert sie um, assimiliert sie sich. Die jugendliche "Subkultur" stellt daher ein vielfältiges, ständig hin- und herwogendes Kräfteverhältnis mit komplexen Überformungen dar. Im großen und ganzen behält die Großmacht Warenästhetik die Kontrolle. Die Insubordination erfährt sich an den Rand gedrängt. Die Warenästhetik fängt sie ständig ein, daher entspringt die Insubordination immer von neuem.

Als Massenphänomen bleibt zurück: Die warenästhetische Subordination mit dem Ausdruck der Insubordination. Die Unterwerfung als Selbsttätigkeit. Die Gesellschaft hat sie wieder. Aber für sie wie für die Jugendlichen gilt in dieser Hinsicht: Wer gewinnt, verliert. Die Jugendlichen haben versucht, sich selbst zu gewinnen, und sind in die warenästhetische Fremdbestimmung geraten. Die Selbständigkeit sinkt ständig zu bloßer Verkleidung herab.

Die Gesellschaft hat die Ausbrecher wieder eingefangen, aber sie hat dies in einer Form getan, die ihren Fang für die schulische "Sozialisation" zugleich zu verlieren droht. Keine schulische Sozialisation ohne Lernmotivation. Die Warenästhetik hingegen arbeitet wie umgekehrte Erziehung. Sie verstärkt die Motivation zur Aneignung von Konsumgütern - mit besonderem Akzent auf Gütern ästhetisch-symbolischen Konsums. Lernen hingegen heißt Aneignung von kognitiven, emotionalen und technischen Voraussetzungen der Kontrolle der Lebensbedingungen.

LERNZIEL HANDLUNGSFÄHIGKEIT UND WARENÄSTHETIK ALS UMGEKEHRTE ERZIEHUNG

Lernmotivationen mögen auf angeborenen produktiven Bedürfnissen im Sinne der Kritischen Psychologie aufbauen (Neugier, Explorationsverhalten, Spaß an körperlicher Geschicklichkeit usw.). Als konkrete Motivation zu schulischen Lernen drücken sie jedoch eine soziale Orientierung aus. Der Schüler muß sich versprechen können, daß das zu Lernende zu angestrebter Handlungsfähigkeit beiträgt. Wenn einer lernen will, dann deshalb, weil er seine Handlungsfähigkeit entwickeln will und

weil er irgendwie einsieht, daß ohne dieses Lernen die erstrebte Handlungsfähigkeit unerreichbar ist. Wer weiß, daß er es nötig hat, will lernen.

Die Schule kehrt geradezu zwanghaft Handlungsunfähigkeit der Schüler hervor. Sie rechtfertigt damit instinktiv die Degradierung der Schüler zu pädagogischen Objekten. Leider/glücklicherweise versagt dieses Mittel. Aber leider rechtfertigt es sich in der schulischen Ideologie desto nachhaltiger, je mehr es versagt. Man sieht doch, die Schüler wollen ja gar nicht lernen, folglich sind sie noch ungezogen. Die Schüler entwickeln ein Doppelleben, weichen aus in die "Subkultur". Da capo. Einige flüchten Hals über Kopf in die Droge, diese dauernde Hölle in der flüchtigen Form des Paradieses. Die Masse wird wieder eingefangen in die "Massenproduktkultur".

Hier geht es anders zu als in der Schule. Man wird nicht erzogen, sondern bedient, bestätigt, umschmeichelt. Hier wird einem gegen gewisse Kaufpreise hochgeholfen zu symbolisch-ästhetischer Handlungsfähigkeit. Hier wird der Schüler als handlungsfähig - im Sinne von: er kann kaufen - behandelt. Er muß nichts lernen, nur etwas kaufen und das Gekaufte auf vorgebildete Weise gebrauchen.

Unter dem Ansturm der Warenästhetik steht die Schule mit dem Rücken an der Wand. Was tun? Bloch hat vor zwei Jahrzehnten - durchaus repräsentativ für die Linke - hilflos gewettert gegen "Götzen wie Fernsehen, Kühlschrank dazu". Soll die Schule wettern gegen Götzen wie Jeans, Beatschuppen dazu?

Auf der Suche nach einem Weg aus dem Dilemma muß man sich klar machen, was die Einsätze des schulischen, des subkulturellen und des warenästhetischen Aneignungsprozesses sind.

HANDLUNGSFÄHIGKEIT UND IDENTITÄT

Das ausgezeichnete vulgäretymologische Wortspiel der deutschen Mystiker, *Qualität* mit *Qual* in Verbindung zu bringen, trifft auf die Altersgruppe der "Heranwachsenden" (die Adoleszenzphase) besonders zu. Die Frage *Wer bin ich?* drückt quälende Entwicklungsaufgaben dieser Phase aus. Ihr Zwillingsbruder ist die "Sinnfrage". Der Heranwachsende verläßt in einem gebremsten, sich über viele Jahre hinziehenden Prozeß die Familie und muß suchen, sich in andere gesellschaftliche Gruppen zu integrieren. *Was denken die andern von mir? Was soll ich einmal werden?* Zwischen der Erreichung soziosexueller Handlungsfähigkeit und dem Finden eines Berufs, unter der Zerreißprobe konkurrierender sozialer Ansprüche, stellt sich die Identitätsfrage. Zu mir zu kommen, wird zum Problem, weil ich zu den andern kommen muß. Das *Aussehen* ist die unmittelbare Kraft, die über Anziehung/Abstoßung entscheidet oder einfach kalt läßt. Das *Können*, die Kontrolle des Körpers und der gesellschaft-

lichen Organe ist die zweite Kraft, die mich als Ich zu den andern finden läßt.

Das *Haben* vermittelt Aussehen und Können, soweit sie auf Produkte angewiesen sind, auf Mittel symbolisch-ästhetischen Konsums das Aussehen, auf Mittel der Naturbeherrschung, auf Werkzeuge, das Können, die Qualifikation.

Identität ist immer vergesellschaftete menschliche Natur des Individuums. Identität ist, wie man sieht, voller Widersprüche, vereint die gegensätzlichen Pole. Identität ist eine Anstrengung, sich zu vergesellschaften, die auch als vielfache Kompetenz beschreibbar ist. Die *kommunikative Kompetenz* verbindet Körper (Aussehen), Qualifikation (Können) und sachliches Eigentum (Haben). Quälend ist die Inkompetenz, quälend die Unsicherheit, ob man die Proben der Kompetenz bestehen wird.

Wenn die Aneignung von Fähigkeiten der Kontrolle der Lebensbedingungen vom Heranwachsenden als Hilfe bei der Identitätsfindung erfahren wird, wächst ihr die Kraft zu, die das Suchen nach Identität antreibt. Das Ergebnis ist die stärkste mögliche Lernmotivation. In bestimmten revolutionären Phasen der Geschichte erscheint sie als massenhaftes Phänomen und begründet ein ungeheures Pathos des Lernens.

Die massenhafte Apathie gegenüber Lernzumutungen drückt eine entgegengesetzte Erfahrung aus: Sozialisation, also Aneignung von Handlungsfähigkeit im Rahmen der bestehenden Verhältnisse, erscheint als Selbstentfremdung. Flucht in Eigenbereiche, massenhaft in die Insubordinationskultur, erscheint als Weg der Selbstverwirklichung. Der Erziehungsanspruch der Schule scheint dann unmittelbar mit Selbstverwirklichung zu drohen.

IMAGINÄRE RÄUME DER WARENÄSTHETIK UND IDENTITÄT

Das Wirkungsgesetz aller Warenästhetik wird von jedem halbwegs guten Verkäufer praktiziert: Der Angelpunkt des Ankommens von Versprechungen liegt im Käufer, nicht in der Ware. Der Wunsch ist der Vater des Gedankens - gilt auch vom Käufer. Die Waren werden nach diesem Wunsch gebildet, zunächst in Gestalt und Oberfläche. Auf der Verpackung werden sie bereits zu komplexen Bildern ausgearbeitet. "Bild" ist nicht nur ikonisch zu verstehen, sondern so wie das Wort "Imago" in "imaginär". Die Warenästhetik organisiert um die Waren herum imaginäre Räume. Sie beinhalten Vor-Spiegelungen von Identität, die durch den Gebrauch der betreffenden Waren vermittelt gezeigt wird. Diese Vor-Spiegelungen bieten dem Adressaten an, sie nach dem Kauf widerzuspiegeln in seiner Selbstdarstellung und dadurch Probleme der Identität gelöst zu bekommen.

Die imaginären Räume um die Waren sind dazu gedacht, Räume unserer Imagination zu werden, die wir durch ästhetisch-symbolisches Handeln ausfüllen.

Bei der Betrachtung dieser imaginären Räume muß man unterscheiden zwischen dem symbolisch-ästhetischen Material, aus dem sie aufgebaut sind, und dessen Organisation. In dem Maße, in dem die imaginären Räume der Warenästhetik bei den Adressaten "ankommen", wirken sie mit bei der Organisation sozialer Identität. Sie organisieren soziale Identität auf dem Weg über Objektbeziehungen.

Eine Hose, eine Zigarette, ein Getränk sind jetzt "mehr" als Hose, Zigarette, Getränk. Ihr Konsum imaginiert Identität. Warenästhetik modelliert so die Bedürfnisse und die Weise, in der wir ihre Befriedigung erleben. Umfassend beeinflusst sie auf diesem Weg die Alltagskultur.

SCHULE UND WARENÄSTHETIK

Schule und Warenästhetik gleichermaßen als "Sozialisationsinstanzen" aufzufassen, hieße unter formal-analogisierender Betrachtung den Gegensatz beider Instanzen überdecken. Warenästhetik ist Gegenerziehung.

In vieler Hinsicht sind die Heranwachsenden kompetentere Käufer und Konsumenten als ihre Lehrer und Erzieher. Aus verschiedenen Gründen - die Innovationsbereitschaft der Heranwachsenden ist einer davon - baut die Warenästhetik Erscheinungsformen der Jugendlichkeit in die Identitäts-Vorbilder ein, die sie auch den Erwachsenen vorlebt. Bestimmte Aspekte der Schüleridentität werden so zum Vorbild auch für Lehrer. Umgekehrte Erziehung auch in diesem Sinne: Ästhetisch-symbolische "Sozialisation" der Lehrer nach dem Bild der Schüler.

Die Schule steht mit dem Rücken an der Wand unter dem Ansturm der Warenästhetik bei gesellschaftlichem Abbau der Bedingungen von Lernmotivation. Viele Symptome, viele Diagnosen, viele Kräfte und Rezepte. Alle aber sollten sich zunächst über den gesellschaftlichen Rahmen klar werden, der die Probleme ebenso wie die Lösungsmöglichkeiten bedingt. In letzter Instanz ist dieser Rahmen determiniert durch die kapitalistische Warenproduktion. Genauer: Durch einen Konzentrationsgrad des Kapitals, der die kleinen und mittleren Warenproduzenten (mit Ausnahmen in bestimmten Nischen) hoffnungslos in die Defensive gedrängt hat. In den Großunternehmen wiederum pflegt man treffend davon zu sprechen, daß die Herstellungsabteilungen zu bloßen Anhängseln der Verkaufsabteilungen herabgesunken seien. Produktästhetik muß daher, will man der Wirklichkeit Rechnung tragen, in erster Linie als Warenästhetik behandelt (wenn auch nicht mit dieser zusammengeworfen) werden. -Die Schule kommt unter solchen Bedingungen nicht an der Warenästhetik vorbei, schon weil diese in die Schule kommt in Gestalt von Kleidung und Verkehrsformen, von Imaginationen und Triebkräften, von Identitätsbildungen und kommerzialisierter subkultureller Attraktion.

FÜR EINE KULTURPÄDAGOGISCHE AKZENTUIERUNG DER ÄSTHETISCHEN ERZIEHUNG

Der Ästhetischen Erziehung wächst damit eine große Aufgabe zu. Sie kann u.a. kulturpädagogische Funktionen übernehmen, und zwar bezogen auf die Massenkultur der Gegenwart, in deren Zentrum der Warenkonsum steht. Einige bezeichnen diesen Zusammenhang mit dem Begriff der "Massenproduktkultur".

Es dürfte klar geworden sein, daß die sowieso bescheidenen Wirkungsmöglichkeiten Ästhetischer Erziehung verspielt werden, wenn sie gegen Identitätsbedürfnisse und Selbsttätigkeit der Heranwachsenden angeht.

Angesichts der gesellschaftlichen Rahmenbedingungen kann die alltagsbezogene kulturästhetische Erziehung nicht anders als gesellschaftskritisch sein.

Angesichts des springenden Punkts der Schülermotivation hat sie Aussicht auf einigen Erfolg nur, wenn sie die Selbsttätigkeit der Heranwachsenden respektiert.

Angesichts der für die Heranwachsenden ungeheuer großen Bedeutung der symbolisch-ästhetischen Selbstdarstellungsmöglichkeiten wäre einem bloß ablehnenden Verständnis von "Kritik", gepaart mit vorwiegend intellektualistischer Herangehensweise, auf jede Weise ein Mißerfolg beschieden. Entweder würden die Schüler das Angebot einfach links liegen lassen, weil es ihre sozialästhetischen Bedürfnisse verfehlt, oder es würde unglückliches Bewußtsein anstelle von kulturästhetischer Handlungsfähigkeit erzeugen.

Umgekehrt hieße es das Kind mit dem Bade ausschütten, würde man die Notwendigkeit einer begrifflichen Rahmentheorie, die die wirklichen Rahmenbedingungen sozialen Handelns aller Beteiligten erfaßt, verdrängen. Ohne Theorie der Warenästhetik vermag sich keine kulturästhetische Erziehung zu begründen und nach rationalen Kriterien zu strukturieren.

Aus all diesen Gründen bietet sich ein materialästhetischer Zugang an. Material ist das symbolisch-ästhetische Material, das qualitativ und quantitativ überwältigend alltäglich an alle Beteiligten herangebracht wird. Die imaginären Räume, ihr Material und ihre Organisationsform können ihrerseits als Material für kulturästhetischen Unterricht dienen. Er gibt ein Arrangement vor, innerhalb dessen die Selbsttätigkeit der Schüler sich entfalten kann.

Eine breite Vielfalt von Methoden und Erkenntnisweisen ist aufzubieten. Von der Montage und der Diskussion der Resultate und Verfahrensweisen bis zu szenischen Ausfüllungen der imaginären Räume oder kunsthistorischer Motivforschung, die gesellschaftliche Rahmentheorie nicht zu vergessen, sollten unterschiedliche Arbeitsweisen und Unterrichtsformen kombiniert werden.

ANMERKUNG

An der Gesamtschule Tübingen entwickelt Gerhard Bohberger eine Unterrichtseinheit, in der Jeans-Mode und die sie als Waren umgebenden imaginären Räume als massenkultureller Wirkungszusammenhang behandelt werden. Bohberger kombiniert nach einem ausgebildeten Schema unterschiedliche Gruppen von Unterrichtsinhalten und Lernzielen. Die traditionelle Beziehung auf Kunst wird durch die Identifizierung: Jeans im Spiegel der Kunst (am Beispiel der Weiden in den des Jungen W.) und Kunstzitate in der Jeans-Werbung (vor allem am Beispiel der Levi's-Reklame, die den David von Michelangelo in Jeans ausgefranst Jeans kleidet); schließlich Jeans und Jeansmode als Material ästhetischer Gestaltung, sei es als Träger von Zeicherei oder Bemalung etc. sei es als Material von Collagen.

Bohbergers Versuch ist anregend, weil er den Weg einer Kulturpädagogik beschreibt, die der Selbsttätigkeit der Schüler Raum gibt, ohne an Lernanspruch nachzulassen. In dieser Form wird intensiv und vielfältig gelernt. Zugleich ist die theoretische Orientierung notwendig, das Lernziel kulturästhetischer Handlungsfähigkeit wird nur unterschieden verfolgt. In dieser Beschränkung mag sich Rücksichtnahme auf ideologische Barrieren ausdrücken. (Hier seine Anschrift: Stifturst. 11, 7400 Tübingen/W.).

THESEN ZUR ÄSTHETISCHEN ERZIEHUNG

Lernen ist Aneignungshandeln der Schüler. Oft ist das Moment der Selbsttätigkeit verborgen, gleichwohl immer entscheidend.

Lernen im allgemeinen bedeutet Verwirklichung des menschlichen Wesens der lernenden Individuen auf dem Wege der geistigen Aneignung gesellschaftlicher Errungenschaften der Kontrolle der Lebensbedingungen.

Die Schule vermittelt darüber hinaus die der besonderen Gesellschaftsform entspringenden subjektiven Bedingungen von deren Aufrechterhaltung. Die Reproduktionsfunktion der Klassengesellschaft im Innern der Individuen ist die Funktion der Ideologie.

Beim Lernen steht fürs Individuum seine Identität auf dem Spiel.

Der Lehrende präsentiert Lernmaterial und Lern-Anordnungen. Er kann aber das Lernen nicht anordnen, nur die Bedingungen des Lernens. Er meint zu lehren, aber er bietet bestenfalls Vorgaben für selbsttätiges Lernen der Schüler.

Lehren ohne Rücksicht auf die notwendige Selbsttätigkeit des Lernens wirkt als Teil des "heiligen Lehrplans". Es treibt Sinnansprüche in außer- oder unterschulische Bereiche.

Man gewöhnt die Schüler ans Hinnehmen von Gegebenheiten im offiziellen Bereich, an die blinde, fraglose Anerkennung institutioneller Macht. Lehren ohne Lernen vermittelt Unterordnung, die nicht über Einsicht läuft, die nicht ausdrücklich gefordert und also auch nicht ideell gerechtfertigt wird.

In dem Maße, in dem gesellschaftliche Kräfte die Lernmotivationen abbauen, wird ihre Kritik zur Bedingung der Möglichkeit von Erziehung.

Warenästhetik wirkt als umgekehrte Erziehung: Sie wirkt der Erziehung entgegen. Sie stellt die permanente Anstrengung dar, die Sinnlichkeit und damit die Identitätsstruktur der Schüler dem Konsum von Waren anzukristallisieren.

Unter diesen Bedingungen ist Unterricht gesellschaftskritisch oder er ist nicht. Damit unterm Ansturm der Warenästhetik, der vom Profitprinzip permanent auf die Schüler gerichtet wird, überhaupt Erziehung möglich sei, muß ästhetische Erziehung ihren Beitrag zu praktischer Kritik der Warenästhetik leisten.

Bloße kritische Aufklärung, also auf intellektuellem Wege Ablehnung der Massenkultur und ihres symbolisch-ästhetischen Materials, macht jedoch unglücklich.

Die Balance zwischen Kritik und Kultur muß gehalten werden. Anstelle bloßer intellektueller Kulturkritik muß die Kritik selber in der Form von kulturellem Handeln praktiziert werden.

Dies kann ein materialästhetischer Umgang mit den Elementen der Warenästhetik und der von ihr induzierten Massenkulturliteratur leisten.

Durch Probehandeln und umorganisierende Eingriffe kann das symbolisch-ästhetische Material erfahren werden. Es gilt zu lernen, es für die eigenen Zwecke zu nutzen.

+++

"befreien wir die Dinge aus der Unterwerfung unter Ersatzfunktionen!" - Diese meine These weist in die richtige Richtung, ist aber unter den Verhältnissen kapitalistischer Warenproduktion nicht einlösbar. Auf jeden Fall müssen wir lernen, auch mit symbolischen Ersatzfunktionen in unserem Sinne umzugehen. Sonst überlassen wir ihre Faszination fremdem Sinn.

Organisieren oder organisiert werden, das ist auch hier die Frage.

+++

Das übergreifende Lernziel heißt: kulturelle Handlungsfähigkeit unter antagonistischen Verhältnissen.

Handlungsfähigkeit kann nur handelnd gelernt werden.

Es ist absurd, von der Verbindung von Intellektualismus und Frontalunterricht eine besondere Förderung kultureller

Handlungsfähigkeit zu erwarten.

Der Lehrer wird am besten damit fahren, wenn er sich als "organischen Intellektuellen" der Schüler im Sinne Gramscis begreift. Er wird die Selbsttätigkeit von Gruppen mehr anleiten als anleiten. Er wird tätige Lernprozesse in der Gruppe zu induzieren versuchen. Und er wird die Verallgemeinerung der gemachten Erfahrungen betreiben und anleiten. Er wird zeigen, wie man sich benötigtes Wissen aneignet. Er wird damit zugleich eine Haltung vorführen.

Wer Handlungsfähigkeit fördern will, der muß auch fragen, welche Faktoren handlungsunfähig machen.

Was gibt bestimmten Besitzobjekten ihre faszinierende Attraktion? Was "bedeuten" und wie "funktionieren" sozial-ästhetisch Mopeds, Jeans, Autos?

Nicht jedes Problem, zu dessen "Lösung" diese Objekte beitragen, ist in diesem Alter unter den bestehenden gesellschaftlichen Verhältnissen lösbar.

Die Frage ist, ob und wie weit es gelingt, Problemüberlagerungen aufzulösen.

Und nie vergessen, daß manches nur für den "Erzieher" ein Problem ist. Manches Problem ist er selbst.

+++

Man sollte weder die Intelligenz der Designer verkennen, noch ihre Produkte verteufeln. Man sollte sehen, wie sie sich unterm Diktat der Verkaufsabteilungen produktive Lösungen überlegen.

Andererseits muß man auch die bunten Ansätze "alternativer" Produktion und Ästhetischer Alternativen relativieren. Die "Alternativen" sind gewiß zumeist Sektierer. Aber das ist kein Wunder, solange sie festgenagelt bleiben in der Alternative, die ihr Dilemma ist: Entweder Mitmacher oder Sektierer. Was sie in diesem Dilemma festnagelt, ist das vom Profiteuremechanismus bestimmte Rahmensystem kulturellen Handelns.

Die unterschiedlichsten Ansätze finden zu sich, wenn sie sich einordnen in die antikapitalistische Perspektive. Sie ist die einzige, in der sie gut aufgehoben sind.

Das Nichtwissen - das oft von geängstigtem Nichtwissenwollen durchsetzt ist - hinsichtlich der sozialökonomischen Rahmenbedingungen kunst- oder kulturpädagogischer (erst dann "designpädagogischer") Ansätze legt deren kritische Impulse auf Kulturkritik fest. Diese wird zur Orientierung Schwachen Symptomkritik. Oft gibt sie denen die Schuld, die sowieso die Betroffenen sind. Oft kippt sie um ins Reaktive.

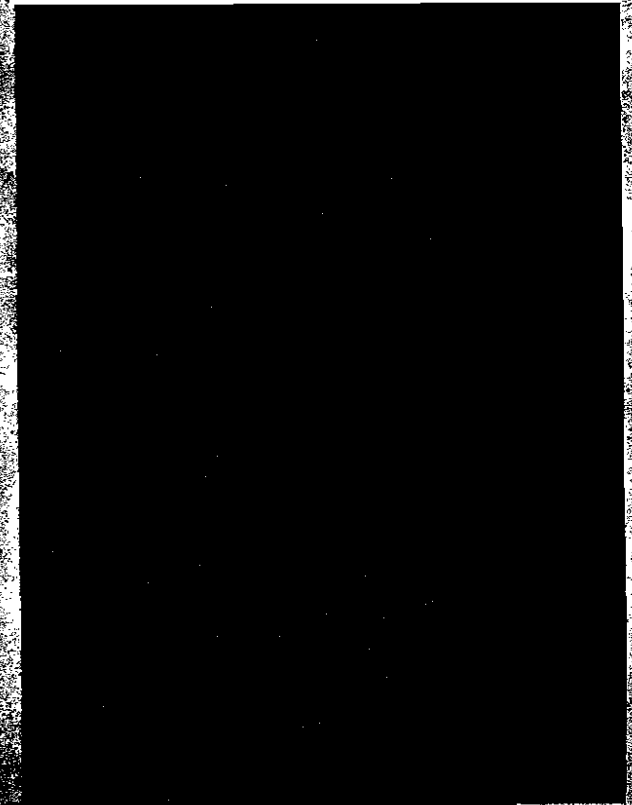
Nichtwissen als Aktivität nennen wir Ignorieren. Das Ignorieren der gesellschaftlichen Rahmenbedingungen tritt aggressiv auf, wo es halb- oder unbewußt die Vorteile einer vom System honorierten Scheinopposition verteidigt.

Sozialromantische Varianten: Zurück zur Funktionsanschaulichkeit der handwerklichen Werkzeuge - weg von der "Abstraktheit" der Elektroinstrumente! Oder: Frauen und Kinder der zurück in die Küche ohne Küchermaschinen, damit die Kinder früh die Funktionsanschaulichkeit vorgeführt erhalten.

Eine Frage für ästhetische Erziehung: Was dient als "Material"? - Ton zum Töpfern? Papier, Kleb, Farbe? Gips? - Staunen, daß man auch die ästhetisch-ideologischen Gefühle als Material behandeln kann.

Die alte Scheinfrage: Wo setzt die Veränderung an - beim Verhalten oder bei den Verhältnissen?

Die Perspektive der Veränderung bzw. des Sich-Einrichtens verknüpft die Sozialstruktur mit der Persönlichkeitsstruktur.

BUCH FUNKTION

"Kritische Psychologie und Theorie des Ideologischen": Beitrag zur "1. Deutschen Workshop-Konferenz Politische Psychologie" in Hamburg, Juni 1979.

"Thesen zu einer Theorie des Ideologischen": Diskussionsvorlage im "Projekt Ideologie-Theorie".

"Der ideologische Effekt der Warenästhetik": Beitrag zu den "8. Karlsruher Tagen für experimentelle Kunst und Kunstwissenschaft", 1978.

"Zur Semiotik der Warenästhetik": Kapitel 14 aus dem Kurs "Werbung und Konsum" der Fernuniversität Hagen, 1979.

"Warenästhetik und Massenkultur": Beitrag zum Symposium "Cultural Industries and Models of Society", Burgos 1979, veranstaltet unter der Schirmherrschaft der UNESCO von der International Sociological Association.

"Die kulturelle Bedeutung der Warenästhetik und die Notwendigkeit ästhetischer Erziehung": leicht gekürzt veröffentlicht in: Kunst und Unterricht, August 1979.

ARGUMENT-SONDERBÄNDE (AS) Die Taschenbuch-Reihe im ARGUMENT-Verlag

AS 40 Theorien über Ideologie (Projekt Ideologie-Theorie)

S. Heil: Geschichte der Ideologie-Theorien. Volker, Marx und Engels.
W. F. Haug: W. Efferding; Lenin, R. Neuberger; Lukács und Kritische Theorie.
W. Efferding u. E. Volker: Gramsci. W. F. Haug: Ideologie-Theorie in der DDR.
Bauer u. A. H. Bosch u. J. Pöhlmann; Althusser, M. Behrens u. Th. Leupold: Neuere bürgerliche Ideologiekritiken. Lehmann und Berger/Luckmann. W. F. Haug: Umrisse einer Ideologie-Theorie.

ca. 216 S.; 15,50 DM, für Stud. 12,50 DM, geb. 19,90 DM, 11. DM.

Argument-Vertrieb - Tegelstr. 8; 1000 Berlin 65; Tel.: 030 74 81 90 61.

ARGUMENT-SONDERBÄNDE (AS)

Herausgegeben von Wolfgang Fritz Haug

Die Taschenbuch-Reihe im ARGUMENT-Verlag

- AS 1/1 Argument-Reprint 1-17 (1974)
AS 1/2 Argument-Reprint 18-21 (1975)
AS 2 Gewerkschaften im Klassenkampf. Die Entwicklung der Gewerkschaftsbewegung in Westeuropa (2. Aufl. 1976)
AS 3 Vom Faustus bis Karl Valentin / Der Bürger in Geschichte und Literatur (1976)
AS 4 Entwicklung und Struktur des Gesundheitswesens / Soziale Medizin (V) (1974)
AS 5 Hanns Eisler (1975; z. Z. vergriffen)
AS 6 Zur Theorie des Monopols / Staat und Monopole (I) (1975)
AS 7 Projekt Automation und Qualifikation, Band I: Automation in der BRD (3. verb. Aufl. 1979)
AS 8 Jahrbuch für kritische Medizin, Band 1 (2. Aufl. 1979)
AS 9 Gulliver, Deutsch-Englische Jahrbücher, Band 1 (1976)
AS 10 Massen / Medien / Politik (1978)
AS 11 Brechts Tur-Kritik (1976)
AS 12 Lohnarbeit, Staat, Gesundheitswesen / Soziale Medizin (VII) (1978)
AS 13 Kritik der Frankreichforschung. Handbuch (1977)
AS 14 Humanisierung der Lohnarbeit? Zum Kampf um die Arbeitsbedingungen (2. Aufl. 1978)
AS 15 Kritische Psychologie (II) (2. Aufl. 1978)
AS 16 Probleme der materialistischen Staatstheorie / Staat und Monopole (II) (2. Aufl. 1978)
AS 17 Jahrbuch für kritische Medizin, Band 2 (2. Aufl. 1978)
AS 18 Gulliver 2. Landeskunde als Kulturwissenschaft (1977)
AS 19 Projekt Automation und Qualifikation, Band II: Entwicklung der Arbeitstätigkeiten und die Methode ihrer Erfassung (1978)
AS 20 Argument-Register 56-100 (1976)
AS 21 Schule und Erziehung (VI) Reformpädagogik und Berufspädagogik (1978)
AS 22 Gulliver 3. USA im Jahre 201 (1978)
AS 23 Massen / Kultur / Politik (1978)
AS 24 Angewandte Musik 20er Jahre (1977)
AS 25/26 Habermas - Darstellung und Kritik seiner Theorie von Burkhard Tuschling, Doppelband (1978)
AS 27 Jahrbuch für Kritische Medizin, Band 3 (1978)
AS 28 Forum Kritische Psychologie 3 (1978)
AS 29 Gulliver 4: Die roten 30er Jahre (1978)
AS 30 Soziale Medizin (VII) (1979)
AS 31 Projekt Automation und Qualifikation, Band III: Theorien über Automationsarbeit (1978)
AS 32 Gesellschaftsformationen in der Geschichte (1976)
AS 33 Gulliver 5: Englisch / Unterrichts- und Studienreform (1979)
AS 34 Forum Kritische Psychologie 4, hrsg. v. Klaus Holzkamp (1979)
AS 35 Alternative Wirtschaftspolitik: Methodische Grundlagen - Analysen und Diskussion (1979)
AS 36 Starnokap-Theorie / Staat und Monopole (III), hrsg. v. Werner Goldschmidt (1979)
AS 37 Jahrbuch für kritische Medizin, Band 4 (1979)
AS 38 30 Jahre Bildungspolitik: Schule und Erziehung (VII) (1979)
AS 39 Gulliver 6: Shakespeare inmitten der Revolutionen (1979)
AS 40 Theorien über Ideologie (Projekt Ideologie-Theorie) (1979)
AS 41 Forum kritische Psychologie 5, hrsg. v. Klaus Holzkamp (1979)
AS 42 Musik 50er Jahre, hrsg. v. Dietrich Stern (1979)
AS 43 Projekt Automation und Qualifikation, Band 4: Automationsarbeit: Empirie (1979)
AS 44 Eurokommunismus und marxistische Theorie der Politik (1979)

FORUM KRITISCHE PSYCHOLOGIE

In dieser Reihe liegen u.a. vor:

- 11: Kontroversen über Ideologie und Erziehung (AS 93)
- 12: Entwicklungstheorie, Methode, Theorie/Praxis (AS 99)
- 13: Psychoanalyse, Frauenbewegung/Arbeiterbewegung, Politische Psychologie, Faschismus (AS 106)
- 14: Phänomenologie, Subjektentwicklung, Sozialarbeit (AS 114)
- 15: Arbeit, Jugend, Leontjew-Diskussion (AS 121)
- 16: Verwandtschaftssysteme, Geschlechterverhältnis, Theorie/Praxis (AS 126)
- 17: Projekt SUFKI, Forschungsförderung, Psychologie in den USA, Ausländerfeindlichkeit (AS 132)
- 18: Arbeitslosigkeit, Arbeiterbiographieforschung (AS 139)
- 19: Handlungsbegründungen, Ausländer, Familientherapie (AS 143)
- 20: Widerständiges Lernen, Mikroelektronik und Subjektivität, Klienteninteressen (AS 154)
- 21: Krise der Psychologie, verinnerlichte Gewalt, Objektive Hermeneutik, Normalität, Hellkunde (AS 161)
- 22: Therapeutisches Denken, Aneignung und Lernen, Persönlichkeit und Widerstand, Eßsucht
- 23: Praxis-Analyse, Kognitive Psychologie, Lernwidersprüche
- 24: Arbeitsforschung von unten, Fortbildung, Widersprüche psychologischer Praxis, Psycho-Stang
- 25: Perestrojka und die sowjetische Psychologie, Unbewußtes, Künstliche Intelligenz

ISSN 0720-0447

Argument

Forum Kritische Psychologie 26

Selbstbestimmung und Methode
Kontroverse um Handlungsfähigkeit
Forschung - Praxis - Politik

Argument

Alle Rechte vorbehalten

© Argument-Verlag 1990

Verlag: Rentzelstraße 1, 2000 Hamburg 13, 040/45 60 18

Redaktion: Onkel-Tom-Straße 64a, 1000 Berlin 37, 030/813 50 24

Umschlag: Johannes Nawrath unter Verwendung eines Signets von Hans Funk

PC-Texterfassung durch die Autoren/Autorinnen, Konvertierung: Fotosatz Barbara Steinhardt, Berlin

Druck: alfa-Druck, Göttingen

CIP-Titelaufnahme der Deutschen Bibliothek

Forum Kritische Psychologie. — Berlin ; Hamburg : Argument-Verl.

Erscheint unregelmäßig. — Erscheint früher Einzelbd.-Aufnahmen. —

Früher mit d. Erscheinungsort Berlin. — Aufnahme nach 22 (1988)

ISSN 0720-0447

Editorial 5

Symposium »Gesellschaft und Psychologie im Widerspruch« in Leipzig

Klaus Holzkamp

Über den Widerspruch zwischen Förderung individueller Subjektivität
als Forschungsziel und Fremdkontrolle als Forschungsparadigma ... 6

Ute Osterkamp

Individualität als Verantwortungslosigkeit gegenüber anderen? 13

Kontroverse über »Handlungsfähigkeit«

Klaus Marezky

Verallgemeinerte und restriktive Handlungsfähigkeit
Anmerkungen zu Klaus Holzkamps »Grundlegung der Psychologie« . 20

Klaus Holzkamp

Worauf bezieht sich das Begriffspaar »restriktive/verallgemeinerte
Handlungsfähigkeit«? Zu Marezkys vorstehenden »Anmerkungen« .. 35

Frigga Haug

Wozu widersprüchliche Begriffsbildungen?
Über den Begriff des Doppelcharakters der Arbeit bei Marx 46

Zur Theorie der Praxis

Gisela Ulmann

Psychologische Intervention: Was lange währt, wird endlich gut? ... 54

Georg Hensler und Sandro Looser

Selbstbeschränkung der Eingriffsmöglichkeiten als Folge unhinterfragt
übernommener Beschäftigungstraditionen 76

Morus Markard

Redaktionelle Nachbemerkung 91

Berufspraxis in der Selbsterfahrung

Raimund Bergmann

»Die doofe Kuh hat ja doch kein Interesse ...« Ein Versuch, den Umgang unter KollegInnen im Kinderladen aufzuarbeiten 94

Heinz Mölders

Erwerbslosigkeit und Gesundheitswesen — Widerspruchserfahrungen in einem selbstinitiierten Projekt 111

* * *

Zwei widersprüchliche Sichtweisen auf die Fuldaer Ferien-Uni:

Kristine Baldauf-Bergmann, Bettina Eick, Michael Machleb
Anmerkungen zur Fuldaer Ferien-Uni 128

Athanasios Marvakis

Nachtragender Nachtrag zur Fuldaer Ferien-Uni 132

* * *

Joachim Lompscher

»Psychologie für die Praxis« 137

Zusammenfassung der Beiträge 139

Über die AutorInnen 141

EDITORIAL

Einige unserer Leser haben ein Editorial zu FKP 25, in welchem die Situation von FKP nach der »Wende« in der DDR geschildert wird, vermisst. Wir in der Redaktion sind — warum auch immer — nicht von selbst auf diese Idee gekommen. Also: Da das FORUM nicht finanziell mit der DDR verflochten war, haben sich aus der Wende für FKP keine ökonomischen Nachteile ergeben. Wissenschaftlich gesehen entstanden für uns aus dem Umbruch (in) der früheren DDR naturgemäß mannigfache neue Fragen und Fraglichkeiten — wobei unser marxistisch-subjektwissenschaftlicher Grundansatz aber weniger Gegenstand als Mittel solcher Problematisierungen ist. Dabei haben wir jetzt die Möglichkeit, unsere Kooperationsbeziehungen zu den Freundinnen und Freunden in der ehemaligen DDR systematisch auszubauen. Mit der Gruppe von der Leipziger Karl-Marx-Universität um Traudl Alberg, Stefan Busse und Ralph Lampe ist dies schon am weitesten gediehen (vgl. auch den Beitrag von Busse und Schierwagen im vorigen Band). Für den Herbst ist eine gemeinsame Tagung der Leipziger und der FKP-Redaktion geplant, wo die Publikation von (weiteren) Leipziger Arbeiten in FKP vorbereitet und andere Perspektiven der Zusammenarbeit diskutiert werden sollen.

Nach Manfred Vorweg (Leipzig) ist auch Hans Hiebsch (Jena), der in FKP 25 noch einen Nachruf auf Vorweg verfaßt hatte, unerwartet (im Frühjahr 1990) gestorben. Damit hatte die DDR-Psychologie innerhalb eines halben Jahres ihre beiden bekanntesten (wenn nicht einzigen) Sozialpsychologen verloren. Mindestens bei Manfred Vorweg ist dabei ein Zusammenhang zwischen seinem Tod (am Herzinfarkt) und zunehmenden politischen Konflikten und Bedrohungen kurz vor dem Umbruch nicht von der Hand zu weisen (die Umstände des Todes von Hans Hiebsch sind uns nicht näher bekannt).

Der Bericht von Mette Duffy über Perestrojka in der sowjetischen Psychologie sollte nur der Anfang einer Diskussion sein, die in den nächsten Bänden fortgesetzt wird. Peter Keiler arbeitet z.Z. an einer historischen Analyse für FKP über Stalinismus und die 'Pädagogisierung' der Psychologie in der Sowjetunion. In diesem Zusammenhang verweisen wir auf eine in der (u.a. von Joachim Lompscher herausgegebenen) DDR-Zeitschrift 'Psychologie für die Praxis' geführte Debatte über die Rolle der Psychologie in der DDR.

Barbara Grüter hat auf eigenen Wunsch die Redaktion verlassen. Gisela Ulmann ist in die Redaktion eingetreten. Ein weiteres neues Redaktionsmitglied — aus der früheren DDR — soll noch in diesem Jahr angeworben werden.

Red.

Symposium »Gesellschaft und Psychologie im Widerspruch«

(zum Gedenken an Manfred Vorweg) Leipzig, 28. und 29. März 1990

Klaus Holzkamp

Über den Widerspruch zwischen Förderung individueller Subjektivität als Forschungsziel und Fremdkontrolle als Forschungsparadigma*

Wenn man gegenwärtig darüber diskutiert, was bei der Umgestaltung der DDR verändert werden muß, so einigt man sich wohl meistens schnell darauf, daß es gilt, Verhältnisse zu überwinden, unter welchen gesellschaftliche Planung mit der administrativen Verfügung über Menschen gleichgesetzt und so deren aktive Beteiligung an der Gestaltung ihrer eigenen Lebensverhältnisse behindert wird. Die neuen Anforderungen, die sich daraus gerade für die Psychologie ergeben, lassen sich unter dem Stichwort: Förderung der individuellen Subjektivität, d.h. der Möglichkeit der Individuen zu subjektiv-aktiver Lebensgestaltung, zusammenfassen. In diesem Kontext liegen gemäß dem heute verbreiteten fachpsychologischen Selbstverständnis Forschungsfragen etwa der folgenden Art nahe: Analyse der Bedingungen, unter denen Individuen, die sich bisher ihre Aufgabenstellungen weitgehend von übergeordneten Instanzen vorgeben ließen, individuelle Initiative und Kreativität entwickeln können. Oder: Klärung der Bedingungen, die Menschen dazu bringen, sich nicht ins Privatleben zurückzuziehen, sondern am gesellschaftlichen Demokratisierungsprozeß teilzunehmen und politische Verantwortung zu übernehmen. Oder auch: Aufweis derjenigen familialen Entwicklungsbedingungen, institutionell-pädagogischen Voraussetzungen etc., unter denen sich Persönlichkeiten herausbilden können, die nicht von Leitbildern abhängig sind und nicht Problemen in opportunistischen Anpassungsbewegungen aus dem Wege zu gehen pflegen, sondern selbstbestimmt ihre eigenen Angelegenheiten in die Hand nehmen können und dabei auch Konflikte mit den Herrschenden zur Durchsetzung ihrer eigenen Interessen nicht scheuen, etc.

In Fragestellungen wie diesen sind sicherlich aktuelle und gesellschaftlich relevante Inhalte angesprochen. Dennoch sind von unserer Position aus gegen die Form solcher Forschungsfragen, nämlich ihre Verhaftetheit im traditionellen Bedingungsmodell, prinzipielle Einwände zu erheben. Dadurch werden nämlich

* Beitrag zur Podiumsdiskussion »Entwicklungsperspektiven der Psychologie«

Über den Widerspruch

die Abhängigkeit und Fremdbestimmtheit der Betroffenen, um deren Überwindung es doch gerade gehen soll, durch Trennung zwischen denjenigen, die bestimmte Bedingungen schaffen und denjenigen, die diesen Bedingungen ausgesetzt sind, festgeschrieben. Der Umstand, daß Initiative, Selbstbestimmtheit, Verantwortlichkeit ihrem Wesen nach nur von den Subjekten selbst ausgehen können, also nicht durch fremdgesetzte Bedingungen herzustellen sind, wird hier also ignoriert, das Ziel der Förderung individueller Subjektivität mit hin durch die Art seiner Übersetzung in Forschungsfragen weitgehend wieder zurückgenommen.

Man mag gegen diese Kritik einwenden, es sei doch nun einmal nötig, die Bedingungen zu formulieren und herzustellen, unter denen bestimmte menschliche Handlungen, Entwicklungsfortschritte o.ä. auftreten sollen, um dann empirisch prüfen zu können, wieweit solche Handlungen oder Entwicklungen unter den benannten Bedingungen tatsächlich auftreten. Anders seien wissenschaftlich gesicherte Aussagen in der Psychologie nicht zu gewinnen. Dem wäre aber entgegenzuhalten, daß das Bedingungsmodell sich ja mittlerweile als forschungsstrategisch ziemlich erfolglos erwiesen hat: Die Sicherung empirischer Befunde ist nämlich selbst bei strenger experimentell-statistischer Fassung dieses Modells so wenig möglich, daß nach dem Urteil prominenter Fachvertreter (wie etwa Hilgard, 1970/71, S. 693ff, mit Bezug auf die SR-Psychologie und Tulving, 1979, mit Bezug auf die Kognitive Psychologie) ein ausweisbarer Wissenschaftsfortschritt durch die psychologische Forschung auf dieser Basis kaum erreichbar ist. Besonders spektakulär ist etwa das Eingeständnis von Anderson (1978), das psychologische Experiment sei offenbar kein sonderlich geeignetes Mittel, Hypothesen zu prüfen, sodaß sich die formalen Modelle der Informationsverarbeitung immer deutlicher unabhängig von den Resultaten derartiger Prüfungen entwickelt hätten. Die Konsequenz aus solchen Entwicklungen war schließlich das, was Fodor (1980) als »methodologischen Solipsismus« bezeichnet hat: Der Verzicht auf jede experimentelle Prüfung kognitiver Modelle zugunsten des Geltungskriteriums der maschinellen Realisierbarkeit von Theorien als Computerprogrammen (vgl. dazu die Kapitel »Symptome der Krise« und »Die Perspektive des methodologischen Solipsismus« in dem Buch »Wissen und Handeln« von Boris Velitschkowski, der als ehemaliger Wundt-Professor hier in Leipzig ja bestens bekannt sein dürfte).

*altn-
nativ.* Hinweise darüber, in welcher Richtung man nach Alternativen zum Bedingungsmodell zu suchen habe, ergeben sich aus den Ansätzen und Befunden einer Forschungsrichtung, die sich die Klärung der Ursachen für die mangelnde Reproduzierbarkeit experimenteller Befunde explizit zur Aufgabe gemacht hat und als »Sozialpsychologie des Experiments« bezeichnet wird (vgl. etwa Bungard 1984, und Markard 1984, S. 142ff). Hier wurde u.a. der Umstand aufgewiesen, daß die Vpn. innerhalb der experimentellen Anordnung sich ihre eigenen Hypothesen über das Ziel des Experiments und dessen Übereinstimmung

mit den eigenen Interessen bilden können, und zwar Hypothesen, die nicht nur von jenen abweichen, die der Experimentator über die Versuchsbedingungen, die Instruktion etc. als unabhängige Variable in das Experiment einführen wollte, sondern in denen häufig sogar eine Art von Widerstand des Versuchssubjekts gegen die Zumutungen der experimentellen Prozedur zum Ausdruck kommt, so etwa in allerlei für den Experimentator nicht identifizierbaren Entlastungs- und Täuschungsstrategien, wie Zufallsreaktionen, Musterabzählen, Zum-Munde-Reden, bis zu bewußter Irreführung etc. Um diesen subjektiven »Störfaktor« in den Griff zu bekommen, versucht man im »Mainstream« der »Sozialpsychologie des Experiments« meist, die implizite Hypothesenbildung der Vpn und etwa daraus resultierende Widerständigkeit ihrerseits experimentell dingfest zu machen und so Konzepte für eine rigorosere Bedingungskontrolle zu gewinnen. Da die so verschärften Versuchsbedingungen aber natürlich ihrerseits wiederum Gegenstand von impliziten Hypothesen der Vpn. werden können, muß man jedoch u.E. prinzipiellere Konsequenzen aus dem Einfließen von Subjektivität als Störfaktor in die experimentellen Resultate ziehen — Konsequenzen, von denen aus die Haltbarkeit des experimentell-statistischen Bedingungsmodells grundsätzlich in Frage zu stellen ist.

Für uns ergeben sich solche Konsequenzen aus unserem Grundansatz, demzufolge die Determinationsebene des Zusammenhangs zwischen Bedingungen und Ereignissen im Hinblick auf menschliche Subjektivität zu unspezifisch ist. Diese Determination ist u.E. vielmehr spezieller als Ebene subjektiver Handlungsgründe, durch welche der Zusammenhang zwischen Handlungsbedingungen und Handlungsausführung vermittelt und gebrochen ist, zu bestimmen. Der »störende« Effekt der Subjektivität der Vpn. im Experiment rührt demzufolge daher, daß der Experimentator von der Fiktion ausgeht, die Vpn. reagierten lediglich auf die von ihm eingeführten Bedingungen, während die Vpn. tatsächlich in aus ihren Lebensinteressen, wie sie selbst sie erfahren, begründeter Weise handeln und sich dabei zu den Versuchsbedingungen als möglichen Prämissen ihrer Handlungsgründe bewußt verhalten, sie also akzeptieren, aber auch vernachlässigen, uminterpretieren, den darin verkörperten Intentionen des Experimentators subversiven Widerstand entgegenzusetzen können. Damit entsteht hier ein »verdecktes Verhältnis« zwischen Experimentator und Versuchsperson: Diese handelt im Experiment mit Gründen, die dem Experimentator verborgen bleiben, und die so ihre nach außen sichtbaren Handlungen auf eine für diesen nicht kontrollierbare Weise bestimmen können. Die mangelnde Reproduzierbarkeit experimenteller Befunde ist angesichts dieser Konstellation das mehr oder weniger zwangsläufige Ergebnis. »

Wenn wir diese Darlegungen nun auf unser Ausgangsproblem zurückbeziehen, so zeigt sich: Die Voraussetzung, man könne Bedingungen herstellen, unter denen andere Individuen kreativer, risikofreudiger, selbstbestimmter o.ä. werden, enthält nicht nur einen begrifflichen Widerspruch, sondern trägt auch

= at uare uellwered til betningelsesmodellen (Janas o.ä.)-

- Udenbetingstypen, med 4 skæbnshæle
Über den Widerspruch vistarven

die Erfolglosigkeit einschlägiger Bemühungen schon aufgrund der geschilderten wissenschaftlichen Mängel des Bedingungsmodells selbst in sich. Und nicht nur dies: Was man auf diese Weise tatsächlich erzeugt, ist keineswegs die gewünschte Selbstbestimmtheit und Verantwortungsfreudigkeit, sondern vielmehr das geschilderte »verdeckte Verhältnis« zwischen Experimentator und Versuchsperson, oder — allgemeiner — Bedingungskontrolluren und den davon Betroffenen, mit all den geschilderten Tendenzen zur Täuschung und zur Widerständigkeit gegen die Intentionen der Kontrolluren. — Wie aber sind die Eigenart und die Perspektiven eines psychologischen Forschungsparadigmas zu kennzeichnen, in welchem wissenschaftliches Vorgehen nicht mehr mit Bedingungskontrolle gleichgesetzt wird und so dem Forschungsziel der Förderung subjektiv-aktiver Handlungsmöglichkeiten ohne dessen zwangsläufige Zurücknahme durch das Forschungsverfahren nachgegangen werden kann?

Unserer Konzeption nach (vgl. Holzkamp 1983, Kap. 9) ist dafür eine erste, methodologische Voraussetzung, daß die Sichtweise des Forschers und die Sichtweise der Versuchsperson auf den Forschungsprozeß zur Deckung gebracht werden. Dies kann nach dem früher Gesagten nur heißen, daß auf der einen Seite die psychologischen Theorien nicht mehr als Bedingungs-Ereignis-Zusammenhänge, sondern als Begründungszusammenhänge formuliert werden und daß auf der anderen Seite bei der empirischen Realisierung der so gefassten Theorien der Umstand, daß die Vpn. nicht auf Bedingungen reagieren, sondern begründet handeln, offiziell anerkannt wird. Dies bedeutet aber, daß die Kommunikation zwischen Forscher und Versuchsperson von vorn herein als intersubjektiver Beziehungsmodus wechselseitiger Handlungsbegründungen auf der Basis gemeinsamen Erkenntnisinteresses (»Mitforschersverhältnis«) zu realisieren ist. Auf diese Weise sind dann im für den intersubjektiven Beziehungsmodus charakteristischen Frage-Antwortspiel die Handlungsbegründungen des Forschers und der Versuchsperson in ihrem Aufeinanderbezogensein empirisch offenzulegen und das geschilderte »verdeckte Verhältnis« mindestens potentieller Widerständigkeit der Vpn. gegen die Intentionen des Forschers ist tendenziell aufhebbar.

Das damit angesprochene subjektwissenschaftliche Paradigma impliziert einen prinzipiellen wissenschaftlichen Standortwechsel: Da Gründe als solche immer »erster Person«, also »je meine« Gründe sind, werden die Forschungsfragen hier nicht mehr vom Standpunkt »dritter Person«, also als Fragen über Menschen, sondern vom Subjektstandpunkt, also als Fragen der Betroffenen selbst, gestellt. Es geht hier also — wie Ute Osterkamp dies ausgedrückt hat — nicht darum, die Menschen zum Problem zu machen, sondern die Probleme der Menschen aufzugreifen. Daraus ergibt sich eine Sequenzierung des Forschungsprozesses, die wir früher, in spezielleren Zusammenhängen, als »Entwicklungsfigur« gekennzeichnet haben (vgl. Markard 1985). Die erste Instanz einer solchen Sequenz ist immer eine Problematik oder ein Dilemma

äben mit feldmittel at familie begri delten

o as kroens waet/widfrist
Pralo hen: at no det nitens felthil, nei man hammer udelpho hwinde.

2

o

a

→ säi afro anvendts: at se dante / ty fann vopende p^o sen.

von Betroffenen in ihrer individuellen Lebenspraxis, deren Überwindung für diese einerseits von existentiellem Interesse ist, andererseits aber mit den ihnen verfügbaren Denk- und Praxisformen nicht erreicht werden kann. Die zweite Instanz ist die theoretische Aufschlüsselung der Problematik bzw. des Dilemmas, durch den Forscher in intersubjektiver Kommunikation mit den Betroffenen. Dabei sind die Problematiken/Dilemmen als Situationen zu explizieren, in welchen die Betroffenen einerseits gute Gründe haben, die Problembewältigung in der gegebenen Weise zu versuchen, wobei sie aber andererseits aufgrund verkürzter Realitätsaussicht und dadurch beschränkter Begründungsprämissen faktisch ihren eigenen Intentionen und Interessen zuwiderhandeln, d.h. die Schwierigkeiten selbst erzeugen, die sie dann nicht bewältigen können. Der spezielle Beitrag des Forschers besteht hier im Einbringen bestimmter, aktuell herausanalysierter oder bereits früher aufgewiesener kurzschlüssiger Begründungs- und Praxisfiguren als Angebot an den Betroffenen, damit seine vorliegende Problematik aufzuschlüsseln. Sofern dies gelingt, eröffnen sich mit der Identifizierung der kurzschlüssigen Begründungsstruktur gleichzeitig die Perspektiven der Überwindbarkeit der Problematik/des Dilemmas durch deren Aufhebung in Denk- und Praxisformen, durch welche aufgrund erweiterter Realitätszugangs die Betroffenen nicht mehr ungewollt ihren eigenen Intentionen und Interessen zuwiderhandeln. Sofern die Betroffenen sich die jeweiligen theoretischen Konzeptualisierungen ihres Dilemmas zu eigen machen konnten, folgt dann die dritte Instanz der Entwicklungsfigur, die veränderte Lebenspraxis der Betroffenen in Realisierung der theoretisch akzeptierten neuen Begründungsstrukturen und darin gegebenen Handlungsmöglichkeiten: Dies ist das subjektwissenschaftliche Pendant zur empirischen Prüfung von Hypothesen im Rahmen des Bedingungsmodells. Die vierte Instanz besteht sodann in der retrospektiven Analyse der veränderten Lebenspraxis der Betroffenen gemeinsam mit dem Forscher, um herauszufinden, ob bzw. wie weit die Ausgangsproblematik bzw. das Ausgangsdilemma damit tatsächlich überwindbar geworden sind.

Die Realisierung einer Entwicklungsfigur kann nun auf verschiedenen Ebenen scheitern (wir sprechen dann von einer »Stagnationsfigur«), so, wenn im Kontext der zweiten Instanz entweder keine adäquaten theoretischen Konzepte zur Aufschlüsselung des Ausgangsdilemmas gefunden werden konnten, oder wenn der Betroffene sich das theoretische Angebot nicht zu eigen machen konnte. Dabei sind sowohl die Unangemessenheit der theoretischen Konzeption wie auch Abwehrprozesse beim Betroffenen, der das Risiko des Aufgebens seines ursprünglichen restriktiven Begründungsmusters nicht aushalten kann, in Rechnung zu stellen. Zur Stagnation kann es aber auch erst in der dritten Instanz kommen, entweder dadurch, daß die Betroffenen die projektierte Veränderung ihrer Lebenspraxis nicht zustandebringen bzw. durchhalten, oder dadurch, daß trotz theoriegemäßer Lebenspraxis das Ausgangsdilemma bzw. die Ausgangsproblematik nicht überwindbar wird, was einer (mindestens vorläufigen)

»Falsifikation« des jeweiligen theoretischen Konzeptes in seiner Anwendung auf den vorliegenden Fall gleichkommt etc.

Die damit skizzierte Sequenz der »Entwicklungs-« bzw. »Stagnationsfigur« ist natürlich lediglich ein grobes Schema, das in Abhängigkeit von den jeweiligen Forschungsfragen auf sehr unterschiedliche Weise zu konkretisieren ist. Das Herzstück des Modells ist dabei die zweite Instanz, die Theorienbildung bzw. —übernahme. Die hier konzipierten Begründungstheorien haben eine prinzipiell andere Struktur als die traditionellen Theorien: Hier werden keine Annahmen über Bedingungs-Ereignis-Zusammenhänge, sondern typische Begründungsmuster formuliert, in denen bestimmte restriktive Formen der Lebenspraxis/Problembewältigung zusammen mit den Möglichkeiten ihrer Überwindbarkeit auf den Begriff gebracht sind. Ein sehr allgemeines Zentralkonzept dieser Art ist das der »Personalisierung«, mit dem verschiedene Formen der Umdeutung von gesellschaftlichen bzw. institutionellen Widersprüchen in persönliche Konflikte, wodurch versuchte Konfliktlösungen grundsätzlich erfolg- und endlos werden, konzeptualisiert sind. Ein verwandtes theoretisches Konzept ist das der »Lateralisierung«, d.h. Projektion der Ursachen erfahrener Unterdrückung auf von dieser Mitbetroffene, womit man sich, statt gemeinsam gegen die Unterdrückung anzugehen, mit gegenseitigen aggressiven Schuldzuschreibungen o.ä. lähmt. Darüberhinaus sind bei uns aber auch mannigfache speziellere begründungstheoretische Konzepte entwickelt worden (worauf ich in der Diskussion noch zurückkommen kann).

Aus alledem sollte nun deutlich geworden sein, daß unter subjektwissenschaftlichen Vorzeichen das eingangs angesprochene Anliegen der Psychologie, einen Beitrag zur Förderung subjekthaft-aktiver Lebensbewältigung der Menschen zu leisten, auf andere Weise in Forschungsfragen zu übersetzen ist als im Banne des traditionellen Bedingungsmodells: Gefragt wird hier z.B. nicht nach den Bedingungen, die man herstellen muß, um Menschen etwa zur Überwindung ihres »Privatlebens« durch aktive Übernahme gesellschaftlicher Verantwortung zu bringen, sondern nach typischen Situationen, in denen die Menschen selbst ihre bloß privaten Bewältigungsformen angesichts der damit verbundenen Auslieferung an fremde Mächte und Kräfte als »problematisch« erfahren. Solche typischen Problematiken wären sodann gemeinsam mit den Betroffenen auf die kurzschlüssigen Begründungsmuster hin zu analysieren, durch welche einerseits die bloß private Lebensführung, das sich Heraushalten aus öffentlichen Angelegenheiten, als vernünftig und selbstverständlich erscheint, man damit aber andererseits den eigenen Lebensinteressen an einem erfüllten und unbeengten Dasein permanent zuwiderhandelt. Der Fortgang eines so angelegten Forschungsvorhabens wäre dabei, wie gesagt, zentral davon abhängig, wie weit die Betroffenen sich ein derartiges theoretisches Angebot tatsächlich zu eigen machen können, und von da aus ein Interesse daran haben, ihre Lebenspraxis

entsprechend zu verändern, (und nicht ihre private Widerständigkeit nun auch noch auf die Ansinnen des Forschers auszudehnen).

Neben vielen Fragen mag an dieser Stelle sofort das Problem benannt werden, was denn geschieht, wenn Situationen, in denen Menschen ihre Zurückgezogenheit in die Privatexistenz als problematisch erfahren, nicht gefunden werden können. Die Antwort (die vielleicht besonders scharfes Licht auf die Eigenart subjektwissenschaftlicher Forschung wirft) hätte zu lauten: Wenn die Individuen in irgendeinem Fall tatsächlich mit ihrer Privatexistenz zufrieden sind, kann subjektwissenschaftliche Forschung mit Bezug darauf nicht stattfinden. Weder in der Politik noch in der Forschung ist es gerechtfertigt, sich gegen den Willen der Betroffenen in ihr Leben einzumischen, etwa mit dem Argument, man wüßte besser, welche Probleme die Menschen in einer bestimmten Lage haben müßten als diese selbst. Allerdings ist die Gefahr, daß jemand verkürzte und verkümmerte Existenzformen tatsächlich und widerspruchsfrei als befriedigend erfährt, wohl nicht allzugroß. Eine andere Frage ist jedoch, wieweit es wirklich gelingt, im intersubjektiven Verständigungsprozeß das »verdeckte Verhältnis« zwischen Forschern und Betroffenen aufzuheben, dies zumal dann, wenn auch die Beziehung der Individuen zu den gesellschaftlichen Herrschaftsinstanzen durch ein solches »verdecktes Verhältnis« gekennzeichnet sind und es von da aus naheliegt, den Forscher diesen Herrschaftsinstanzen als deren Funktionär zuzuschlagen.

Literaturverzeichnis

- Anderson, J. R. (1978). Arguments concerning representations for mental imagery. *Psychological Review*, 85, 249-277
- Bungard, W. (1984). Sozialpsychologische Forschung im Labor. Ergebnisse, Konzeptualisierungen und Konsequenzen der sogenannten Artefaktforschung. Göttingen: Hogrefe
- Fodor, J. A. (1980). Methodological solipsism considered as a research strategy in cognitive psychology. *The Behavioral and Brain Sciences*, 3, 63-109
- Hilgard, E. R., & Bower, G.H. (1970/71). *Theorien des Lernens*, Bd. I und II, Stuttgart: Klett
- Holzkamp, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M.: Campus (Studienausgabe 1985)
- Markard, M. (1984). *Einstellung — Kritik eines sozialpsychologischen Grundkonzepts*. Frankfurt/M.: Campus
- Markard, M. (1985). Konzepte der methodischen Entwicklung des Projekts Subjektentwicklung in der frühen Kindheit. *Forum Kritische Psychologie*, 17, 101-125
- Tulving, E. (1979). Memory research: What kind of progress? In L. G. Nilsson (Ed.), *Perspectives in memory research*. Hillsdale: Erlbaum

Ute Osterkamp

Individualität als Verantwortungslosigkeit gegenüber anderen?

I

Ich möchte im folgenden einige Aspekte zur Diskussion stellen, die sich als zentrale Probleme eines Forschungsprojektes ergeben haben, das wir zur Zeit durchführen (s.a. Osterkamp, 1990). In diesem Projekt versuchen wir, die Situation in Flüchtlingswohnheimen von den unterschiedlichen Standpunkten — dem der Flüchtlinge, der Betreuer, der Heimleiter und der Heimbetreiber — in ihrer wechselseitigen Bedingtheit zu erfassen. Ich werde mich dabei aus Zeitgründen im wesentlichen auf die Mitarbeiter beschränken, deren Situation besonders komplex ist.

Zur Kennzeichnung des allgemeinen Hintergrunds: Die Asylpolitik der Bundesrepublik und des Westberliner Senats ist durch den Widerspruch gekennzeichnet, daß es einerseits ein durchaus großzügiges Gesetz gibt, das den individuellen Anspruch auf Asyl garantiert, andererseits aber die konkrete Asylpolitik darauf abzielt — was von den verantwortlichen Politikern auch ungeniert zugegeben wird — die Menschen von der Wahrnehmung dieses Rechtes abzuschrecken. Ein wesentliches Mittel hierfür ist die weitgehende Entrechtung und Entmündigung der Flüchtlinge, u.a. das Arbeits- und Ausbittungsverbot, das Verbot politischer Betätigung und eben auch die Zwangsunterbringung in Flüchtlingswohnheimen. Solche Wohnheime werden teils von Privatunternehmen und teils von Wohlfahrtsorganisationen betrieben. Für die Unterbringung der Flüchtlinge zahlt der Staat pro Flüchtling einen bestimmten Tagessatz, der so hoch ist, daß sich das Betreiben solcher Flüchtlingswohnheime als ein durchaus lukratives Geschäft erweist. Entsprechend stark ist die Konkurrenz um die Zulassung solcher Heime. Den Zuschlag erhalten in der Regel die Betreiber, die dem Senat die günstigsten Angebote machen, d.h. die — innerhalb bestimmter Rahmenbedingungen — am billigsten wirtschaften. Darüberhinaus werden vom Senat Mittel für die Einstellung von Personal zur Betreuung der Flüchtlinge zur Verfügung gestellt, wobei der Betreuungsschlüssel wiederum vom jeweiligen Heimbetreiber ausgehandelt wird. Auch hier erhalten in der Regel die Heimbetreiber den Zuschlag, die nicht nur möglichst wenig Betreuungspersonal anfordern, sondern zugleich die entsprechenden Rechtfertigungen für diesen Sparkurs auf Kosten der Flüchtlinge — etwa als Hilfe zur Selbsthilfe — bereitstellen.

Die für die Flüchtlingsbetreuung eingestellten Mitarbeiter haben im allgemeinen nur befristete Verträge, die viertel- oder halbjährlich verlängert oder auch nicht verlängert werden. Dies wird mit der Notwendigkeit begründet, die

Zahl und Qualität der Betreuer der jeweiligen Menge und Nationalität der Flüchtlinge anzupassen, richtet sich letztlich aber gegen die Interessen der Asylbewerber, weil die existentielle Ungesicherheit der Mitarbeiter diese im wesentlichen mit ihrer eigenen Absicherung beschäftigt sein läßt, was im allgemeinen dazu führt, daß sie, statt sich auf die Probleme der Flüchtlinge einzulassen, diese selbst zum Problem erklären.

Die Aufgabe der Mitarbeiter ist, Hilfe unter Bedingungen zu leisten, die effektive Hilfe weitgehend ausschließen. Ihre wesentliche Qualifikation besteht somit darin, sich als perfekte Problembewältiger darzustellen, d.h. den Schein der Hilfe nach außen hin aufrechtzuerhalten und damit potentiellen Beschwerden der Asylbewerber über ihre unzumutbaren Lebensbedingungen in der Öffentlichkeit entgegenzuwirken. So war eine stereotype Reaktion der Mitarbeiter, daß sie Probleme wie etwa Alkoholsucht, Drogen oder rassistische Tendenzen zwar auf allgemeiner Ebene zugaben, jedoch für die jeweils eigene Arbeit leugneten. Die stets wiederkehrende Rede war: »Im Prinzip ja, aber bei uns nicht« oder auch: »Das gibt es doch überall« — so als würde die Verbreitetheit eines Problems von der individuellen Verantwortung daran entlasten. Je mehr Mitarbeiter sich aber unter dem Druck der Verhältnisse genötigt sehen, sich als perfekte Problembewältiger darzustellen, um so größer wird wiederum die Gefahr, daß jede individuelle Kritik an der objektiven Überforderung als persönliche Unzulänglichkeit erscheint und die »Versager« alsbald durch »Tüchtigere« ersetzt werden.

Die Hinnahme und Verschleierung der unzumutbaren Lebensbedingungen der Flüchtlinge und damit auch der objektiven Überforderung der eigenen Arbeit, auf Grund welcher Zwangslage sie auch immer erfolgt, bedeutet aber, daß man einen Zustand akzeptiert, in dem man sich immer weniger auf die Sorgen und Schwierigkeiten der Flüchtlinge einlassen kann und in dem gerade infolge der Anhäufung unbearbeiteter Probleme die Flüchtlinge selbst zunehmend als Problem und Gefahr erscheinen, die es so weit kleinzuhalten gilt, daß sie einem nicht über den Kopf wächst. Damit hat man automatisch — d.h. unabhängig von der eigenen politischen Einstellung — die herrschende Politik verinnerlicht und sich sprachlos für das durch diese verursachte Leiden gemacht.

Der allgemeine Zwang, sich als perfekter Problembewältiger darzustellen, bedingt zugleich ein sehr widersprüchliches Verhalten zur Kritik. Diese wird, sofern sie dem eigenen Verhalten gilt, vehement abgewehrt und zugleich umstandslos am Verhalten der jeweils anderen geübt, d.h. auch dann praktiziert, wenn man zugeben muß, daß man sich in deren Situation kaum anders verhalten könnte. Solche Kritik bleibt — trotz ihrer scheinbaren Radikalität — somit halbherzig und auf bloße Meckerei reduziert, zu der man im Ernstfall nicht stehen kann und die man entsprechend schnell zurücknimmt. Kritik dient in solchem Falle eher der eigenen Entlastung als der realen Verbesserung der Situation. So war immer wieder auffällig, daß man über die realen Zwänge, unter denen die

jeweils anderen stehen, gar nichts wissen wollte, offensichtlich aus der Angst heraus, sich damit den Boden für diese Kritik bzw. persönliche Entlastung zu entziehen oder gar selbst ins Unrecht zu setzen.

Diese allgemeine Meckerei und Nörgelei an- und untereinander verdichtet sich wiederum zu einer geschlossenen Front gegenüber jeder Kritik »von außen«. So besteht z.B. unter Betreuern die verbreitete Auffassung, daß man Kollegen, auch wenn sie unsinnige Anweisungen geben, nicht in Anwesenheit des Klientels kritisieren darf, um ihre Autorität nicht zu untergraben. Ein solches Zusammenhalten, das nicht an der Klärung der Situation, sondern an der Absicherung der eigenen Position bzw. Gruppe gegenüber anderen, Nicht-Dazugehörigen orientiert ist, ist jedoch eher eine Form der Kumpaneit denn der Solidarität.

Die verbreitete mehr oder weniger aufgezwungene Haltung der Problemverleugnung bedeutet also, daß man Schwierigkeiten und Konflikte nicht bewältigt, sondern bestenfalls managed, d.h. die Verantwortung hierfür auf andere abwälzt. Dabei herrscht eine auffällige Diskrepanz hinsichtlich der Sensibilität, mit der man auf selbst erlittene Kränkungen reagiert, und der Stumpfheit, mit der man die kränkenden Auswirkungen des eigenen Verhaltens auf andere schlicht übersieht. So machen wir bei unseren Interviews immer wieder die Erfahrung, daß sich jeder als Opfer des Verhaltens der anderen erlebt und keiner auf die Idee kommt, daß sich diese wiederum durch einen selbst ^{beeinträchtigt} sehen könnten. Im Gegenteil: es kommt durchaus vor, daß sich Mitarbeiter im gleichen Gespräch über ein Verhalten der Kollegen beschwerten — etwa daß sich diese in ihre Arbeit einmischen und ihnen damit das Wasser abzugraben drohen — das sie selbst ohne jegliches Unrechtsbewußtsein praktizieren und sogar als einen Akt der Emanzipation ausgeben.

II

Die allgemeine Logik ist: »Gut ist, was mir nützt und schlecht ist was mir schadet oder Schwierigkeiten bereitet«. Die Brutalität dieser Logik wird wiederum durch die verbreitete Auffassung verbrämt, der gemäß Machtlosigkeit identisch mit erlittenem Unrecht = Unschuld ist und einen Wiedergutmachungsanspruch zu garantieren scheint. Demzufolge besteht die verbreitete Tendenz, einerseits die eigene Machtlosigkeit zu betonen und andererseits die Handlungsmöglichkeiten der jeweils anderen zu überschätzen, um sie um so eher für die aktuellen Bedingungen und deren Verbesserung verantwortlich machen zu können. So behauptete z.B. eine Betreuerin, daß es ihr leichter als einem Heimleiter fällt, die Interessen der Flüchtlinge wahrzunehmen, weil sie weniger Macht als dieser habe. Dieser Logik zufolge erleichtert Ohnmacht Menschlichkeit, eben weil sie unverbindlich bleibt. Eine solche Menschlichkeit ist jedoch defensiv bzw. borniert, d.h. auf die eigene Selbstdarstellung als »guter Mensch«, nicht aber auf wirkliche Hilfe ausgerichtet.

Die gerade auch in linken Kreisen verbreitete Logik, daß Ohnmacht Recht und Macht Unrecht bedeutet, bestimmte auch unser eigenes Denken immer wieder. So neigten auch wir spontan dazu, einseitig Partei für die Flüchtlinge zu ergreifen. Das heißt: wir hatten Schwierigkeiten zuzugeben, daß sich auch Flüchtlinge durchaus problematisch verhalten können, und es beunruhigte uns, wenn wir — indem wir die einschränkenden Verhaltensweisen eines Heimleiters im Zusammenhang mit dessen objektiver Überforderung nachvollzogen — Sympathie mit ihm entwickeln mußten, weil er sich damit unserer Kritik zu entziehen schien und die Eindeutigkeit bzw. Unangreifbarkeit unseres Handelns fragwürdig zu werden drohte. Dieser »innere« Konflikt wurde dadurch verschärft, daß die Flüchtlinge die unmittelbare Parteinahme für sie wiederum durchaus von uns erwarteten und jedes Verständnis für die Situation der anderen Gruppen als Vernachlässigung ihrer Interessen interpretierten und in die Nähe von »Ausländerfeindlichkeit« rückten.

Die blinde Parteinahme für die Flüchtlinge ist in gewisser Weise wiederum durchaus notwendig, da in der Öffentlichkeit die Auffassung besteht, daß Ausländer nur solange zu dulden sind, wie sie sich gemäß den herrschenden Interessen verhalten; diese Parteinahme hat aber zugleich auch problematische Aspekte, indem gerade die Verteidigung der Flüchtlinge gegen jede Form von Kritik die Vorstellungen übernimmt, die es zu überwinden gilt, nämlich daß die Aufenthaltsberechtigung der jeweils anderen von ihrem Wohlverhalten, d.h. von ihrer Unterordnung unter die sog. »deutschen« Interessen abhängen soll.

Darüber hinaus hat die blinde Parteinahme für die Flüchtlinge durchaus auch eine Schutzfunktion für die sog. »Helfer« bzw. »Verteidiger«, da diese selbst wiederum um so unangreifbarer erscheinen, je ärmer und beladener die Opfer sind, derer sie sich annehmen. Die einseitige Parteinahme für die Flüchtlinge birgt damit auch auf der individuellen Ebene ein aggressives Potential, indem man die »Reinheit« derer, für die man Partei ergreift, nicht nur behauptet, sondern zugleich auch fordert, um nicht im eigenen Engagement desavouiert zu werden. Jede Enttäuschung durch die »Schützlinge« scheint dann die Rücknahme der Unterstützung zu rechtfertigen.

Wenn sich Betreiber und Mitarbeiter von Flüchtlingswohnheimen gegen den gerade von linker Seite häufig erhobenen Vorwurf zur Wehr setzen, auf Kosten der Flüchtlinge zu leben, so ist dies in gewisser Weise durchaus berechtigt, da in der Tat nicht nur diejenigen für die Situation der Asylbewerber verantwortlich sind, die in diesem Bereich arbeiten, sondern alle, die die gegen die Flüchtlinge gerichtete Politik tolerieren. So verhalten sich auch keineswegs nur diejenigen rassistisch und diskriminierend, die ausländerfeindliche Parolen von sich geben, sondern ebenso all jene, die sich mit Verhältnissen abfinden, unter denen die Ausgrenzung von »problematischen« Menschen, d.h. von Menschen, die Probleme haben und somit auch Probleme machen, als Lösung gilt.

III

Die allgemeine Logik, daß gut ist, was mir nützt und man für das, wovon man keinen unmittelbaren Nutzen hat, auch nicht verantwortlich zu machen ist, erinnert an die Verarbeitung des Faschismus, wo sich die Mehrheit derer, die auf ihn gesetzt hatten, von dem Moment an, wo er sich nicht mehr auszahlte, ebenfalls als seine Opfer sahen. Diese Opfer-Sicht bei der sog. Vergangenheitsbewältigung drängte sich den Menschen nicht nur spontan auf, sondern sie wurde durch die offizielle Politik und Ideologie systematisch gefördert, wie etwa Helmut Peitsch (1990) am Beispiel der Literatur- und Literaturkritik und Jörg Friedrich (1986) am Beispiel der Justiz deutlich gemacht haben.

Solche Parallelen zum Faschismus bedeuten keineswegs, daß heute vergleichbare Bedingungen herrschen oder die Verhältnisse in der Flüchtlingsbetreuung faschistoid wären, aber sie zeigen, daß auch heute noch die gleichen Denk- und Verhaltensmuster verbreitet sind und durch die herrschende Ideologie systematisch abgesichert werden, die gegenüber dem Faschismus wehrlos gemacht haben.

Der Vorwurf, Denk- und Verhaltensweisen zu festigen, durch welche die Menschen den Verhältnissen ausgeliefert bleiben, trifft ebenfalls die traditionelle Psychologie. Auch sie durchdringt nicht das defensive, auf die eigene Absicherung beschränkte Handeln auf seine objektiven und subjektiven Ursachen und Konsequenzen hin, sondern nimmt dieses als Ausdruck allgemeinmenschlicher oder auch individueller Wesensart, die nicht weiter hinterfragt wird, sondern — in irgendeinem Mischungsverhältnis mit den objektiven Bedingungen — das Verhalten der Menschen bestimmen soll. Diese Abstraktion von der gesellschaftlichen Bestimmtheit menschlicher Subjektivität läßt aber — wie dies auch in der Praxis geschieht — zwangsläufig die Menschen selbst als Problem erscheinen, das es in der einen oder anderen Weise zu managen oder einzuschränken gilt. Die psychologische Theorie wiederholt damit blind die Fehler der Praxis, die sie auf den Begriff bringen sollte — als Voraussetzung dafür, daß sie auch in der Praxis faßbar und überwindbar werden.

Die Vernachlässigung der konkreten Lebensbedingungen bzw. der objektiven Interesseneingebundenheit individuellen Handelns in der traditionellen Psychologie erscheint als ein besonderes Sich-Einlassen auf deren Subjektivität bzw. Individualität, bedeutet aber in Wirklichkeit eher das Gegenteil. Das heißt: alle Versuche, die Subjektivität der Menschen unabhängig von ihren Einflußmöglichkeiten und den Behinderungen dieser Einflußnahme auf die relevanten Lebensbedingungen zu fassen, führen dazu, daß man die einzelnen Individuen für ihre Entwicklungsbehinderungen selbst verantwortlich macht und die eigenen Privilegien rechtfertigt, die immer durch die aktive Teilhabe an der Unterdrückung anderer erkaufte werden. Gerade die Teilhabe an der Unterdrückung anderer ist aber das zentrale Mittel, um nicht nur die allgemeinen Unter-

drückungsverhältnisse, sondern auch die eigene Unterwerfung zu festigen. Zur Befreiungsperspektive bzw. zum Subjektstandpunkt gehört somit immer, daß man diese aktive Einbezogenheit in die allgemeinen Unterdrückungsverhältnisse und die eigene Verantwortung für die Situation der Mitmenschen begreift.

Die Tendenz, die Subjektivität der Menschen unabhängig von ihrer Einflußnahme auf den gesellschaftlichen Prozeß zu bestimmen, besteht nicht nur in der bürgerlichen Ideologie und speziell Psychologie, sondern auch innerhalb der marxistischen Theorie. Als jüngstes Beispiel kann das »Konferenzmaterial Sozialismustheorie« von der Humboldt-Universität dienen, in welchem sich immer wieder Ausführungen finden lassen, denen gemäß die gesellschaftlichen und individuellen Interessen einander äußerlich gegenüberstehen und nachträglich — von einem Standpunkt außerhalb — ins Verhältnis gesetzt werden müssen. Diese äußerliche Gegenüberstellung individueller Subjektivität und gesellschaftlicher Verhältnissen impliziert dabei — mehr oder weniger latent — die Gegenüberstellung der »Masse«, die gemäß ihren persönlichen Interessen lebt und einer Elite, die die Allgemein-Interessen vertritt, die offensichtlich mit den individuellen Interessen nichts zu tun haben. »Demokratisierung« besteht demzufolge darin, daß die Individuen größere Spielräume für ihre persönliche Interessen erhalten, wobei die auf diese Weise entstehenden Potentiale zugleich der gesellschaftlichen Entwicklung zugute kommen sollen. Mit solchen Auffassungen wird einmal mehr der Verantwortungslosigkeit der Individuen für die Verhältnisse das Wort geredet, was immer auch ihre Lenkung und Kontrolle und damit ihre Fremdbestimmtheit rechtfertigt und verfestigt.

In solchen Diskussionen um die Bedeutung der Subjektivität für die menschliche Entwicklung spielt die Marxsche Utopie von der Assoziation, in der »die freie Entwicklung eines jeden die Bedingung für die freie Entwicklung aller ist« (MEW 4, S. 482), eine bedeutende Rolle. Während man früher Marx so verstehen wollte, daß er damit die Notwendigkeit der Unterordnung individueller Interessen unter die Allgemeininteressen vertrat, so meint man jetzt genau umgekehrt aus dieser Textstelle die Abhängigkeit der gesellschaftlichen Entwicklung von der persönlichen Entfaltung der Individuen herauslesen zu können. Genau diese Alternative aber — entweder ich oder die anderen bzw. die Gesellschaft — verbleibt jedoch im »alten Denken«. Das neue = gesellschaftliche und damit nach Marx eigentlich menschliche Denken ist erst dann erreicht, wenn sich auch die einzelnen Individuen in ihrer Verantwortlichkeit für die Verhältnisse und die Lebensmöglichkeiten der Mitmenschen begreifen, wenn also, so Marx, »der andre Mensch als Mensch« dem Menschen zum Bedürfnis und er damit »in seinem individuellsten Dasein zugleich Gemeinwesen« (MEW, Ergänzungsband I, 535) geworden ist.

Alle Entwicklung jenseits dieser Verantwortung bedeutet nach Marx nichts anderes als eine »konzessionierte Existenz« (MEW 1, 381), die mit einem »bescheidenen Egoismus« einhergeht, bei welchem man »seine Beschränktheit

geltend macht und gegen sich selbst geltend machen läßt« (MEW 1, 389) und bei der zugleich das individuelle Leben »mit kleinen Antipathien, schlechten Gewissen und brutaler Mittelmäßigkeit« und mit einer »wechselseitig zweideutigen und argwöhnischen« (MEW 1, 381) Haltung zueinander belastet ist (s.a. Osterkamp, 1986).

Literaturverzeichnis

- Forschungsprojekt Philosophische Grundlagen der Erarbeitung einer Konzeption des modernen Sozialismus. Konferenzmaterial Sozialismustheorie. Humboldtuniversität, Sektion m.l. Philosophie. Druck-Gen. Nr.B 529/89. Berlin
- Friedrich, Jörg, 1986: Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik. Frankfurt a.M.
- Marx, Karl, 1968: Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844. MEW Ergänzungsband I, Berlin, 465-588
- Marx, Karl, 1970: Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. MEW 1. Berlin, 378-391
- Marx, Karl & Friedrich Engels: Manifest der Kommunistischen Partei, MEW 4, Berlin, 459-493
- Osterkamp, Ute, 1986: »Persönlichkeit« — Selbstverwirklichung in gesellschaftlichen Freiräumen oder gesamtgesellschaftliche Verantwortungsübernahme des Subjekts? In: Marxistische Studien und Forschungen (IMSF): Marxistische Persönlichkeitstheorie. Internationale Beiträge: Theoretische Grundlagen — Pädagogische und therapeutische Aspekte. Jahrbuch des IMSF 10, Frankfurt.
- Osterkamp, Ute (1990): Intersubjektivität und Parteinahme. Probleme subjektwissenschaftlicher Forschung. In Gekeler, G. und K. Wetzel (Hg.): »Subjektivität und Politik«. Bericht über die 5. Internationale Ferienuniversität Kritische Psychologie. Marburg
- Peitsch, Helmut, 1990: »Deutschlands Gedächtnis an seine dunkelste Zeit«. Zur Funktion der Autobiographik in den Westzonen Deutschlands und den Westsektoren von Berlin 1945-1949. Berlin

**Hvad betyder 'kompetence' til
psykologisk arbejde i professionelt
regi?**

I årevis har psykologistuderende set sig konfronteret med en tendens til, at universitetsuddannelsen i dette fag i stadig mindre grad anses for at være erhverkskvalificerende. I stedet for at kvalificere til arbejde i professionelt regi har en cand. psych. udviklet sig til at være en adgangsbillet til de mange tillægsuddannelser, som man i det mindste må have een af, for at kunne blive anerkendt til psykologisk praksis. Disse tillægsuddannelser bliver så - til forskel fra en af universitetet formidlet kompetence - udbudt på et privat marked, hvor der, som på alle markeder, cirkulerer mangfoldige og uensartede varer. Også selv om ikke alle de 250 terapiformer, der opregnes i Herinks håndbog fra 1980 (iflg Textor 1988, s. 201), tilbydes, er udbuddet så stort og indholdsmæssigt så modsigelsesfyldt, at det spørgsmål stiller sig, om man overhovedet kan tale om en generel "kompetence til psykologisk arbejde" for universitetsuddannede psykologer.

Herefter kan man fastslå, at der faktisk tales om en sådan i litteraturen - og tilmed i bevidstheden om det nævnte problem og med det formål at modvirke den devaluering af studiet og faseopdeling af uddannelsen, der skyldes tillægsuddannelsernes markedsform. At videregive de kompetencedefinitioner, der opstilles i litteraturen in extenso, ville her føre for vidt (ca otte basiskompetencer iflg Keupp og v. Kardorff [1980]; fire basiskompetencer iflg Filsinger og Kleiber [1987]; "omgang med det ubestemte" som nøglekvalifikation af Kleiber [1989]; "kritisk reflektionskompetence" som kernepunkt i erhvervsidentitet for psykologer af Jaeggi [1989]). Ved gennemgangen af disse kompetencebestemmelser og -lister trænger følgende indvendinger sig på for mig:

1) Et krav som "udvikling af en færdighed for skelnen i problemer, der kan løses med psykologisk viden og handling", forbigår den omstændighed, at netop omkring spørgsmålet om, hvilke problemer der kan løses med psykologiske midler må de konkurrerende uddannelsesstilbud - og de tidligere akademiske 'skoler' - adskille sig fra hinanden, da netop de psykologiske begreber herom er omstridte. Det drejer sig jo præcis om de uafklarede grundspørgsmål i psykologien, nærmere om de psykiske sagforhold, der tænkes formidlet under de til enhver tid givne konkrete, historiske livsforhold, og hvilken betydning og funktion psykologisk intervention passende kan tillægges; denne kan som bekendt i reglen så godt som intet udrette på kort sigt.

2) Også teori-praksisforholdet, som tematiseres i det komplekse kompetencekrav, "viden om transformation af videnskabelig viden i praksisviden", er fagligt kontroversielt; det står nemlig, altefter videnskabsteoretisk position, heltigennem til diskussion, om der består et - ønskværdigt - "anvendelses"-forhold imellem grundlagsteori og praksis (Haisch, [1983]), eller om en sådan "overførselsforestilling" ikke kan bære (omtrent som tråden hos Bonss og Hartmann, [1985]). Skal man da kræve af praktikerne, at de kan bevæge sig sikkert og kompetent i dette teoretiske minefelt?

3) Andre kompetenceforventninger opstiller vidensbestanddele, der - frem for alt i kombination - måtte overskride individuel fatteformåen; det er sådan noget som "kendskab til de vigtigste tankemodeller, metoder og vidensbestanddele i nabodisciplinerne" eller "fortrolighed med socialstrukturel viden", helt bortset fra, at også spørgsmålet, om hvad der er vigtige tankemodeller, bestemt kan siges at være omstridt.

4) Mange kompetencebestemmelser fremhæver bestemte aspekter af psykologgerningen såsom 'rådgivning(skompetence)'; dermed kan visse aktuelle udviklingstendenser i arbejdspraksis dominere, mens andre aspekter tendentielt nedblændes, og man kan så forsyne alle facetter af professionelt psykologisk arbejde med endelsen 'kompetence', hvorved kravet om en generel kompetencebestemmelse i alle tilfælde opgives.

5) Kompetencebestemmelser, der dukker op igen og igen, såsom "(kritisk) refleksions- og kommunikationsfærdighed" er næppe specifikke for psykosocial praksis og

6) henleder til den lige så uspecifikke "omgang med det ubestemte", der fremmaner det klassiske personlighedskendetegn ambiguitetstolerance (Frenkel-Brunswik, [1949] se også Keupp, [1987], 106), atter pga et uløst grundlagsproblem for såvel psykologisk praksis som for en individuel realiserbar kompetence.

Udgangspunktet for mine videre overvejelser er nu følgende: på den ene side kan, synes det mig, disse indvendinger ikke uden videre afvises, og på den anden side er kompetenceproblemet ikke dermed tilstrækkeligt analyseret, for slet ikke at tale om, hvorvidt det er løst. Derfor opstod den tanke i mig, at der bag både kompetencebestemmelserne og min kritik skjulte sig en grundlæggende problematik, hvorfra et nyt diskussionsniveau kan udarbejdes.

For her at kunne opnå en tilgang til emnet er jeg gået videre med den allerede antydede problematik for faget 'psykologi' under flg synsvinkel: de enkelte psykologers kompetence forudsætter, at det, som de har at "tilbyde", altså i sidste ende deres viden, også besidder relevans mht de til enhver tid stillede opgaver, hvad der i betragtning af det her skitserede problem for psykologien i hvert fald ikke entydigt kan være tilfældet. Så vidt en sådan relevans ikke er entydig, kan man vel næppe vente, at de enkelte psykologer så at sige skal "gå i brechen" for deres evne til at kunne præsentere entydige løsninger.

Man kunne i denne henseende spørge, om der med kompetencedefinitionerne søges løst problemer, der nok synes at være individuelle kompetenceproblemer, men som overhovedet ikke kan løses på det individuelle færdighedsniveau. Dermed drejer det sig ikke om det grundlagsmæssige problem, at 'kompetence' som individuel kvalifikation altid betyder en vis abstraktion fra de konkrete opgavestrukturer, situationelle momenter og deraf afledte reelle individuelle arbejdsstrategier; det drejer sig langt mere om, at disse abstraktioner selv er problematiske i den henseende, at de opgaver og arbejdsredskaber, af hvis løsninger, hhv anvendelse 'kompetence' skal udtrages, selv ikke er entydige og heller ikke uden videre kan gøres entydige ved individuelle strategier.

Det omtalte spørgsmål om den videnskabelige relevans af psykologi inddrager den *samfundsmæssige situation*, hvori psykologi og psykologer befinder sig og de dermed forbundne mod-si-

gelses i kravene til begge; altså inddrages psykologiens omstridte samfundsmæssige funktion i overvejelserne.

Psykologiens relevans var i hvert fald allerede i fokus i den psykologikritik, der formuleredes under studenterbevægelserne. Her er det i øvrigt bemærkelsesværdigt, at denne psykologikritik faldt tidsmæssigt sammen med den tiltagende betydning af rådgivning og terapi - eller intervention i almindelighed - i forhold til (ren) diagnostik i den psykologiske praksis og den dermed forbundne generelle kvantitative udvidelse af den 'praktiske' psykologi.

Denne psykologikritik er her så meget mere interessant, ved at den frem for alt førtes mod de professionelle brugere af psykologien og gjorde psykologiens relevans afhængig af deres intentioner, færdigheder og holdninger. For den psykologi, der overlevede studenterbevægelsen, er psykologien (derpå tyder modetermen om den afgørende betydning af 'psykologpersonlighed') i denne henseende ikke som videnskabeligt erkendelsessystem et væsentligt udgangspunkt for en løsning af relevansproblematikken, der nemlig - på trods af alle psykologikritiske intentioner - ligger på psykologens individuelle kompetence. Relevansspørgsmålet, som spørgsmålet om den videnskabelige begrundelse for, og den samfundsmæssige funktion af psykologisk praksis bliver således reduceret til det praktiserende individ og den individuelle kompetence og dermed faktisk frataget praktikerens; selve disciplinens problem, hvis løsning er en uimodsigelig, individuel, psykologisk kompetence, forbliver udenfor og problemet bliver personaliseret.

Dette skal resultere i en permanent bestemmelse for den psykologiske praktikker gennem de individuelle kompetencekrav, der opklarer dette sagforhold utilstrækkeligt. For så vidt er det helt konsekvent, at den "i tresserne påbegyndte søgen efter éns eget fags samfundsmæssige relevans ... 15 år senere (bliver) afløst af en søgen efter studiets personlige mening og nytteværdi", som det hedder hos Filsinger og Kleiber (1985, 22). Den tænkemåde - der i øvrigt også kommer til udtryk i denne udvikling - om skelnen mellem 'subjektiv og objektiv relevans' bliver kun yderligere styrket af den strukturelle hengiven sig til personaliserende løsninger på relevansspørgsmålet. I modsat fald: *At forskyde relevansproblemet ind i kompetenceproblemet forstærker også for det ramte individ denne personalisering af samfundsmæssige forhold, hvis problematisering jo er én af hovedindsigterne i den kritiske psykologi.*

Dette tydeliggør, at man under de givne omstændigheder løber den risiko ved formulering af kompetencelister, at man kommer til at støtte de tendenser, der går imod differentiering imellem deres grundliggende overvejelser og de dertil hørende empiriske undersøgelser. (Jeg har i det hele taget indtryk af, at sådanne kompetencebestemmelser kan takke selve den institutionelle tvang, såsom bestemmelser for uddannelsesmål og, forbundet hermed - i modstrid med deres egne krav om ambiguitetstolerance - en tendens til overdreven tydeliggørelse; sådan taler også Keupp og Kardorff [ibid. 649] om "dilemmaet" ved "tvangen til positivitet").

Når vi videre gennemtænker forskydningen af relevansproblematikken til et kompetenceproblem så giver det sig selv, at kompetencelistens indhold af mere eller mindre rimelige krav må antage en abstrakt-normativ karakter. Heroverfor taber hen-

visningen til de samfundsmæssige og institutionelle betingelsers betydning for psykologisk og psykosocialt arbejde vægt (v. Kardorff [1988]): opremsningen af overvældende institutionelle modsigelser må nærmest virke handlingslammende, da muligheden for individuelt ansvar støder på sin grænse i de reelle betingelser for at øve indflydelse på problematiske sagforhold. For så vidt også faglige niveauer af sammenhængen mellem psykologiske handlemuligheder og institutionelle betingelser bliver begrebsligt utilstrækkelige, må kompetencetilskrivelser også i sidste ende negere institutionelle strukturproblemer: dette betyder, at psykologer ser sig konfronteret med egne og fremmede forventninger, der ikke kan opfyldes - om det så er rådgivning af forældre vedrørende opdragelsen, hvor klienterne skal smides ud på klokkeslet eller individuel elevrådgivning, der pga antallet af elever med problemer virker som en dråbe vand på en gloende sten, osv.

Det problematiske ved generaliserende forsøg på at gøre modsigelsesfyldte krav entydige skærpes yderligere ved, at professionaliseringen af psykologisk praksis overhovedet ikke er afsluttet og at det specifikt psykologiske i de forskellige erhverv, der omfatter psykosocial omsorg endnu er uafklaret. Her må det i den hensigt være relevansproblemet, der må bære ansvaret: generelt er den psykosociale omsorg gennem den socialstatslige ambivalens bestemt som understøttelse og kontrol, hvorved faren for at ordenspolitiske aspekter sniger sig ind forklædt som individuel støtte vokser med, at det psykosociale arbejdes tiltagende indvæves i statslige institutioner. Man kan frygte, at professionaliseringen og den dermed forbundne tendens til at psykologien tilpasses til og integreres i den institutionaliserede psykosociale forsyning, betyder, at man forhastet opgiver at søge efter virkelige støttemuligheder til de berørte, en proces, der forstærkes af den professionelle terminologi (se Ulmann 1989).

Dette tydeliggøres ved en formulering, der ved en konference for fagfolk begrundede tiltag overfor skolebørn, der var betegnet som utilpassede, med deres eget "integrationsbehov". Funktionaliteten af en sådan tilpasning af psykologien kunne - til trods for alle fagpolitiske komplikationer - for praktikerne gives derved, at med den socialstatslige indspinding af den psykologiske praksis bliver der formuleret opgaver, hvis tilsyneladende entydighed og klarhed trænger den åbenlyse relevansproblematik i baggrunden.

Alle disse overvejelser tyder på, at der ingen vej er uden om, at relevansproblemet (igen) må sættes på dagsordenen, mhp løsning af problemet med den individuelle psykologiske kompetence, som det ved det første udkast til "Fornyelse af psykologien" af Legewie (1990, 3) programatisk blev fremstillet: "Kun når psykologien når til en videnskabsteoretisk, metodisk og indholdsmæssig fornyelse i sine grundliggende begreber, kan den overvinde sin betydningsløshedskrise." At også begrebet om "fornyelse" er et stridsspørgsmål, er et spørgsmål, der er underordnet den nødvendige sammenhæng imellem psykologiens relevans og psykologens kompetence.

Vil man altså ikke anse det skitserede praksis- og kompetenceproblem som uløseligt og skellet imellem relevans- og kompetenceproblematik som endegyldigt, stiller der sig det spørgsmål,

hvordan deres sammenhæng så skal findes. Jeg vil i det følgende i vid udstrækning behandle spørgsmålet som *subjektvidenskabelig praksisforskning*, hvorunder også en analyse af begrebernes bæredygtighed må falde.

Grundlæggende er praksisforskning i det psykosociale område forsøget på at overføre problemer fra psykosocial arbejdspraksis til empiriske forskningsspørgsmål og -programmer (se Heiner 1988), der rækker fra evalueringsstudier (Nielsen et al 1986), over videre- og efteruddannelsesegnede modeller (Filsinger og Kleiber 1987), til mikroanalyser af enkelte sager (Markard og Holzkamp 1988). Netop sådanne mikroanalyser giver mulighed for at uddrage de individuelle arbejdsredskaber og dermed fremdrage de forskellige kompetenceforventninger, -tilskyndelser og -begreber. Grundlæggende forsøger man altså, med denne fremgangsmåde, *empirisk* at undersøge og fremme den *praktiske* relevans af den *teoretiske* psykologikritik og -udvikling og på denne måde at arbejde teori og praksis sammen.

Til forståelsen af den her foreslåede ansats til praksisforskning må man erindre sig om, at i den subjektvidenskabelige tilgang er forskningens grundlæggende genstand - stik *imod* den gangse hverdags- og forskningsopfattelse - *ikke personer og deres egenskaber*, men sammenhænge mellem subjektivt realiserede livs- og arbejdsbetingelser og handlingsgrunde og -strategier; det er her teoretisk forudsat, at den *umiddelbare* livsverden i sin problematik kun er begribelig i sin - frem for alt på mange måder brudte - *formidlethed* i overordnede strukturer. En metodologisk følge af den omstændighed, at det ikke er personerne, men disse sammenhænge, der er forskningsgenstanden, er, at individet, om hvis erfaringer det handler, ikke er på *genstandssiden*, men står som *medforsker* på forsksersiden (se Holzkamp 1988, 315).

På baggrund af denne subjektvidenskabelige forskningskonception kræves for det første ingen *særskilt* metodisk begrundelse for inddragelse af praktikerne i forskningen. For det andet adskiller det grundlæggende spørgsmål for praksisforskningen sig ikke fra de øvrige områder for subjektvidenskabelig empiri: over alt gælder det, hvorvidt *fastlåste individuelle problematikker er aspekter af blindhed for overordnede, men uopklarede livssammenhænge*.

Set på denne måde er problematiseringen af forskubbelsen af det samfundsmæssigt-faglige relevansniveau til det individuelle kompetenceniveau en konkretisering af det subjektvidenskabelige grundspørgsmål om forholdet mellem den umiddelbare livssfare og de overordnede livssammenhænge, der er uddraget af psykologisk arbejdspraksis; stilles spørgsmålet på denne måde kan man undersøge det, der før var umuligt, nemlig kompetence som alene individuel egenskab.

Der stiller sig dog det spørgsmål, hvorvidt en sådan forskning, hvis mål ikke skulle være at fastslå *egenskaber*, men at udvikle *handlemuligheder* for *individer*, til trods for alle de hidtil opregnede begrundelser ikke ender med blot at operere med personaliserende kompetence, hvorved det her opregnede munder ud i et quidproquo. Imod dette taler, at handlemuligheder netop konciperes som et aspekt ved *sammenhængen* mellem handlingsgrunde og de samfundsmæssige, faglige og situative modsigelser, der går tabt i 'overtydelige' formuleringer af kompetence som rene individuelle egenskaber. Endvidere: for så vidt praksisforsk-

ningen skal finde sted som samarbejde imellem 'forskeren' og 'praktikeren', skal blandingen af det situative særlige overvindes, fordi kompetence som personaliseret egenskab kun kender det uklare, det ufærdige og det svære i form af en mangel som inkompetence. Da psykologien på denne måde skubber sin selvfor-skyldte uklarhed om den psykologiske praksis over til praktikerne i form af kompetencemangel, har disse helt igennem anledning til at forholde sig falsk til eksplikation af deres problemer. Eksplikationen af de virkelige praksisproblemer må forenes med ophævelse af sådanne fremmede og egne egenskabstilskrivelser og udarbejdning af reelle handlemuligheder.

Fra de hidtidige teoretiske og metodiske overvejelser giver det også sig selv, at man ikke simpelt hen kan 'forklare' kompetencens forudsætninger til praktikerne eller uddrage den af deres beretninger. Sådanne forsøg er i ordets egenligste betydning 'overfladiske', en omstændighed, der heller ikke kan løses af videnskabsmænds tydning, om de så nok så meget regner sig for kompetente til sådanne tydninger. Teoretisk-praktiske forskningsanstrengelser erstattes ikke ved, at videnskabsmænds hæmningsløse og metodisk uholdbare tydninger af ytringer fra praktikere samles i relation til deres allerede opstillede forestillinger.

For at anskueliggøre det nævnte forskningsperspektiv, vil jeg kort gennemløbe nogle erfaringer fra vore projekter "arbejde og personlighedsudvikling" og "analyse af psykologisk praksis", hvori indgik forsøg på et samarbejde mellem universitet som uddannelsesinstitution og psykologiske praktikere uden for universitetet: det viste sig dengang f.eks., at konflikter mellem praktikere ofte medførte, at kombatanterne fraskrev hinanden kompetencen. Praktikerne analyserede nemlig ikke de udsagn om praksis, der afveg fra deres egne, med udgangspunkt i, hvilke særlige institutionelle rammer, de udsprang fra, eller hvilke konkrete handlemuligheder det havde været muligt at udvikle.

Fordi ens egne forestillinger og arbejdsredskaber ikke var begrundede i de konkrete institutionelle betingelser, avancerede de faktisk til abstrakte kompetencebestemmelser. En strid om, hvorvidt det er udtryk for 'kompetence', at en psykolog 'bekender' sine på forhånd indskrænkede muligheder for at hjælpe klienten, og altså i denne forstand er 'ærlig' og 'ansvarsbevidst', forblev abstrakt (og i en abstrakt konkurrence om kompetencesammenligning) så længe, forudsætningerne for forskellige fremgangsmåder i henseende til dette problem ikke lagdes åbent frem: en fastansat skolepsykolog kan 'tillade' sig, at tilbagevise urealistiske klientforventninger - kan en timebetalt privatpraktiserende psykolog dét, når han først er accepteret af den berørte familie som 'kompetent' (se Wondra 1989)? Ydermere har skolepsykologen den mulighed at skifte mellem flere niveauer i sit arbejde, idet hun undgår problematikker, der 'klæber' ved hele tiden at forsøge at imødegå nye problemer og nye tilfælde gennem præventive lærerindberetninger.

Det viser sig nu tydeligere: de individualiserende kompetencedefinitioner er én af årsagerne til det af alle beklagede problem om det entydige psykologiske praksisportræt. For når man underkaster sig disse kompetencedefinitioner, bliver uløste problemer om praksis, hvis løsning dog er formålet med praksisforskning, ikke mulige at begrunde ud fra de konkrete

betingelser; derimod synes de blot at være udtryk for personlig inkompetence, som det af dynamiske grunde må afværges, at nogen blotlægger. Praksisportrættet er under disse forudsætninger samtidig afværge af de problemer, der egentlig også stiller sig, et problem, der kun kan overvindes, når praksisskildringen er et aspekt af udviklingen af konkrete handlealternativer.

Lige så defensiv som skildringen af praksisproblemerne er den søgen efter psykologiske teorier under den præmis, at det er nødvendigt at hævde sin kompetence, da deres funktion ikke længere bliver at være et våben mod mulige arrangementer på det givne præmisses, men langt mere tages ind for at opnå "reduktion af usikkerhed, bedre tidsøkonomi, ekspertise og rationalisering" (Markard 1989). Sådan kunne man eksempelvis arbejde sammen med en psykolog om at afdække, at de teknikker for samtaleterapi, han opsøgte, der markedsføres under rubrikken 'klientcentreret' i virkeligheden - 'psykologcentreret' - tjener psykologens eget behov for at klare situationen.

På baggrund af en sådan funktionalitet synes det mig, at en sådan nødvendighed af abstrakt kompetencehævde også er en af årsagerne til nogle praktikers antiteoretiske standpunkt, der i øvrigt også kendes som programmatisk eklekticisme (Textor 1988, Plaum 1988): for når praktikerne kan udsøge sig det mest passende til enhver situation af hele det teoretiske ud-bud og på denne måde tilpasse teori til praksis, tilkommer der ikke teorien nogen kritisk funktion, tværtimod vil den legitimere praksis. "Fjendskabet mod det teoretiske", formulerede Horkheimer det (1974, 189) "retter sig i sandhed mod den forandrende aktivitet, der er forbundet med kritisk tænkning". For så vidt betyder eklekticisme et fjendskab mod det teoretiske, at der er forbundet et kritisk impetus med det teoretiske. Eklekticismen er på samme tid endnu en form, som praktikerne kan skubbe de teoretisk uløste problemer for faget ned i; da disse jo skal handle, er det dem, der bliver nødt til at integrere de indbyrdes uafklarede teoretiske tilbud i deres forhold.

Under det stadige tryk for fuldstændiggørelse af kompetencen gives videreuddannelsesestilbuddet 'nonverbal samtaleterapi' (Kleiber 1985, 13), der sågar ved første blik og uden de store latinkundskaber virker absurd. Således som skildringen af praksisproblemer først bliver mulig med deres overvindelse som perspektiv, kan teorifjendskabet og det selvstændiggjorte run på videreuddannelse først overvindes, når det lykkes at overføre, hvad der tilsyneladende er praktikernes mangler til *empiriske forskningsspørgsmål om forholdet mellem individuel kompetence og faglig relevans* (se Dreier 1989).

Når disse forskningsspørgsmål, som ovenfor anført, peger mod konkrete handlemuligheder, der ikke skjuler de særlige handlebetingelser, er det da overhovedet muligt at sige noget om det generelle, hævet over de konkrete situationer?

For det første indeholder forskellige arbejdsområder, om også i forskelligt omfang, forskellige facetter af psykologisk arbejde; således indebærer 'skolepsykologens' arbejde diagnostik, lærerrådgivning, elevrådgivning, narkotikaprævention osv.

For det andet: at teoretiske udsagn om psykologisk arbejde kun kan opnås ift konkrete arbejdsfelter betyder ikke, at deres gyldighed begrænses dertil; deres gyldighedsområde afhænger langt mere af de tematiske dimensioner: at dette ikke er noget særligt

for vor tilgang, viser det teoretiske udsagn om udbrændthedsfænomenet, at det bla. har at gøre med det store sammenfald imellem klienternes problemer og hjælpernes problemer (Enzmann 1989, 42f.): så meget som psykologen har at gøre med problemer, der potentielt kunne være vedkommendes egne, så meget bliver arbejdet mere belastende. Dette er en omstændighed, man kunne forvente at se på forskellige arbejdsområder.

For det tredje er det også muligt, for så vidt psykologien indgår som problematisk fag i praksisforskningen, at uddrage de forskellige psykologiske arbejdsfelter af hinanden. En total atomisering af praksisforskningen efter - skiftende - historisk opdukkende arbejdsfelter er derfor ikke forventelig.

De mere almene spørgsmål, der indgår i denne kontekst, om hvorvidt og i hvilken form det overhovedet er muligt at uddrage generelle udsagn om praksisforskningen, er et problem, der ikke kan blive behandlet her (se derom min disputats (Markard 1991)). I hvert fald stiller praksisforskningen ingen særlige spørgsmål til det. Der går vi ud fra, at reelle problemer og handlemuligheder kan blive alment tilgængelige og mulige at formidle i form af sammenhængen mellem handlebetingelser og handlegrunde; vi går under alle omstændigheder langt mere ud fra at der kan udvikles erfaringsvidenskab (Fahl og Markard i trykken) end, at der er 'skatte' at hæve (Beerlage og Fehre 1989, 3).

Dermed er der, efter alt, hvad der er sagt, tilbagevisningen af den for psykologerne anviste rolle, der er en forudsætning for alle ansvarlige, arbejdende psykologer, kan skubbe deres egen involverethed i den socialstatslige ambivalens af støtte og kontrol ud på slidsken og fravælge de informationer, man må trænge bort ved personaliserende kompetencebestemmelser. På denne baggrund kan praktikerne argumentere imod såvel opfordring til faget om at vælte sin krise over på praktikerne som arbejdsgivernes hensigt om at lade psykologerne springe ind, hvor de selv har forsømt en opgave og de berørtes forventninger om, at de skal kunne overlade det til psykologen at leve deres liv. Et væsentligt moment ved psykologisk kompetence bliver da, at kunne tilbagevise videnskabeligt uholdbare, personaliserende kompetencekrav, for at kunne bidrage til den praktiske udvikling af faget med henblik på at skaffe psykologiens humane sigte om mindskning af menneskelig fremmedbestemthed.

TIL EN KRITISK-PSYKOLOGISK TEORI OM SUBJEKTIVITETEN II:

Forholdet mellem individuelle og samfundsmæssige subjekter og den tidlige barnlige subjektivitetsgenese.

- ARCO
1. Individuel subjektivitet som overskridelse af individualiteten gennem andel i den samfundsmæssige subjektivitet.
  2. Interpersonelle subjektrelationer og instrumentalforhold.
  3. Indholdsmæssige og metodiske problemer ved bestemmelsen af den tidligt barnlige subjektivitet.
  4. Modsatningen mellem barnrelaterede interesser og forældrenes almene livsinteresser og tendensen til den gensidige emotionelle instrumentalisering indenfor barn-forældre-forholdet.
  5. Tilbagetrækning til umiddelbar tilfredsstillelse og rettetheden mod langsigtet disposition over egne livsomstændigheder som modsigelsesfyldte tendenser indenfor det barnlige interessefelt.
  6. Perspektiver i forbundetheden mellem forældre og børn i en fælles subjektudvikling.

+ Valbe

1. Individuel subjektivitet som overskridelse af individualiteten gennem andel i den samfundsmæssige subjektivitet.

Man kan ikke begribe forholdet mellem samfundsmæssighed og subjektivitet adækvat, hvis man herved begynder med individerne og forsøger at fremhæve kendetegn, som skal karakterisere deres subjektivitet. Det karakteriserer nemlig lige præcis særegenheden ved den menneskelig-samfundsmæssige måde at opretholde livet på, at den ikke bliver til at erkende, hvis man kun betragter menneskelige individer. Særegenheden ligger i en ny kvalitet ved den samfundsmæssig-historiske helhedsproces overfor den rent fylogenetisk bestemte helhedsproces, i den genstandsmæssiggørende, kollektivt-føregribende omsorgsfulde verdensforandring i kraft af det samfundsmæssige arbejde, hvorved den således frembragte menneskelige genstandsmæssige livsverden nu er den primære bærer af den overordnede helhedsudvikling, og ikke længere organismen hhv. organisme-populationer. Individernes samfundsmæssiggørelse er derfor udenlukkende at forstå som (den formations- og placerings-specifikke) realisering af den samfundsmæssige udvikling i kraft af individerne. Menneskelig "subjektivitet" må i overensstemmelse hermed førts og fremest være fremhævelig som karakteristikum ved den helhedssamfundsmæssige proces, altså som "subjektiv faktor" eller "samfundsmæssig subjektivitet". Først på dette grundlag kan man bestemme individuel subjektivitet som personlig realisering af samfundsmæssig subjektivitet.

Jeg har andetsteds karakteriseret det "subjektive" aspekt ved samfundsmæssige processer på følgende måde: "Ifølge en central grund-erkendelse i marxismen kan mennesker til forskel fra dyr kun opretholde deres materielle liv, ved at de selv fremstiller deres eksistensbetingelser ved hjælp af en indgribende forandring af naturen i det genstandsmæssige kollektive arbejde. Menneskene er derfor på den ene side i kraft af deres praksis ophav til den aktive skabelse og bevidste kontrol af deres tilværelsesomstændigheder, det vil sige subjekter for deres samfundsmæssige livsproces. Men på den anden side er de på grund af de naturlige og samfundsmæssige nødvendigheder, som deres eksistensopretholdelse, altså deres materielle reproduktion er underlagt, i deres virksomhed og i deres bevidsthed bestemt af deres objektive livsbetingelser, altså også af de samfundsmæssige forhold, som de selv skaber og forandrer. Den subjektive bestemmelse

og den objektive bestemthed er begge nødvendige, indbyrdes sammenhængende grundtræk ved enhver menneskelig, det vil sige samfundsmæssige livsvirksomhed. Som følge heraf kan det ved en konkretisering af synsmåden på historisk specifikke samfundsformationer aldrig stå til diskussion, om det ene eller det andet moment er givet her, men altid kun i hvilket specifikt forhold den objektive bestemthed og den subjektive bestemmelse af samfundsprocessen står til hinanden." (1978, s.212f/Dreier, O., 1979, s.136f.). - Hvordan skal nu på grundlag af denne karakterisering af samfundsmæssig subjektivitet den individuelle subjektivitet beskrives som dens realisering, hvorledes altså er forholdet objektiv bestemthed-subjektiv bestemmelse som kendetegn ved menneskets individuelle udvikling?

For at afklare dette spørgsmål må vi til en begyndelse bestemme begrebet om den individuelle samfundsmæssiggørelse mere nøjagtigt og omfattende: Udsagnet, at individet samfundsmæssiger sig i kraft af den personale realisering af det helhedssamfundsmæssige udviklingsstade (i et bestemt afsnit) er ganske vist rigtigt, men imidlertid alligevel forkortet. Her er nemlig ikke udelukket den misforståelse, at individet træder ind i sin samfundsmæssiggørelsesproces som et endnu usamfundsmæssigt væsen og først i løbet af denne proces bliver et samfundsmæssigt væsen. Dermed ville imidlertid den tidligere fremstillede udvendige modstilling af individet og et samfund, som det gerne nemføres i den traditionelle psykologi og sociologi, hvori det tilfældigt er trådt ind i og hvori det må udvikles, være reproduceret på dette sted, og altså indfangetheden i de "borgerlige privatformers" praksis og tænkning ikke overvundet. Dette betyder samtidigt, at man ganske vist kan begribe individerne som objektivt bestemt af de samfundsmæssige forhold, mens imidlertid deres mulighed for deltagelse i den subjektive bestemmelse af disse forhold forbliver ubegribelig, altså at den samfundsmæssige subjektivitet ikke kan formidles med den individuelle livsproces.

For at undgå sådanne forkortelser og misforståelser må man tage hensyn til de af den kritisk-psykologiske forskning indhøstede resultater (i det skildrede første analyse-skridt) hvoraf det fremgår, at og hvilke indholdsmæssige bestemmelser at mennesket allerede ifølge sin natur, altså netop før og uafhængig af den reelt fuldbyrdede individuelle samfundsmæssiggørelsesproces, er et potentielt samfundsmæssigt væsen, altså til forskel fra alle andre levende væsener disponerer over individuelle udviklingsmuligheder som sætter det i stand til at deltage i den samfundsmæssige proces. Overvindeligheden af den udven-

dige modstilling af det usamfundsmæssige individ og samfundet gennem påvisningen af menneskenes samfundsmæssige natur gav sig ud fra den funktional-historiske udarbejdelse af det kvalitative spring fra den rent fylogenetiske til den samfundsmæssig-historiske udvikling. Der lader sig nemlig fremanalysere en overgangsfase imellem den rent fylogenetiske og den samfundsmæssigt-historiske bestemthed af helhedsprocessen (i dyr-menneske-overgangsfeltet), hvori det samfundsmæssige arbejde, ganske vist begyndte at udvikles, i særdeleshed i forbindelse med kooperativ værktøjsfremstilling og -benyttelse, men imidlertid endnu ikke som udviklingens bestemmende moment, men som underordnet den fylogenetiske proces med dens evolutionære udviklingslovmæssigheder. Den begyndende samfundsmæssige livsopretholdelse medførte altså her "selektionsfordele" og virkede derfor tilbage på den genetiske information. På denne måde kunne, i vekselvirkning med den sig udfoldende samfundsmæssige arbejdsproces, her samtidigt udvikles de biologiske muligheder hos individerne for deltagelse i denne proces. På et bestemt punkt i fortætningen af den genetiske information sammen med et bestemt udviklingsstade i den genstandsmæssiggørende verdensforandring kom det da efterhånden til en selvstændiggørelse af de samfundsmæssige processer, og dermed til en progression af en ny størrelsesorden overfor den fylogenetiske proces. Dermed var menneskets samfundsmæssige natur fuldt udviklet her, indeholdt altså den "artsspecifikke" potens til individuel deltagelse i samfundsmæssig udvikling og på den anden side blev det evolutionære selektionsprincip, på en måde igennem sin egen virksomhed, sat ud af kraft, idet det nu blev betydningsløst overfor den nu for helhedsudviklingen bestemmende samfundsmæssig-historiske udviklingslovmæssighed. Da her, i den funktional-historiske analyse, menneskenes samfundsmæssige natur indholdsmæssigt kan karakteriseres som individuel udviklingspotens til samfundsmæssiggørelse i dens historiske bestemthed af den fylogenetiske proces, blev det tydeligt, at overvindeligheden af modsætningen "individ" og "samfund" i formuleringen af individets samfundsmæssige natur på ingen måde blev foregøglet og besværgt rent verbalt men kan påvises i en kontrolleret naturvidenskabelig forskningsproces. Jeg skal og kan ikke her i det enkelte fremstille de på den nævnte måde indhøstede indholdsmæssige bestemmelser af individets samfundsmæssige udviklingsmuligheder i deres handlingsaspekt, deres kognitive emotionelle, motivationelle aspekt etc., som de især er blevet oparbejdet af Holzkamp (1973), H.-Osterkamp (1975, 1976) og Schuring (1976). Det slår til, hvis jeg fremhæver et meget alment og abstrakt

men for karakteriseringen af den individuelle subjektivitet i forhold til samfundsmæssig subjektivitet centralt synspunkt i de her foreliggende forskningsresultater: Den omstændighed, at menneskene må producere deres livsbetingelser som nogle i genstandsmæssiggjorte strukturer sig udviklende samfundsmæssige forhold, for at kunne opretholde deres liv på et specifikt "menneskeligt" niveau, d.v.s. i almengjort bevidst kollektiv foregribende omsorg korresponderer på det konkrete individs side med udvidelsen af den bevidst-foregribende-omsorgsfulde kontrol over egne ens egne livsbetingelser som den centrale dimension for individualudviklingen. Den menneskelige specificitet i de i individets samfundsmæssige natur liggende udviklingspotenser kan altså i henseende til de forskellige funktionsaspekter til stadighed karakteriseres som rettet mod overvindelsen af livsvirksomhedens betingethed af givne aktuelt-tilfældige påvirkninger, som udvidet bevidst disponeren over egne livsomstændigheder i almengjort-foregribende-omsorgsfuld anticipation af fremtidige livsnødvendigheder (dette lader sig så nærmere specificere for det kognitive funktionsaspekt som udvikling fra orienterende til begribende erkendelse, for det emotionelt-motivationelle aspekt som udvikling fra angsten som det subjektivt befindende ved udleveretheden til aktuelle livsomstændigheder til "produktiv" motivation, etc.). Den "menneskelige" livsopretholdelsesform: bevidst-foregribende-omsorgsfulde verdensforandring som samfundsmæssig subjektivitet modsvarer altså i individets natur den (ved udviklingen af samfundsmæssigheden fylogenetisk tilblevne) udviklingsretning og -retning mod bevidst foregribende-omsorgsfulde disponeren over egne livsbetingelser som udfoldelse af individuel subjektivitet.

Til en adækvat bestemmelse af den individuelle subjektivitet i dens forhold til den samfundsmæssige subjektivitet må det nu fremhæves, at de individuelle livsbetingelser, som den enkelte i udviklingens af sin subjektivitet opnår disposition over - da mennesker kun kan reproducere deres liv i almengjort samfundsmæssig foregribende-omsorg - nødvendigvis objektivt altid er individuel relevante samfundsmæssige livsbetingelser. Derfor stiger graden af sammenflettethed mellem de individuelle livsbetingelser og helhedsprocessen normalt i det omfang de besidder en langsigtet, dybtgående relevans for individet. Deraf følger for den specifikt menneskelige form for livsopretholdelse som bevidts almengjort foregribende-omsorg udfra individets standpunkt den for vor fremstillingssammenhæng fundamentale kendsgerning: Det individuelle menneske kan kun disponere over sine egne livs-

betingelser, idet han har del i den kollektive disponeren over sam-
fundsmæssige livsbetingelser gennem genstandsmæssig verdensforandring,
da disse altid er individuelt relevante samfundsmæssige livsbetingel-
ser. Den enkelte er som enkelt overfor sine egne tilværelsesomstændig-
heder nødvendigvis magtesløs og overvinder kun denne magtesløshed, for
så vidt han "overskrider sine rent individuelle muligheder, idet han
når frem til en udvidelse af de individuelle potenser hhv. potenserings
af egne påvirkninger af almen (og dermed) individuelle livsbetingel-
ser, gennem formidletheden med relationer til relevante samfundsmæs-
sige mål." (H.-Osterkamp, 1979, s. 146). Størrelsesordenen af potenserin-
gen af egne muligheder gennem deltagelse i den kollektive samfundsmæs-
sige bestemmelse af livsforholdene, altså omfanget af sammenslutninger
med andre om almene mål som disponeren over egne livsomstændigheder,
må derfor (under ellers ens omstændigheder) være så meget desto stør-
re jo mere relevante livsbetingelserne er for individet, da den der-
med givne højere grad af samfundsmæssig sammenflettethed også gør en
højere grad af kollektiv kraftudfoldelse til disponeren over disse
betingelser nødvendig.

Herudfra kan forholdet mellem den præsenterede samfundsmæssige subjek-
tivitet og individuelle subektivitet bestemmes mere nøjagtigt: Da
det kun er samfundsmæssige subjekter af en hvilken som helst "historisk"
størrelsesorden som kan nå frem til den virksomhed hvormed en bevidst
forandring af samfundsmæssige livsbetingelser faktisk er mulig kan og-
så "de enkelte individuelle subjekter altid kun opnå indflydelse på
deres egne relevante livsbetingelser, som jo altid er samfundsmæssige
livsbetingelser, i det omfang de tilhører samfundsmæssige subjekter
med historisk bestemmende indflydelse og dermed i deres bidrag til
den bevidste samfundsmæssige virkelighedskontrol også foreger kontrol-
len over deres egne tilværelsesomstændigheder. Hvorvidt det individu-
elle subjekt kan opnå en sådan selvbestemt indflydelse på sine egne
relevante livsbetingelser, afhænger som følge heraf ikke blot af det
selv, men også af den "subjektive faktors" objektive samfundsmæssige
udviklingsstade indenfor den historisk specifikke situation, som det
pågældende individ befinder sig i." (Holzkamp, 1978, s. 214f/Dreier, O.,
1979, s. 139). Individuelle subjekter er således betragtet et delaspekt
af samfundsmæssige subjekter: Individierne udvikler til stadighed
"subjektivitet" i det omfang som de deltager og har andel i den sam-
fundsmæssige subjektivitet. Væsenkendetegnene ved den individuelle
subjektivitet er i overensstemmelse hermed: Individuelt centrum hhv.
individuel oprindelse for handlinger til bevidst disponeren over eg-

ne livsbetingelser, og derfor samtidig overskridelse af individualiteten som potensering af muligheden for bestemmelse af disse livsbetingelser gennem sammenslutningen med andre om almene mål. Individuel subjektivitet er i overensstemmelse hermed som sådan både et personalt som et interpersonalt fænomen.

Ansæ-
venst:

I det dermed skitserede, og på basis af den materialistiske dialektik funktional-historisk afledte begreb om subjektivitet er den igennem indfangethed i de borgerlige privatformer betingede udvendige modstilling af subjekt og samfund ikke alene påvist i sin formbestemthed, men overvindelig gennem en positiv, indholdsmæssig bestemt subjektivitetskonception i dens umiddelbare samfundsmæssige træk. Dermed er det også muligt, at fremhæve hvilke aspekter af menneskenes samfundsmæssige natur det er der ved sønderrivelsen og den udvendige modstilling af individ og samfund i kraft af indfangetheden "i" de borgerlige former bliver "privatiseret" og således fremtræder som u-samfundsmæssige. Det kan vises, hvilke forkortninger og omvendinger som for de forskellige traditionelt-psykologiske og -sociologiske opfattelser af individuel subjektivitet resulterer deraf, at sammenhængen mellem udfoldelsen af individuel subjektivitet og udvidet andel og deltagelse i samfundsmæssig subjektivitet må forblive skjult for dem på grund af den blinde tankemæssige reproduktion af de borgerlige privatformer. Således kan det også tydeliggøres, hvorledes den individuelle subjektivitet i de forskellige konceptioner på den ene side i bestemte aspekter indtil en vis grad adakvat begriber individets "subjektive" befindende, for så vidt de er underkastede borgerlige privatformer, hvor imidlertid på den anden side den heri optrædende "subjektive" jegindelukthed, "inderlighed", reduktionen af egenaktiviteten til ren påvirkning af sociale interaktioner (under udklamringen af den kollektive genstansmæssige verdensforandring) etc., ikke begribes som "private" forkortninger af subjektiviteten, men bliver ligestillet med "menneskelig subjektivitet" overhovedet: Således bliver det traditionelle subjektivitetsbegreb ikke alene begrebsligt utilstrækkeligt, men ville også reelt kun kunne begribe individerne i det borgerlige samfund i deres bestemthed af de samfundsmæssige forhold, i deres "individuelle" afmagt og udleverethed, imidlertid ikke i deres mulige og virkelige kollektive, subjektivt-aktive bestemmelse af disse forhold, gennem deltagelsen i den samfundsmæssige subjektivitet på forskellige planer og størrelsesordener - frem til deltagelse i den organiserede arbejderklassens kamp som samfundsmæssigt subjekt kampen om menneskenes kollektive selvbestemmelse gennem overvindelsen

af de borgerlige klasseforhold.

Jeg kan ikke her gennemføre den antydede ansats i alle dens punkter. På dette sted, skal der, som foreberedelse til vores fremstilling af subjektets individualgenese kun fremhæves ét, ganske vist centralt aspekt af den individuelle subjektivitet og dens forkortning og fordrejning "i" de borgerlige privatformer: De deri realiserede interpersonelle relationers modus. Jeg skelner derfor terminologisk "subjektrelationerne" fra sådanne interpersonelle forhold hvori den individuelle subjektivitet er forkortet og fordrejet som følge af indfærdigheden i de borgerlige privatformer og som skal benævnes "instrumentelle forhold" (af grunde som senere skal forklares). Det drejer sig i denne sammenhæng om, at forklare den individuelle subjektivitet som personalt-interpersonalt fænomen ved at at skelne den fra dens forkortning "i" de borgerlige former til dens psykiske karakteristik i særdeleshed det deri givne mellem menneskelige befindende og kommunikationsform.

2. Interpersonelle subjektrelationer og instrumentalforhold.

Den omstændighed, at individuel subjektivitet lader sig fremstille som mellem menneskelig relation, netop som "subjektrelation" kommer af den omtalte kendsgerning, at den individuelle subjektivitet altid er overskridelsen af den rene individualitet i retning af andel og deltagelse i den samfundsmæssige subjektivitet og derfor har interpersonel karakter. Subjektrelationernes særegne karakter er generelt bestemt af, at her falder de deltagendes fælles mål sammen med almene samfundsmæssige mål. Denne sammenhæng opstår derigennem, at de almene mål er rettet mod udvidelsen af den bevidste disponeren over de samfundsmæssige livsbetingelser og dermed mod foregelsen af hver enkelts selvbestemmelse og dermed nødvendigvis må være de deltagendes fælles mål. Dette betyder også, at i handlinger som er rettet mod almene mål da må andres interesser om det er enkeltes eller grubbers aldrig undertrykkes, - bortset fra de interesser som selv er rettet mod undertrykkelsen af andre. "Subjektrelationer" er derfor, så længe der stadig eksisterer menneskers understrykkelse af mennesker, nødvendigvis også kamprelationer mod undertrykkelse og dermed for deres fuldstændige almengørelsesgrad, altså gennemsætningen af deres væ-

sensbestemmelse i den samfundsmæssige realitet.

Det specifikke ved subjektrelationernes interpersonelle kvalitet giver sig af de deltagendes reciprokke forbundethed i kraft af almenheden af de fælles mål: Jeg ved ikke alene fra den givne anden at han med sine interesser også forfølger mine, jeg ved (under indskænkning af perspektivet) også fra den anden at han ved at jeg med mine interesser også forfølger hans. Dette omfatter den reelle og i de deltagendes bevidsthed givne gensidige interesse i den andens subjektudvikling, da hans udvidede evner til andel og deltagelse i den kollektive, i den genstandsmæssigt rørende verdensforandring gennemførte selvbestemmelse, altså samfundsmæssige subjektivitet, også nødvendigvis altid kommer mig til gode. Deraf opstår en for subjektrelationerne karakteristisk basisdimension af grundelig gensidig tillid. Da det er selvevident, at ingen bevidt krænker sine egne interesser, kan jeg være sikker på, at den anden heller ikke krænker mine interesser, eftersom de jo tendentielt er identiske med hans. Ligeledes ved jeg, at den anden sikker af den samme grund som jeg da han ved at hans interesser er pålideligt ophævet hos mig i kraft af deres principielle identitet med mine. Som følge af den reciprokke vished om at den anden på grund af sine ganske særlige interesser vil gøre det bedste for mig er subjektrelationer karakteriserede af angsløshed, frihed, åbenhed og entydighed i den gensidige understøttelse af hinanden. Modsætninger mellem de deltagende kan aldrig her opstå omkring hovedsagen, målet, men kun omkring de afledede spørgsmål om den bedste vej dertil, hvorfor sådanne modsætninger, i kraft af den gensidige vished om, at også i forbindelse med søgningen efter den bedste vej vil den givne anden gøre sit bedste, og ved det samme om mig, på basis af den principielle forbundethed, ikke vil blive omgået og ophævet på en "personlig", "sensibel" måde, men men i en optimal sagsrettethed.

Den psykiske karakteristika af subjektrelationerne kan tydeliggøres negativt igennem diskussionen af interpersonelle forholds særegenhed, for så vidt der heri ikke er virkeliggjort subjektrelationer på grund af indfangetheden "i" de borgerlige privatformer. Grundkendetegnet ved sådanne interpersonelle forhold ligger deri, at de som "privatforhold" ikke kender til nogle almene-samfundsmæssige mål (i den fremstillede betydning) men kun individuelle mål og i overensstemmelse hermed heller ingen almene interesser, men kun partialinteresser. De interpersonelle relationer og sammenslutninger opstår dermed her til stadighed omkring rent individuelle mål hos de deltagende hhv. omkring partialinteresser som sammenfatninger af de samme individuelle interesser, der som

partialinteresser nødvendigvis må stå i et modsætningsforhold til andre partialinteresser. Da den givne anden i sådanne relationer og sammenslutninger kun er "instrument" for realiseringen af egne individuelle interesser, kalder jeg sådanne interpersonelle forhold for "instrumentalforhold".

Når altså sådanne instrumentelle forhold ikke, som subjektrelationerne, beror på en af målets almenhed sig givende interesseidentitet, men derimod kombinerer interesser, der som individualinteresser til at begynde med "intet har med hinanden at gøre", må der eksistere andre, ydre kræfter, som her frembringer sammenholdet. Disse er de fordele, som for den enkelte eller elle deltagende følger, ikke af den (jo netop ikke forhåndenværende) grundlæggende mål- og interesseidentitet, men af selve relationen hhv. sammenslutningen selv som kendsgerning, for perceptionen eller gennemsætningen af de givne egne individualinteresser. Således kan et ægteskab, for så vidt det repræsenterer et instrumentelt forhold, holdes sammen af, at begge partnere drager fordele deraf for deres egne individualinteresser: f.ex. derved at kvinden bliver forsørgt af manden og at manden "bruger" kvinden som husholderske, til repræsentation og/eller til muliggørelse af en regelmæssig kønslig omgang. En sammenslutning eller en organisation, for så vidt de repræsenterer et "målforbund", giver fordele for medlemmerne derved, at man "fælles er stærkere" (en bevæggrund som hyppigt forveksles med virkelig solidaritet) d.v.s., at individualinteresserne som partialinteresser kan sættes mere effektivt igennem overfor andre partialinteresser og som derved kan afsikre hinanden gensidigt, beskytte, fremskaffe begunstigelser, indrømme privilegier etc. I forbindelse hermed batter det intet i henseende til karakteristikken som instrumentelle forhold om medlemmerne af organisationen eller forbundet ville kunne nævne fælles mål og interesser for deres sammenslutning:^{2/} For det første repræsenterer forbundet her i hvert tilfælde et ydre instrumentalforhold, da de fælles mål ikke er almene mål, men derimod repræsenterer de med målene forbundne interesser, som skal virkeliggøres, partialinteresser der nødvendigvis står i modsætning til andre forbunds interesser eller individer, idet det tjener til, at gøre medlemmernes partialinteresser gældende overfor de fremmede partialinteresser (som igen kunne være "fælles interesser").^{3/} For det andet er medlemmernes "fælles interesser" jo netop kun under synspunktet: deres bedre gennemsætning kombinerede uafhængige individualinteresser set inde fra hvis fælleshed derfor ikke hænger indvendigt sammen med deres indhold (nemlig: deres almenhed) men er af en tilfældig og udvendig natur.

Den punktuelle interessekonvergens kan derfor vedrøre mere eller mindre perifere eller kortsigtede aspekter af livsvirkomheden ved ellers dybtgående og permanent interessedivergens. Da der ikke eksisterer nogen "dybere grund" til fællesskabet end muligheden for bedre at sætte bestemte med den anden overensstemmende individualinteresser igennem, kan deltagelsen i sammenslutningen til enhver tid ophøre, for så vidt individualinteresserne ændrer sig eller forbundet udfra disse interesser tager en uønsket retning, og det givne individ kan "pludselig" genfindes "på den modsatte side" i sammenslutning med andre partialinteresser som taler for at tjene de individuelle interesser bedre. Ethvert forbundsmedlem er her altså på en måde et potentielt medlem af modstanderens interesseforbund hvorved det omtalte ydre målforhold i forbundet slår tilbage opløsende sig selv indefra.

Jul - Regulationen af de sociale relationer på niveauet for instrumentalforholdene sker (og det ligegyldigt om det her er enkeltpersoner, forbund eller enkeltpersoner indenfor forbundet der træder i relation til hinanden) nødvendigvis på grundlag af en ydre eller indre tvang, afhængighed, tryk, undertrykkelse, da der jo netop ikke eksisterer et "indre" sammenhold på baggrund af en virkelig mål- og interesseidentitet, og kan derfor alt efter kraft/styrkeforholdene og interessekonstellationerne antage forskellige former: I det omfang en instans af instrumentalforholdet ensidigt har magt over den anden og denne anden samtidig er forhindret i at forlade forholdet kan den anden her af den magtigere instans blive ^{9/}direkte tvunget til at tjene dennes interesser under afkaldgiven på sine egne. I det omfang den svagere instans besidder visse magtpositioner som "pressionsmidler" bliver det direkte undertrykkelsesforhold relativeret af regulationsformen: "kompromiet" helt frem til konstellationen af en relativ styrkeligevægt hvor kompromisset er den bestemmende regulationsform. - I forbindelse med kompromisset (når man anskuer dette i sig selv) giver enhver instans efter et stykke vej gennem modifikationen af sine mål overfor den anden hvorved fordelene ved opretholdelsen af forholdet bliver afvejet overfor de med målmodifikationen forbundne bagdele. Reelt søger "parterne" herved såvidt muligt at påtvinge den anden sine egne målforestillinger og interesser v.h.a. pressionsmidlet: en truende afbrydelse af forholdet, indtil sluttelig som resultat af det virkelige styrkeforhold gennem hvilket "parterne" i forskelligt omfang er henvist til den fortsatte opretholdelse af forholdet, kompromisset falder ud til mere gunst for den ene eller anden instans, etc. - "Kompromisser" er en speciel regulationsform for instrumentelle forhold, indenfor subjektrelationerne kan den ikke eksist

re: De deltagende er her forbundet med hinanden gennem et identisk alment mål "indefra", således at den interessedivergens, som gør kompromisset muligt og nyttigt ikke kan opstå. "Udefra" i opgøret med afvigende positioner eller modstanderers kræfter er kompromisser ikke mulige da det i forbindelse med almene mål ikke er op til den individuelle forgodtbefindende at modificere dem efter kraft/styrkeforholdenes målestok. Alle menneskers kollektive selvbestemmelse over egne anliggender som tilstræbes her, altså "frihed", som giver ethvert delmål en objektivt bestemt retning, er ikke en mulig genstand for forhandlinger. I kompromisets sted træder her den skildrede modifikation af vejen (midlet) og tidsperspektivet ved et uforandret målindhold. (En indholdsmæssig nedskruning af fordringerne i henseende til målet, altså "kompromis", er altid et symptom på, at en subjektrelation regredierer i retning af et instrumentalforhold.).

Ved instrumentalforholdet eksisterer opretholdelsen af forholdet som vist ikke tvingende udfra målindholdet selv. Derfor eksisterer der også her en regulationsform for socialrelationerne som i visse henseender er forskellig fra det indholdsmæssigt relaterede kompromis og som i jo højere grad bliver desto mere relevant som en instans ikke med direkte magtmidler kan forhindre den anden i at forlade forholdet og som vi vil kalde for "kompensation". Kompensation er et ikke-økonomisk bytte/udvekslingsforhold (som også kan antage økonomisk form) hvor der, til at formindske risikoen for at en af "parterne" i forholdet forlader dette, tilstræbes en ligevegt imellem parterne ved hjælp af indrømmelsen af den givne andens parts individuelle fordele: Da jeg har givet dig skal du give mig tilbage i samme kvantitet hhv. da du har givet mig vil jeg give dig tilbage i samme kvantitet. "Enhederne" som der her bliver kompenseret for kan være materielle begunstigelser, privilegier, tjenesteydelser o.a., men (og dette tilfælde er psykologisk særdels relevant) under bestemte samfundsmæssige betingelser også rene "følelser": Jeg har kommet dig i møde med opmærksomhed, hengivenhed, kærlighed og forventer derfor den samme imødekommenhed af opmærksomhed, hengivenhed, kærlighed fra dig hhv. du har kommet mig i møde med opmærksomhed, hengivenhed, kærlighed derfor opnår du den samme grad af opmærksomhed, hengivenhed, kærlighed fra mig. En uligevegt i de givne den anden gensidigt imødekomne følelser tangerer den "forhandlingsbasis" hvorpå sådanne emotionelle instrumentalforhold er opbygget og virker tendentielt i retning af opløsningen af forholdet (såfremt der ikke er ydre-emotionelle gensidige fordele som kræver dets fortsatte beståen). - Også i forbindelse med regulationsformen: kom-

ging
fø

pensationen bliver det tydeligt, at instrumentalforhold som sådan, i det mindste implicit er undertrykkelsesforhold; En uligevægt i begunstigelserne af den givne anden bliver her benyttet som pressionsmiddel for at forstørre ens egne, i kraft af forholdet, indvundne fordele ved hjælp af trusler om opsigelse af forholdet, hvorved - da en strikt kvantificering af de gensidige begunstigelser, især i det emotionelle område næppe er mulig - "under-tryk-sat-følelsen" på grund af den anden er et slags grundbefindende hos de i instrumentalforhold stående parter. Indenfor subjektrelationerne er "kompensationsforhold" grundlæggende udelukket, dette er en af deres væsentligste karakteristika, da hver deltagendes ganske særlige interesse i opretholdelsen af relationen her udspringer netop af det almene måls indhold, foregølsen af dispositionen over samfundsmæssigt-individuelle livsbetingelser, og derfor behøver ingen særlig at bestikkes for ikke at ophøre med forholdet.

Instrumentalforholdenes emotionelle grundbefindende er, som det fremgår af vores fremstilling, ikke som ved subjektrelationen angstløshed, åbenhed og entydighed, men usikkerhed, angst, mistænkelighed og flertydighed. Yderligere emotionelle kvaliteter som opstår udaf denne sammenhæng er (den af kompensationsforholdene voksende) taknemmelighed (som ikke findes i subjektrelationen: hvorfor skulle jeg være taknemmelig med en som med samme identiske interesser som mine har tjent noget?), skyldfølelser, "skuffelse", "skinsyge", nærtagenhed, "tilknæpethed", sårbarhed, etc. (hvad der ikke her behøver at blive diskuteret i enkeltheder). Væsentligt er i forbindelse hermed, at følelser (for så vidt de er relevante for forholdet) indenfor instrumentalforholdene ikke alene er noget man "har", men også noget der "demonstreres" og bliver benyttet som straf eller belønning. De på instrumentalforholdene baserede interpersonelle relationer gør derfor et langt "mere emotionelt", "følelsesbetonet" indtryk end sammenlignelige subjektrelationer, da emotionaliteten i disse er udtryk for engagementet og forbundetheden omkring det almene mål, men ikke bliver frembragt og "handlet" med som selvstændiggjorte størrelser. - Da man på den ene side i instrumentalforhold grundlæggende må være klar over den andens hensigter, for at kunne drage slutninger tilbage for kalkulationen af fordele og risici, mens den anden imidlertid for at forbedre sin "forhandlingsposition" principielt må dække over disse hensigter og mål og kun tilkendegive dem i kalkuleret form, er den givne andens "indre liv her (til forskel fra subjektrelationen) af en central interesse: Jeg må "skue ind i" den anden, for at få noget at vide om hans mest

ænnelige hensigter og mål, og må, da dette ikke er muligt og den anden netop formener mig adgang til en sådan beskuelse, forsøge at "indføle" mig mest muligt differentieret i den anden. Selvstændiggørelsen af "indfølingen" og "forståelsen" er derfor nogle for instrumentalforholdene karakteristiske interpersonelle følelser.

Subjektrelationerne og instrumentalforholdene blev indtil dette sted på en måde udfoldet "rent" for tydeligt at kunne gøre deres væsentlige træk forskellige kendetegn synlige. I virkeligheden skal man imidlertid tage højde for, at - i det mindste under borgerlige livsforhold - subjektrelationer næppe nogensinde forekommer i sig selv og at begge momenter generelt i forkellig art og grader af forbindelser skal karakterisere de forefundne socialrelationer. Det synes derfor formålstjenstligt, at præcisere begge begreberne "subjektrelationer" og "instrumentalforhold" i henseende til deres begrebsmæssige funktion således: Man kan til at begynde med for det første ved ethvert interpersonelt forhold skelne subjektaspektet fra instrumentalaspektet og kunne således karakterisere sådanne relationer hvor subjektaspektet er det bestemmende i det modsætningsfyldte forhold til instrumentalaspektet som "subjektrelationer" - og gå frem på tilsvarende måde med begrebet "instrumentalforhold". Begreberne "subjektrelation" og "instrumentalforhold" tydeliggør sig altså her som funktional-historisk indhøstede analytiske kategorier med hvilke man undersøger ^{empirisk} forefundne interpersonelle relationer i det borgerlige samfund i deres væsentligste bestemmelser og derfor kan fremhæve i hvilket omfang og henseender de er underkastede de borgerlige privatformer hhv. overskrider indfangetheden i de borgerlige former i retning af den subjektivt-aktive overvindelse af rent "privat" eksistens gennem andel/deltagelse i den kollektive selvbestemmelse.

3. Indholdsmæssige og metodiske problemer ved bestemmelsen af den tidligt-barblige subjektivitet.

Det følger allerede af indfangetheden i de borgerlige privatformer men lader sig imidlertid også direkte fastslå : Den traditionelle socialvidenskab kender ingen subjektrelationer der hvor den undersøger mellemmenneskelige relationer, men kun instrumentalforhold som den li-

festiller med "sociale relationer" overhovedet. Således kan f.ex. de socialpsykologiske begreber om gruppeprocesser og gruppedynamik, om mekanismerne i den sociale kognition så som "kognitivdissonans" og "kognitiv ligevægt", om "social indlæring" etc., alle på den ene eller anden måde føres tilbage til de sociale regulationsformer: "kompromisset" eller "kompensationen" og social understøttelse ("Zuwendung") kan ikke begribes som værende andet end gratifikationsmidler, "socialt" bliver generelt begrebet som tilkæmmelse eller polarisering af individuelle mål eller interesser etc. Det samme gælder for sociologiske teorier som kommunikationsteorien, den strukturfunksjonalistiske konception om normovertagelse og -internalisering, de symbolsk-interaktionistiske forestillinger om overenstemmelses- og indfølelsesprocesser og ligeledes for psykoanalysens intersubjektivitets-konceptioner i alle dens varianter etc. Jeg vil ikke på dette sted omfattende eftervise denne instrumentelle forkortning af begrebet om mellem menneskelighed (navnlig da denne eftervisning her hvor der hyppigt eksplicit bliver grebet tilbage til de sociale regulationsformer som vi har karakteriseret som "instrumentelle" er let at føre, jvf. F.Haug 1977). I stedet skal diskussionen af den individuelle subjektivitet og dens "instrumentalistiske" forkortning og fordrejning centreres omkring problemet om den tidligt-barnlige subjektivitets ontogenese. Den kritiske psykologiske historiske ansats forholder sig nemlig, som fremstillet, ikke primært til den fylogenetiske og samfundsmæssigt-historiske, men til den ontogenetiske udvikling som i den mest snævre betydning begribes som "historie" og kun kan begribes adækvat igennem analysen af de overgribende historiske processer. I overenstemmelse hermed må de kritisk-psykologiske grundkategorier, og følgelig også "subjektrelationer" og "instrumentalforhold", være anvendelige til analyse af det givne aspekt af den individualhistoriske udvikling som behandles: Kun således kan (i det nævnte tredje analyseskridt) den konkrete individuelle personlighed begribes adækvat i sin "indre" udviklingslovmæssigheder og udfoldelsestrin under formations- og placeringsspecifikke livsbetingelser (sådan som de skal påvises i det andet analyseskridt) i den indholdsmæssige fylde af sine bestemmelser. Behandlingen af subjektets ontogenese er i overensstemmelse hermed et nødvendigt metodisk skridt i udfoldelsen af den her skitserede individuelle subjektivitetskonception.

Hvis vi husker at individuel subjektivitet og de deri involverede relationer blev bestemt som overskridelse af individualiteten gennem andel/deltagelse i den samfundsmæssige subjektivitet omkring almene mål til disponeren over egne relevante livsbetingelser, så opstår her tillige

det spørgsmål, hvad dette kan betyde i henseende til den ontogenetiske, i særdeleshed den tidligt-barnlige, subjektudvikling. Ved forsøget på en afklaring af dette spørgsmål, viser det sig på den ene side, at det ikke umiddelbart er muligt for barnet at associere sig med samfundsmæssige subjekter til at begynde med, hvorved der heller ikke her foreligger almene, mod den udvidede bestemmelse af samfundsmæssigt-individuelle tilværelsesomstændigheder rettede, mål som konstituerende subjektrelationen: De samfundsmæssige forhold som barnet træder i relation til er i bred betydning netop specificerede i vidt omfang som "familierelationer" i de tidligste udviklingsstadier - hvorved familien gennem dens bestemthed af det borgerlige samfund tillige som "privat" skænerum ("Schonraum") modstilles Samfundet "derude" - og de instanser til hvilke barnet i begyndelsen i vidtgående omfang udelukkende kan optage relationer til, er i normale tilfælde forældrene (og her for det meste i særlig omfang moderen). På den anden side er vi imidlertid henvist til, at de af os, i sammenhæng med subjektivitetskonceptionen, udviklede bestemmelser også må være anvendelige på de tidligste stadier af barnets udvikling indenfor familien og i dets relationer til forældrene: Intet nok så tidligt stadium bør udgrænses idet subjektivitetskonceptionen suspenderes.

Det gælder netop om at rekonstruere subjektivitetens genese udfra dens tidlige hhv. forformer og denne opgave er på forhånd uopfyldelig, hvis man lægger de tidligste udviklingsstadier til side som irrelevante. Sæcielt ville vi ikke kunne skaffe os selv en lettelse igennem at vi først taler om "subjektiv" disponeren over livsbetingelserne når barnet kan frembringe genstandsmæssige omverdensrelationer i den virksomme omgang med brugsgenstande etc. Subjektrelationer må langt snarere være bestemmelige og adskillelige fra instrumentalforhold netop allerede i sådanne tidlige stadier af ontogenesen, hvor barn-forældre-relationen endnu ikke er formidlet af sådanne genstandsmæssige aktiviteter. Den dermed påviste vanskelighed fremtræder imidlertid kun da uovervindelig, når man miskender subjektivitetsbegrebet som en færdig form og ikke betragter det som udviklingsbegreb, altså som retningsbestemmelse: Vi bør på ingen måde først tale om individuel subjektudvikling når individet i stigende omfang associerer sig med samfundsmæssige subjekter og dermed opnår en voksende disponeren over egne relevante livsbetingelser, men vil overalt kunne tale om et skridt i udviklingen af "subjektet" der hvor alternativet mellem fastlåsningsen i en given tilstand af afhængighed og udleverethed og en udvikling i retning af individualitetens overskridelse mod udvidet selvbestemmelse lader sig påvise, og indivi-

det griber denne udviklingsmulighed; ligeledes bør de almene mål, der kvalificerer et interpersonelt forhold som subjektrelation ikke besidde den helhedssamfundsmæssige almengørelsesgrad af en forholden sig til selvbestemmelsen over alle ens egne anliggender, der behøver kun at kunne opdages en - målt i forhold til et givet alternativ af et "rent" instrumentelt", mod alene individuelle mål og interesser hos de deltagende, orienteret strukturering af forholdet - forandring i retning af en orientering mod almene mål i den bevidste disponeren over samfundsmæssigt-individuelle tilværelsesomstandigheder; etc. For så vidt det lykkes for os at fremanalysere sådanne retningsbestemmelser vil vi også kunne skelne subjektaspektet fra instrumentalaspektet og beskrive dem i deres forhold til hinanden indenfor området den tidligt-barnlige udvikling i familieforbundet, og dermed "kritisk opheve" de traditionelle udviklingsteorier som kun identificerer de instrumentelle aspekter og således ikke adækvat erkender de tidligste ansatser til subjektudvikling og følgelig heller hele subjektivitetens ontogenese.

Det er karakteristisk for den traditionelle udviklingsforsknings forfatning at der her står to centrale og i vidt omfang uforbundne ansatser ved siden af hinanden: På den ene side centreringen om barnets udvikling af evner hvorved den sagslige og sociale omverden alene bli-anset for en overfor barnet givet kravsstruktur med hvilken det handle individelt og dermed udvikler sine færdigheder; denne ansats er karakteristisk for hele den "akademiske" udviklingspsykologi, omfattende de mest fremtrædende repræsentant Piaget. På den anden side centreringen om de sociale relationer, i hvilke det sig udviklende barn står, hvor det altså her ikke er det individuelle barn, - men "mor-barn-dyaden" (idealiseret forstået som interpersonal tofoldig relation mellem barnet og dets primære relationsperson, jvf. Lorenzer 1973, s.26) som udgør den elementære analyseenhed og hvor barnets evneudviklingsaspekt i vidtgående omfang bliver udklæret igennem absoluteringen af interaktionsaspektet; denne ansats er karakteristisk for hele den moderne psykoanalytiske opfattelse af den tidligt-barnlige udvikling, således for Spitz', Eriksons, Kohuts, Carusos, Lorenzers konceptioner og for hovedrepræsentanten for den empiriske psykoanalytiske børneforskning, Margarete Mahler. - Den åbenbare ensidighed i såvel evne-ansatsen som interaktions-ansatsen har i den senere tid frembragt en tendens hos mange socialvidenskabsfolk til at sammenkoble begge ansatser, altså f.ex. Piaget og den psykoanalytisk prægede sociologiske interaktionsteori og således forbinde fordelene ved begge konceptioner med hinanden på en eklektisk måde (hvad der ikke her skal dokumenteres nærmere).

4. Modsatningen mellem barnrelaterede interesser og forældrenes almene livsinteresser og tendensen til den gensidige instrumentaliserings indenfor barn-forældre-forholdet.

Spørgsmålet om subjektaspektet hhv. instrumentalaspektet af de interpersonelle relationer er, som fremstillet, i vidtgående omfang ensbetydende med spørgsmålet om hvorvidt almeninteresser som fælles interesser sætter sig igennem i en relationskonstellation og hvorvidt forholdet kun tjener regulationen af og udligningen af de deltagendes individualinteresser. Hvis man adækvat vil behandle problemet om subjekt- eller instrumentalaspektet af relationerne mellem forældrene og barnet som befordrende eller forhindrende den barnlige subjektudvikling, så må altså analysen af interessekonstellationen i familien under aspektet almenhed eller partialitet have en central placering. I forbindelse hermed skal der i forvejen tages ^{hensyn} til den principielle reciprocitet i forældrenes og barnets interessesituation - navnlig da subjektrelationer ikke konstitueres og udfoldes ensidigt men udelukkende gensidigt hvad der vil blive endnu tydeligere. Alligevel må, da analysen af subjekt-ontogenesen må begynde med barnets spæde stadium, forældrenes interessesituation, specielt moderen have overvægten i analysen til at begynde med, da barnet først efterhånden må udvikle og artikulere sine i begyndelsen endnu ubestemte interesser og først vil gøre dette i et svar på de af forældrene/moderen i forholdet udtrykte interesser overfor barnet før det selvstændigt og modsigelsesfyldt kan bringe sine interesser ind i relationen. Tendensen i barn-forældre-forholdet i retning af et subjekt- eller instrumentalforhold bliver følgende i spædbarnsstadiet væsentligt bestemt af de til barnet relaterede almene hhv. individualinteresser hos forældrene hvormed relationen bliver "defineret". I overensstemmelse hermed begynder vi vore overvejelser om den tidligt-barnlige subjektivitetsudvikling med diskussionen af problemet om moderens (hhv. den primære relationsperson) barnrelaterede interesser i sammenhæng med hendes helhedsinteressesituation.

En væsentlig og dagligdags erfaring hos mødre hhv. primære relationspersoner som også viser sig som en central tematik gennem dagbogsoptegnelserne i vores projekt er en modsigelsesfyldthed og ambivalens i interessesituationen overfor den nyfødte og spædbarnet.

(s. 27 v. m.)

selvstændighed som mulighed for aktiv initiering af, krav om eller opretholdelse af subjektrelationer i kraft af hvert enkelt konkret individ. For så vidt følgelig mellemmenneskelige relationer såsom mor-barn-dyaden udforskes som rene "interaktioner" under udklamring af de af de deltagende udviklende evner/færdigheder i retning af udvidelse af den fælles selvbestemmelse gennem den genstandsmæssige verdensdisponeren, er det "subjektive" ansekt af relationerne dermed nødvendigvis udklamret, og de interpersonelle relationer kan kun beskrives for så vidt de udgør "instrumentalforhold". Omvendt er sådanne evner/færdigheder hvis tidligt-barnlige udvikling man kun kan undersøge udenfor realiseringen af subjektrelationer, altså kun med hensyn til det individuelle barn og dets omverdensudveksling nødvendigvis ikke "produktive" evner/færdigheder til andel/deltagelse i den fælles selvbestemmelse og dermed angstovervindelse og personlighedsudfoldelse, men udelukkende evner/færdigheder til opfyldelsen af fremmedbestemte krav uden direkte relevans for udviklingen af individets "subjektive" livs- og oplevelsesmuligheder (jvf. Holzkamp & Holzkamp-Osterkamp 1977, s. 261ff). Med den skildrede adskillelse af interaktion og evne/færdighedsudvikling udforsker man altså tvangsmæssigt den ontogenetiske udvikling udenlukkende for så vidt som den udgør en proces af tiltagende indretten-sig og finden-sig-til-rette gennem den "instrumentelle" søren-individualinteresser-gældende i socialrelationer og fremmedbestemt kravopfyldelse i en tilstand af afhængighed og udleverethed til individuelt relevante samfundsmæssige livsbetingelser med det dermed forbundne restringerede og modsætningsfyldte personlige grundbefindende (hvorved der ikke forandres noget ved den eklektiske kombination af evne/færdigheds- og interaktionsaspektet, da sammenhængen mellem dem begge forbliver ubegrebet).

Udfra disse globale bestemmelser i den kritisk-psykologiske ansats til udforskningen af den tidligt-barnlige subjektudvikling resulterer der bestemte krav til vores metodiske fremgangsmåde: Vi vil ikke kunne koncipere "opgaveproblemstillinger" til børnene, således som Piaget gør dette til undersøgelsen af den kognitive udvikling fordi vi da fra begyndelsen af vil forfølge subjektivitet som overskridelse af individualiteten og tillige kan ville få øje på fremmedbestemte evner/færdigheder; vi vil heller ikke kunne stille den for den klassiske psykoanalyse karakteristiske biografiske rekonstruktion af den tidlige barndom ved hjælp af den voksne i midtpunktet for vores undersøgelser, fordi vi (rent bortset fra de i øvrigt ellers med denne fremgangsmåde forbundne problemer) således måtte forfølge familiekonstellationens intersubjektivitet og dermed de her givne reale modsigelser og konflikter.

Gruppe kan udfolde eller har opgivet at udfolde kravet om at udvikle sig til subjekter på grund af deres objektive livssituation er følgende ikke omfattet af de følgende overvejelser. (Det er forudset indenfor projektarbejdets rammer efter den nuværende begyndelsesfase at inddrage familier i andre klasser/lag i særdeleshed fra forskellige lag i arbejderklassen). For det andet resulterer grænserne i udsagnskraften i det følgende deraf at man kun adækvat kan begribe den individualhistoriske udviklings lovmæssigheder ved inddragelse også af de udviklede stadier fordi det kun således lader sig gøre at indvinde de adækvate kriterier for begribelsen af forformerne i de tidlige stadier. De børn, som de for mig til rådighed stående data forholder sig til, befandt sig på tidspunktet for de givne/foreliggende dagbogsoptegnelser gennemgående endnu i de første leveuger eller -måneder. Heraf bliver det forståeligt at momentet af genstandsmæssig virksomhed som udviklingsaspekt her i analysen af familierelationerne på en problematisk måde træder i baggrunden. Selv der hvor forformer for en sådan virksomhed allerede er taget op som i de forskellige gribestadier er - da man ikke kender de videre udfoldelsestrin - en analyse af de deri liggende udviklingsmodsigelser og -trin etc., endnu vanskelig. Noget tilsvarende gælder for udviklingen af en subjektrelation til barnet hos forældrene: Da den reelle omgang med barnet her endnu koncentrerer sig stærkt om de elementære plejeaktiviteter såsom puslen og spisning har anstrengelserne for at tage barnet som "subjekt" hyppigt mere karakter af forældrenes holdning overfor barnet. Om sådanne holdninger også til stadighed medbestemmer "adfærd", lader sig først definitivt afgøre i "længdesnit" ved forfølgelsen af den videre udvikling tilbageskuende og ligeledes om hvorvidt der deri kan ses virkelige forformer for og perspektiver i opbygningen af realiserede reciproke subjektrelationer. - Alt i alt følger heraf at de efterfølgende overvejelser kun skal vurderes som et diskussionsbidrag hvori frugtbarheden af en udfra en kritisk-psykologisk grundkonception afledet fremgangsmåde overfor den tidligt-barnlige udvikling kan stilles til debat af os men ikke allerede fastslå beredtygheden af ethvert enkeltdata og enhver enkeltinterpretation.

10 Client Interests and Possibilities in Psychotherapy

Ole Dreier

This chapter is concerned with the function of psychotherapy in relation to client interests and possibilities. The other party in the psychotherapeutic endeavor, the therapist, will be mentioned only to the extent that it is necessary for this purpose. Consequently, this will not be a systematic account of professional psychotherapeutic action and thinking (cf. Dreier, 1987b, 1988a, in press).

There are two sets of presuppositions on which this work is based. First, psychotherapeutic practice should essentially be directed at mediating more extended subjective possibilities for clients. They experience themselves as stuck at particular problematic points in their life contexts, both individually and with others. This deadlock is reflected in their negative subjective state and may take on an explicitly symptomatic form. They may turn to a psychotherapist, or be referred to one, with the aim of creating possibilities for themselves that do not seem to exist in their everyday lives. Faced with such demands, therapists search among available theoretical concepts for the means of defining concrete possibilities for action in order to help their clients realize the possibilities that exist under existing conditions and to create new, extended possibilities. Therapists, for their part, turn to available concepts, especially when they feel stuck with respect to the action possibilities in their concrete practice under existing conditions or when they have doubts about their success. Beyond that, many therapists, especially the critical ones, expect not only to define existing possibilities, but, more important, to establish a basis for extending them. Moreover, this extension should apply both to their present case-related professional action possibilities and to their societal development.

Second, it is presupposed that understanding and taking care of clients' interests and needs must be of central concern to therapeutic practice. This is related to the first presupposition. Difficulties in therapy, such as lack of motivation, stagnation, resistance, and relapse, are especially likely to occur when clients' needs and interests are not being met. The very definition of

these needs and interests is already a difficult matter. At the start of therapy they are, in any case, unclear and contradictory. They are not immediately given or, when they are, they appear in forms that must be analyzed as part of the problem.

How, then, can clients and therapists determine these interests and possibilities during the course of therapy? How can therapists ascertain whether they are acting in the interest of their clients? What demands does this place upon therapeutic practice, and how should the therapeutic process be shaped accordingly? These are the questions that follow from the stated presuppositions and that will be addressed in this chapter from the point of view both of immediate therapeutic practice and of Critical Psychology's subject-scientific approach.

Answers to these questions basically require that the client's psychic problems be comprehended within the concrete relations among the following factors (Holzkamp, 1983). First, the meaning to clients of their present objective possibilities and restrictions of action must be understood. Then clients' subjective relationships to this range of possibilities must be analyzed, that is, the structures of their subjective grounds for action as grounded in their relationships to the meanings of their present conditions taken as premises. Moreover, the problems of their action potency and its subjective conditions must be understood, that is, their own experience and appraisal of the relevant perspectives, the objective possibilities, and the subjective prerequisites needed for their realization. Finally, the problems associated with their various psychological functions – cognitive, emotional, and motivational – must be understood.

This kind of analysis of mutually interrelated factors is aimed at reconstructing the problematic subjective processes as aspects of clients' concrete life situations. Their subjective grounds for action and their psychological states are not reduced to being only objectively determined by their conditions, nor is their clarification sought by abstractly looking inward. On the contrary, to do either would be to engage in the form of self-delusion in which clients put themselves, or imagine themselves to be above, beneath, or outside of existing relations. Subjective grounds for action and psychological states can only be clarified within the context of the subjectively problematic relationship to the existing range of possible action. Such a basis for psychological analysis implies a unitary determination of the various levels of the relationship between the subjective and the objective. Only in this way can it serve as an adequate basis for orientation to real subjective possibilities and clarify the subjective range of possibilities. It can be determined both what is possible and what can be made possible, as well as how these possibilities are related to the client's interests and needs. Broadly speaking, casework can then proceed from an initially problematic confusion about these issues to their gradual determination, that is, to an increasingly precise definition of the problem and the

orientation of the work needed (Dreier, 1985a). This can lead to a clarification of clients' interest in and need for therapy, that is, the subjective functionality of therapy for them in their life situations. Finally, this makes it possible to delineate and combine the therapeutic spaces of "professional help," "self-help," and "lay help."

The general analyses, as they are sketched above, of the origin and overcoming of particular client problems form the basis of our more specific and concrete exposition of the problems of identifying the possibilities and interests of clients in immediate casework. In this, our focus will be on the conspicuous contradictoriness of interests and possibilities. Only by analyzing these contradictions can the clarification and extension of concrete possibilities and interests be achieved.

The Conflicting Nature of Client Problems

Owing to the central importance of unresolved conflicts in the emergence and maintenance of psychical disturbances (Holzkamp-Osterkamp, 1976, 1978; Dreier, 1980, 1985b, c. 1986a, 1987a, in press), contradictions are a striking characteristic of therapeutic tasks and problems at all levels. Differences between the societal conditions of classes, groups, and individuals produce different interests and hence different premises or subjective grounds for action. This leads to the emergence of contradictory goals and thus to conflict among individuals. The pursuit of one person's interests and goals often restricts the conditions under which others realize theirs. It is done, in other words, at others' expense. Thus, conflicts are based primarily on contradictions of interests, on mutually contradictory partial interests – in contradistinction to general interests, where the actions of the individuals concerned are, at the same time, beneficial to all others. For the individuals, a conflict constitutes a contradiction between the realization of one's own possibilities and their restriction; that is, it is a conflict around the possibilities for individual development. In that sense a conflict in general consists of forces directed for and against possibilities of individual development, respectively. Thus it is generally a conflict of development in an individual's societal life. Individual-subjective disturbance arising out of it is therefore a disturbance of development.

Individuals living under conditions of unresolved conflicts must inevitably relate themselves in contradictory ways to these conditions in order to ensure at least a temporarily tolerable existence. This makes the subjective structure of their grounds for action and of their psychical functional processes contradictory as well. In relation to their opponents, they are restrained and suppressed in a state of relative surrender and impotence. They must make compromises and postpone the realization of relevant possibilities of develop-

ment to an indefinite future. Particular developments may eventually go off the rails or be given up. In reality, the individuals are being used for purposes not their own and of which they may or may not be conscious. This is reflected in contradictory subjective appraisals of their own grounds for action and mental states. The intentionality of their actions becomes unreliable since they cannot determine in advance either how others will react to them or what the consequences will be for future possibilities for action. The meaning of their own actions, as well as of that of others in the objective context, becomes an object of controversy among all concerned. This concerns their interpretation as well, that is, the understanding of their underlying subjective grounds, motives, and personality characteristics. In other words, the personality itself becomes an object of various forms of inter- and intraindividual conflict. This can mean that the real, societally mediated connections between causes and effects in the objective context of actions become personalized, and thus the premises of subjective grounds of action also become personalized. Out of this arises a conflict about the distribution of personal responsibility and guilt, based on particular personality characteristics. The development of personalized conflicts may reach a point where the individuals "lose their own threads." A basis for individual symptom formation emerges in which individuals, to some extent, no longer understand their own reactions, and psychical processes occur in them that they are no longer able to control in a conscious manner.

Bourgeois conceptions of psychology universalize interpersonal and individual conflicts by assuming the existence of insurmountable, natural contradictions of interests and needs. They deny that conflicts can be overcome in the course of generalizing the conditions and interests of the persons concerned. Accordingly, "conflict resolution" can only consist of shaping new compromises between the parties and for individuals. In relation to therapeutic work on conflicts, this denial implies a distinct restriction and complication of therapeutic possibilities and perspectives for change (cf. the analysis of such issues in Freud's conception of therapeutic practice [Dreier, 1985c]). Therapeutic change must be directed at establishing a new, short-range equilibrium among inherently uncontrollable forces that may lead to a reestablishment of similar difficulties after the termination of therapy. At least therapy cannot be directed at any long-range stability and perspectives for development following the termination of therapy. The typical short-range effects of traditional therapeutic endeavors should, therefore, come as no surprise.

Clarification of individual-subjective contradictions must therefore be an essential task of therapy. At the beginning, clients relate themselves contradictorily to their own interests and possibilities. These may seem to them confused, and they are consequently disoriented. Their self-appraisal may

fluctuate periodically or show sudden changes. They may stand unconsciously in the way of their own interests or explicitly believe that they can give them up, although in their subjective suffering they remain significant for them. They may want to behave and express themselves unequivocally (to the point of denying the existence of any conflict at all), without noticing that the positions they adopt do not meet their interests and may in fact partially contradict them. They may feel close to people, social relations, and objectives that are in part suppressing them, and in part ensure their subsistence and reward them with limited privileges for compliance. They may want therapy to provide "solutions" to their "problems," which do not question such relations, and they may vacillate between wanting and not wanting any changes at all. They may even identify totally with given associations and consider their interests to be general ones that are in total accord with their own. They may, in other words, have difficulties distinguishing partial from general interests, allies from opponents, or finding out how to transform relations characterized by a mixture of general and partial interests into ones based on general interests. And so on, and so forth.

Contradictory Alliances and Resistances

Whatever the configuration of conflicts and their subjective expressions may be, clients' equivocal and inconsistent positions imply that it is not possible for the therapist immediately to realize an unequivocal alliance with them. That is why the simple demand that the therapist should represent clients' needs and interests (through empathy or the like) does not correspond immediately with the subjective and intersubjective realities of therapeutic processes. A "cooperative psychotherapy" conceived in that way for example (Fiedler, 1981), or a community psychological orientation "according to the needs of the people" and based on an ideology of society as a social community, are one-sided denials of contradictions in the handling of client interests. Nor can progressively intended principles about "radical partiality for the client" or "absolute unequivocality of one's own actions" (Jantzen, 1980: 134–138) be directly and simply applied. These are analytical stances whose realization only becomes possible in the course of the objective and subjective generalization of client interests. Until then, clients will feel, in various ways, that the attempted one-sided reduction of their interests is making them objects of persuasion, seduction, misunderstanding, mishandling, and so forth. Consequently, they will react with different forms of compliance (often mistaken by therapists for a confirmation of their own interpretations), covert reinterpretation, resistance, withdrawal, interruption, and the like. Still, the analytical perspective of a generalization of interests is the only one by means of which

mutual and self-imposed restrictions on possibilities can be replaced by unequivocality, mutual association, and support as a precondition of more viable and comprehensive extensions of possibilities. In that sense therapy may proceed from a principal indetermination and equivocality toward increasing determination and comprehensive generalization of existing problems and interests. This generalization is only made possible by developing a consciousness about the subjective relationship to the existing conditions, differences among which are the basis of the conflicting interests and contradictory subjective reasons for action. Consequently, the subjective generalization can be realized only to the extent that relevant conditions can be generalized and individuals can unite in this perspective. Generalization is a determination of direction and foundation for unifying concrete possibilities of development. Thus, a basis for therapeutic action can be constituted neither by responding directly to immediately appearing needs, interests, and possibilities nor by maintaining a – however well intentioned – professional monopoly over their definition. It must consist in the clarification of their contradictions and generalizability.

In reality, all talk about the interests of "the" client is an abstraction. Individuals can resolve their conflicts and extend their possibilities only within their particular interpersonal relationships in the various areas of their societal life in which they have arisen. There are always others who are affected by individuals' ways of relating to their conflicting possibilities, including therapeutic treatment and alteration. And how these relate to interests of both parties, conversely, significantly influences the individual's prospects for change in possibilities. It is therefore essential to every individual, whether client or not, to learn to distinguish partial from general interests, as well as to contribute to the clarification and extension of general interests and alliances in one's own life contexts. If clients do not pursue their interests in this way, they will contribute to the maintenance of interpersonal conflict, give others good reason to oppose them, and eventually reproduce their own relative isolation and suffering.

In the history of therapeutic practice it was due precisely to these conflicting mutual influences among immediately concerned individuals that others were brought in various ways into the therapy. It was particularly done in order to take into account the otherwise threatening resistance to, restriction, or even annihilation of therapeutic progress, which could result from the interpersonal conflicts of which the individual symptoms are a part and could be further aggravated by the individualistic ways in which therapists supported their client's development. Interestingly enough, the phenomenon of individual resistance in therapy was simply replaced by interpersonal resistance (Esser, 1987). From being mediate objects of the therapeutic process, interpersonal

conflicts became immediate objects. That, of course, only multiplied the problems of the therapeutic handling of interests and the creation of alliances. Based on the premise of the universality of partial interests, traditional therapeutic conceptions posed this dilemma for therapists in the form of questions like the following: With whom and against whom should therapists ally themselves? Could and should they totally balance out or conceal their partiality? Could and should they position themselves as a neutral expert, totally outside or above the conflicts? Should they, so to speak, use their partiality as a "totally impersonal" technique of therapy, thus instrumentalizing their own personality? Is it possible for them to involve themselves in the process and bypass the whole issue of partiality by being "purely humane"? Let us, however, insist on the following fact: Clients and other persons affected do not agree about the nature of the problem to be treated, what its conditions are, what or who is the cause of it, how and what can and should be changed, and which perspectives and goals of change should be pursued. As a consequence, they also do not agree about what the therapy should be used for or about which concrete function and meaning it has or ought to have. If they claim to agree on these issues and a therapeutically guided process of change is still necessary, it is because their point of view on the problems is itself a problematic one and thus cannot lead to a solution of the problem. This is because, for example, it is based on partial interests and therefore may be against the interests of others immediately affected, possibly even against the client's own interests, and will evoke negative reactions to the attempted changes.

Furthermore, let us insist on the fact that the therapist's means, actions, grounds, and perspectives are also objects of conflict. Since they are necessary conditions for the clients' processes of change, they become themselves part of the field of conflict. The only tenable conclusion that the therapists may draw from this about their own actions is that the ambiguity and its basis in the conflict must be taken into account and treated as a special, even essential, object of therapeutic practice. They must make clear the societal mediation of the immediately appearing personalized conflicts, their dependence on objective conditions as premises of their subjective grounds, and therefore also the possibilities for overcoming them through the generalization of conditions, interests, and grounds. In this respect the many versions of therapy as problem solving, such as are found, for example, in the cognitive therapy tradition, are reductive and one-sided. The general ambiguity of conflict processes does not allow for an unequivocal definition of the initial problem. This would only be possible once a complete resolution of the conflict had been achieved. Until that should happen, individual points of view on the problem would not totally coincide, and no individual contradiction could be defined more closely than as simply a contradiction. If therapy were carried on despite the contradic-

tions, the results would be superficial, one-sided, not in conformity with the interests of the subjects.

Societal Mediation of Client Conflicts

We have repeatedly drawn attention to the contradiction between regarding conflicts from an immediate point of view and as mediated. In Critical Psychological categories, this corresponds to the distinction between the interpreting [*deutenden*] and comprehending [*begreifenden*] modes of thinking as the cognitive functional aspects of restrictive and generalized action potency (Holzkamp, 1983). In our exposition we have used these categorial definitions as a general analytical basis for addressing concrete empirical questions. Restrictive action potency and the interpretive mode of thinking are subjectively functional whenever individuals experience an inability to extend the possibilities for relevant action because of particular conflicts and, instead, reject this alternative in favor of finding an adjustment to their dependency on existing conditions. Events within the immediate life situation are then interpreted, in short-circuit fashion, as having their causes only in the participating individuals and their interaction. Responsibilities and guilt must, accordingly, be distributed among the participants. Since the restrictive mode of action is based on the continued existence of contradictory interests, interpretations are permeated with contradictions both within and among individual participants. As a consequence, the interpretive mode of thinking maintains the impotence in relation to that which can only be overcome by means of generalization. It is, moreover, characterized by a tendency to personalize, whereby individuals deny the impact of their circumstances on the premises of their subjective grounds for action. Thus they position themselves in abstract opposition to others, above, beneath, or outside of the situation. Interpretive thinking, furthermore, tends to be characterized by a static notion about existing conditions, denying precisely their nature as possibilities. This is expressed in equally static characterizations of the immediate participants and in the belief that changes must be implemented from outside, as many clients expect from their therapist at the beginning of therapy.

For these reasons, the demand on therapists can be neither to affirm immediately nor simply to negate the subjective point of view of clients regarding their problems. They must, rather, transcend the boundaries of immediacy (Holzkamp, 1983) and move toward a comprehensive clarification of the concrete societal mediation of their mental states, their conflicts, and the possibilities of overcoming them in the various areas of their lives. This task of therapists might be called a task of mediation, starting as it does from the contradiction between the immediate restricted point of view of the problem

and the real societal mediation of individual existence. It is the task of revealing societal possibilities of action and getting people to think beyond the immediately observable aspects of the individual life situation. Only when this happens does individual thinking rise above the level of short-circuited "sensuous evidence" to the level reconstructing the range of individual-societal possibilities and expanding into a more comprehensive, developmental form of thinking.

This clarification of the subjective functionality and of the contradictory interests behind restrictively interpreted mental states and grounds for action can only be pursued as a part of subjects' experienced extension and generalization of their individual possibilities for action, which permit them to overcome these contradictions. It is the discovery of such possibilities that makes it subjectively functional to further clarify one's own subjective state. In so doing, clients come to understand how the existing possibilities for action relate to their problematic subjective mental state. They see beyond their short-circuited, personalized view of them and develop perspectives on what changes can be made in the range of possibilities in order to improve the subjective mental state. They understand how their mental states can be improved by extending prospective possibilities and how they depend upon these.

The generalizations that clients develop about "their" cases thus deal with their subjective range of possibilities and their interests and needs in its extension. It becomes clear to them which conditions must be present, or must be created, in order to realize relevant extensions of their possibilities, as well as what (altered) subjective prerequisites and behaviors are required for that realization. Implicitly or explicitly, they use general categorial definitions of societal mediation of individual existence to elucidate their particular subjective range of possibilities and to generalize their cases empirically into "such a case" of a "typical range of possibilities" (Holzkamp, 1983: ch. 9).

Inside or outside the therapeutic setting, and together with others immediately concerned, clients clarify the meaning that the conditions of their objective contexts of action have for their individual mental states and grounds for action. That makes it possible for them to ground their problems and demands in this reality. In this way others, too, can reconstruct them and take a rational stand on them. It becomes clear to clients and others that overcoming their problems implies definite demands on the way in which they relate to each other, since that relationship represents a condition affecting each party's range of possibilities. Likewise, it becomes clear to clients that problems are partially determined by how others relate to them and how, conversely, their problems affect their possibilities and mental states in problematic ways. Two things become clear from this. First, in principle, everybody is represented in this process as individual cases of human beings relating to their own possi-

bilities in a context of action that each shares and that constitutes the premises of each person's mental states and grounds for action. In that sense everybody is alike in being an individual center of intentionality and an other to the others: Thus everybody appears basically generalized (Holzkamp, 1983). The intersubjectivity of the interpersonal relationship is revealed and generalized.

Second, the different mental states and ways of relating to the shared context of action can be understood on the basis of its different meanings and possibilities for the individuals concerned. In other words, the differences can be grounded and reconstructed on the basis of the shared contexts of action. Ways in which they can be maintained or transcended become apparent. Consequently, it can be determined more precisely what is in reality generalizable and what is not and how to deal with the relationship between that which is general and that which is unique.

Since therapy is a particular process of extending subjective possibilities, it demands of both clients and therapist that they think about possibilities, that they work on developmental thinking that aims at the clients' being able to determine and realize, generalize and extend the range of their concrete subjective possibilities. Thus, the therapeutic analysis of subjective, mental states does not remain (subjectively short-circuited) at a descriptive level of immediate appearances, the mediation of which is not understood and thus cannot be elucidated in a generalizing and objectifying way. Nor is the mental state explained and influenced from the external position of a therapist or some other powerful person, that is, denied "first-person" existence (Holzkamp, 1983: ch.9). Therapy does not adhere to an ideology of complete, final solutions. It is conceived as a particular support for steps in a definite direction that can be extended beyond its termination, depending on concrete possibilities. It can do no more, although some expect therapy to have some special "secret" that enables it to create a satisfying life under dissatisfying conditions, so that one may safely let things take their course and take private refuge in therapy. Therefore, therapy must be evaluated according to the way in which it supports the processing of present possibilities and their extendability.

The Subjective Functionality of Therapy for Clients

According to our exposition thus far, therapy is a particular processing of the subjective forms of conflicts found in the clients' societal life contexts. Thus, the meanings of the whole therapeutic arrangement – relationship, interactions, and the therapist's personality – can only be ascertained in relation to their status in or connection to the clients' societal life contexts. The contents and forms of therapeutic interaction cannot be determined in themselves. Most therapeutic conceptions, however, attempt to do just this. They try, so to speak, to

reveal their "secrets" in the microprocesses of the immediate therapeutic relationship. This is another expression of the adherence to immediacy that is characteristic of therapeutic forms of thinking (Dreier, 1988a).

The clients' own subjective ways of relating within and toward their therapy must, likewise, be conceived on the basis of how they experience the meaning of their therapy in their life contexts.

By that we mean, first, that events and processes in the client's everyday lives, outside the immediate therapeutic relationship, decide whether, how, and for what they use their therapy in coping with their conflicts – including whether, how, and which themes from therapeutic interactions will be further processed and possibly reinterpreted. Unfortunately, the ideology of a "neutral service" has made therapists refrain from exploring which and how interchanges with, and effects on, everyday living determine the occurrence of therapeutic "success" or "failure." Had they explored that, they would have been forced to take a stance on the issue of whether therapy overcomes the real causes of psychic suffering or simply offers "other solutions" that bypass them.

Second, only within clients' life contexts can we determine the contribution that therapy really can make, that is, what the actual needs and interests are and what possibilities exist for a therapeutic response to them. It is therefore only possible to clarify the questions posed at the beginning of this chapter on the basis of the connection between life context and therapy. Though dominant ideology tells us that therapy and the therapist exist for clients and in their interests, we must, nevertheless, realize that the real meaning of therapy for clients, their experiences with this meaning, and their perspectives on an undertaken therapy remain surprisingly unexplored. We are confronted with a noticeable contradiction in therapeutic action and thinking, according to which everything is done for the clients' sakes, even though they are viewed and appraised only from the therapist's external, profession-centric perspective – and not "in first-person." This represents a violation of a supposedly subject-related practice by a form of "science of control" (Holzkamp, 1983: ch. 9). To the extent that the interest in control permeates the process, clients necessarily become unmotivated regarding their therapy. Only if they are caught up in the ideology can the therapy they are being offered appear to them as their own, that is, their own particular means of processing and overcoming their conflicts. For this to be the case in fact presupposes a democratization of the control over the therapeutic process. Influence on its definition and course must be made possible for clients in such a way that they actually discover such possibilities for themselves, that they can make use of them, and that it can become subjectively functional for them to question their own mental states and ways of relating (including to their own therapy). Only then do their

needs and interests become transparent, and the therapist's understanding of them becomes less complicated by contradictory, tactical behaviors.

Clients' Position and Influence Within Therapy

To become a subject of one's own therapy cannot be achieved simply by the inclusion of individual-subjective "inwardness," as is done, for example, in "empathic" and "client-centered" therapies. Therapy must rather be developed on the basis of possibilities to relate consciously to one's own therapy as a condition for looking after one's own interests. If that is not done, a therapy, however much "client centered" it is, must finally be expected to have to deal with relatively unmotivated clients, or to try to legitimate relative therapeutic stagnation by interpreting the clients as unmotivated. All that remains then is to carry through therapeutic changes by means of persuasion, subtle pressure, outwitting, allurement, and other tricks (Dreier, 1984).

In the end, this kind of restricted realization of the subject's position in the immediate therapeutic situation leads to false interpretations of client's behaviors. Therapeutic interpretations misunderstand clients to a much higher degree than is generally assumed, and, indeed, without being discovered – except by mere accident – because the client's perspectives are not comprehensively encouraged, explored, or conceptualized (this contradiction is given impressive, empirical support by Eliasson & Nygren, 1983). On the one hand, this leads therapists to misinterpretations and imprecise conceptions of the meaning and impact of their overall therapeutic procedure and their particular reactions. On the other hand, therapists must consequently interpret their clients on the basis of the implicit assumption that the clients just "are" as they are interpreted to be. A concrete disproof of their interpretations, if taken seriously at all, often only leads the therapists to construct other interpretations about their clients. All in all, to a remarkable extent, clients are seen only from their therapists' perspectives, one-sidedly, profession-centrally, and not from their own.

That is why it has remained relatively unexplored how clients selectively use, neglect, weigh, appraise, and generalize from the present (or presented) therapeutic meanings. In addition, it has remained just as unexplored how, at various points in the course of therapy, clients construct hypothetical connections that are different from those that therapists construct for themselves on their clients' behalf. Of course, clients may come to the same suppositions and results, but then often by another route or as a result of other episodes in the course of therapy, which, cumulatively processed, causes a particular connection to "dawn upon them" or be altered. The clients' points of view, their ways of relating to their therapy, and their structures of subjective grounds are, in other words, different in many respects from what their therapists suppose.

What's more, they are certainly unclarified, contradictory, and conflicting at important points, and they change in the course of therapy. For therapists it is important to understand and consider the conditions and processes of precisely these developmental steps when trying to clarify their own grounds for action. Add to this that perspectives, ways of relating, and courses of change differ systematically among individual clients, even those involved in the same case, as we established earlier from the general existence of conflicts and took into account in defining the therapeutic task.

Our exposition should have made it clear that clients include their therapists in their subjective processing in a much more encompassing and complicated way than is normally supposed. Relating to the experienced meaning of their therapy, they also relate to the experienced meaning of their therapists' actions, to the therapists' grounds for action, and to their personalities. All this they interpret, and their interpretations achieve their particular status from the way in which they relate to their conflicts and their clarification. Therapists are included in and interpreted from the perspective of their clients' fields of conflict in the latter's attempts to give their therapists a particular function in accordance with their own interests. That leads, naturally, to misinterpretations, reinterpretations, and instrumentalizations of these interpretations in the various struggles in which they are engaged. In other words, therapists become an object of struggle for the clients, and the impact of their actions is mediated by the struggle that takes place largely outside of the immediate therapeutic relationship.

Against this background it is decided for clients which means of procedures can be used for understanding their conflicts. In other words, it all depends upon the range of their conflicting subjective possibilities, including their peculiarly developed subjective-functional presuppositions. The generalization of particular therapeutic strategies and means must, consequently, be based on a generalization of their individual usefulness to clients with typical ranges of possibilities.

Concrete decisions about strategies and means should, accordingly, not be taken by the therapists over the heads of their clients. Nor should they be applied in a uniform way according to some abstract standard, as might be legitimated by the science of control. Using them in this way would lead to clients' submitting to the therapist's treatment in what is alleged to be their interests. In fact, therapeutic actions cannot be defined in terms of diagnostic or technical units based on abstract standards, but rather only in terms of the existing, conflicting possibilities for both clients and therapists. It is, after all, the clients who have the experience with the subjective conflicts in their life contexts, and therefore in the end only they can decide which analysis is suited to grasping the origin of their conflicts and eventually overcoming them.

Therapists, on the other hand, possess more or less explicit theoretical experience, generalized from other cases, about similar types of possibilities. They can use this experience to form hypotheses about how to uncover the nature of the new case and, at least tentatively, how they should proceed. The development of such hypotheses gives the therapist more systematic knowledge of the range of subjective mental states and grounds for action and of ways for getting at and resolving their internal conflicts. These hypotheses can be compared with particular individual cases to determine their generality and applicability. They can also be useful in helping to identify the pertinent details of a particular case. Under such a strategy, the aim would not be to subsume individual cases under types of possibilities; rather, it would be to use existing experience to expose the generality and particularity of each case and to advance its treatment accordingly.

Some democratically intended conceptions, on the contrary, claim that the use of such theoretical experience implies the denial of individual uniqueness and a prejudiced, reductive influence on clients that does not meet their needs or interests. It is concluded that the therapist should not be allowed to apply any definite theory, but should leave the choice to the client. Such a view surely does imply quite a different and more critical appraisal of existing therapeutic practice than the prevailing supposition of its being a service in the interests of its clients. But it is quite a different view from that stated above, that practice can serve clients' interests. It suggests that the therapist should renounce professional and theoretical experience merely on the suspicion that it is inadequate. But it is unreasonable to expect one to do everything possible to help and to give up assumptions at the same time. Why, then, after all, is a therapist there? In any case, it is doubtful whether an analysis of available possibilities and their extendability can be omitted without neglecting essential client interests, including those in therapy. So an extensive analysis of present ranges of possibilities can hardly be regarded as a reductive manipulation.

Such ethical considerations and suggestions have another background, however. Therapy enters into the interpersonal, societal conflict about individual characteristics and the interests involved in influencing them. It cannot be removed from its immediate connection to particular interests of control. The societal organization of therapeutic work is, in part, connected with the handing over and taking over of control. It is therefore necessary to clarify the societal contradiction in interests related to therapeutic action at the level of concrete casework. For therapists, this societal contradiction in their professional action corresponds in many ways to the tendency of many clients to give the therapist the responsibility for and control over their therapy. They do this because they feel powerless in relation to their conflicts or because they hope to get a neutral solution from their therapist that can be accepted by everyone

immediately involved, although it remains an object of mutual struggle. The readiness to submit to the therapist's treatment corresponds to and maintains the contradictions in their restrictive modes of action, which were supposed, on the contrary, to be overcome. In this way, it constitutes a contradiction between the means – control by others – and the real objective and goal of therapy – increased determination by the subject. This contradiction stands in the way of getting clients involved in shared control over their therapy. It restricts their capacity for working with pertinent conflicts. To many therapists, such client involvement seems to contradict their own possibilities for responsible use of their knowledge. This shows that they think of their knowledge mainly as a means of influencing and controlling their clients. Conceptions and forms of practice based on a science of control as a means of handling the everyday contradictions of therapeutic practice are still widespread. The range and viability of such contradictory forms of practice has to remain limited. The most clear-cut examples of such an approach are so-called systemic therapy (Esser, 1987) and the tradition of behavior therapy (Dreier, in press).

Ranges of Possibilities for Professional Practice

We should be reminded that we are dealing with professional practice only when professionals are included. If we want to comprehend therapeutic practice, it is therefore not enough to analyze clients and their claims on therapists. We must also include the therapists' possibilities of supporting or realizing client interests and needs. It is, in other words, necessary to make an equivalent analysis of therapists' ranges of action (Dreier, 1987b, in press). This would also entail an analysis of their needs and interests. These are not immediately apparent, but only become evident from a subjective processing of their contradictory conditions. To be comprehended, they must be investigated just like their subjective ways of relating, grounds for action, and mental states. If we are not satisfied with a personalizing interpretation of therapeutic action that stays within the boundaries of immediacy and want to comprehend the therapist's ways of relating also at the level of immediate casework, then these boundaries will have to be transcended. When we talk of the societal interest of control in therapy, it is obvious to most people that therapeutic actions cannot be comprehended only in relation to client needs and interests. This is, by the way, one reason for the suspicion of professional conceptions and grounds for action mentioned above. But it does not apply only to the interests of control and the contradiction between control and help. It pertains as well to the execution of help itself. Help cannot be optimally exercised if therapists simply place themselves at the disposal of clients' needs while pushing their own range of subjective possibilities into the background or trying to

forget it for the time being. That leads, on the contrary, to restricted care for client interests (Bader, 1985). Besides, it represents an illusion that denies the real influence of the therapist's own interests and of societal interests on casework and therefore mystifies the interpretations made about the clients. Clients already know that they relate to the contradictory contexts of action in which therapists execute their practice, and they interpret therapist actions and grounds within that context. They do not merely relate to the personality of the therapist as some kind of isolated creature, although many therapists believe and expect precisely that. That kind of reduced self-conception appears in many therapists' everyday forms of thinking, but even more distinctly in common conceptions about therapeutic action in which their actions are interpreted on the basis of their immediate relationship with their client. The typical conceptions are, in other words, much too restricted. Technicalizing conceptions about therapeutic action are one such expression of an adherence to immediacy in therapeutic notions about practice.

Therapeutic action is, in reality, determined by experienced, concrete possibilities, restrictions, contradictions, and conflicts, for the client as well as for the therapist. It can be guided neither by abstract-normative conceptions nor directly by immediate client needs. Its subjective grounds, generalizations, conceptions, and development must, on the contrary, be determined on the basis of an analysis of concrete ranges of possibilities. In relation to our present topic, the task is to determine the therapist's societally mediated possibilities, interests, and contradictions relating to the care of client needs and interests (Helbig, 1986). We must ask what kind of professional possibilities and conceptual means of action need be at hand if client needs and interests are to be comprehensively attended to. Practice must, in other words, be evaluated according to the possibilities of both clients and therapists. Therefore, it depends on therapists' understandings of their possibilities and how they respond to the extension of their relevant, societally mediated, professional ranges of possibilities. This sketches a long-range perspective that is capable of guiding concrete steps toward the development of professional therapeutic practice. Its execution will, of course, depend on the given possibilities. This kind of analysis of concrete contradiction and possibilities is the topic of the project "Theory-Practice Conference" within Critical Psychology (for example, Dreier, 1988c). It aims at analyzing present contradictions of the professional practice of therapists who are unavoidably caught up in prevailing conditions, with a view to sketching out possibilities of further development.

Critical Psychology

Rådgivningsgruppen
REGNBUE
Købmagergade 52
1150 Kbh. K. - 33 13 65 92

Contributions to an Historical Science of the Subject

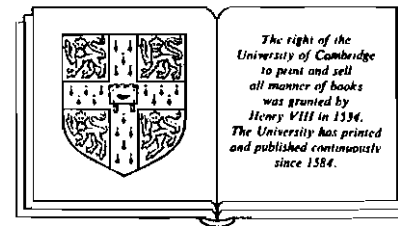
Edited by

CHARLES W. TOLMAN

*Department of Psychology,
University of Victoria*

WOLFGANG MAIERS

*Psychological Institute,
Faculty of Philosophy and Social Sciences,
Free University of Berlin*

CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

Cambridge

New York Port Chester Melbourne Sydney

Critical Psychology, which has been developing in Germany for over twenty years, constitutes a radical critique and reconstruction of scientific psychology from a dialectical and historical-materialistic point of view. Its aim is to provide a firmer foundation than presently exists for a psychology that is methodologically sound, practically relevant, and theoretically determinate. This book makes the work available for the first time to an English-speaking audience.

In this volume Klaus Holzkamp and his colleagues provide a coherent and broadly elaborated description of Critical Psychology—a theory of the evolution of the social constitution of human consciousness and forms of mental activity. In development in Germany for more than twenty years, Critical Psychology constitutes a radical critique and reconstruction of scientific psychology from a dialectical and historical-materialistic point of view. Its aim is to provide a firmer foundation than presently exists for a psychology that is methodologically sound, practically relevant, and theoretically determinate.

Detailing its implications for a theory of emotions, for forms of psychotherapy, for the impact of automation in the workplace, and for a theory of learning, the volume is infused with theoretical sophistication. Its chapters build upon each other, going from general issues of methodology to more specific issues. *Critical Psychology: Contributions to an Historical Science of the Subject* is the first volume to make critical psychology accessible to an English-speaking audience. As a central force in the exploration of activity theory, this work will be of interest to cognitive psychologists, developmental psychologists, social anthropologists and educators, and all who profess an interest in Vygotsky, Luria, and Leontiev.

Charles W. Tolman is Professor of Psychology at the University of Victoria in British Columbia, Canada. He is the editor of *Activity Theory* and the Canadian editor for *International Journal of Comparative Psychology*.

Wolfgang Maiers is on the Faculty of Philosophy and Social Sciences and the Psychological Institute at The Free University of Berlin. He is on the Executive Committee of the International Society for Theoretical Psychology and on the editorial staff of *Forum Kritische Psychologie*.

Published by the Press Syndicate of the University of Cambridge
The Pitt Building, Trumpington Street, Cambridge CB2 1RP
40 West 20th Street, New York, NY 10011, USA
10 Stamford Road, Oakleigh, Melbourne 3166, Australia

© Cambridge University Press 1991

First published 1991

Printed in the United States of America

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

Critical psychology : contributions to an historical science of the
subject / edited by Charles W. Tolman and Wolfgang Maiers.

p. cm.

Chiefly essays translated from German.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 0-521-39344-2

I. Critical psychology. I. Tolman, Charles W. II. Maiers, Wolfgang
BF39.9.C75 1991

150.19 - dc20

90-48290

CIP

British Cataloguing in Publication Data

Critical psychology : contributions to an historical science of the subject.

I. Psychology. Applications of dialectics

I. Tolman, Charles W. II. Maiers, Wolfgang

100.1

ISBN 0-521-39344-2

Contents

Preface	vii
Acknowledgments	ix
Contributors	xi
1 Critical Psychology: An Overview <i>Charles W. Tolman</i>	1
2 Critical Psychology: Historical Background and Task <i>Wolfgang Maiers</i>	23
3 Societal and Individual Life Processes <i>Klaus Holzkamp</i>	50
4 Experience of Self and Scientific Objectivity <i>Klaus Holzkamp</i>	65
5 Psychoanalysis and Marxist Psychology <i>Klaus Holzkamp</i>	81
6 Emotion, Cognition, and Action Potence <i>Ute Holzkamp-Osterkamp</i>	102
7 Action Potence, Education, and Psychotherapy <i>Ute Holzkamp-Osterkamp</i>	134
8 Personality: Self-Actualization in Social Vacuums? <i>Ute Holzkamp-Osterkamp</i>	160
9 The Concept of Attitude <i>Morus Markard</i>	180
10 Client Interests and Possibilities in Psychotherapy <i>Ole Dreier</i>	196

11	Play and Ontogenesis <i>Karl-Heinz Braun</i>	212
12	Functions of the Private Sphere in Social Movements <i>Frigga Haug</i>	234
	Bibliography	251
	Index	263

Preface

Books like this frequently have innocent beginnings. The editors were among those who gathered in Plymouth, U.K., from 30 August to 2 September 1985, for the founding conference of the International Society for Theoretical Psychology. Michael Hyland, the principal organizer of the conference, had thoughtfully arranged an evening of relaxation and sightseeing aboard an excursion boat that took us some distance up the River Tamar. It was just what we needed after two days of vigorous debate over matters that could arouse only those keenly interested in the "just right" conceptualization of psychological phenomena. For the most part, however, although the seriousness abated, the discussions continued. We (C. T. and W. M.) found ourselves regretting the general lack of acquaintance among our English-speaking colleagues with the work of the German Critical Psychologists.

"Someone ought to translate a collection of key articles," one of us said.

"Yes," the other replied, "that's a good idea."

"It's a fairly straightforward task."

"Yes, with a little effort we could have the thing together by next spring."

Almost five years later we are getting the manuscript off to the publisher. It has been five years of translating text that was often extremely difficult. It was a job that was assumed "on the side," to be squeezed into the all-too-infrequent spaces between normal teaching and administrative and research obligations. For a time our project even had to compete with the urgencies associated with the preparation of an *Habilitationsschrift*. During this period of gestation, some of the ideas, issues, and analyses have been overtaken by more recent developments in Critical Psychology, but all of the pieces chosen for inclusion continue to provide clear examples of characteristic concepts, methods, and applications. We understand the present volume to be only the beginning of Critical Psychology in English and hope that it will stimulate the interest needed to motivate the translation or direct publication in English of more recent developments, particularly those in the areas of the psychology of

women, racism and xenophobia, multidisciplinary therapeutic practice, and learning.

It has been a long and difficult path, one that could not have been traveled successfully without the assistance and support of many people. We have both been sustained in numerous visible and invisible ways by our respective institutions. The University of Victoria gave us a grant for translation assistance. Although most of the translation work was done by the first editor, very useful initial translations were provided by Frigga Haug for Chapter 12, by Ole Dreier for Chapter 10, and by John Garner for Chapters 6, 7, and 8. Renate Eulig-Tolman, without whose moral support some of the translations would never have been completed, read much of the English text and made valuable suggestions for improvement.

We have received much needed encouragement from numerous colleagues in many countries. Among these we wish especially to acknowledge the support of Jean Lave, who played a significant part in the successful completion of our innocently undertaken project.

The project began in the atmosphere of discussion created by the newly founded International Society for Theoretical Psychology. We feel very strongly that this book is ultimately a product of that atmosphere and therefore constitutes some measure of proof for the value of such enterprises.

To those named here and many left unnamed we are much indebted and acknowledge that debt here with sincere gratitude.

Charles W. Tolman

Wolfgang Maiers

Acknowledgments

Chapter 1 was written for this volume.

Chapter 2 originally appeared as "Problemgeschichte der Kritischen Psychologie" in N. Kruse and M. Ramme (Eds.), *Hamburger Ringvorlesung Kritische Psychologie. Wissenschaftskritik, Kategorien, Anwendungsgebiete* (pp. 13–36), Hamburg: ergebnisse, 1988, and is included here with permission of the publisher.

Chapter 3 originally appeared as "Zum Verhältnis zwischen gesamtgesellschaftlichem Prozess und individuellem Lebensprozess" in *Konsequent. Diskussionen – Sonderband "Streitbarer Materialismus"* (pp. 29–40), West Berlin: Zeitungsdiens Berlin, 1984, and is included here with permission of the publisher.

Chapter 4 originally appeared as "Selbsterfahrung und wissenschaftliche Objektivität" in K.-H. Braun and K. Holzamp (eds.), *Subjektivität als Problem psychologischer Methodik. 3. Internationaler Kongress Kritische Psychologie, Marburg 1984* (pp. 17–37), Frankfurt/M.: Campus, 1985, and is included here with permission of the publisher.

Chapter 5 originally appeared as "Die Bedeutung der Freudschen Psychoanalyse für die marxistisch fundierte Psychologie," *Forum Kritische Psychologie*, 1984, 13, 15–30, and is included here with permission of the publisher.

Chapters 6 and 7 originally appeared as "Erkenntnis, Emotionalität, Handlungsfähigkeit," *Forum Kritische Psychologie*, 1978, 3, 13–90, and are included here with permission of the publisher.

Chapter 8 originally appeared as "'Persönlichkeit' – Selbstverwirklichung in gesellschaftlichen Freiräumen oder gesamtgesellschaftliche Verantwortungsübernahme des Subjekts" in H. Flessner, K. Hühne, H. Jung, A. Leisewitz, K. Maase, J. Reusch, and B. Wilhelmer (Eds.), *Marxistische Persönlichkeitstheorie. Internationale Beiträge* (pp. 69–92), Frankfurt/M.: Institut für

marxistische Studien und Forschung, 1986, and is included here with permission of the publisher.

Chapters 9 and 10 were written for this volume.

Chapter 11 originally appeared as "Spiel und Ontogenese. Zur Diskussion ausgewählter marxistisch begründeter und psychoanalytischer Ansätze" in H. Flessner, K. Hühne, H. Jung, A. Leisewitz, K. Maase, J. Reusch, and B. Wilhelmer (Eds.), *Marxistische Persönlichkeitstheorie. Internationale Beiträge* (pp. 203–226), Frankfurt/M.: Institut für marxistische Studien und Forschung, 1986, and is included here with permission of the publisher.

Chapter 12 originally appeared as "Zeit der Privatisierungen? Verarbeitungen gesellschaftlicher Umbrüche in Arbeit and Lebensweise," *Das Argument*, 1986, 156, 174–190, and is included here with permission of the publisher.

Contributors

Karl-Heinz Braun
Fachbereich Sozialwesen
Fachhochschule Fulda
Fulda, Germany

Ole Dreier
Psykologisk Laboratorium
Universitet Koebenhavn
Koebenhavn, Denmark

Frigga Haug
Hochschule für Wirtschaft and Politik
Hamburg, Germany

Klaus Holzkamp
Psychologisches Institut
Fachbereich Philosophie und
Sozialwissenschaften I
Freie Universität Berlin
Berlin, Germany

Ute Holzkamp-Osterkamp
Psychologisches Institut
Fachbereich Philosophie und
Sozialwissenschaften I
Freie Universität Berlin
Berlin, Germany

Wolfgang Maiers
Psychologisches Institut
Fachbereich Philosophie und
Sozialwissenschaften I
Freie Universität Berlin
Berlin, Germany

Morus Markard
Psychologisches Institut
Fachbereich Philosophie und
Sozialwissenschaften I
Freie Universität Berlin
Berlin, Germany

Charles W. Tolman
Department of Psychology
University of Victoria
Victoria, British Columbia, Canada

1 Critical Psychology: An Overview

Charles W. Tolman

To one degree or another a state of crisis has existed in psychology from the beginning of its existence as a separate scientific discipline in the second half of the nineteenth century. The result has been a fairly continuous flow of "crisis literature," sometimes ebbing, sometimes flooding, but always there.

For reasons that are not hard to understand, the crisis has always been of such a nature as to reflect the *relevance* of psychological theory and/or practice. This is a consequence of the historical character of the discipline. No original formulation of the psychological object of investigation or of methodology can be expected to have been utterly correct and unproblematic. The problem remains the same today as in 1918 when R. S. Woodworth observed the "curious fact" about psychology, that "it is uncertain, or seems so, as to its proper line of study" (Woodworth, 1918: 20). It is certainly a sign of immaturity but, Woodworth maintained, is less serious than it at first appears. Such is the way sciences develop. Their history is one of ever more precisely identifying and approximating their "proper line of study," including its appropriate methods.

Relevance comes into the picture as a criterion for recognizing that a "line of study" or its methods have ceased to move us ahead or are moving us in the wrong direction. It serves the same function as "satisfaction" in William James's theory of truth. The ordinary correspondence theory of truth was abstract. It described only part of the picture if it did not inform us about how we recognize correspondence or its absence or why it ought to be important to us.

The experimental method was introduced into psychology by Fechner, Wundt, and others because the more traditional speculative methods of the philosophers were not yielding the reliable knowledge that was relevant to the felt intellectual and practical needs of the time. The behaviorist revolt was even more obviously focused on relevance. Knowledge of mental contents was, for Watson and his followers, simply not relevant to the practical needs "both for general social control and growth and for individual happiness"

(Watson, 1924: 8). Gestalt psychology, too, came upon the scene as a protest against the stagnant and false "lines of study" associated with both "structuralism" and behaviorism. The focus of their attack was the irrelevance of the elemental analysis, whether it was of mental contents or of stimulus and response. These analyses did not, as they should, begin and end in the "world as we find it" (Köhler, 1947: 3).

The list of examples is a long and familiar one. The lesson to be extracted is clear: Psychology makes historical progress, that is, expands its command of relevant knowledge, through periodic protests aimed at some aspect of residual irrelevance in the mainstream "line of study" and its methods. These protests almost always begin outside the mainstream. Insofar as a fair and scientific spirit guides their reception, they become tested and, it is hoped, to the extent they actually put us back on course, become absorbed in time into the mainstream to become themselves the object of future protest and correction.

Of course, not every protest is "on track." Many come to nothing for reasons that are clearer in the cooler aftermath than in the heat of debate. Those that do make an impact vary considerably in their profundity. Gestalt psychology eventually but effectively put an end to the more simplistic forms of associationism that had dominated psychological thought for at least two centuries. Behaviorism was quicker in putting an end to an exclusive emphasis on mental contents and introspective methods. The ecological theory of perception (Gibson, 1979) will take much longer time to supplant the traditional representational theories inherited from ancient Greece, but, if successful, its effects will be pervasive. Less profound, but successful, protests are harder to identify because they appear to belong to the everyday existence of science. Failures, the grander ones at least, are easier to identify. After a considerable flurry of radical claims, humanistic psychology has left little discernible impact on mainstream subject matter or methods in psychology.

Critical Psychology as Protest

The scientific activity that has become known in Europe as Critical Psychology began as a protest against mainstream "bourgeois" psychology. Its complaints originated in the ideological critique of a psychology that had aligned itself with one segment of the population against another (as exemplified in the well-known Hawthorne experiments). It emerged as the pro-scientific psychology branch of the critique, opposed to those who claimed that a scientific psychology could do nothing other than serve dominant interests and thus could never, in principle, be relevant to the interests of ordinary people. Those who were to become known as Critical Psychologists argued that although psychological knowledge and practice would always be tied to interests, these

interests were not necessarily those of the ruling classes. It was possible, they maintained, to organize scientifically, theoretically, and politically a psychology that served the genuine interests of working people.

What makes the Critical Psychological protest different from those of behaviorism, Gestalt psychology, and most others that are familiar to us is its strongly political nature. Its protest was first and foremost a political one and might well have evaporated into the ether as far as organized psychology was concerned if this political protest had not been soon translated into one that was scientific, that is, theoretical and methodological. That the proponents of Critical Psychology did this, and successfully it appears, makes it historically unique in Western psychology, which has experienced many purely political protests, as well as the numerous and well known purely theoretical and methodological ones. It is the successful combination of these forms of protest that is new and interesting. I have called the combination successful for two reasons. First, it has succeeded in sustaining its political point in psychological discussions in West Germany and elsewhere in Europe. That is, its opponents have had difficulty rejecting its position out of hand as being "merely" political, so even those who have rejected the position have been forced to do so for other reasons. Second, and related to the first, it has succeeded in showing how the political concerns are translated into recognizable theoretical and methodological terms. Critics have found it difficult to avoid the recognition that even "purely" theoretical and methodological matters are in the last analysis also political (without implying any simple relativism at all).

Irrelevance and Indeterminacy in Bourgeois Psychology

In the theoretical and methodological debates of English-language psychologists the prevailing position against which protests are made is normally characterized as "mainstream." The Critical Psychologists insist that although their target may very well be mainstream, the label tends to hide its political nature. During the protest-filled sixties the position was often politicized by calling it the "establishment." Critical Psychologists would be sympathetic to this but would object that it does not go far enough. The mainstream is guided by the interests of the establishment, but the nature of the latter must be specified. In a capitalist society the establishment is capital. In Western "democracies" this is manifested in the nearly invariable sacrifice of individual freedoms for the freedom of capital. Consider the fish-processing plant on the coast that is to be closed because it is unprofitable. It is being shut down not because there are no more fish or because people no longer eat fish or because the workers in the plant no longer need work. No, the plant is closed because the capital that owns it has found a more profitable outlet, perhaps by moving

its operations to the Third World, where labor is cheaper. Such a movement by capital is, of course, facilitated by provincial, federal, and international laws that are promulgated by people who are themselves capitalists or who have unimpeachable records as supporters of the interests of capital. Why do we have such strict laws regulating strikes by workers, when strikes by capital are openly and devoutly supported by our governments? There is no need here for a lesson in capitalist political economy. The point is simply to remind ourselves that the establishment is not simply those in power; it is specifically the power of capital.

Now if the establishment is the power of capital and the mainstreams of the social sciences are guided and influenced by it, then we are fully justified in distinguishing these mainstreams as bourgeois. There is ample evidence, again, of the bourgeois nature of social scientific theory and method. One particularly well-known study of this was the book *The Servants of Power* by Loren Baritz (1960). Baritz concluded his study with the following paragraph:

Over the years, through hundreds and hundreds of experiments, social scientists have come close to a true science of behavior. They are now beginning to learn how to control conduct. Put this power – genuine, stark, irrevocable power – into the hands of America's managers, and the work that social scientists have done, and will do, assumes implications vaster and more fearful than anything previously hinted. (p. 210)

It must not be concluded that the problem is simply one of an essentially neutral social science being misused by unscrupulous individuals. The science, both theoretically and methodologically, is pervaded by the bourgeois attitude. It is not hard, for instance, to read the work of John B. Watson and be led to the conclusion that his whole scheme was from the start intended to respond to Veblen's advice:

It is not a question of what ought to be done, but of what is the course laid out by business principles; the discretion rests with the business men, not with the moralists, and the business men's discretion is bounded by the exigencies of business enterprise. (1904, quoted in Baritz, 1960: xiii)

It was, of course, the "exigencies of business enterprise" that demanded a view of the worker as a nonthinking, nonfeeling machine that could be selected and trained solely according to the interests of the employer. The same exigencies urged the definition of psychology's mission as "prediction and control," with engineering efficiency, which included the understanding of psychological subject matter in terms of independent and dependent variables.

The point should not be belabored. It will be dealt with again in the chapters that follow. When Critical Psychologists speak of bourgeois psychology, they are pointing to a very real phenomenon, one that practicing psychologists should be aware of. It is an insistence on the recognition of the societal embeddedness of social science, that is, that the "ideas of the ruling class are in every epoch the ruling ideas" (Marx & Engels, 1846/1970a: 64). Without con-

scious acknowledgment, and resistance where necessary, the priorities contained in these ideas will necessarily be blindly reproduced in the ideas of organized science, that is, in theory and method. Critical Psychologists insist, however, that psychology need not be bourgeois in this way; there is also a possibility of its being critical.

It should also be noted that "bourgeois" cannot be reduced to "mainstream" for the simple reason that many positions in social science and particularly in psychology have been clearly bourgeois but never mainstream. Abraham Maslow's theory of self-actualization is but one example.

Critical Psychology's insistence on using the category "bourgeois" implies a critical stance toward it. In adopting this critical stance, which is now not critical merely of particular ways of thinking about and doing psychology, but also of the societal arrangements in which psychology is practiced, Critical Psychology openly embraces a kind of partisanship (*Parteilichkeit*) that has traditionally been considered inappropriate in science. Science is a societal practice and has to do with societal existence; as such, it cannot be value-free. Its very existence presupposes its societal value. The point of Critical Psychology's partisanship is to make its societal value as conscious as possible. This partisanship can be expressed in class terms: It takes the side of the working classes. But more immediately important, it takes the side of the individual human subject.

Why should partisanship for the individual human subject be necessary? This question brings us back to the topic of *relevance*. The problem is not so much that psychology has been irrelevant in any absolute sense. Even the mechanistic stimulus-response behaviorism of Watson was relevant to somebody's interests, namely those of capital and its managers. This, the Critical Psychologists maintain, proves to be the case for all of Western psychology's nomothetic psychology. A psychology that deals with averages in the hopes of achieving generality through abstraction can never become relevant to the particular individual. But this is precisely what happens with our insistence on the measurement and statistical treatment of independent and dependent variables. This is altogether more suited to capital's need to manipulate the masses than to shedding light on the experience or problems of individuals.

But what about that aspect of our psychological practice that concerns itself specifically with the measurement of individual differences? We need only reflect on whose interests have been served by all the attention to IQ to see that the answer is no different here.

The conclusion of Critical Psychology is that while mainstream bourgeois psychology may well have accumulated genuine knowledge about human psychological functioning, the depth of this knowledge and its relevance to real human needs will remain seriously limited as long as the experiences of

historically and societally situated concrete individuals are ignored. It has, in short, not taken the standpoint of the subject into account, even in its more idiographic forms. Bourgeois psychology has, on the whole, tended in fact to deny subjectivity in the interest of an ostensible objectivity. Critical Psychology is concerned, then, with identifying the reasons for these and related deficiencies and developing strategies for overcoming them.

The irrelevancy of bourgeois psychological knowledge is linked to another problem, one that forms the second prong of the Critical Psychological critique. This is the indeterminacy of psychological theory. The difficulty is that any number of apparently different theories may be held by different people at any one time about what is presumed to be the same subject matter, and there appears to be no way of resolving the differences. On the one hand, a large number of psychologists seem to have accepted this as a natural state of affairs. It is rationalized in terms of the presumptuousness of overarching theory. "The age of grand theory is past," they say. "It was never anything but vain hope." As an alternative, these psychologists assign virtue to "pluralism" and rail against the "dogmatism" of those who still seek to overcome it.

Critical Psychologists, on the other hand, maintain that if psychology is to become truly relevant to the existence of concrete individuals, indeterminacy must be overcome, not in any dogmatic way, such as by forcing compliance to a uniform doctrine, but by identifying its causes and principled solutions. In short, the attitude is that indeterminacy is not a natural state of affairs, but the product of a particular constellation of historically conditioned approaches to the subject matter and methods of psychology, approaches that, once again, can be identified as bourgeois.

The project of Critical Psychology is thus a radical one: It seeks to get at the roots of irrelevancy and indeterminacy and to discover the scientifically principled methodological and theoretical means for producing a reformed psychology that is both relevant and determinate. The extent of what they have in mind is reflected in their claim to be developing an entirely new *paradigm* for scientific psychology.

Critical Psychology's Levels of Analysis

The Critical Psychological project is carried out on a broad front, embracing specifically four levels of analysis: the philosophical, the societal-theoretical, and two levels of strictly psychological inquiry, the categorial and the special theoretical.

At the *philosophical level*, Critical Psychology is dialectical materialist. The choice is not an arbitrary one. Consider determinacy. At the very least a realist epistemology is required to resolve this problem. All subjective idealisms and

relativisms are themselves thoroughly indeterminate and thus can only undermine systematic efforts to solve the problem. The objective forms of idealism (for example, Platonism, Thomism) are more promising but depend in the last instance on a dogmatic acceptance of their fundamental abstraction (the "good," divine will, and so forth). They therefore merely provide means of putting off indeterminacy, not of resolving it in any scientifically acceptable way. Traditional empiricism or positivism, while nominally realist, is made problematic by its sensationism. If taken seriously and consistently it leads necessarily to skepticism (vide Hume) and/or phenomenalism (vide Mach), which are better seen as varying forms or manifestations of the problem, rather than as its solution.

Only materialisms have claimed to be consistently realist, which undoubtedly accounts for their having been the philosophies of scientific choice from the time of Bacon onward, but, here again, problems arise. Traditional materialism carries with it an enormous amount of metaphysical baggage, such as elementalism, associationism, identity of essence and appearance, and mechanical determinism, to name only a few of its problematic contents that may create more serious difficulties than the one its realism promises to solve.

Dialectical materialism retains the realist epistemology and dumps most of the troublesome metaphysical baggage. Its weak ontological position, which leaves the details of reality to discoveries by science, has led some to suggest that it should not be called materialism at all, but given a more neutral label less identified with its rigid ancestors. For better or for worse, however, it has become known as materialism, and any attempt to change that here and now would only create more confusion than already exists. Cornforth described the "teachings" of materialism as follows:

1. The world is by its very nature material; everything which exists comes into being on the basis of material causes, arises and develops in accordance with the laws of the motion of matter.
2. Matter is objective reality existing outside and independent of the mind; far from the mental existing in separation from the material, everything mental or spiritual is a product of material processes.
3. The world and its laws are knowable, and while much in the material world may not be known there is no unknowable sphere of reality which lies outside the material world. (Cornforth, 1975: 25, altered slightly but not substantively.)

An important aspect of dialectical materialist epistemology that is often overlooked in discussions like this is its rejection of the traditional indirect realist or representationalist theory of perception. The replacement theory is not a naive but a direct realism. Implicit in the writings of Marx and Engels, this theory was first articulated by Lenin (Goldstick, 1980) and anticipates, at least in broad outline, the version that is current in psychology, namely the

ecological theory of perception (Gibson, 1979). The adoption of this theory by itself overcomes one important source of theoretical indeterminacy, the presumed lack of access to objects in themselves. Direct realism is a theory that specifically accounts for that access, rather than denying it outright. Furthermore, unlike naive realism, this theory does not imply a neglect of the specifically human capacity for meaning in perception. Rather, it attempts to give a more adequate account of meaning based on the direct access to or reflection of objects (for example, Leontyev, 1971: 180-185).

The dialectical side of dialectical materialism is also important. Dialectics is essentially a movement away from a static and toward a dynamic worldview, from an additive and accretive model of reality to one that is processual and developmental. Hegel's intent was to bring our thinking about the world into closer agreement with it. It is less a set of ontological assumptions about reality than a method for grasping it, as it were, on the run. The most important features of materialist dialectics were summarized by Lenin:

In the first place, in order really to know an object we must embrace, study, all its sides, all connections and "mediations." We shall never achieve this completely, but the demand for all-sidedness is a safeguard against mistakes and rigidity. Secondly, dialectical logic demands that we take an object in its development, its "self-movement" (as Hegel sometimes put it), in its changes. . . . Thirdly, the whole of human experience should enter the full "definition" of an object as a criterion of the truth and as a practical index of the object's connection with what man requires. Fourthly, dialectical logic teaches that "there is no abstract truth, truth is always concrete," as the late Plekhanov was fond of saying after Hegel. . . . (Quoted in Selsam and Martel, 1963: 116)

The bearing of this on the problems of indeterminacy and irrelevance will become clear in what follows. As we shall see, an important source of both is psychology's customary method of forming concepts (categories) through a static procedure of definition whose results can only be abstract. A dialectical approach to the matter, following a more developmental method yields concepts (categories) that are both more concrete, thus more relevant to individual cases, and more determinate.

At the *societal theoretical level*, Critical Psychology adopts the Marxist position of historical materialism. This, too, is not an arbitrary choice. Once dialectical materialism is adopted on such principles as I have tried to indicate and attention is turned to human phenomena, it follows that these phenomena must be viewed historically as the outcome of a material process of development. This means much more than simply taking history and society somehow into account. The phenomena of psychological interest must be seen as being inherently historical-societal. Some implications of this will be presented in later sections. Two implications of general importance can be mentioned, however, at this point.

The first has to do with the way in which the subject of psychological functioning is viewed. Bourgeois mainstream psychology has tended to treat the subject abstractly, as "human being in general," or even as "organism in general." It has been understood as desirable to achieve the broadest possible generality of laws, and this has usually been achieved through abstraction. Watson's laws of recency and frequency in the acquisition of habits, for example, or Thorndike's "law of effect" were intended to apply to virtually all organisms at all times. They contain no recognition that important qualitative differences might attach to the subject's being human as opposed to animal, working class as opposed to bourgeois, hunter-gatherer as opposed to factory worker, and so forth. One prominent expression of this focus on the abstract "organism in general" is found in the well-known 1956 paper by Skinner in which he displays three cumulative records in graph. They all look the same. He tells the reader that one was from a pigeon, one from a rat, and one from a monkey: "[W]hich is which? It doesn't matter" (Skinner, 1956). Given his experimental conditions, humans produce identical curves; that also appears not to matter. Skinner here is virtually confessing that his theory is blind to differences that most of us would regard as very important. The end result is a psychological theory that pertains to the abstract organism. It cannot be expected to make much sense of the concrete individual human experience.

This abstract ahistorical-asocietal approach to psychology, which typifies mainstream bourgeois psychology, is linked by Critical Psychologists to its methodological concentration on "variables" (for which reason they speak of it as variable psychology). On the one hand, to treat every psychological problem as one of identifying variables and their relations is to commit oneself from the start to an abstract understanding of the subject matter. Beginning thus with an abstraction, the variable, it is little wonder that psychology has relevance problems. On the other hand, even those more "contextualist" theories that insist on the importance of culture treat it as a collection of variables that can, where necessary or just convenient, be held or rendered constant. The essentially historical and societal nature of psychological phenomena cannot be grasped in this way.

A second general implication of historical materialism is that a recognition of the historical and societal embeddedness, not just of the subject matter, but of scientific theory and practice, is a minimal requirement for overcoming the blind reproduction of dominant societal priorities. The earlier discussion of the use of the term *bourgeois* was one such result of taking historical materialism seriously.

The *categorial level* of analysis is the one that has recently occupied Critical Psychologists the most. Indeed, they often claim that their most important contributions to psychology in general have, until now, been at this level.

Although as a result of this work they have provided psychology with a number of new and reworked categories (basic concepts), some of which we shall examine presently, it is most important that they have devised a new *method* for generating or forming categories. And the most important feature of this new method is that it provides means of verifying or falsifying categories, which have a status similar to that of theories. This is the basis for their solution to the problem of indeterminacy. The method follows from historical materialism. Most simply put, it derives from the maxim that a thing is best understood as to what it is by examining how it got that way. Thus the categories of the psychical (psychological phenomena) are best identified and defined by an examination of their phylogeny, history, and ontogeny. The method is called historical-empirical: "empirical" to emphasize its scientific (as opposed to speculative) nature; "historical" to distinguish its reconstructive character from the "actual-empirical" methods of ordinary scientific practice (observation, experimentation, measurement, and so forth). The method necessarily turns to other historical sciences for its material — anthropology, history, paleontology, ethology, and so on.

To appreciate this new approach to categories correctly, some results of which will be the focus of the next section of this chapter, we need to be reminded of where our traditional categories come from. These have mostly been taken over as labels from everyday language (learning, motivation, emotion, cognition, intelligence, and so forth) and then assigned definitions motivated largely by the need to arrive at some kind of working consensus among scientists. It is seldom clear where these definitions come from, frequently lending them a rather obvious arbitrariness. It is therefore common that many often incompatible definitions exist side by side in the discipline, leaving the newcomer with the task of choosing the one that seems to suit momentary needs. Operational definitions and construct validity provide fully institutionalized and sanctified examples of this procedure.

It should be noted that psychologists have been satisfied with categories derived in this manner because of the widespread belief — the heritage of our positivist and phenomenalist origins — that concepts like motivation cannot be specified in any other way. There appears to be no way of finally resolving just *what* motivation really is. The concept is taken as one of convenience only. Scientists who have agreed to agree that it is *x* cannot go "wrong," because there is, in the last instance, no "right." Such a view of things is, of course, plainly relativistic and leads necessarily to conceptual and theoretical indeterminacy in psychology.

Critical Psychologists do not maintain a priori that the categories of mainstream bourgeois psychology must, owing to their origin, be false. It is unquestionably the case that much of what we say about emotion, learning,

motivation, and so forth, is correct. The present methods, however, do not allow us to say exactly what is correct about a concept, or why. In other words, the present methods leave the categories indeterminate. They offer, however, as good a place as any for a start. Critical Psychologists call them "preconcepts." The historical-empirical method, then, undertakes to assess their value against the evidence of phylogenetic and historical development. The end result may be a "new" or "rehabilitated" concept of, say, motivation, the preconcept may prove to be so totally corrupt as to need discarding ("attitude" comes close to this), or the process may reveal the need for new categories ("action potency").

The *specific theoretical level* is the one of detailed theories about learning, human development, and so on, that level at which ordinary scientific explanation of phenomena takes place. This is the least developed level in Critical Psychology, but work is going on, and there is every reason to believe that it will eventually prove as successful as the work on the categorial level.

The Categorial Reconstruction of Psychology's Object

The general approach of the categorial reconstruction of psychology's object is "genetic" in the broadest sense of the term, that is, developmental, focusing on the genesis of psychical functions and structures. As such, it is modeled after the reconstruction of taxonomy resulting from the theory of evolution. Just as the definitions of plant and animal species become more accurate and scientifically useful when they are made with regard to phylogenetic relationships, so, too, should the psychological categories resulting from such an analysis be more accurate and useful. The logic governing the development of psychical functions is much the same, generally speaking, as that governing structural taxonomy. It is assumed, for example, that on the whole more generalized forms precede more specialized ones. Consciousness, consequently, is more likely to have developed from sensibility than vice versa. Likewise a generalized adaptive modifiability must precede the kind of learning that in higher species becomes essential to the full development of the individual.

The first stage of the analysis is to identify the development, the qualitative leap, that marks the transition from prepsychical to psychical organisms. Prepsychical living forms are generally described as "irritable"; that is, they can respond with appropriate movements or secretions to relevant aspects of their environments. Such organisms evolve to a psychical stage when, owing to conditions of food scarcity and development of locomotion that is at first undirected, they begin to respond to properties that are relevant only because they assist in orienting the organism to other properties that are relevant. An example would be a simple organism that is able to move relative to light in

order to find food. This ability to utilize mediating properties or signals is called sensibility and is regarded as the most generalized form of the psychical from which all other forms developed.

Out of the barest form of sensibility arise more complex types of orientation, first to gradients, then to separated properties, and so on to increasingly differentiated reflection of the surrounding world. Holzkamp sees the most rudimentary capacity for analysis and synthesis developing here, as well as equally rudimentary capacity for meaning. The latter also begins to differentiate what is significant for reproduction and what is significant for maintenance of the individual living system. The analysis continues through the differentiation of emotion as a means of assessing environmental conditions in terms of the organism's internal condition, a rudimentary form of motivation, to the development of communication and social structures.

The next major development is that of individual learning and development. This occurs in two stages. First comes the appearance of "subsidiary" learning, in which learning plays an increasingly important role in the organism's life but is not yet essential to its development. In the second stage learning is increasingly linked to the organism's developmental possibilities. Motivation begins to become differentiated from emotion at this level, and the stage is set for a reversal of the dominance of fixed action patterns over learned ones in the animal's overall adaptive strategy. This prepares the way for the development of the specifically human level of development at which the results of the categorial analysis are seen most clearly.

The development of motivation here serves well to illustrate the "genetic reconstruction" of the categories, the principal ones here being orientation, emotion, and motivation. Rudimentary orientation occurs in animals prior to the stage of individual learning and development. At this stage, however, emotion develops as a means of the organism's appraisal of its environment against the "yardstick" of its own internal state. This, together with curiosity and exploratory behavior, becomes a necessary precondition for orientation. It is out of this precondition for orientation that motivation develops as an anticipatory component of emotion. What becomes anticipated is the emotional valence of objects, to which the animal now demonstrates preferential behavior. Action takes on an obvious goal orientation, which becomes supra-individual and forms the basis for more complex social behavior and organization.

It is important here that the categories are thus rederived in such a way as to yield an "organically" unified account of the animal psyche.

The Specifically Human Psyche

Generally speaking what is specific to human existence is its societal nature. This is qualitatively different from the merely social existence of the higher

(and some lower) animals in ways I hope to make clear in the paragraphs that follow.

Societal existence is achieved in two major steps. The first begins with the use of tools. Of course, many animals use tools, with the higher primates displaying the most humanlike behavior in this regard. It is also well known from laboratory experiments that their capacity to use instruments is generally greater than observations in natural settings suggest. There are even instances of "tool making" in primates, or at least of some rudimentary preparation of the instrument for its intended use. Again, laboratory experiments have revealed astonishing capabilities in this regard. What distinguishes the human from other animals is the preparation of tools independent of the object for which they are intended. This includes the keeping of tools for future eventualities. When this first happened among our prehomimid ancestors, the Critical Psychologists maintain, the first great step was taken toward the distinctly human mode of existence. They call it an ends-means inversion. The tool, that which mediates our relationships with the material world around us, now becomes not merely a means, but an end in itself. Unlike animals, we deliberately set about the design and manufacture of tools.

The psychological implications of this "inversion" are incomparably profound. The encouragement it gives to the development of abstract thinking and language is obvious. The maker of a tool as an end in itself must be able to represent to him- or herself mentally the object with which it is to be used. The tool itself must represent the idea of its use. Having meaning invested in a portable object and given the social conditions of its manufacture and use, the invention of more portable symbols, such as words, seems a quite natural result.

Of course, none of this would have occurred without the social context of its development. And it is in this social context that some of the most far-reaching effects were felt. Although there must already have been social differentiation based on function such as we now see in many primate social groupings, these differentiations would now take on an entirely new quality based on a social division of labor. This begins with the separation of the deliberate making of a tool from its use. The individual who makes it now need no longer be the one who uses it, and vice versa. The important feature of this new differentiation is that it now begins to be based on some kind of deliberate social arrangement among individuals and not on characteristics determined directly by the organism's biology. While biologically determined features may have remained important for a very long time, it is obvious that as the tools are made more and more effective and the success of their applications depends more and more on their design, the biological characteristics of the user become less relevant (we need merely think of modern machines that can be operated by the mere push of buttons). When the lives of individuals become more determined by such

social arrangements than by biology, the second major step in hominization occurs. Critical Psychologists speak of this step as a change in dominance (*Dominanzwechsel*) from the biological to the *societal*, which now, because it is dominant, is qualitatively distinct from what is called social in other animals.

When this second step is accomplished, the specifically human form of existence is achieved. Its distinctive characteristic is what Critical Psychologists call – rather awkwardly, I'm afraid – societal mediatedness (*gesamtgesellschaftliche Vermitteltheit*). What this means is that, whereas the individual prehuman animal's link to its world is a relatively direct one, the human's is a mediated one. The most obvious mediator is the tool itself. We do not operate directly upon objects in our world as do animals with their teeth and claws. We use a knife, a hammer, or a bulldozer. What's more, these tool mediators are normally not made by their users but by others. Thus even our use of tools itself is mediated by others. But most of our needs are not satisfied even by our use of tools. If we want food, we go to a restaurant or to a grocery store. Individuals produce for themselves by participating in the social arrangements we call society. It is in fact society that mediates each individual's relationship to the material world, which is no longer "natural" in the strict sense of the word. Furthermore, our effectiveness in dealing with the world is no longer governed by natural, biologically determined abilities. It is governed rather by the stage of our society's development and the effectiveness with which we have individually and collectively appropriated the skills necessary for participation in societal existence. There is, in short, very little that we do that is natural, very little that is not governed exclusively by the society that we are born into and the places that we as individual subjects occupy within it. The aspects of existence that we call psychical are thoroughly penetrated and determined by societal existence. A psychology that fails to make the essential distinction between societal and presocietal (that is, social) existence has no hope of capturing what is important here. Categories of psychology like learning, emotion, motivation, and cognition cannot fail to be significantly altered by the fact of our existence's societal mediatedness.

The first implication of this recognition is the utter falsity of any simple stimulus-response, or even stimulus-organism-response, scheme that implies an unmediated link to environmental conditions. Humans have always proved troublesome for such theories, which have traditionally necessitated the construction of abnormally impoverished laboratory situations for even moderately successful testing. The reason that humans are troublesome in this way is that there are very few unequivocal objective relationships between the individual's behavior and its environmental conditions, whether these be material or societal. The human's relationship to the environment is almost always me-

diated (certainly *always* so, when it is humanly important). The most important mediation category is *meaning*. We do not respond to things as such, but to what we make them out to be, and that is never unequivocal. Unlike other animals, our societal existence ensures that we live in a world of meanings and not of bare physical things. When presented with a hammer, we find it extraordinarily difficult to see it as anything but a hammer. We pick it up in the correct way and find it awkward to make any movements with it except those that express its normal use. A chimpanzee will behave quite otherwise. (It is interesting how we have denigratingly referred to this typically human characteristic as "stimulus error" and "functional fixedness." Do we really mean to suggest that chimpanzees are likely to be more "creative" because they lack the latter characteristic?) The typically human relationship to the world that mediation and particularly meaning create is referred to by Critical Psychologists as a *possibility relation*. What the world presents to me is a set or range of possibilities. It is these that determine what I do, not things directly.

Meaning mediates the individual's relationship to the world of objects, but more important is the mediation it provides with society at large. In this connection Critical Psychologists differentiate between meaning and meaning structures. The meaning structures make up the societal context within which the individual acts and lives. These represent the totality of all actions that must, on average, be carried out by individuals if the society is to survive. They therefore represent the necessities of society. The meanings of the individual are determined by the societal meaning structures and define the position of the individual with respect to the societal whole. These are felt as subjective necessities and represent the individual's possibilities of action within society. Although the subjective necessities for any given individual may be quite different from those of others, they form the basis for the consciousness of oneself as a "center of intentionality" and the consciousness of others as equivalent centers.

The Reconstruction of Needs: Action Potence

This new societally mediated relationship between the individual and the world of objects and other people requires a thorough reevaluation of even the most basic, seemingly biological, categories. For example, an animal's need is a biological deficit that it overcomes by its own behavior directed in some appropriate way toward the object of the need. When it is hungry, it forages, finds the food it requires, and consumes it. Humans, however, have no such unmediated relationship to the objects of their needs. Between the human needing food and the food itself lies a very complex set of societal relations, a complicated division of labor involving the production and distribution of

food, along with a myriad of other cultural attitudes and practices. In modern capitalist society, with its advanced state of technological development, it is safe to say that the societal capacity to produce and distribute food far outstrips the need for it. Yet even in the most advanced capitalist countries, not to mention the Third World countries they exploit, there are hungry people. The hunger of these people is not like that of animals, a simple biological deficit. Far more, it represents a defect in the societal fabric. Further, it cannot be satisfied in the same way that the animal's hunger is satisfied. Human hunger is not satisfied by the mere availability and consumption of food. This presumes a nonmediated nature in the relationship between the individual and the world.

From the framework of the societal mediatedness of distinctly human existence, it can be seen that human needs are transformed by it such that they do not refer directly to the objects that we need so much as to our capacity to participate in the mediating societal arrangements by which the consumable objects are produced and distributed. The Critical Psychologists call this having control over (*Verfügung über*) the conditions of production. It is not at all uncommon to hear that needy people in our society or others say that what they need is not a handout but an opportunity to earn a living. According to our present analysis, this is a quite precise expression of the peculiarly human nature of needs.

This understanding of needs is linked to two other basic concepts of Critical Psychology, one of which is already familiar. This is the idea of *possibility relationship*. The problem of, say, hunger lies not in the availability of food as such but in the possibility relationships that exist for single individuals or a group within society. It is precisely because our relationship to the world is characterized by societally mediated possibility relationships that our needs are qualitatively different from those of other animals. The second concept is that of *subjective situation* (*Befindlichkeit*). This is the subjective side of the individual's objective relationship to the world. It is the individual's assessment of the quality of his or her existence and is directly related to his or her control over the conditions in which the objects of needs are produced. Two important implications follow from this analysis of needs and subjective situation.

The first implication yields one of Critical Psychology's most central categories, action potency (*Handlungsfähigkeit*). This is the focal category that embraces everything that has been said up to now. It reflects the need for psychology to consider the individual's ability to do the things that he or she feels are necessary to satisfy his or her needs, that is, to ensure an acceptable quality of life. It has a subjective side, which is how one feels about oneself and one's relations with the world. It has an objective side in the actual pos-

sibilities for need satisfaction through cooperative effort with other members of society. Action potency is what mediates individual reproduction and societal reproduction.

The second implication has to do with the way in which human action is grounded. Again reflecting the mediated nature of human existence, human action is grounded subjectively in meaning that reflects the individual's objective possibility relationship with the world and society. Subjective grounds for action (*subjektive Handlungsgründe*), then, is what we are looking for when we want the immediate explanation of behavior. Critical Psychologists note that the objective societal conditions provide only "premises" for individual behavior, not causes. Thus the "independent variable" approach to human behavior typical of mainstream bourgeois psychology is wrong on two counts. First, it does not take subjective grounds for action into account. In fact, experimental designs are often explicitly intended to eliminate such subjective grounds. Second, the concept of "variable" is altogether too abstract. Real understanding of human action can only come from an analysis of the concrete societal situation of the individual. A very different methodological approach is needed for this.

Action Potence in Capitalist Society

It should be obvious from the above discussion that action potency is not likely to have exactly the same character for everyone in a society distinguished by class divisions, exploitation, and uneven distribution of wealth and power. Whatever overall possibilities are contained in such a society, they will be more restricted for some than for others. The owners of the capital invested in a fish-processing plant will likely never have to worry about how to feed themselves or their families. This is, however, an ever-constant worry for many of the workers in the plant. No decision of an individual worker can affect the owner's control over the means of need satisfaction. Yet whatever control the worker possesses is entirely subject to the decisions, even whims, of the owner. Liberal democracy has from time to time taken measures to ensure the worker against this imbalance (though only on the basis of immediacy, never on the basis of mediacy), but little real progress has been made in the past century, nor, owing to the very structure of capitalist society, is much more likely to occur. Owners are still moving capital, with the blessings of governments, to suit their needs. Workers are still being laid off and they and their families are still being forced onto the dole, which creates a state of immediacy in which one literally cannot be fully human.

But action potency is not just something that one has in some particular quantity, nor is it a quantity that accounts for differences among individuals. It

is more important as an analytic category, a means of revealing the way in which individuals relate to their possibilities. With respect to the possibilities given to us in society, we all have two basic options. The first, in some ways the most obvious, is to take the possibilities offered and make the best of them. But the very fact of history illustrates that this is not the only or the best option. If the general quality of life has advanced historically at all beyond that of our early hominid ancestors, it can only be because individuals have sought to go beyond the limits of existing possibilities; that is, they have sought to extend their possibilities. This is the case both absolutely, where the new possibility sought is one that never existed for anyone before, and, what is far more often the case, relatively, where individuals seek to gain for themselves more of the possibilities that already exist in society.

These two options are designated by Critical Psychologists as *restrictive action potency*, characterized by its utilizing of possibilities, and *generalized action potency*, characterized by the extending of possibilities.

Expressed as strategies, these options each contain important contradictions that will have implications for other psychical functions. The restrictive strategy appears to be the easiest to adopt for the short run. It means getting along with the "authorities" and generally receiving the benefits of the "good citizen." In the long run, however, it means helping to consolidate an unsatisfactory situation that can be the source of much unhappiness and misery, both for oneself and one's family. The rationalizations, displacements, and repressions required by such a strategy are often recognized as signs of mental disturbance.

The generalized strategy responds to the real possibility of extending possibilities, thereby overcoming the irritations in one's subjective situation and achieving an objectively better quality of existence. But it also contains a very high risk of offending those who monopolize the wealth and power and whose interests existing arrangements are designed to protect. The consequences of this cannot be lightly taken.

Whichever strategy is taken in a particular instance, a subjective framework of action (*Handlungsrahmen*) will result in terms of which the action taken will seem to be grounded and understandable. But however understandable action is within the restrictive framework, no matter how much more "ideologically available" it is, the end result is that people become their own enemies. What's more, it runs counter to the very process by which we became human in the first place. Objectively, then, the generalized option is "healthier." The conditions under which it becomes feasible therefore are important to both individuals and to society.

Critical Psychologists insist that we understand the alternative forms of action potency as "analytical categories." They are not intended to provide the

basis of classifying persons, personality traits, or situations. They are intended as tools for analyzing the complexities of our situations in the world, to see more clearly the opportunities and restrictions in our lives and the possible ways of our consciously relating to them. They are there to help us better understand the mediated nature of our existence.

Implications for Cognition, Emotion, and Motivation

The restrictive and generalized forms of action potency are associated with different forms of *cognition*. The former is characterized by what Critical Psychologists call interpretive thinking (*Deuten*), the latter by comprehensive thinking (*Begreifen*). Interpretive thinking is marked by its failure to reflect the societal mediatedness of existence. It therefore also fails to reflect the fact that the individual has the options to utilize or to extend existing possibilities. Both the nature of the restrictions and the potential for extension of possibilities are said to be "bracketed off" by this form of thinking. When the restrictions are experienced, as they inevitably are, they are interpreted as functions of the immediate surroundings. The person may blame his or her poverty or unemployment without comprehending its societal nature. The resulting unhappiness may be blamed on neighbors, fellow workers, spouse, parents, or children or on a lack of material goods. The wider context remains incomprehensible. A common result of this way of cognizing one's life situation is to blame one's own deficiencies. The resulting action may then be aimed at "improving" oneself. Societal conditions are personalized and psychologized. Whatever solution is taken, it inevitably turns out to be one that contributes to the affirmation and consolidation of the distortions in societal mediation that are the real cause of the problem. This provides the ground on which societal conditions are blindly reproduced in the individual.

Bourgeois psychology, in both its mainstream and its "radical" forms, tends to contribute to this blind reproduction by assuming this form of relating to the world to be universal. An irony here is that insofar as interpretative thinking is widespread and encouraged in capitalist society (it makes good consumers!), bourgeois psychology, despite its blindness, will be an accurate reflection of societal reality. The problem with bourgeois psychology, then, is not that it is a false reflection of reality, but that it takes the reality that it reflects to be the universal one: It fails, in short, to reflect the real *possibilities* of the individual under societal mediation.

Comprehensive thinking does not so much replace interpretive thinking as sublate it (*aufheben*). We do in fact live in our immediate life situation. The point is not to live beyond it, but to *comprehend* it within the societal and historical context. This means, basically, understanding one's own situation,

possibilities, and actions in much the terms that we have already discussed. If psychotherapy or other psychological help must therefore involve some sort of education with respect to these matters, it is apparent that psychological practice cannot fail to be partisan and political.

The critical psychological categorial reconstruction of *emotion* revealed it as an essential component of the knowing processes. It orients knowledge by appraising environmental factors. It tells us when knowledge is adequate and when it is inadequate. Contrary to the traditional view, it is an adjunct to cognition, not its opponent. A person operating in the restrictive mode of action potency will obviously understand his or her own emotion differently than someone operating in the generalized mode. The restrictive aspect of emotion is called emotional inwardness (*emotionale Innerlichkeit*).

The basic problem here is that actions under restrictive action potency are bound to be ineffective in dealing with the real aspects of problems. This means that while it is cognitively functional it leads to emotional uneasiness and feelings of inadequacy. That is, when it is most effective cognitively, it creates the greatest problems emotionally. The result of this contradiction is that emotion becomes severed from the environmental conditions that it is appraising. This is then felt as the traditional separation of emotion and thought in which emotion appears to have the effect of interfering with thinking. This interference is then interpreted as having inner origins; it becomes an "emotional problem" that appears to require treatment independent of the environmental conditions. The commonest example is the treatment of anxiety with tranquilizing drugs.

In the generalized mode of action potency emotion is seen for what it is. It becomes *intersubjective emotional engagement*. Attention is then directed at correcting the offending circumstances and increasing, rather than decreasing, the individual's control over the conditions relevant to need satisfaction. Emotion becomes an ally rather than an enemy. Obviously, the therapeutic application of this principle will be a good deal more complex than mere admonishment.

Motivation, according to the categorial reconstruction, is an anticipation of emotion or, more precisely, the anticipation of the emotional valence of the outcome of an action. As such it must reflect the societally mediated nature of action, that is, the way in which goals are attained only in cooperation with others. It cannot be understood without a recognition, in short, of the supra-individual nature of the goals of individual actions and of the mutual interdependence of individuals and society at large. The raised emotional valence or security, and thus the heightened quality of life, that motivation anticipates is one that the individual shares with other members of society. The only contradiction that exists here lies in the risks that genuinely motivated action incurs in capitalist society.

Critical Psychologists identify three prerequisites for motivated action. First, there must be a real connection between the individual's contribution to the maintenance of society and the securing of his or her own existence. Second, this connection must be adequately represented in societal forms of thought. Third, the individual must be able to understand this connection. This is a very tall order and obviously applies only to the generalized form of action potency. The more common restrictive form appears differently.

Strictly speaking, according to this analysis, action in the restrictive mode is not motivated. This does not mean, however, that no action occurs. The alternative to motivated action is not inaction, but *acting under inner compulsion*. Because the person operating in the restrictive mode has bracketed off his or her connection with the societal mediation processes, it becomes impossible to tell whether an action serves the general and thus the individual interest or the interests of particular others (for example, those of capital). In the latter case there are two consequences. First, the results will not be such as to increase the individual's control over relevant conditions. They are more likely to consolidate the individual's oppression. Second, in order to maintain the subjective functionality of his or her own restrictive action potency, the real compulsory character of the action must be suppressed and the compulsion internalized. Its actual character then becomes an "unconscious" aspect of the person's motivation.

Implications for Research Practice

Such a radically different approach to the problems of scientific psychology will necessarily have profound methodological implications. Some of these will be dealt with in the chapters that follow. I wish to call attention here only to some of the broader implications for the practice of psychological research.

Some aspects of bourgeois mainstream methodology to which Critical Psychologists object are worth mentioning. We have touched on some of these already. One of these was the objection to the way in which the societal and historical contexts of psychical processes are ignored. The result of this, as we have seen, is the blind reproduction – and therefore justification – in psychological theory of oppressive societal relations. One aspect of this is the way in which individuals are abstracted, with the result that the subject of psychological investigation becomes the abstract-isolated individual, stripped of all societal and historical concreteness. But there is some truth to this abstract-isolated individual. It is the real person acting under restrictive action potency. The unreflected categories and theories of such a psychology serve to affirm the "naturalness" and "necessity" of this condition. The psychology, when applied, necessarily becomes a psychology of control and justification. Because of the abstraction involved, for example, in the insistence that what is

relevant can only be expressed as quantitative variables to be statistically analysed, there is not the least hope that any concrete individual will see himself or herself in the theories. Even where a person has directly contributed "data" to a psychological investigation, there will be no self-recognition in the results, let alone any illumination of his or her own concrete subjective situation. What was donated was an abstraction to begin with. Whatever concrete individuality might have remained in the donation was then removed as "error variance." Critical Psychologists agree that this is not the best way of practicing science.

It should be clear from what has been said above that Critical Psychology's every move is guided by the intention to overcome abstractness and isolation and to restore concreteness to our knowledge of psychical functioning. This has meant first and foremost taking the societal and historical context seriously, seeing the individual *in relation*. The categories then become more than mere descriptors to be fitted into an abstract theory. They become tools for the analysis of the individual subjective situation, not merely for the psychologist, but for the subject as well. Furthermore, seeing partisanship not as something to be suspended for the sake of objectivity, but as an essential prerequisite for genuinely objective knowledge, there remains no need to "deceive" subjects. Indeed, the ideal research situation is one in which the subject sees the research problem as his or her own problem and is enlisted as coresearcher in the project. This is essentially how Critical Psychologists are now proceeding with their current emphasis on the development of the "actual empirical" level of investigation. In its explicit partisanship for the concrete subject, Critical Psychology seeks to become a psychology that is not merely *about* people, but a psychology that truly is *for* people. This is what Critical Psychologists mean when they speak of the possibilities of psychology as a *subject science*.

2 Critical Psychology: Historical Background and Task

Wolfgang Maiers

1

Critical Psychology is a politically engaged, Marxist, scientific position that is critical of traditional psychology. An introductory sketch of the historical background and program of such a position is made somewhat problematic by the fact that it can be approached and assessed from a number of different scientific and political points of view. I shall simplify matters for myself here by limiting my scope to the "internal scientific" aspects and focusing on just one question: How does Critical Psychology make good the claim that in deriving its concepts and categories, it is being critical both of bourgeois science and of the societal context to which it refers?

I shall have to leave out many details of how Critical Psychology found its origins in the student movement's critique of psychology in the late 1960s, even though an account of these events would aid an understanding of many of our current ideas and pursuits.

A more comprehensive analysis would have to take into account the fact that Critical Psychology has been only one of several attempts to apply the "leftist" critique of science and ideology to an area of knowledge. To avoid confusion, it would be desirable to include a description of the immediate prehistory of Critical Psychology in the initial project of a "critical-emancipatory psychology." This would show how the demand to overcome the dominant psychology's "science of control" point of view and to do away with the practical and theoretical denial of the subject in an independent development of science and professional practice led to alternative approaches. One group of these was the "materialist psychology of action" (for example, M. Stadler) and other adoptions of the Soviet Marxist tradition in psychology (for example, G. Feuser or W. Jantzen; see also Hildebrand-Nilshon and Rückriem, 1988). Another group turned to a social-theoretically reflective psychoanalysis (as in the "critical theory of the subject" of A. Lorenzer, K. Horn, P. Brückner, and others). It is important to remember

Ole Dreier

Denkweisen über Therapie

1. Allgemeine Problementwicklung

Therapeutische Praxis ist — wie jede berufliche Tätigkeit — eine besondere Art gesellschaftlicher Arbeit mit einem historisch bestimmten Gegenstand, bestimmten Funktionen und Zielen, Bedingungen und Formen, Aufgaben und Methoden. Jeder individuelle Therapeut handelt also unter bestimmten ökonomischen, rechtlichen und institutionellen Bedingungen in einer bestimmten Position der Sozial- und Gesundheitsversorgung. Seine Handlungen tragen demgemäß zur Realisierung gesellschaftlicher Interessen und Ziele bei und sind also in deren Widersprüche und Mystifikationen einbezogen. Die Bedingungsstrukturen seiner Tätigkeit erscheinen ihm als eine Struktur von Bedeutungen, aus denen hervorgeht, was er im Verhältnis dazu tun kann. Sie verkörpern vergegenständlichte menschliche Erfahrungen der Wahrung von Interessen und Bedürfnissen, und sie sind damit Teilaspekte der übergreifenden gesellschaftlichen Bedeutungsstruktur, die eigenen Gesetzmäßigkeiten unterliegt.

Individuelle Therapeutesubjekte können sich zur Bedeutungsstruktur ihrer Praxis auf verschiedene Weise verhalten. Ihre Handlungen sind nicht vollständig dadurch determiniert. Die gegebene Bedeutungsstruktur stellt einen bestimmten, mehr oder weniger beschränkten oder umfassenden objektiven Raum von Handlungsmöglichkeiten für sie dar. Um sich diese Möglichkeiten aneignen, sie umsetzen und erweitern zu können, muß der individuelle Therapeut eine dafür funktionale subjektive Handlungsfähigkeit entwickeln.

Die kognitiven Aktivitäten des Therapeuten, seine persönliche Wahrnehmung und sein persönliches Denken, sind ein psychischer Funktionsaspekt dieser Handlungsfähigkeit, die er im Verhältnis zu seinem beruflichen Handlungsraum entwickelt. Sein Denken stellt eine psychische Verarbeitung von Erfahrungen dar, die er durch seine Praxis in diesem Raum macht, spiegelt damit inhaltlich seinen konkreten gesellschaftlich vermittelten beruflichen Handlungszusammenhang wider und ist gleichzeitig sein individueller Versuch, die Möglichkeiten, die Bedeutung und die Ergebnisse seiner Handlungen sowie sein persönliches Verhältnis dazu auf verschiedenen Dimensionen zu bestimmen.

Kein Therapeut vollzieht diese denkende Verarbeitung seiner beruflichen Wirklichkeit vollständig von vorne und auf sich gestellt. In den gesellschaftlich entwickelten objektiven Bedeutungsstrukturen dieser Berufsrealität ist bereits in gewisser Weise verkörpert, wozu sie »gedacht« sind, was man sich also beim Handeln mit Bezug darauf »zu denken hat«. Derartige in den vorfindlichen Bedingungen und Verhältnissen vergegenständlichten, gesellschaftlich organisierten Denkweisen begegnen dem individuellen Praktiker in Gestalt von objektiven

gesellschaftlichen Denk- und Sprachformen über therapeutische Praxis einschließlich ihrer ideologischen Bezüge und Implikationen. Hierzu gehören die vorfindlichen Therapiekonzepte, die besondere Theoretisierungen von Praxiserfahrungen unter bestimmten Bedingungen sind und sich als bestimmte »Vorschläge« zur Bewältigung der therapeutischen Praxis anbieten. Der einzelne Therapeut benutzt diese objektiven Denkformen auf eine je besondere Weise zur Entwicklung seines persönlichen Denkens über seine Praxis in seinem besonderen Handlungsraum. An bestimmten Punkten mag er natürlich zu anderen Auffassungen kommen und die Funktionalität solcher kognitiven »Angebote« für sich hinterfragen. Er mag sogar teilweise ihre Aneignung und die damit verbundene Anstrengung unterlassen. Die jeweiligen gesellschaftlichen Denkformen sind außerdem umfassender als das, was er kognitiv realisieren kann. Sein individuelles Denken bleibt also eine besondere und partielle gedankliche Reproduktion der ihm »zugekehrten« objektiven Bedeutungsstrukturen einschließlich deren sprachlicher und konzeptioneller Formen: Darin reflektiert sich seine persönliche Verarbeitungsweise der gesellschaftlich angebotenen Denk- und Bewältigungsformen therapeutischer Praxis.

Mit dem allgemeinen Vorhaben, das Praxisfeld der Therapie auf der damit grob umrissenen kategorialen Grundlage der Kritischen Psychologie (vgl. Holzkamp, 1983) zu analysieren, verfolgen wir das Interesse, eine »Bereichstheorie« aufzubauen, die die Besonderheit der therapeutischen Praxis in ihrem gesellschaftlichen Funktionszusammenhang reflektiert und dadurch den Therapeuten adäquate Mittel zu deren Durchdringung und Erweiterung zur Verfügung stellt. Als Teilaspekt dieses Vorhabens sollen im Folgenden einige weit verbreitete Denkweisen über psychologische Therapie und Therapiepraxis erörtert werden.

Bei der Realisierung dieses Vorhabens können die vorhandenen Therapiekonzepte nicht direkt als empirisches Material über therapeutisches Denken benutzt werden. Einmal nämlich würden hier — wie die Erfahrung zeigt — die meisten Therapeuten sofort einwenden, sie handelten in ihrer Praxis gar nicht genau nach einem vorgegebenen Therapiekonzept, sondern »irgendwie« anders, auf ihre individuelle Weise der Verarbeitung bzw. Abwandlung vorhandener »Therapien«. Zum anderen könnte der Therapeut, selbst wenn er wollte, sich gar nicht »genau« nach den jeweiligen Therapiekonzeptionen richten, weil die in ihnen enthaltenen Handlungsanweisungen dazu nicht konkret genug sind. Wir müssen demnach auf irgendeine Weise enger an das Denken der Therapeuten, wie es wirklich ihre Praxis anleitet, herankommen.

Allerdings können und wollen wir an dieser dieser Stelle nicht so weit gehen, das individuelle Denken bestimmter Therapeuten zu analysieren. Es sollen lediglich einige allgemein verbreitete Auffassungen im alltäglichen therapeutischen Denken über die eigene Praxis behandelt werden. Vorausgesetzt ist hier also eine erste Stufe empirischer Verallgemeinerung, die nicht explizit nachvollzogen, aber durch unsere Argumentationen einsichtig gemacht werden soll. Wir

befinden uns damit quasi auf einer mittleren Ebene zwischen den Denkformen vorfindlicher Therapiekonzepte und dem persönlichen Denken bestimmter Therapeuten.

Diese Herangehensweise hat zugleich den Vorteil, daß wir den praktischen Stellenwert konzeptioneller Denkelemente verdeutlichen können, die in verschiedenen Ausprägungen bei mehreren Therapiekonzepten vorkommen. Wir werden uns dabei besonders für die praktische Funktionalität interessieren, die solche Auffassungen für das Denken über therapeutische Praxis unter unseren Verhältnissen haben können. Dieser »lockere« Umgang mit konzeptionellen Denkelementen rechtfertigt sich einerseits aus dem entsprechend lockeren Umgang damit durch die individuellen Praktiker, deren Denken uns ja hier interessiert; andererseits daraus, daß die vorfindlichen Therapiekonzepte ja als Mittel zur Bewältigung therapeutischer Praxis entstanden sind, womit diese faktische Funktionalität auch auf ihre Eigenart und ihre Implikationen hin explizierbar sein muß: Die jeweiligen Therapiekonzepte werden von den Praktikern wohl kaum nach dem Gesichtspunkt ihrer wissenschaftlichen Fundiertheit, die bei den meisten Konzepten ohnehin nicht imponiert, ausgewählt, sondern eben nach ihrem »Gebrauchswert« für die Bewältigung der Alltagsprobleme therapeutischer Berufstätigkeit.

Beim Versuch einer derartigen Analyse therapeutischen Denkens fällt zunächst folgendes auf: Es besteht eine deutliche Kluft zwischen den üblichen Inhalten von Therapiekonzepten und Alltagsvorstellungen über therapeutische Praxis einerseits und der hier vertretenen Auffassung über Therapie als einer besonderen gesellschaftlichen Praxis, die von Subjekten in besonderen beruflichen Handlungszusammenhängen vollzogen wird, andererseits (s. Dreier, 1987c). Normalerweise geht es in den Therapiekonzepten und Alltagsvorstellungen über Therapie lediglich um die Klientenprobleme und die unmittelbare Interaktion zwischen Klient(-en) und Therapeut. Die Handlungen des Therapeuten in der unmittelbaren Interaktion werden als eine Anwendung bestimmter Techniken erfaßt. Das Therapeutesubjekt wird als eine Personifikation dieser Techniken und ihrer zugrundeliegenden Konzepte betrachtet — dies auch dort, wo bestimmte Persönlichkeitseigenschaften des Therapeuten als seine wesentlichen therapeutischen Wirkmittel angesehen werden. Die Motivation und Legitimation seiner Handlungen entstehen angeblich ausschließlich durch die Klientenprobleme und seine Aufgabe, diese zu lösen. Sein Denken und Handeln erscheinen somit nur aus seinem unmittelbaren Gegenstand, der therapeutischen Situation, begründet. Die beruflichen Funktionen und Ziele des Therapeuten, deren Bedingungen und Formen, sowie seine Subjektivität im umfassenderen Sinne bleiben dagegen außen vor. Dem gemäß bleibt unexpliziert, warum vom Standpunkt des Therapeuten gerade so und nicht anders über die Klientenprobleme und therapeutischen Aufgaben gedacht wird. Somit ist hier unentscheidbar, wie weit und in welcher Hinsicht das Denken über seine Klienten von der

eigenen beruflichen Situation und subjektiven Betroffenheit des Therapeuten beeinflusst wird. Die eigene Subjektivität soll als Mittel für den Klienten, seine Probleme zu bewältigen, instrumentalisierbar sein, oder sie erscheint als »Störfaktor« in der Klientenzentriertheit. Darüber hinausgehende subjektive Probleme werden, z.B. in der Supervision, »privatisiert« (vgl. Dreier, 1987a).

Der damit skizzierte Widerspruch kann noch anders formuliert werden: Jeder stimmt wahrscheinlich der Auffassung zu, daß therapeutisches Handeln ein professionelles gesellschaftliches Handeln ist, und daß dessen Funktionen, Bedeutung und Ergebnisse durch konkrete gesellschaftliche Handlungszusammenhänge bestimmt sind: dies mindestens dann, wenn daran erinnert wird, daß selbst individuelles und privates Handeln eine besondere Form gesellschaftlichen Handelns ist. Trotzdem ist diese Auffassung nicht in den typischen Formen therapeutischen Denkens enthalten; hier erscheinen Therapeut und Therapie im Gegenteil ungesellschaftlich und abstrakt (d.h. unmittelbar und rein), bloß »individuell« bzw. »interaktiv« bestimmt. Von da aus stellt sich die Frage, wie denn ein solches Denken die ja real gesellschaftlich vermittelte therapeutische Praxis anleiten soll.

Die damit umrissenen Ausblendungen und Widersprüche des Denkens über Therapie und Therapeuten müssen nicht nur die Reichweite der Therapie selbst beschränken: Sie sind auch ein fundamentaler Grund dafür, daß es noch nicht gelingen konnte, die Bedeutung und Wirkung therapeutischen Handelns hinreichend wissenschaftlich zu bestimmen. Durch die für das therapeutische Denken typische »deutende« Denkweise (vgl. Holzkamp, 1983, Kap.7.5), mit der nur das Zueinander unmittelbarer Interaktionen und Persönlichkeitseigenschaften fassbar wird, ist es von vorn herein unmöglich, den Wahrheitsgehalt therapeutischer Konzeptionen angemessen zu diskutieren und so über die Beliebigkeit konkurrierender Interpretationen des gleichen Falles hinaus zu gelangen. Ebenso ist man aufgrund der Beschränkungen dieser Denkweise außerstande, eine tragfähige Verbindung zwischen konzeptueller Grundlage und beruflicher Praxis zu etablieren und damit diese Praxis wissenschaftlich zu legitimieren. Darüber hinaus ist die Dominanz des deutenden Denkens innerhalb dieses Bereichs Ausdruck einer tiefgreifenden praktischen und methodischen Problematik therapeutischen Handelns (s. Dreier, 1984; 1985).

Bei der folgenden konkreteren Analyse bestimmter Beschränkungen und Widersprüche des damit charakterisierten »üblichen« therapeutischen Denkens beginnen wir mit gewissen spezielleren Formen und bewegen uns von da aus in Richtung auf die erweiterten Denkweisen, deren praktische Notwendigkeit aus den vorher aufgewiesenen konkreteren Widersprüchen begründet wird. Die Analyse der Widersprüche beinhaltet also die Frage, durch welche Bedingungen und Gründe sie aufrechterhalten bzw. bzw. in Richtung auf ihre Überwindung bewegt werden. Indem die jeweiligen Denkweisen als kognitive Aspekte von praktischen Bewältigungsstrategien der Therapeuten innerhalb der Widersprüche

ihrer Handlungszusammenhänge expliziert werden, verdeutlicht sich, wie das therapeutische Denken über die eigene Praxis selbst widersprüchlich wird, wenn Therapeuten die Widersprüchlichkeiten ihrer Handlungszusammenhänge und Aufgaben unreflektiert »kognitiv« reproduzieren, womit gleichzeitig die Perspektive eines therapeutischen Denkens »über« solche Beschränkungen/Widersprüche »hinaus« sichtbar wird (vgl. Dreier, 1987a, b, c).

2. Das Denken in Vorhersage und Plan

Wir beginnen mit dem Aspekt alltäglichen therapeutischen Handelns, mit welchem der Therapeut die ihm gesellschaftlich »angediente« Aufgabe auf sich nimmt und denkend zu bewältigen versucht, »Vorhersagen« über den Verlauf und das Resultat der Therapie machen zu können. Damit soll abzuschließen sein, daß durch die Therapie keine Stagnation oder gar Verschlechterung der Befindlichkeit des Klienten, sondern ein bestimmtes, wünschenswertes Ergebnis der Therapie eintritt. Darin liegt ein ganz zentrales Außenkriterium der professionellen Verantwortung des Therapeuten dem Klienten und den Auftraggebern gegenüber. Soweit er sich diesem Kriterium unterstellt, versucht der Therapeut, eine solche Vorhersage u.U. schon am Anfang des Therapieprozesses im Sinne einer vorgefaßten Diagnose bzw. eines Therapieplans, Vertrags o.ä. zu formulieren, etc.

Diese Denkweise macht sich — da der Therapeut hier quasi in seiner allgemeinsten gesellschaftlichen Nützlichkeit auf dem Prüfstand steht — unabhängig von besonderen therapeutischen Traditionen und Konzepten in der konkreten Praxis geltend: Sie findet sich somit auch in »bescheideneren« Varianten angestrebter Vorhersagbarkeit usw. In reiner Form entspricht sie einer bestimmten Auffassung des Verhältnisses von Denken und Handeln, die im bedingungsanalytischen Hauptstrom psychologischer Theorienbildung und Methodologie gegründet ist. Dieser Auffassung zufolge muß das Verhalten des Individuums nach einem vorgefaßten außengesetzten Plan kontrollierbar sein. Das »Denken« hat dieser Vorstellung nach vor dem »Handeln« die Priorität, in dem es diesem als Planungs- und Kontrollinstanz vorausgeht etc.

Versucht nun der Therapeut, seine Praxis nach dem Kriterium der Vorhersagbarkeit denkend zu kontrollieren, stößt er auf große Schwierigkeiten: Dies gelingt ihm meistens einfach nicht; und in den Fällen, wo es so aussieht, als ob es gelungen wäre, bleibt bei näherem Hinsehen dennoch unklar und anzweifelbar, ob das »vorhergesagte« Resultat tatsächlich durch das planende Denken und daran ausgerichtete Handeln des Therapeuten oder nicht vielmehr durch andere, unbekannte Faktoren zustande gekommen ist. Will der Therapeut seine Praxis begreifen, muß er also diese Denkweise überschreiten. Das hat mehrere Gründe, von denen wir hier nur einige anführen:

Der wichtigste Grund ist der, daß der Therapeut nicht über die praktischen Bedingungen verfügt, die es ihm ermöglichen könnten, vorherzusagen und zu kontrollieren, was im Laufe der Therapie im Lebenszusammenhang seines Klienten passieren wird. Dazu ist ja nicht einmal der Klient in der Lage; und selbst, wenn er das könnte, wäre trotzdem nicht sicher, wieweit er dabei den Plan seines Therapeuten »getreu« realisieren würde; und wie sollte der Therapeut denn dies an Stelle des Klienten kontrollieren können? Versucht er es dennoch, muß er sein Denken und seine therapeutische Beeinflussung darauf richten, das Verhalten und die Befindlichkeit seines Klienten unter unkontrollierbaren Bedingungen zu kontrollieren, direkt und/oder durch Installierung einer entsprechenden »Selbstkontrolle« beim Klienten (vgl. H.-Osterkamp, 1985). Er muß also in seinem Denken die Bedeutung der unkontrollierbaren, inner- und vor allem außertherapeutischen Bedingungen für das Wohlergehen des Klienten und den Erfolg der Therapie verleugnen, und dies, obwohl er damit im Therapieverlauf immer wieder praktisch konfrontiert wird: Von seinem Denken unbegriffene, äußere Verhältnisse, Geschehnisse, Bedingungen brechen immer wieder in die therapeutische Situation ein und müssen notgedrungen irgendwie berücksichtigt werden. So bleibt das Denken des Therapeuten, das dies nicht »offiziell« abbilden kann, notwendig in sich brüchig, eine Kette von gescheiterten und modifizierten Entwürfen von Vorhersagen. Indem der Therapeut immer wieder neu versucht, im Sinne seines »Auftrags« das Verhalten des Klienten zu kontrollieren, bleibt er also gleichzeitig stets von diesem als einer unberechenbaren Größe abhängig.

Es ist eine notwendige Prämisse dieser Denkweise, daß der Therapeut, um eine Vorhersage genau formulieren und realisieren zu können, den Ausgangspunkt (d.h. das Problem, die Diagnose) und das Ziel (d.h. die Problemlösung, die Gesundheit) eindeutig definieren können muß, um von daher die nötigen Verfahren präzise bestimmen zu können, die ihm mit Sicherheit vom einen zum anderen führen. Da dies ebenfalls real nicht möglich ist, begnügt man sich hier notgedrungen mit einer groben »Annäherung«, die zudem noch durch Vereinfachung, Zurichtung, o. ä. der Problembestimmung und -verarbeitung konstruiert werden muß. Auf diese Weise treten die wirklichen Probleme des Klienten und deren Lösung zwangsläufig in den Hintergrund bzw. werden durch die Versuche des Therapeuten zur Bewältigung seiner professionellen Situation umgeprägt.

Wendet sich nun der Therapeut angesichts der damit gekennzeichneten Unsicherheit und Mehrdeutigkeit therapeutischer Prozesse an die traditionellen Diagnosesysteme und Therapiekonzepte mit der Forderung, dort eindeutige, fertige Problembestimmungen und -lösungsverfahren zu finden, erhält dadurch seine Auffassung über die Funktion von Theorien und Diagnosen im Verhältnis zu den konkreten Therapieproblemen eine besondere Ausprägung: Will er die generellen diagnostischen und therapeutischen Konzepte direkt auf den vorhandenen Einzelfall anwenden, muß er seine Einzelfälle daraus ableiten bzw.

darunter subsumieren können. In der Praxis aber ist tatsächlich kein einziger Fall wirklich eindeutig solchen Konzepten subsumierbar. Deshalb muß er im Denken die vorgegebenen Problembestimmungen und Therapiepläne an die Besonderheit der Fälle »anpassen« — oder umgekehrt. Gleichzeitig setzt ein derartiger Zuordnungsversuch voraus, daß jedes vorliegende Problem im wesentlichen schon bekannt ist, d.h. daß alle Probleme in Wirklichkeit alt und unveränderbar sind. Damit die konkreten Ergebnisse der Veränderungsprozesse bestimmter Klienten in die Prämissen von Vorhersagen eingehen können, muß ebenfalls unterstellt werden, daß auch sie nicht neu und unbekannt sind. — Seine am Kriterium der »Vorhersagbarkeit« orientierte Praxis bringt dem Therapeuten also viele konzeptionell wie methodisch ungedeckte Deutungsfiguren ein, die sein konkretes Denken über die individuellen Klienten und deren Probleme verunsichern. Versucht er, dieselben Verfahren z.B. bei allen Fällen einer bestimmten Diagnosegruppe zu verwenden, wird er damit konfrontiert, daß sie, im Widerspruch zur behaupteten Generalität der Diagnosen und Verfahren, zu verschiedenen Ergebnissen in unterschiedlichen Fällen und Handlungszusammenhängen führen. Ein unsystematisches und brüchiges Beispieldenken mag sich infolge dessen bei ihm durchsetzen.

Hält der Therapeut trotz der geschilderten Schwierigkeiten und Brüche an seiner Denkweise fest, und deutet er die auftauchenden Schwierigkeiten aus deren Prämissen heraus, muß er entweder zu dem Schluß kommen, daß die Nichterfüllung der Vorhersagen auf zufällige äußere Umstände zurückzuführen ist, oder er muß den Fehler bei sich selbst, in seinem denkenden und handelnden Umgang mit den Diagnoseinstrumenten und Therapietechniken suchen. Gerade dies aber muß ihn immer mehr in deutende Personalisierungen seiner praktischen Unsicherheit und Ohnmacht verstricken, wodurch verhindert wird, daß er die Prämissen der Vorhersagbarkeit bzw. die Angemessenheit dieser Norm selbst in Frage stellt. Schließlich mag er seine Therapie- und Diagnosekonzepte durch andere von derselben Art ersetzen wollen, die versprechen, seine Forderungen besser zu erfüllen.

Die geschilderten Schwierigkeiten und Brüche können den Therapeuten jedoch auch zu der Auffassung führen, daß viele Analyseaufgaben während des Therapieverlaufs außerhalb des Rahmens der »offiziellen« diagnostisch-therapeutischen Konzepte als Garanten der Vorhersagbarkeit liegen und seinen privaten Erfahrungen und deren kognitiver Verarbeitung überlassen bleiben. Allerdings muß er dann auf eine konzeptionelle oder methodische Unterstützung für solche konkreteren Verarbeitungsprozesse verzichten, was naturgemäß weitere Verunsicherung mit sich bringt. Um das, was er tatsächlich tut, wenigstens im Groben mit den allgemeinen Richtlinien seiner Praxis im Einklang sehen zu können, mag er seine zusätzlichen, dadurch nicht gedeckten Analyse-Aktivitäten als relativ nebensächliche »Ausfüllungen« des allgemeinen Rahmens betrachten, ohne von da aus dessen beanspruchte Generalität anzuzweifeln. Im

Gegensatz hierzu wird er zugleich erfahren, daß er oft wichtige Aspekte und Möglichkeiten konkreter Fallarbeit verpaßt, wenn er solche »ungedeckten« Analysen vernachlässigt, was wiederum private, unsystematische subjektive Deutungsprozesse bei der Konstruktion, Modifikation und Realisierung seiner Pläne begünstigen muß, etc..

Das widersprüchliche Verhältnis zum vorgegebenen bzw. »verinnerlichten« Vorhersagbarkeits-Denken muß also nicht zu dessen Überschreitung führen. Diese Denkweise kann trotzdem in all ihrer Brüchigkeit beibehalten werden, was entsprechende Widersprüchlichkeiten der Praxis selbst nach sich ziehen muß. So mag der Therapeut die Vorhersagbarkeits-Forderung z.B. einerseits als streng genommen unrealisierbar erkennen, andererseits aber daraus für sich ein zugespitztes Bedürfnis nach Kontrolle über seine Praxis ableiten. Dabei mag er erfahren, daß seine Klienten diese Verhaltensweise auf der einen Seite als ein Anzeichen seiner professionellen Kompetenz, Effektivität und Verantwortlichkeit für die Lösung ihrer Probleme einschätzen und akzeptieren — aber auf der anderen Seite, genauso widersprüchlich, gegen seine Kontrollversuche mit verschiedenen Formen von Sich-mißverstanden-bzw. — unter-Druck-gesetzt-Fühlen, Widerstand, Abbruch usw. reagieren. Dies wiederum mag der Therapeut seinerseits als Enttäuschung des Klienten über die mangelhafte Kontrolle des Therapieprozesses durch den Therapeuten — also zugespitztes Bedürfnis nach Kontrolliertwerden durch diesen — deuten und von da aus darüber spekulieren, wie er die so motivierten Widerständigkeit durch zusätzliche Kontrolle beeinflussen und überwinden kann, womit sein Denken über die Klienten entsprechend modifiziert wird, usw.

Durch derartige Verwicklungen wird der Therapeut unausweichlich immer unmittelbarer in eine konflikthaltige Beziehung zum Klienten manövriert, wiederum ohne angemessene konzeptionelle und methodische Unterstützung bei der Bewältigung dieser Problematik. Vielmehr wird er aufgrund der geschilderten Brüche und Personalisierungstendenzen bei der Verarbeitung/Abwehr der Vorhersagbarkeitsforderung dazu tendieren, sich die wachsende Exponiertheit und Belastung der Beziehung zum Klienten als seinen Fehler anzulasten, da sie ja eine Bedrohung seiner Kontrolle über den Therapieprozeß darstellt. Daraus wiederum mag sich für ihn der Rückzug aus den geschilderten widersprüchlichen Involviertheiten in die Beziehung zum Klienten, also gerade der Verzicht auf deren Kontrolle, als probates therapeutisches Vorgehen legitimieren, etc.

Obwohl — wie dargelegt — das individuelle Denken des Therapeuten in Plänen und Vorhersagen die alltägliche Realität therapeutischer Prozesse und Denkaufgaben nicht angemessen widerspiegelt, und die geschilderten gedanklichen Beschränkungen und Widersprüche auf die praktische Notwendigkeit ihrer Überschreitung verweisen, spielt sie dennoch eine wichtige Rolle bei der Fremd- und Selbstbewertung therapeutischer Praxis. Aus dem Umstand, daß der Therapeut den Anspruch, Therapieprozesse und -resultate vorherzusagen zu

können, quasi wider besseres Wissen weiter beibehält bzw. beibehalten muß, ergibt sich, daß hier hinter den scheinbar bloß therapeutischen Notwendigkeiten, aus denen die Kontrollierbarkeitsforderung angeblich abgeleitet ist, andere reale Forderungen und Erfordernisse stehen, die in der genannten Denkweise nicht explizit enthalten sind: Sie ist eine gesellschaftlich vermittelte Denkweise, in welcher zur »Lösung«, d.h. Neutralisierung und Verschleierung von Konflikten zwischen individuellen Lebensansprüchen und gesellschaftlichen Beeinträchtigungen und Repressionen das »herrschende« Interesse an der Vorspiegelung einer professionellen Alleinverantwortung des Therapeuten für den Therapieprozeß und die Besserung der Befindlichkeit des Klienten durchschlägt. Daraus erklären sich die »offiziellen« Maßstäbe und Normen darüber, was es heißt, ein professioneller (therapeutischer) Experte zu sein, (vgl. Holzkamp, 1987; Schön 1983). Da sich nach der Erfüllung derartiger Maßstäbe und Normen bemißt, wieweit die therapeutische Arbeit offiziell als nützlich »honoriert« wird, kann der einzelne Therapeut die daraus an ihn abgeleiteten Anforderungen, wenn er seine Berufsfunktion erfüllen will, nicht einfach abschütteln. Im Gegenteil: Er erreicht zunächst nur aus der — mindestens vorgespiegelten — Realisierung dieser Anforderungen die allgemeine Anerkennung seiner Kompetenz und seines Nutzens. Wenn er damit brechen wollte, müßte er die Nützlichkeit seiner therapeutischen Arbeit auf andere Weise begründen können, was nur über einen generellen, durch gesellschaftliche Praxis vermittelten Umdenkprozeß erreichbar wäre. Faktisch findet sich der Therapeut also (bis auf weiteres) in dem Dilemma, daß er einerseits seine Arbeit »nach außen« auf verschiedene Weise als den »offiziellen« Anforderungen nach Vorhersag- und Kontrollierbarkeit genügend darstellen muß, um sich damit gegen »Einmischungen« in seine Praxis zu verteidigen, innerhalb derer er »heimlich« anders denkt und vorgeht. Andererseits aber muß er das »offizielle« Kontrolldenken, wie immer partiell und modifiziert, dennoch auch in seine unmittelbare fallbezogenen Praxis einbeziehen: Dies deswegen, weil er sich entsprechenden Erwartungen der Klienten (die die offizielle Lesart übernommen haben) gegenüber sieht, und weil er — eben angesichts der allgemeinen Forderungen an ihn — meint, ihre Probleme letztlich doch nicht lösen können, ohne daß er im üblichen Sinne die Verantwortung dafür übernimmt, bzw. daß der Prozeß der Fallarbeit außerhalb des offiziellen Rahmens zu riskant, belastend und langwierig werden könnte, womit gerade dadurch eine Einmischung von außen provoziert werden würde, etc.

Aus unserer bisherigen Analyse ergab sich, daß in der geschilderten Vorhersagbarkeits- und Kontrollforderung praktische Widersprüche des therapeutischen Handlungszusammenhangs als funktionale Widersprüche des Denkens widerspiegelt werden. Es ist somit auf einer bestimmten Ebene funktional, bei dieser Denkweise zu bleiben, obwohl die eigene Praxis damit nicht begriffen werden kann. Das Resultat ist ein gebrochenes therapeutisches Denken und Handeln, das — gerade, indem es dem Therapeuten ermöglicht, in seiner Berufs-

funktion recht und schlecht zu »überleben« — die Ausübung therapeutischer Praxis im Interesse der Betroffenen und die gesellschaftliche Klärung ihrer Besonderheit und Perspektiven beschränkt.

3. Das Denken »im« unmittelbaren Therapieprozeß

Dem geschilderten Umstand, daß therapeutische Handlungen und Ergebnisse nicht aus allgemeinen Theorien, Diagnosen und Plänen direkt abgeleitet und vorhergesagt werden können, tragen bestimmte neuere Denkweisen über Therapie in gewisser Weise Rechnung, in denen der Wechselbezug zwischen individuellem therapeutischem Denken und Handeln als Verlaufsmerkmal der Therapie berücksichtigt und verarbeitet werden soll. Therapeutische Konzepte, die solche Denkweisen kodifizieren und unterstützen, finden sich etwa in bestimmten Varianten der »kognitiven Therapie«, aber auch gewissen psychoanalytischen Ansätzen, in denen — im Zuge der »kognitiven Wende« der Psychologie — therapeutische Aktivitäten als komplexe »Heuristiken« zur Annäherung an eine therapeutische »Problemlösung« aufgefasst werden, etc.

Unter den Vorzeichen eines solchen Denkens läßt der Therapeut sich näher auf alltägliche Erscheinungen und Mikroprozesse seines Denkens und Handelns ein. Die Unvollständigkeit und Vorläufigkeit der fallbezogenen Deutungen, die sich als Erweiterungen und Vertiefungen der individuellen Erfahrungen des Therapeuten über die Probleme der Klienten und deren Veränderungen im Zeitraum der Therapie ergeben haben, treten damit im Denken als zentrale und letztlich unüberwindbare Rahmenbedingungen der Therapie hervor. Damit ist das therapeutische Denken nicht als einfacher Problemlösungsprozeß, sondern als eine sich verändernde Wechselwirkung zwischen Problembestimmung und -lösung, Analyse und Veränderung, gefasst.

Gleichwohl ist diese Denkweise grundsätzlich eine defensive Variante der oben analysierten. Sie bleibt denselben Ansprüchen individueller Kontrolle »bescheidener« und weniger nachdrücklich verpflichtet — bis hin zum tendentiellen Aufgeben begründeter Kriterien der Vorhersagbarkeit und Kontrolle des Therapieprozesses angesichts der unendlichen Vielfalt des möglichen Denkens und Meinens darüber. Sie kann folglich weder im selben Maße äußere Legitimation noch Entlastung vor den Mehrdeutigkeiten und Unsicherheiten unmittelbarer Praxis bringen. Sie »unterläuft« die geschilderten Widersprüche zwischen theoretischen Konzeptionen und praktischer Arbeit, indem sie quasi programmatisch vage und unsystematisch bleibt. Mit anderen Worten: Sie vermeidet die Schwierigkeiten der Systematisierung und theoretischen Durchdringung therapeutischer Erfahrungen, indem sie die Beschränkung eines bloß praxisgebundenen nicht theoretisierten Denkens als einzig möglichen bzw. adäquaten Umgang mit therapeutischen Prozessen betrachtet.

Die praktischen Beschränkungen und Widersprüchlichkeiten dieser Denkweise lassen sich als andere Erscheinungsform der gleichen grundsätzlichen Verkürzungen wie denen des oben diskutierten »Kontrolldenkens« explizieren: Als ein zu enger Problemhorizont bei der Klärung der Prämissen des eigenen Denkens. Sowohl der gesellschaftliche Handlungszusammenhang, innerhalb dessen das Therapeutensubjekt denkt, und damit die Erfassung der eigenen Subjektivität, wie auch die Eigenart des Gegenstandes seines Denkens sind dieser Denkweise äußerlich. Übrig bleibt ein Individuum, das nur aus sich heraus und für sich denken will und daher in Details befangen bleibt, die überhaupt nicht oder nur nach »zufälligen« Merkmalen auf der Erscheinungsebene geordnet und verallgemeinert werden können. Der Therapeut betreibt sein Denken hier quasi wie ein ewiges individuelles Probieren-Beobachten in bloß individueller Antizipation der Resultate. Er erreicht nicht die Ebene des Denkens über konkrete gesellschaftlich vermittelte Handlungskonstellationen und Bedeutungen, sondern verbleibt auf der Ebene des Denkens über individuelle Operationen mit Bezug auf einen unmittelbar vorhandenen Gegenstand und dessen »anschauliche« Charakteristika (vgl. Holzkamp 1983, Kap. 7.2). Ein so verstandenes bloß »operatives« Denken liegt auch den in diesem Kontext üblichen, in Metaphern des Handwerks gefaßten Vorstellungen über »therapeutische Technologie« zugrunde, gemäß welchen die therapeutische Aktivität als flexible »Reaktion« auf die jeweils auftretenden Probleme anhand von erprobten »Tricks« zu ihrer Bewältigung gefasst, daß Therapiegeschehen damit tendenziell auf das unmittelbar Anschauliche verkürzt ist.

Aber schon auf der Ebene des unmittelbaren Therapiegeschehens ist der Therapeut mit einem besonderen Gegenstand, nämlich mit einem, bzw. mehreren anderen handelnden und denkenden Subjekten, konfrontiert. Er ist nicht der einzige, der da denkt. Er muß und kann nicht alles »alleine« denken, und er muß und kann nicht alles, was hier geschieht, allein kontrollieren und allein dafür für verantwortlich zeichnen. Ein rein individuelles Konzept über Denkprozesse und Antizipationen von Handlungsvollzügen ist nicht nur wissenschaftlich unangemessen, sondern auch lebenspraktisch quasi eine Selbsttäuschung, durch welche der wirkliche, umfassende Handlungszusammenhang, innerhalb dessen die eigenen Handlungen lediglich ein Teilaspekt sind, qua »Realitätsverlust« ausgeblendet ist.

Daraus ergibt sich, daß — sofern das Denken lediglich als rein individuell begründete Aktivität des Therapeuten gesehen wird — die dabei verdrängte »Umwelt« immer wieder als Störfaktor darin einbrechen muß. Die Klienten und der Handlungszusammenhang erscheinen als »äußere« Faktoren, die zufällig auf das Denken des Therapeuten einwirken bzw. von ihm in dieses Denken hereingeholt werden müssen, wobei er das, was sich daraus ergeben wird, weder vorhersagen noch kontrollieren kann: So mag aufgrund solcher »Einbrüche« von ihm gefordert sein, daß er sich andere Denkaufgaben stellt, seine bisherigen

Deutungen aufgibt oder modifiziert, usw., wobei er sich alldem wie einem Schicksal ausgeliefert sieht. Dergestalt verliert er immer wieder die innere Ausrichtung seines Denkens, wenn er es nicht schon aufgegeben hat, eine solche Ausrichtung überhaupt anzustreben. Er verbleibt innerhalb des permanent unvollständigen, inkonsistenten, unbegrenzt variablen Alltagsdenkens, womit sich seine Probleme als Therapeut, deren Bewältigung gerade die Überschreitung der alltäglichen Evidenzen erfordern würde, keineswegs dauerhaft lösen lassen, sondern eher immer mehr zuspitzen, was dann wiederum irgendwelche weiteren vorläufigen »Taktiken«, um damit fertig zu werden, herausfordern mag, etc.

Allgemein gesehen wird in dieser Denkweise ein Standpunkt außerhalb und oberhalb des Klienten eingenommen, wobei die damit vollzogene Individualisierung des Handlungszusammenhangs dadurch zu kompensieren versucht wird, daß der Therapeut alles, was hier geschieht bzw. geschehen kann, selbst durchdenken und in der Form individueller Umweltkontrolle »in den Griff kriegen« will. Die damit präformierte Gebrochenheit und Perspektivlosigkeit des therapeutischen Denkens spiegelt die systematische Ausblendung der Denk- und Handlungszusammenhänge des Klienten in Beziehung zu den eigenen des Therapeuten. So bleiben die Denk- und Handlungsbeiträge des Klienten nur als »Material« des »problemlösenden« Denkens und Handelns des Therapeuten übrig — der schon deswegen keine weiterreichenden Zusammenhänge darin entdecken kann, weil er diese durch die beschriebene Denkweise gar nicht kognitiv »zuzulassen« vermag.

4. Das Denken »in« der Interaktion

Den beiden bisher diskutierten Denkweisen ist gemeinsam, daß sie therapeutisches Denken in der Praxis als das Denken des Therapeuten über seinen Klienten auffassen. Beide Parteien kommen zwar in gewisser Weise darin vor, aber der Standpunkt, von dem aus gedacht wird, bleibt dem Denken genauso äußerlich wie der Standpunkt dessen, über den dabei gedacht wird. Weder das Denken des Therapeuten noch das Denken des Klienten werden in ihrer Standortgebundenheit thematisiert. Keiner tritt in erster Person mit eigener Perspektive hervor (s. Dreier, 1987c). Da der Standpunkt des Therapeuten dabei faktisch den Prozess beherrscht, sich darin quasi blind durchsetzt, haben wir es mit der Klientensicht lediglich als Konstruktion des Therapeuten zu tun. Der Klient erscheint der Rationalität seines Therapeuten ausgeliefert, der schon immer »besser weiß«, mindestens aber schließlich besser wissen wird, was bestimmte Probleme, die dem Klienten in seinem Lebens- und Bedeutungszusammenhang aufscheinen, »eigentlich« zu bedeuten haben.

Die damit nochmals herausgehobenen spezifischen Beschränkungen des therapeutischen Denkens stehen in offensichtlichem Widerspruch zur Forderung nach »Klientenzentriertheit«, die in bestimmten therapeutischen Ansätzen

erhoben wird. Sofern dies nicht expliziert und bewußt gemacht wird, bleibt die »Therapeuten-Zentriertheit« dennoch, mehr oder weniger verschleiert, das bestimmende Moment der Therapie. Wenn jedoch, wie in manchen neueren Therapiekonzepten, der darin liegende Widerspruch deutlicher erfasst wird, so resultiert daraus — quasi in Negation der bisherigen Verabsolutierung der Therapeutensicht — eine entwickeltere Denkweise über Therapie, nämlich deren Verständnis als »Interaktion« zwischen Therapeut und Klient auf der Grundlage intersubjektiver Beziehungen. Diese Denkweise überschreitet zwar in gewisser Hinsicht das unmittelbare »Alltagsdenken«, wird aber, sofern die bloß »interaktive« Denkfigur nicht ihrerseits überschritten wird, dennoch von den unmittelbaren Denkweisen, in welchen der Therapeut unreflektiert »personalisierend« seine eigenen Sichtweisen und Kontrollinteressen verabsolutiert — wenn auch quasi auf höherer Ebene — wieder eingeholt. — Die im interaktiven Denken liegenden neuen therapeutischen Möglichkeiten und die Gründe für die dennoch darin liegende Gefahr des Zurückgeworfenwerdens auf die Therapeuten-Sicht sollen im folgenden schrittweise verdeutlicht werden.

Will der Therapeut dem Denken und Handeln der Klienten in »interaktiver« Sichtweise Raum geben und dieses für das Fortschreiten des Therapieprozesses nutzbar machen, muß er sich in Richtung gemeinsamer Verantwortung und Verfügung darüber bewegen. Er muß die beteiligten Parteien und deren Beziehungen zueinander berücksichtigen und so die therapeutische Praxis als einen intersubjektiven Handlungszusammenhang und -verlauf und therapeutisches Denken als einen intersubjektiven Verarbeitungsprozeß entwickeln. Die einzelnen Handlungen und Ziele, Denkaufgaben und -prozesse werden auf diese Weise in überindividuellen, intersubjektiven Interaktionen bestimmt und vollzogen. Das dafür relevante Wissen, die Möglichkeiten, Aufgaben und die Bedeutung verschiedener Beiträge sind mithin in der Therapie intersubjektiv verteilt und miteinander in Beziehung gesetzt (vgl. Mehan, Hertweck & Meihls, 1986). Keiner erfaßt und tut alles — nicht einmal der Therapeut.

In einer solchen interaktiven Denkweise ist begriffen, daß es immer mindestens zwei Perspektiven auf den Fall, dessen Veränderung, sowie die Beziehungen, die Handlungen und die Person des Therapeuten gibt (vgl. Dreier, 1987b). Eine reflexive Unterscheidung und Verschränkung der vorhandenen Perspektiven ist für die gemeinsame Verständigung und Verfügung über den Prozeß nötig (vgl. Holzkamp, 1983, 238-9). Erst wenn dies realisiert wird, und der Therapeut sich als eines der Subjekte in einem intersubjektiven Zusammenhang erfaßt, erscheinen die Beteiligten in erster Person. Damit wird deutlich, daß der Therapeut die Art und Weise, wie ihm sein Denken und Handeln unmittelbar erscheint, nicht lediglich aus seiner »Innensicht«, sondern nur aus der Berücksichtigung seiner Stellung im Interaktionsprozeß der Therapie und aus der Weise, wie er sich dazu verhält, durchdringen kann. Er muß sich also denkend über seine unmittelbare Sicht hinaussetzen, sie aus dem Zusammenhang reflektieren

und — wo nötig — auf ihre problematische Funktionalität hin hinterfragen. Damit verdeutlicht sich als eine wesentliche Aufgabe für die Beteiligten an der Interaktion, ihre Möglichkeiten, Aufgaben, Probleme und Konflikte voneinander zu trennen und ihre gegenseitigen Perspektiven, Beziehungen und Widersprüche zu bestimmen. Erst auf dieser Grundlage kann der Therapeut seine besondere Position und die damit gegebenen Möglichkeiten, Aufgaben und Widersprüche von denen der anderen unterscheiden und bewußt ergreifen.

Der Therapeut muß also bei der Realisierung der »interaktiven« Denkweise lernen, anders zu denken und handeln als in den individualisierten Formen. Er muß kooperativ denken und handeln, damit die Klienten ihr Bewußtsein über ihre Probleme entwickeln und er von da aus seine Auffassung über den Fall und seine Möglichkeiten und Aufgaben entfalten kann. Seine Handlungsmöglichkeiten und Denkaufgaben gehen als Aspekte in diese Veränderungsprozesse ein und erweitern sich mit der Klärung und Entfaltung dieser Beziehung. Die Bestimmung und Realisierung seiner Aufgaben hängen von den dabei vom Therapeuten erfahrenen Möglichkeiten ab. Seine Wahl konkreter Mittel und Verfahren ist nur aus diesem Zusammenhang begründbar, diese erhalten nur daraus eine jeweils bestimmte Bedeutung als Orientierungen für das therapeutische Handeln. Sein individuelles Probieren und Beobachten sowie seine Wahl bestimmter Operationen werden also nicht nur aus seinem individuellen Handeln, sondern aus dem geschilderten Interaktionszusammenhang strukturiert und begründet, wobei stets zu berücksichtigen ist, daß nicht nur der Therapeut Pläne mit den Klienten, sondern auch diese Pläne mit ihm, dem Therapeuten, haben und demnach, wenn die Therapie voranschreiten soll, nicht nur eine Sichtweise durchgesetzt werden darf, sondern die genannten reziproken Pläne offengelegt und zunehmend miteinander koordiniert werden müssen.

Dies bedeutet aber, daß der Therapeut für die gedankliche Durcharbeitung des »Falles« Verbündete gewinnen kann bzw. muß: Er braucht die Gedanken der Anderen. So können die meisten Denkaufgaben auf verschiedene Weise unmittelbar von mehreren Beteiligten zusammen vollzogen und, z.B. durch Kombination von Teileinsichten, -informationen und -bewertungen, von Fragen und Selbstbefragungen, usw., gelöst werden. Diejenigen Denkaufgaben, deren Bearbeitung und Lösung dennoch aufgrund seiner Funktion dem Therapeuten überlassen bleibt, müssen aus diesem Zusammenhang begründet und wieder darin eingebracht, geprüft und bestätigt werden. Der Therapeut braucht zudem den Widerspruch der anderen gegen seine Auffassungen, um Fehlauflösungen zu korrigieren und wichtige Erfahrungen über die subjektiv-intersubjektiven Widerspruchsformen zu gewinnen, deren Verarbeitung wesentliche Aufgabe von Therapie ist. Es bleibt seine zentrale Denkaufgabe, die teilweise sich widersprechenden Erfahrungen der Beteiligten über die inneren Zusammenhänge der vorhandenen Probleme zusammenzutragen, zu hinterfragen und zu verbinden, in Gestalt bestimmter Hypothesen darüber, welche Bedingungen diese Probleme

aufrechterhalten bzw. für deren Überwindung nötig sind. Dies darf jedoch nicht dahingehend mißverstanden werden, daß der Therapeut nun doch wieder alles alleine durchdenkt und alle Fäden in der Hand behält. Es geht vielmehr darum, daß die Klienten ihre Auffassungen über die inneren Zusammenhänge ihrer Probleme entwickeln, daß sie den konkreten Nutzen der gemeinsam erreichten Einsichten bewerten und entsprechende Veränderungen ihres Lebens realisieren. Die besonderen Denkaufgaben des Therapeuten sind dadurch charakterisiert, daß er zur Unterstützung und Ausrichtung dieser Bewegung und zur Regulation der darin sich vollziehenden intersubjektiven Prozesse in solch einer Weise beiträgt, daß die Klienten diese Zusammenhänge und die daraus zu begründen nächsten Schritte und Ziele schärfer als bisher erkennen, und dabei ihre Fähigkeiten, mit anderen zusammen, aber ohne den Therapeuten, solche Probleme zu analysieren und zu verändern, entwickeln können. Durch die Entfaltung des therapeutischen Verarbeitungsprozesses in Richtung auf gemeinsame Verfügung der Beteiligten darüber, als Alternative zur individuellen »Kontrolle« des Therapeuten, hebt damit die inneren Zusammenhänge zwischen der intersubjektiven und subjektiven, der sozialen und psychischen Ebene hervor. Dies geschieht nicht nur, weil der Therapeut seine Gedanken nicht für sich behält, sondern weil gerade diese Zusammenhänge zentraler Gegenstand der Analyse werden.

Aus den damit umrissenen neuen Möglichkeiten der »interaktiven« Denkweise über Therapie ergeben sich nun auch die Gründe, warum diese Denkweise, wenn sie nicht ihrerseits überschritten wird, häufig kaum realisierbar ist und deswegen oft quasi wieder »zurückgenommen« wird. Vordergründig ist es die weit über die anderen Konzepte hinausgehende analytische Komplexität, durch welche die geschilderten interaktiven Verarbeitungsformen oft nicht voll realisiert, sondern im Gegenteil umgangen werden. Mit genauerem Hinsehen zeigt sich jedoch, daß man es dabei mit einer »Komplexität« besonderer Art zu tun hat: Beim Versuch, die Intersubjektivität in der Therapie zu realisieren, entdeckt der Therapeut oft ziemlich bald, daß seine Auffassungen und die seiner Klienten über die anstehenden Probleme und deren Überwindungsmöglichkeiten und -perspektiven einfach nicht auf einen Nenner zu bringen sind. Dabei verdeutlicht sich meist, daß der Streit um die Deutungen, der auch die Abgrenzung und Auswertung der Aufgaben, Handlungen und Operationen des Therapeuten umfaßt, zentral mit denjenigen Konflikten zusammenhängt, aufgrund derer die Klienten in die Therapie gegangen sind oder geschickt wurden (vgl. Dreier, 1987b). Diese Konflikte offen auszutragen, beinhaltet für den Therapeuten wie den Klienten subjektive Belastungen und Risiken, die im bloß interaktiven Rahmen häufig alle Beteiligten überfordern: Die Konflikte sind also einerseits wesentliche Erkenntnischance und Verarbeitungsaufgabe von Therapie, andererseits wesentlicher Grund für ihre »intersubjektive« Permanenz und Unlösbarkeit. Hier deutet sich schon an, daß für eine wirkliche Verarbeitung der

Konflikte ein Denken erforderlich wäre, das über die lediglich interaktiven Prozesse hinaus die objektiven Prämissen widersprüchlicher Interessen, Gründe und Befindlichkeiten bei und unter den Beteiligten einbezieht.

Weicht der Therapeut — aufgrund der Ausrichtung seines Denkens und Handelns innerhalb der Grenzen unmittelbarer Interaktion — einer offenen Verarbeitung der genannten Konflikte aus, so deswegen, weil er dergestalt nicht über die entscheidenden Voraussetzungen zur Überwindung der aufgetretenen Widersprüche verfügt. Will er die vorliegenden Probleme trotzdem beeinflussen, muß er kompensierend dafür eine wiederum eine individualisierte Kontrolle über die Interaktion anstreben. Damit stellen sich die früher analysierten Denk- und Handlungsweisen wieder ein, oder andere, die ihnen ähnlich sind, sich bloß auf den »sozialen« Gegenstand der Interaktion und Kommunikation beziehen. Der Therapeut betrachtet somit die Interaktion und Kommunikation als Mittel der Beeinflussung des Therapieprozesses. Er versucht mit interaktiv-kommunikativen Mitteln eine instrumentalisierte Kontrolle darüber zu realisieren. Dabei kommen ihm heute in verschiedenen Varianten angebotene »kommunikations-« bzw. »systemtheoretische« Konzepte der Einzel- bzw. Gruppen/Familietherapie entgegen. Diese fixieren hauptsächlich formale Merkmale des unmittelbaren Aufeinanderbezogenenseins und der unmittelbaren Beeinflussung in der Interaktion, klammern aber die konkrete Bedeutung dessen, was in der Interaktion abläuft, für die Teilnehmer, damit auch die Besonderheit therapeutischer Prozesse im Vergleich zu anderen interaktiven Begegnungen, quasi programmatisch aus.

Mit der Anwendung bzw. Übernahme solcher Vorstellungen bzw. Konzepte hält sich der Therapeut von der Einsicht fern, daß sein Denken von den Widersprüchen des Falles und seines Handlungszusammenhangs mit dem Klienten geprägt ist. Er steht sich hinsichtlich der Erkenntnis der sachlich notwendigen Aufgaben und Korrekturen seines Denkens selbst im Wege. Die oben geschilderte Verwicklung von mehreren Standpunkten des Denkens kann deswegen nicht mit seiner Hilfe Gegenstand gemeinsamer Klärungsbemühungen werden. Die Beziehungen zwischen den Beteiligten verkommen so zu einer Ansammlung verschiedener, unverbundener Beeinflussungsversuche, mit denen jeder »heimlich« seine Vorstellungen den anderen aufdrücken will, und durch welche die Interaktion quasi zu einer bloß zufälligen Resultante nebeneinander herlaufender Intentionen wird. — Die geschilderte notwendige Unterscheidung und das In-Beziehung-Setzen verschiedener Standpunkte, Perspektiven und Interessen, bezogen auf den Fall, wird durch derartige »interaktiv«-kontrollierende Verhaltensweisen des Therapeuten verkompliziert und verwirrt: Da er nicht zur offenen Klärung der Widersprüche beitragen kann, muß er sie im Kopf behalten und muß sie heimlich beim Ausdenken seiner Beeinflussungsstrategien berücksichtigen. Das In- und Durcheinander des geschilderten zufälligen Interaktionsgeflechtes muß in seinem Denken vertreten sein, aber es wird auch dadurch

hervorgerufen und geprägt. — Im Zuge solcher »interaktiver« Therapiestrategien bezieht sich das Denken des Therapeuten natürlich zunächst auf die Klienten und die Widersprüche in bzw. zwischen ihnen, zugleich aber auch auf sich selbst als Subjekt, indem er seine Möglichkeiten, unter diesen Bedingungen die Klienten zu beeinflussen, zu klären versuchen muß. Mit dem Bestreben nach Kontrolle der Klienten muß also eine denkende Selbstkontrolle des Therapeuten einhergehen. Er muß sich als Mittel der Beeinflussung kontrollieren. Dies kann ihm nur dann gelingen, wenn er sich als Subjekt von einem äußeren Standpunkt, dem des bzw. der Klienten, betrachtet: Er muß ja erfassen, wie seine Verhaltensweisen den Klienten erscheinen mögen, weil dies wiederum ihre Reaktionen darauf bedingt, die er vorhersagend kontrollieren will. Zudem muß er verhindern können, daß es den Klienten gelingt, hinter seine Beeinflussungsstrategien zu kommen, da nur so deren Erfolg garantiert erscheint, und dabei gleichzeitig gegenüber den sich widersprechenden Interessen der Klienten so entgegenkommend erscheinen, daß diese sich nicht zur Wehr setzen, sondern ihm erlauben, seinerseits hinter deren — auf einander und auf den Therapeuten bezogen — heimliche Intentionen zu kommen. Dabei muß er, um in diesem Kontext »erfolgreich« zu sein, seine Beeinflussungsversuche permanent den aktuellen widersprüchlichen Befindlichkeiten der Klienten anpassen. Gleichzeitig darf er nicht von dem selbstgestifteten Gewirr von wechselseitigen Machenschaften aufgesogen werden und darin verloren gehen: Vielmehr muß er sich trotz allem als Zentrum der Kräfteverhältnisse erfassen und behaupten können.

Aus diesen letzten Explikationen verdeutlicht sich, daß im Rahmen einer so gefassten »interaktiven« Therapievorstellung der Therapeut permanent sich selbst gegenüber mißtrauisch sein und seine jeweiligen Verhaltensweisen und Beeinflussungsversuche in ihrer angezielten Wirkung auf die Klienten zu hinterfragen bereit sein muß. Dieses perspektivenverwickelnde »Selbstmonitoring«, aus dem Verdacht des unvermerkten Eingefangenseins in die Widersprüche, die man zu Kontrollzwecken selbst zugelassen oder hervorgerufen hat, kann vergegenständlichte Formen annehmen (z.B. Videoaufnahmen) oder zu einer selbstständigen »Monitorfunktion« des Therapeuten durch andere Therapeuten in der Supervision oder hinter Einwegscheiben und über Mikrophone führen. Der Verdacht gegen die eigenen Verhaltensweisen kann auch durch Einfühlung als angestrebte illusorische Negation des eigenen Standpunkts und alleinige Setzung der Klientenperspektive kompensiert und geleugnet werden.

Schließlich werden die unterschiedlichen Verwicklungen von Standpunkten und Interessen oft durch die therapeutische Hilfsideologie verschleiert, der zufolge der Therapeut sowieso alles, was er denkt und tut, aus dem von ihm konstruierten Standpunkt und entsprechenden Bedürfnissen des Klienten begründet. Als Ergebnis der geschilderten Verwicklungen sind die unterschiedlichen Interessen, Standpunkte und Perspektiven im Denken des Therapeuten gründlich durcheinandergebracht und von seiner eigenen Situation geprägt.

Aus diesen Überlegungen geht hervor, daß das Denken »innerhalb« der therapeutischen Interaktion, obwohl in ihm die therapeutenzentrierten Denkweisen in Richtung auf die Einbeziehung der Subjektivität des Klienten überschritten scheinen — sofern die Interaktion nicht selbst auf die umfassenderen Zusammenhänge, in denen sie steht, hin transzendiert wird — letztlich in unmittelbarkeitsverhafteten »deutenden« Denkformen (vgl. Holzkamp 1983, Kap. 7.5) befangen bleibt: Da hier die Interpretationen des Therapieverlaufs in kurzschlüssiger Weise lediglich unmittelbar interpersonale Beziehungen und persönliche Eigenschaften der Beteiligten berücksichtigen und in »stimmige« Deutungsmuster zu fassen versuchen, müssen sie — da wesentliche reale Zusammenhänge und Einflüsse damit ausgeklammert sind — notwendig brüchig, mehrdeutig und unentscheidbar bleiben. Dies wiederum hat die geschilderte Konsequenz, daß der Therapeut mit seinen Deutungen »vorsichtig« umgehen, sie teilweise für sich behalten, »taktisch« einsetzen muß, um angesichts derartiger faktischer Unsicherheiten nicht die Kontrolle über den Therapieprozeß zu verlieren. Damit strukturiert der Therapeut aber den Therapieverlauf — aus »defensiven« Gründen — letztlich doch wieder von seiner Sichtweise und den darin involvierten Interessen der Situationsbewältigung aus, d.h. der »therapeutenzentrierte« Standpunkt hat ihn trotz seiner »interaktiven« Herangehensweise wieder eingeholt.

Da also die Ursachenzusammenhänge der Klientenprobleme und die tatsächliche Bedeutung dessen, was in der Interaktion vor sich geht, nicht alleine durch Berücksichtigung der Interaktion begriffen werden können, kann der Therapeut auch allein auf dieser Grundlage nicht entscheiden, welche Verfahren in der Therapie effektiv sein werden, bzw. worin eine solche Effektivität genau gesehen bestehen könnte. Die Geheimnisse des Falles und seiner effektiven Therapie in irgendwelchen unmittelbaren Details zu suchen, ist ein Irrweg des Denkens. Der Versuch, Gegenstand und Aufgaben therapeutischen Denkens auf derart verkürzte Erscheinungen zu fixieren, führt — auch im »interaktiven« Kontext — über die geschilderten brüchigen Vorhersagen und Kontrollen nicht hinaus. Wird versucht, die Brüche durch Intensivierung gleichartiger Mittel zu reparieren, werden die unbegriffenen Verwicklungen und Widersprüche sich zuspitzen, bis eine der Parteien aufgibt und sich der anderen unterwirft. Es gilt im Gegenteil, das, was in der Interaktion, im Gespräch, vorgeht, als Vermitteltes zu erschließen. Die Besonderheit des therapeutischen Gesprächs als Mittel besteht eben darin, daß es ein Medium ist, worin umfassendere Zusammenhänge vermittelt erscheinen und sich geltend machen, und worin diese Zusammenhänge reflexiv verarbeitet und so die Verfügung der Beteiligten darüber erhöht werden kann.

5. Das Denken über den Handlungszusammenhang des Klienten

Damit ist nun die Richtung benannt, in der sich therapeutisches Denken zur Überwindung alltäglicher Kurzschlüssigkeiten und »deutender« Unmittelbarkeitsverhaftetheit bewegen muß. Auf diese Weise verdeutlichen sich aber — quasi auf einer »höheren Ebene« — erneut die Schwierigkeiten, die dem beim augenblicklichen Wissensstand entgegenstehen:

Um die Probleme und Lösungsmöglichkeiten seines Klienten zu durchdenken, muß der Therapeut — dies ergibt sich aus unseren letzten Überlegungen — über die Grenzen seiner unmittelbaren therapeutischen Beziehung zu ihm hinausdenken. Er muß die Bedeutung des alltäglichen extratherapeutischen Handlungszusammenhangs für die Klientenprobleme und deren Überwindungsmöglichkeiten erfassen. Damit überschreitet er das in der Therapie unmittelbar Vorhandene und Wahrnehmbare und entfaltet die spezifische Potentialität menschlichen Denkens durch Vergegenwärtigung umfassender Wirkungszusammenhänge. Er stützt sich auf seine bzw. therapeutisch tradierte Erfahrungen über widersprüchliche Handlungszusammenhänge, darin entstehende subjektive Problematiken, die Art und Weise, wie diese in der unmittelbaren therapeutischen Beziehung erscheinen mögen und die Funktion von Therapie bei ihrer Verarbeitung.

Die Inhalte therapeutischer Gespräche bilden stets in irgendeiner Weise derartige Zusammenhänge (in denen sie ja real stehen) ab, aber ihr Durchdenken verläuft — selbst da, wo die Notwendigkeit einer solchen Reflexion erkannt ist — meistens unsystematisch; dies deswegen, weil es gegenwärtig keine voll ausgearbeiteten Konzepte darüber gibt. Es ist in der Tat überraschend, daß in der Therapietheorie bzw. -forschung so wenig über die Zusammenhänge zwischen Erscheinungen in der Therapie und den problematischen Handlungszusammenhängen der Klienten konzeptualisiert ist: Wird doch immer wieder hervorgehoben, daß Therapie aus einem Interesse an den Lebensmöglichkeiten und dem Wohlbefinden der Klienten praktiziert wird und gerechtfertigt ist. Der individuelle Therapeut muß mithin diese Zusammenhänge relativ zufällig und vereinzelt durchdenken. Dies verunsichert sein Denken über seine Handlungsmöglichkeiten und kann desorientierende Konsequenzen für Denken wie Handeln haben. Die Gefahr falscher, kurzgeschlossener Deutungen ist selbst auf dieser Ebene noch groß. Dabei ist die Erforschung derartiger Zusammenhänge zusätzlich durch methodologische Befangenheiten der Mainstream-Psychologie behindert: Von da aus wird typischerweise nur die Wirkung der Therapie auf das Alltagsleben oder die Wirkung des Alltagslebens auf die Therapie analysiert, und zwar meistens in Gestalt isolierter Einzelvariablen. Die konkreten Zusammenhänge als solche bleiben also atomisiert und unbestimmt. Ein umfassendes begreifendes Denken über den Zusammenhang zwischen Therapie und alltäglicher Handlungszusammenhang setzt also auch ein umfassenderes methodologisches Umdenken voraus.

Wenn man mindestens vorläufig den Ansatz und die Entwicklungsrichtung der hier erforderten »begriffenden« Denkweise des Therapeuten andeuten will, so hat man sich zu vergegenwärtigen, daß die unmittelbare Beziehung mit dem Klienten, ergänzt durch zusätzliche Informationen von anderen Personen, Unterlagen usw., nur der Ausgangspunkt der Analyse sein kann: Das therapeutische Ziel realisiert sich in der darüber hinausgehenden Bestimmung des vorhandenen Problems und seiner Veränderungsmöglichkeiten im realen Lebenszusammenhang. Das Problem ist ja durch diesen außertherapeutischen Zusammenhang charakterisiert und muß aus diesem Kontext begriffen werden, sonst wird es mißverstanden. Traditionelle Krankheitsbegriffe und ähnliche Denkformen leiten in dieser Hinsicht die Analyse auf verkürzende Irrwege. Denn die Erfahrungen, die hinter konkreten Konfliktformen des Klienten liegen, sind sozial organisiert: Sie sind in und über subjektive Bedeutungen bestimmter Interaktionen in bestimmten widersprüchlichen gesellschaftlichen Zusammenhängen gemacht. Sie beziehen sich auf die Beschränkung seiner Handlungsmöglichkeiten durch gesellschaftliche Interessenwidersprüche und Konfliktformen. Es gilt, sein im Problem, das ihn in die Therapie gebracht hat, impliziertes Verhalten zu solchen objektiven Widersprüchlichkeiten, die darin liegenden »Prämissen« für die subjektive Begründetheit seiner »problematischen« Handlungen und Befindlichkeiten zu begreifen, also die Erscheinungsformen seiner Schwierigkeiten in ihrer so verstandenen »Vermitteltheit« zu durchdringen. Dies schließt ein die gemeinsame Klärung der Wechselbezüge zwischen der problematischen Bedeutung bestimmter Verhaltensweisen anderer Menschen für den Klienten und seinen problematischen Verhaltensweisen diesen gegenüber, etc.

In dem Maße wie mehrere Individuen, die miteinander in irgendeinem lebenspraktischen Zusammenhang stehen, auf verschiedene Weise direkt in die Therapie einbezogen werden bzw. Kontakt zu ihnen aufgenommen wird, kann der Handlungszusammenhang des Klienten direkt umfassender analysiert werden. Die Konflikte zwischen ihnen, ihre unterschiedlichen Einschätzungen, Perspektiven und Verhaltensweisen den vorhandenen Problemen gegenüber können als Anleitung der Analyse dienen, indem sie auf die entsprechenden Positions-, Bedingungs-, Möglichkeits-, Interessen-, Begründungsunterschiede usw. und die daraus entspringenden Besonderheiten ihrer interpersonalen Bezüge durchdrungen werden.

Da die Analyse der Erfahrungen des Therapeuten von der therapeutischen Beziehung ausgeht, kann sie nur gelingen, wenn dabei der Stellenwert der Therapie im Lebenszusammenhang des Klienten mitanalysiert wird. Es gilt, ihre möglichen Funktionen und ihre Bedeutung für ihn zu erfassen. Ähnlich gilt es die Funktions- und Bedeutungsunterschiede der Therapie für die einzelnen Beteiligten auf der oben skizzierten Grundlage zu berücksichtigen und aufeinander zu beziehen. Dies betrifft nicht nur die objektiv mögliche Funktion und Bedeutung der Therapie, sondern darüber hinaus ihre besondere subjektive Bedeutung,

die in einem bestimmten Ergreifen darin erfahrener Möglichkeiten unmittelbar zum Ausdruck kommt. Dabei ist u.a. zu klären, auf welche Weise die verschiedenen Betroffenen die Therapie für ihre Zwecke, d.h. Durchsetzung/Rechtfertigung ihrer überkommenen problematischen Handlungs- bzw. Sichtweisen, zu funktionalisieren und zu instrumentalisieren versuchen: Die Therapie stellt eine besondere Bedingung für sie dar, die besondere Verhaltensweisen als Versuche ihrer aktiven Verarbeitung bzw. Funktionalisierung begründet. Ihre Verhalten in der Therapie kann also nicht einfach etwa als »Übertragung« von außertherapeutischem Krankheitsverhalten in die Therapie und auf den Therapeuten begriffen werden. Für den Therapeuten folgt daraus, daß er den Gesamtzusammenhang der Klientenprobleme aus der Reflexion über die Besonderheit seines Zugangs dazu rekonstruieren muß. Er muß die Versuche des/der Klienten, ihn für ihre unmittelbaren Zwecke »einzuspannen«, selbst wieder aus der kooperativen Reflexion seiner besonderen Aufgaben und Möglichkeiten in der Therapie als solche in ihrer Beschränktheit und den damit verbundenen Fehlorientierungen kenntlich machen können: Seine besondere unmittelbare Involviertheit in den Therapieprozeß und dadurch bedingte Perspektive auf den übergreifenden Handlungszusammenhang des Klienten ist seine besondere Erkenntnischance: Er kann so die Vermitteltheit der Probleme aller Beteiligten (auch der eigenen des Therapeuten) aus solchen objektiven Zusammenhängen (in ihrer je individuellen Positions- und Lagebestimmtheit etc.) in kooperativer Entwicklung des Therapieprozesses herausarbeiten. Welche Inhalte und Formen therapeutischer Tätigkeit zur Verarbeitung solch vermittelter Zusammenhänge geeignet sind, kann auf dieser Grundlage entschieden werden. Ihre konkrete Wahl läßt sich derart begründen.

Die Ergebnisse von Therapie — die, wie dargestellt, üblicherweise bestenfalls an unmittelbaren Erscheinungen therapeutischer Interaktion bzw. Eigenschaften der Klienten deutend festgemacht werden — lassen sich also nur als Ursachen von anderswo zu realisierenden Wirkungen im gesellschaftlichen Handlungszusammenhang der Klienten begreifen, die sich in ihren subjektiven Verhaltensweisen, Befindlichkeiten usw. außerhalb wie innerhalb der Therapie widerspiegeln. Wenn man sie losgelöst davon bewertet, wird ihre reale Bedeutung mystifiziert, ungreifbar, überhöht. Tatsächlich ist die Therapie lediglich ein unselbständiger Aspekt von Wirkungszusammenhängen, innerhalb derer das Meiste draußen, dazwischen, davor und danach geschieht, sodaß dem Therapeuten nichts anderes übrig bleibt, als seine Funktion darin zu reflektieren und zu nutzen. M.a.W.: Die Bestimmung der Bedeutung, der Möglichkeiten, Formen, Mittel und Verfahren der Therapie muß ihr vermitteltes Verhältnis zu den Handlungszusammenhängen der Klienten zur Grundlage haben.

Von da aus lassen sich die realen unmittelbaren Spielräume therapeutischer Interaktion bestimmen. Solche Spielräume erwachsen lediglich aus der reflexiven Verarbeitung des jeweiligen Klientenproblems aus dem übergreifenden

Handlungszusammenhang und der dadurch ermöglichten Rückwirkung auf diesen durch das Gespräch als Medium. Welche Zugangsweise dazu auch immer realisiert wird, das therapeutische Gespräch als besonderer Teil eines umfassenden gesellschaftlichen Problemzusammenhangs bleibt dergestalt hinsichtlich der damit erreichbaren Erfahrungs- und Einflußmöglichkeiten auf spezifische Weise beschränkt. Im Rahmen dieser Beschränkungen behindert bzw. ermöglicht die Verwendung bestimmter Formen und Verfahren in der therapeutischen Interaktion die genannten Erkenntnis- und Wirkungsmöglichkeiten (s. Dreier, 1987b). Dabei muß die Wahrnehmung der therapeutischen Geschehnisse aus den skizzierten umfassenderen Denkkzusammenhängen strukturiert werden, wodurch Denken und Beobachtung permanent aufeinander bezogen sind.

Ein wesentlicher Aspekt solcher Denk- und Wahrnehmungsaufgaben, bezogen auf die unmittelbaren Geschehnisse im Therapieprozeß, besteht in der Verarbeitung der sich verändernden Funktion bzw. des sich ändernden »Gebrauchswerts« der Therapie für bzw. durch die Klienten und die sich daraus ergebenden veränderten Handlungsmöglichkeiten des Therapeuten in der Interaktion. Es ist eine Denkaufgabe des Therapeuten, die Erweiterung des Gebrauchs, den der Klient von der Therapie macht, voranzutreiben und damit seine Möglichkeiten wie die Funktion der Therapie im Interesse der Klienten zu erweitern.

6. Das Denken über den beruflichen Handlungszusammenhang

Eine Erweiterung des Denkens über Therapie in den Handlungszusammenhang des Klienten hinein erschließt jedoch nur die eine Seite der realen gesellschaftlichen Vermitteltheit therapeutischen Handelns. Ein angemessenes Verständnis des therapeutischen Prozesses erfordert darüber hinaus eine entsprechende Analyse über den beruflichen Handlungszusammenhang des Therapeuten und dessen besondere, mögliche Beziehungen und Widersprüche zum Lebenszusammenhang der Klienten — gleichviel, ob der Therapeut in privater Einzelpraxis, in verschiedenen Formen ambulanter oder stationärer Einrichtungen, in der Gemeinde, auf der Straße, in Wohnheimen oder sonstwo arbeitet (vgl. Dreier, 1987c). Sein Denken muß ein funktionaler Aspekt seiner subjektiven Handlungsfähigkeit in diesem Zusammenhang sein. Erst dann kann er seine beruflichen Handlungsmöglichkeiten bestimmen und seine berufliche Praxis systematischer erfassen, d.h. theoretisieren. In der Praxis reicht es also nicht, wenn der Therapeut sein Handeln nur in der Beziehung zu den Klienten reflektiert. Er muß diese Beziehung vielmehr in ihrer Vermitteltheit durch die institutionalisierten Formen der Therapie begreifen, die selbst wieder Teilaspekte umfassenderer gesellschaftlicher Versorgungsstrukturen sind. Sein objektives Interesse an einer Analyse dieser Bedingungsstrukturen ergibt sich daraus, daß darin weitere wesentliche Möglichkeiten/Beschränkungen für die Bestimmung und begründete Wahl seiner Handlungsmöglichkeiten liegen: Welche hat er; was

beschränkt sie; wie können sie erweitert werden? Dabei muß er die Bedeutung seiner Handlungen als Teile der Realisierung gesellschaftlicher Ziele, vermittelt durch die Bedeutungsstrukturen und Handlungszusammenhänge seiner Institution erfassen. Seine Einflußmöglichkeiten darauf sowie auf seine eigenen Möglichkeiten und auf die Bedeutung seiner Handlungen sind im Verhältnis dazu gegeben. Sie können ihm als Grundlage der Bestimmung eigener Ziele der Veränderung dienen.

Der Therapeut muß also zunächst seinen institutionalisierten Handlungsraum aneignen und die Möglichkeiten erfassen, die ihm aus seiner Position in der institutionalisierten Kooperation gegeben sind. Der Bezug zur Arbeit der Anderen und die dadurch bedingten möglichen Bündnisse und Konflikte müssen im Interesse der Erweiterung seiner wie ihrer Möglichkeiten geklärt werden. Dadurch werden ja seine besonderen Aufgaben definiert. Deren Inhalte und Reichweite sind entscheidend durch die Arbeit der Anderen und die Art der Kooperation bedingt und veränderbar. Dies schließt ein, daß er die institutionell gegebenen Standardverfahren der Fallarbeit wegen ihrer Funktionalität für das alltägliche Handeln übernimmt oder auf ihre fragwürdigen Auswirkungen auf die Interessen der Klienten usw. hinterfragt. Es schließt ferner ein, daß er die Auffassungen seiner Kollegen bei der Verarbeitung der Geprägtheit eigener Sichtweisen durch die besonderen Perspektiven und Interessen seiner Position einbezieht. Auf diesem Hintergrund kann er eigene Verhaltensweisen und Handlungsgründe, Konflikte, Risiken und Bündnisse durchdenken und veränderte Handlungsstrategien entfalten. Gleichviel, ob er dies alles realisiert oder nicht: Faktisch bleiben sein Handeln, sein Denken und seine Befindlichkeit entscheidend von diesen Verhältnissen geprägt — selbst dann, wenn er sich zurückzieht und hinter der »eigenen« Tür das Ganze in eine Privatpraxis mit »seinen« Klienten umzudeuten versucht.

Zur Reflexion von Handlungszusammenhängen in der Denkweise des Therapeuten gehört also auch das denkende Durchdringen seines eigenen professionellen Handlungsraums sowie die Bewußtmachung der Strategien, mit denen er seinen therapeutischen Berufsalltag zu bewältigen versucht: Es gilt, die Art und Weise zu klären, worin er die institutionellen und interinstitutionellen Handlungskonstellationen zur Erweiterung der Möglichkeiten seiner unmittelbaren Fallarbeit, Organisation angemessenerer Kooperationsformen usw. verwendet. Umgekehrt gilt es zu begreifen, wie die Widersprüche und Beschränkungen solcher Handlungszusammenhänge die Reichweite seiner Fallarbeit im Interesse der Klienten beschränkt, dabei zu erkennen, wo und wie seinen Denken solchen Widersprüchen/Beschränkungen gegenüber »nachgibt«, so daß er sich darin und damit »einrichtet«, somit die Interpretation und die Intentionen seiner Fallarbeit entsprechend ändert.

Aufgrund des damit angesprochenen Zusammenhangs zwischen bestimmten institutionellen Handlungsräumen und der Wahrnehmung von Klientenbe-

dürfnissen und -interessen ist mithin — dies gilt es zu begreifen — die unmittelbare Fallarbeit des Therapeuten unausweichlich von den eigenen institutionellen Möglichkeiten und Widersprüchen geprägt, auch bei einer besonders »geistig« erscheinenden Arbeit wie die Therapie: Dadurch sind die Abgrenzung, Auswahl, Formen, Anzahlen der behandelten Fälle und die Erfolgskriterien, nach denen ihre Fortführung oder Beendigung bemessen wird, bestimmt (wobei ja in der Regel mehrere Professionelle gleichzeitig und/oder nacheinander ihre therapeutischen Bemühungen in der »Fallgeschichte« des betroffenen Individuums vergegenständlichen). Es wäre also verhängnisvoll, derartige institutionelle Bedingungen der Therapie (gemäß der üblichen Denkweisen) nur unter ökonomischen, juristischen, zeitlichen oder äußerlich »praktischen« Aspekten sehen zu wollen, und damit deren zentralen Einfluß auf die i.e.S. psychologischen Sicht- und Handlungsweisen des Therapeuten, d.h. auch deren Niederschlag in der »Therapientheorie«, abzudrängen und wegzuleugnen: So gehen z.B. in die Diagnose eines »schweren Falles« mit geringen therapeutischen Erfolgsaussichten immer auch (meist unreflektiert) Vorstellungen über die »normalen« Handlungsmöglichkeiten des Therapeuten ein: Hätte er andere und bessere, müßte der Fall nicht mehr als »schwer«, d.h. weitgehend aussichtslos, kategorisiert werden, etc.

An dieser Stelle springt indessen häufig jene therapeutische »Hilfsideologie« ein, in welcher dem Klienten und seinen »Bedürfnissen« attribuiert wird, was faktisch von den beruflichen Möglichkeiten des Therapeuten mitbedingt ist: Die Art der Indikationsstellung und Zuständigkeitsverteilung, die Dauer bzw. Beendigung der Therapie, die Diagnose von Therapiefortschritten und -erfolgen, etc., in denen sich tatsächlich immer auch die Schranken der professionellen Handlungsräume des Therapeuten spiegeln, erscheinen so allein aus den Klienteninteressen und darauf bezogenen Einsichten des Therapeuten über den Stand und die Entwicklung des Therapieprozesses begründet, womit der Therapeut als Subjekt seiner beruflichen Praxis im Dunkeln verschwindet. Positiv gewendet bedeutet dies: Im therapeutischen Denken muß der Therapeut als zentraler Akteur der alltäglichen Arbeit und ihrer besonderen gesellschaftlich-historischen Entwicklung berücksichtigt werden. Nur so ist sichtbar zu machen, daß mögliche und notwendige Differenzierungen und Erweiterungen therapeutischer Handlungsformen nicht nur von den sich verändernden gesellschaftlichen Kontrollinteressen, den im Widerspruch dazu stehenden Versorgungsbedürfnissen und den berufsständischen Partialinteressen abhängig sein müssen: Sie können darüber hinaus auch von den bewußt reflektierten und eingebrachten praktischen Erfahrungen der Therapeuten über die Beschränkungen und Möglichkeiten bisheriger Handlungsformen, therapeutischer Arbeitsbedingungen usw. sowie deren Widersprüche und Veränderungsmöglichkeiten im Interesse der Klienten mitbestimmt sein. Dies schließt ein, daß auf diesem Wege die bisherige »Abschiebung« gesellschaftlicher Verantwortung (bzw. Verantwortungslosig-

keit) auf den einzelnen Therapeuten, der als »Privatindividuum« mehr schlecht als recht unter restriktiven Bedingungen noch »das Beste« für seine Klienten zu erreichen versucht, überwunden werden muß zugunsten öffentlicher, d.h. i.w.S. politischer Einflußnahme aller Betroffenen, also von Klienten wie Therapeuten, auf die gesellschaftlichen Bedingungen psychischen Elends und die institutionellen Schranken seiner Linderung.

In dem damit angedeuteten »neuen Denken« über Therapie muß dann allerdings auch auf erweiterter Stufenleiter das Selbstbild des Therapeuten als Subjekt personalisierter Hilfe unter Verhältnissen, für die er »nichts kann« und nicht mitverantwortlich ist, in seiner restriktiven Funktionalität für die therapeutische »Privatexistenz« reflektiert, d.h. auf ihre Widersprüchlichkeiten mit den wirklichen Lebens- und Entwicklungsinteressen der Klienten hin durchdrungen werden. Nur so kann die Therapie (mindestens tendenziell) ihre widersprüchlich-defensive Rolle als individuelles Expertentum, in welchem gleichzeitig »Riesenansprüche« und »Heilserwartungen« geweckt und deren strukturelle Unerfüllbarkeit als Therapieresistenzen des Klienten, persönliche Unzulänglichkeiten des Therapeuten oder (in einer besseren aufhebbare) Mängel der jeweiligen Therapientechnik mystifiziert werden, hinter sich lassen. Und nur so kann der Therapeut sein faktisches »Zusammenhangs- und Widerspruchswissen« (vgl. Holzkamp 1987), das er »in der vordersten Linie« der Konfrontation mit gesellschaftlichen Restriktionen und Unterdrückungsverhältnissen permanent erwerben muß, — jenseits seiner verkürzenden Umsetzung und Verwertung im Dienste individueller therapeutischer »Überlebensstrategien« — soweit verwissenschaftlichen und verallgemeinern, daß es auf allen Ebenen als nützliches Wissen bei der Erkenntnis und Überwindungsperspektive »unmenschlicher« Lebensbedingungen berücksichtigt werden kann: In diesem Kontext wird seine berufliche Funktion als Therapeut sicherlich nicht überflüssig werden, aber im Zusammenhang der politischen, ökonomischen, ökologischen und institutionellen Aspekte/Widersprüche »psychosozialer Versorgung« und deren historischer Entwicklung schrittweise aus dem Kooperationszusammenhang aller hier Tätigen und Betroffenen eine Neubestimmung erfahren müssen.

Literaturverzeichnis

- Dreier, O., 1984: Probleme der Entwicklung psychotherapeutischer Arbeit. In: Braun, K.-H. und Gekeler, G. (Hrsg.): Objektive und subjektive Widersprüche in der Sozialarbeit/Sozialpädagogik. Marburg, 137-50
- Dreier, O., 1985: Grundfragen der Psychotherapie in der Psychoanalyse und in der Kritischen Psychologie. In: Braun, K.-H. u.a.: Geschichte und Kritik der Psychoanalyse. Marburg, 127-52
- Dreier, O., 1987a: Zur Funktionsbestimmung von Supervision in der therapeutischen Arbeit. In: Maier, W. und Markard, M. (Hrsg.): Kritische Psychologie als Subjektwissenschaft. Marburg, 44-56

- Dreier, O., 1987b: Klienteninteressen in der Psychotherapie. Forum Kritische Psychologie 20, 66-83
- Dreier, O., 1987c: Der Psychologe als Subjekt therapeutischer Praxis. In: Dehler, J. und Wetzel, K. (Hrsg.): Theorie und Praxis in der Psychologie. Marburg
- Holzkamp, K., 1983: Grundlegung der Psychologie. Frankfurt/M
- Holzkamp, K., 1987: Praxis: Funktionskritik eines Begriffs. In: Dehler, J. und Wetzel, K. (Hrsg.)
- Holzkamp-Osterkamp, U., 1985: Kontrollbedürfnis. Forum Kritische Psychologie 16, 145-49
- Mehan, H., Hertweck, A. und Meihls, J. L., 1986: Handicapping the Handicapped. Stanford
- Schön, D. A., (1983): The reflective practitioner. New York

KlassiskPsykoanalyse versus Kritisk Psykologi.

STØRRE SKRIFTLIG OPGAVE - HF 1993.

PSYKOLOGISKE TEORIER

Peter Rønsbo Madsen
København feb 1993.

Indholdsfortegnelse:

Indledning: s. 2

Punkt a: Om psykoanalysen s. 3

Punkt b: Den kritiske psykologi s. 6

Punkt c: Klassisk psykoanalyse versus kritisk psykologi s. 11

Litteraturliste: s. 13

INDLEDNING.

I denne psykologiopgave skal jeg behandle såvel den klassiske psykoanalyse som den kritiske psykologi.

Som opgaveteksten lyder skal jeg først give en redegørelse for den klassiske psykoanalyse. Dette gøres i punkt a.

Dernæst skal jeg i følge opgaveteksten "anvende den kritiske psykologi i en diskussion af psykoanalysens syn på psykisk sygdom". Dette skal gøres i punkt b på den måde, at jeg starter med en præsentation af den kritiske psykologi og dennes syn på psykisk sygdom, for med denne præsentation at sammenholde psykoanalyse og kritisk psykologi.

I følge opgaveteksten skal jeg for det tredje give "egen vurdering af de to teories anvendelighed til forståelse af psykisk sygdom". Dette sker i punkt c.

PUNKT A: OM PSYKOANALYSEN.

Indtil Freud begyndte på opbygningen af sin psykoanalyseteori havde følelseslivet og hvad der foregik i mennesker, været forbeholdt poeter, præster/religion, filosoffer og læger. Samtidig med at der inden for fysikken, biologien og kemien var foregået en rivende udvikling af naturvidenskaben, og at der inden for lægevidenskaben kom dét - for datiden - radikale synspunkt, at den levende organisme var et dynamisk system for hvilke fysikken og kemiens love var gældende, havde der i samfundet fundet en industriel revolution sted, som endnu engang nødvendiggjorde en revurdering af samfundets subjekttopfattelse, da individets rolle/udfoldelsesmuligheder ikke længere passede med det hidtidigt antagne.

Om Freuds arbejde med det psykiske.

Freud kom, igennem sin uddannelse som læge, i berøring med brydningerne omkring menneskets kendte og ukendte sider, og med neuropatologi som sit speciale, fik han problemstillingen om menneskets ukendte sider tæt ind på livet. Freud kom tidligt i berøring med hysteriske patienter, overvejende kvinder, der på baggrund af psykiske konflikter i dem selv havde neurologiske sygdomshistorier (såsom lammelser, besvimelsesanfald og andre fysiologisk uforklarlige sygdomsforløb). Freud opdagede at man gennem hypnose - som han havde lært hos doktor Charot i Paris - kunne få patienterne til at fortælle om afgørende oplevelser tidligere i deres liv, som de normalt ikke var bevidst om. Men Freud var ikke tilfreds med denne metode, selvom hans patienter fik det bedre, idet det forekom ham, at bedringen ofte var af ikke-blivende karakter. Freud arbejdede videre og lærte af Joseph Breuer samtalen, som et effektivt behandlingsmiddel (Olsen & Køppe 87). Freud opdagede, at patienterne gennem fejlhandlinger, fortællelser og forglemmelser afslørede fortrængte handlinger og ubevidste ønsker. For at komme videre med dette begyndte han at arbejde med associationer og drømmetydning og hans forskning åbenbarede, at dynamiske kræfter drev deres spil, samt at disse var ubevidste (jvf Psykologiske Retninger og Freuds psykoanalyse).

Freuds arbejde adskilte sig fra det meste af hans samtid ved at søge årsagen til sindssyge i subjektets omgivelser i højere grad end i en fysiologisk degenerering, hvilket var den fremherskende teori blandt datidens psykiatere. Psykoanalysens videre udvikling var et resultat af Freuds forsøg på at forstå og behandle individets krise, og det foregik som en sam-køring af den praktiske erfaring med analyse og teori. Freud formulerer det selv således: "Psykoanalysen begyndte som terapi" (Freud 73, Nye Forelæsninger nr 34, s.126). Freuds ideal var samtidig rettet mod det naturvidenskabelige grundlag.

Freuds psykoanalyse er bygget på to krydsende komplekser, hvoraf den første var den dynamiske model (ubevidst, førbevidst og bevidst), som senere blev underordnet den anden, den strukturelle model (id, jeg og overjeg) (jvf Hall 75, s.12 og Psykologiske Retninger s.22).

Freud opfattede personligheden som en tredelt helhed, der hos en sjælesund person indgår i en harmonisk organisation: ved at arbejde harmonisk sammen sætter de individet i stand til at foretage effektive og tilfredsstillende psykiske transaktioner. Formålet med disse transaktioner er menneskets opfyldelse af elementære behov og ønsker. Hvis de tre personlighedsinstandser ikke er i harmoni med hinanden, er individet dårligt tilpasset og vil ikke være i stand til at fungere optimalt.

De tre instandser, som personligheden i følge Freud består af, er som følger:

Id = det.

Id'et er hjemstedet for instinkter og de psykiske energier og har som funktion at opfylde livets lystprincipper og få spændinger til udløsning, da spændinger opleves som smerte eller ulyst og er den del af personen, som man fødes med, i modsætning til de to andre, som opstår gennem samspillet mellem individet på den ene side, og forældre og samfund på den anden side. Id'et er ubevidst og rummer ud over drifterne det fortrængte materiale fra tidligere perioder af livet, først og fremmest seksualdrifterne.

Jeg = ego.

Jeg'et styres af realitetsprincippet og dannes på baggrund af individets nødvendige tilpasning eller samarbejde med de ydre livsbetingelser (samfundet). Hos veltilpassede mennesker er det jeg'et der er den udøvende magt i personligheden: det styrer id'et og overjeg'et og er forbindelsen til den ydre verden for den samlede personlighed og plejer disses interesser. Med andre ord: det er med jeg'et man tænker, føler, oplever, vælger og handler.

Overjeg = Super-ego.

Overjeg'et er den moralske eller den dømmende afdeling af personligheden. Den er mere idealiserende end egentlig reel og tilstræber mere det fuldkommene end det opnåelige. Den dannes som et resultat af, hvad barnet anser for at være forældrenes og samfundets moralkodeks, samt af den samvittighedsfølelse der heraf opstår i personen.

Neurotisk udvikling.

Freud arbejdede med seksualdriften og dødsdriften - særligt i den sidste fase af hans forfatterskab. Hovedvægten blev dog lagt på seksualdriften (libidoen), som han anvendte som grundlag for sin teori om udviklingsfaserne. Freud mente at grundlaget for individets neuroser var at finde i barndommens udviklingsfaser, som han opdelte i "lystzoner": oralfasen 0-1 år, hvor Id'et er

det fremherskende og kræver umiddelbar tilfredsstillelse; analfasen 1-3 år, hvor lystzonen flyttes til endetarm omkring tilbageholdelse og udstødning af afføring; I denne periode udvikles jeg'et, da barnet på den ene side oplever lysten ved de anale funktioner, samtidig med, at det på den anden side oplever krav fra forældrene om kontrol af afføring; og ødipalfasen 3-7 år, hvor barnet lystzone flyttes til kønsorganerne, og det retter sin spæde seksuelle interesse mod den af forældrene af modsat køn, og igennem denne konflikt udvikles Overjeg'et, når barnet opgiver sin seksuelle lyst til forældrerens af modsat køn og retter sin identificering mod forældrerens af samme køn; latensperioden 7-12 år, hvor barnet omformer sine seksuelle energier over i lysten til indlæring; den genitiale fase 12 år og frem: her fremkommer den voksne seksualitet, der handler om kærlighed og formering, hvis der ikke forekommer fiksering og/eller regression.

Som jeg forstår Freud, så kommer det til udviklingen af en neurose, når en aktuel lystbetonet sexuel impuls forsages således, at der sker en fiksering af libidoen. Libidoen vendes hermed mod en fantasiverden, hvorved den kun kan løbe tilbage mod tidligere glemte/uudviklede/fortrængte ønskebilleder. Når en sådan "løben tilbage" til infantile befrielsesmåder, der er uforenelig med individets aktuelle tilstand, har nået en høj intensitet, så må det komme til konflikt mellem Id'et og andre dele af personligheden, som står i relation til realiteterne. Denne konflikt løses via symptombygning, som er erstatningsbefrielse, og dermed ubevidst styrer den menneskelige driftsbefrielse.

Psykotisk udvikling.

Hvis det (endvidere) kommer til en konflikt mellem Jeg'et og yderverdenen, hvor yderverdenen benægtes og erstattes af en indre fantasiverden, så kommer det til psykoser.

Generelt kan det siges, at et stærkt udviklet Overjeg disponerer for neuroser, medens et svagt for psykoser (K.Birck-Madsen 86, s.341).

Behandlingsform.

Behandlingen af psykiske lidelser går derfor - i følge psykoanalysen - ud på at gøre det ubevidste bevidst gennem tilbageføring: bevidstgørelse og genoplevelse af de fortrængte driftsønsker via tolkning, og særligt via den slags tolkning, der går ind på modstandsformerne - modstandsanalysen - af overføringsfænomenerne mellem terapeut og klient.

Psykoserne indtager dog i behandlingsøjemed en særstatus, idet den totale fornægtelse af yderverdenen gennem Jeg'ets sammenbrud stort set forhindrer, at der kan opstå et overføringsforhold mellem terapeut og klient, hvilket netop er nødvendigt for det ubevidstes bevidstgørelse. Dermed er det særligt mhp neuroserne, at den klassiske psykoanalyse er anvendelig.

PUNKT B: DEN KRITISKE PSYKOLOGI.

Den kritiske psykologi er en forholdvis ny psykologisk teori. Den opstår i slutningen af 60-erne, samtidig med ungdomsoprøret og fremkomsten af det "nye venstre". Men i modsætning til andre fremvoksende teorier - Freudomarxismen (Kritisk Teori/Frankfurterskolen/Hannoverskolen) og Sovjetpsykologien (Den Kulturhistoriske skole) - søges psykologien funderet som en videnskab indenfor marxismen, og ses altså som en videnskab, der endnu ikke er udviklet på marxistisk grundlag. Man tager således afstand fra forsøget på at sammentænke psykoanalyse og marxisme (:Freudomarxismen), idet man mener, at det ikke er muligt at sammenføje to, i deres grundlag, uforenelige teoritraditioner, uden at det kommer til et uskønt mismask. Og ligeså finder man ikke psykologien tilstrækkeligt videnskabeligt begrundet indenfor den Sovjetpsykologiske tradition, idet man her går ud fra, at Sovjet allerede er et slags socialistisk/kommunistisk samfund.

En ny psykologi-tradition.

At der kan vokse en ny psykologitradition frem med udgangen af 60-erne, finder jeg begrundet i det forhold, at ungdomsoprøret og det nye venstre gav muligheder for menneskelige samværsformer, der langt fra lod sig begrunde, forklare eller beskrive ud fra de gængse teorier. Det er blevet formuleret således:

"Der blev som sådan dengang stillet grundlæggende spørgsmål ved den givne reproduktionsform. Den selvfølgelighed, hvorigennem noget totalt forrykt bare gentog sig, blev gjort til genstand for udforskelse. Dette var i sig selv ikke nyt - historien de sidste par hundrede år indeholder utallige kulturoprør, der stiller spørgsmål ved, om den herskende orden nu også er den eneste mulige. Nyt var det imidlertid, at kritikken af det givne lod sig føre ned på det individuelle plan i et sådant omfang, at det fælles også her lod sig øjne: ikke bare at være privatindivider, der overfor hinanden kun havde en instrumentel interesse, men at være privatindivider i fællesskab. Til dette problem ydede den etablerede, den gamle, psykologi ikke noget. Tværtimod stod den i vejen for, at man overhovedet sammen kunne nærme sig problemet på begrundet måde, idet den væsentligst var idealistisk og spekulativ, mekanisk og statisk" (K. Birck-Madsen 93, s.3).

Der sker hermed en afvisning af "behaviorismen, humanismen /eksistentialismen, psykoanalysen og kommunikations-/informations-teori" - ikke fordi de ikke udsiger noget om verden, men fordi de ikke på begrundet vis bidrager til at se og forandre verden ud fra et "sanseligt-virksomt" menneskeligt perspektiv, hvilket er et begreb som den kritiske psykologi har hentet fra Marx.

Det ovenstående om "på begrundet vis" er det centrale. Det kommer til veje ud fra, at gængs psykologi nøjes med at kigge umiddelbart på de givne forhold/det givne individ, og herudfra teoretiserer herom. Ved kun at gøre så - siger den kritiske psykologi - kan man ikke skelne mellem de væsentlige forhold ved mennesket og de mere uvæsentlige, der er bundet til den konkrete og

aktuelle samfundshistorie. Kritikken retter sig specielt mod den hidtidige psykologi for uerkendt kun at teoretisere og praktisere ud fra det private individ - i modsætning til det historiske individ. Det "private" - der er givet i og med kapitalismen - må nemlig selv ses som en særlig samfundsmæssig form - en historisk udviklet form, der endvidere kan og vil udvikle sig videre.

Den kritiske psykologi kritiserer hermed den "tilfældighed", der ligger i teori- og praksisudvikling hos gængs psykologi. Dette rammer også psykoanalysen på det punkt, hvor Freud ser det muligt at udvikle videnskabelig psykologi alene ved, og ud fra hans terapeutiske arbejde. Man kan nemlig spørge, hvordan Freud på begrundet vis kan undgå at lade sig spænde for (uvidenskabelige) "modeprægede opfattelser", når han ikke kan kigge ud over sin egen tilgang, eller ikke vægter at hans materiale selv er historisk bundet.

Den historiske indfaldsvinkel.

Den kritiske psykologi går derfor i gang med et historisk studie af den menneskelige udvikling: man starter med den naturhistoriske udviklingsproces (fylogenesen), fortsætter gennem dyr-menneske-overgangsfeltet, og viderefører dette studie frem gennem samfundshistorien og op til idag. Ud fra dette bliver det klart, at man ikke kan nøjes med at operere med noget subjektivt alene på individ-siden, men at det subjektive også er en historisk størrelsesorden, der rækker ud over det enkelte individ, samtidig med at individet formidler sit liv herigennem. Det formuleres således: "Menneskene er derfor på den ene side i kraft af deres praksis ophav til den aktive skabelse og bevidste kontrol af deres tilværelsesomstændigheder, dvs subjekter for deres samfundsmæssige livsproces. Men på den anden side er de på grund af de naturlige og samfundsmæssige nødvendigheder, som deres eksistensopretholdelse, altså deres materielle reproduktion er underlagt, i deres virksomhed og i deres bevidsthed bestemt af deres objektive livsbetingelser, altså også af de samfundsmæssige forhold, som de selv skaber og forandrer" (Holzkamp 79, s.137).

For at forstå, forklare eller begribe mennesket kan man altså ikke nøjes med bare at kigge på individet isoleret set - som psykoanalysen gør - idet dets eksistens og udvikling i sit grundlag omhandler dets specifikke samfundsmæssige relationer. Samtidig - og dette er lige så væsentligt - formår den kritiske psykologi at sige noget indholdsmæssigt om menneskets psykiske fungerer, og dette i kraft af dens historiske fremgangsmåde: ved at undersøge fx emotioner, kognitioner, sexualitet ud fra deres historiske udviklingssammenhænge, er det nemlig muligt at sige noget om, hvordan sådanne psykiske kvaliteter i sig selv arter sig. Og endvidere: der kan stilles en historierekonstruktion for disse begrundelser til skue, hvorved uenigheder, så at sige, kan kvalificeres i forhold til deres genstand, og ikke ud fra personlige og tidsbundne meninger. Det formuleres således: "man mener, at man gradvist kan skabe en integreret psykologisk teoridannelse og -udvikling, hvor de relevanskriterier, der skal bidrage til at bringe orden og retning i erkendelsen, er indeholdt i den skildrede funktionelt-historiske fremgangsmåde og dermed tages fra en analyse af udviklingen af psykologiens

egen genstand, og ikke tværtimod blot fra dagligdagen, fra nogle vedtagne normer eller fra en beslutning om at tilslutte sig en bestemt verdensanskuelse" (O.Dreier 79, s.14).

Den kritiske psykologi søger altså at begrunde sine begreber om det menneskelige individ gennem en historisk analyse af det indhold, der begrundes dem. Denne analyse skal jeg ikke gå nærmere ind i. Men kun fremstille, hvad der er den kritiske psykologis resultat.

Centralt står tre-enigheden "emotionalitet - erkendelse - handleevne".

Emotionalitet - erkendelse - handleevne.

Emotioner bestemmes som "vurderinger af de kognitivt opfattede omverdensforhold med disses subjektive betydning og de individuelle handlemuligheder overfor dem som målestok" (U.Holz-kamp-Osterkamp 79, s.240). Emotioner har endvidere overordnet status, idet de ses som "grundlag og forudgående trin for enhver erkendelsesproces", således at emotionerne er uklare, når omverdensrelationerne er modsigelsesfulde - dvs når der samtidig gives og forhindres bestemte udviklingsmuligheder, altså når de andres støtte er ambivalent - medens emotionerne er klare, når de sociale relationer er entydige. Den kritiske psykologi arbejder altså med, at emotioner både kan være erkendelsesvejledende og erkendelsesforstyrrende:

"Det betyder at emotionalitetens positive erkendelsesledende funktion .... ikke er et alment karakteristikum ved relationen mellem kognitive og emotionelle processer. Den kan kun virke uindskrænket ved livssituationer, hvor de fremkomne handlenødvendigheder mht at forandre de relevante livsbetingelser i individets egen interesse, synes at kunne realiseres modsigelsesfrit" (U.Holz-kamp-Osterkamp 79, s.249).

Det erkendelsesmæssige i kritisk psykologi bestemmes som tankeprocesser, hvorigennem omverdensforhold genspejles; medens handleevne er individets handlesvar på de givne livsomstændigheder (Her må jeg understrege, at det har været svært for mig at finde nogle klare bestemmelser af, hvad kritisk psykologi mener med begreberne erkendelse og handleevne, så ovenstående er, hvad jeg mener, der lægges i dem).

Generelt forstår den kritiske psykologi udvikling, som gående igennem løsning og overvindelse af problemer og konflikter. Udviklingsretningen går mod større og større produktiv kooperation, hvorved der menes, at individet udvikler sig og lever ved at arbejde med at udvikle dets livsbetingelser, således at de antager en stadig større grad af fællesskab. Men er dette ikke muligt, så må handlekrav til individet overtages gennem ydre eller indre tvang. I sådanne situationer optræder angst, idet der opstår en konfliktsituation, som enten fordrer en større kontrol over egne livsbetingelser, hvis dette er muligt, eller fører til en indretten sig til det givne.

I det første tilfælde sker der en konfliktbearbejdning gennem analyse af egen livssituation. Her vil emotionerne danne et entydigt handleberedskab mht, hvad at gøre. I det andet tilfælde

kommer det til dannelsen af et konfliktforsvar (et slags adhoc forsvar mod konflikter), hvor der sker en angstreducering via undertrykkelse og fortrængninger af de kognitioner, der spejler den større råderet/kontrol over livsbetingelserne. De "kritiske emotioner" holdes dermed væk fra ens bevidsthed og ens hand- leberedskab. Men det kommer samtidig til en handlingslammelse overfor de forhold, som man "forsvarer" sig imod. Dermed lægges samtidig grunden til en ond cirkel, hvor angsten holdes væk ved aktiv kognitiv udeladelse af angstprovokerende virkelighedsom- råder.

Psykiske forstyrrelser.

Jeg er nu fremme ved den kritiske psykologis måde at forstå psykiske forstyrrelser på. Årsagerne hertil findes i "de manglende muligheder for at øve indflydelse på de relevante livsbetingelser, i en tilstand hvor man er udleveret til andres vilkårlighed og isoleret-ubevidst, halvhjertet-tilbagekaldt protesterer derimod" (U.Holz kamp-Osterkamp 79,s.314). Dvs når individet vælger - eller tvinges til at vælge - tilpasning til eksisterende omverdensforhold, fremfor kamp for udvidet egenkon- trol. Og det er hér, der sker en "adskillelse fra emotionerne fra det objektive livsforhold, som de udgør en vurdering af, .. (hvilket) .. under bestemte omstændigheder - øjensynlig når alle udviklingsmuligheder på forhånd synes at være udelukket, ligemeget hvordan individet forholder sig - også føre til en selvstændiggørelse af den "indre" virkelighed i forhold til den "ydre" (U.Holz kamp-Osterkamp 79,s.315). Det, at indrette sig på at livsbetingelser er upåvirkelige og rette sig mod at sikre sig kortfristet-individuel under de givne aktuelle forhold (fx at søge at opretholde gode relationer til magthaverne), er derfor en forform for psykiske forstyrrelser, der udløses når det umiddelbart erfares, at underkastelse også på kort sigt er resultatløs, og at man selv har forrådt sine egne interesser. Puha!!

Det er hér, jeg finder en parallel til Freuds neurose.

Diskussion.

Jeg nævnte i indledningen til dette afsnit, at den kritiske psykologi går radikalt anderledes til værks end psykoanalysen. I modsætning til indenfor psykoanalysen gæes der historisk til værks. Og dette historiesyn på psykologien, finder jeg, er det mest centrale i en diskussion af de to teoriretninger. Jeg vil sige det på den måde, at kigger man ikke på mennesker ud fra en historisk indfaldsvinkel, så er mennesker allerede fra starten af at se som statiske. Og den eneste ændring, der vel så kan komme på tale, er mekaniske ændringer. Jeg har hørt det for- muleret på denne måde, at "hvis ikke ting har en historie, så kan de heller ikke udvikle sig. De må forblive identiske med sig selv - fra start til slut"(aktivist i Studerende mod Racisme/Studen- terhuset). Og dette er også den fejl, som jeg synes Freuds psykoanalyse lider under. Han starter med individet, og han slutter med individet, og det på den måde, at individet egentlig ses som værende sin egen årsag til sine psykiske problemer. Det var ikke jeg-stærkt nok, til at undgå det. Men hvad der betinger denne manglende jeg-styrke, andet end som noget iboende in- dividet, dét har og vil Freud ikke have blik for. Freud reducerer

dermed perspektivet i terapi til dét, der kun kan nåes rent individuelt, umiddelbart-privat, dvs "mekanisk", altså en noget begrænset udviklingsmulighed, hvis der overhovedet kan tales om "udvikling", dvs kvalitetsskift, indenfor det psykoanalytiske univers. Fra et kritisk psykologisk standpunkt må man derfor kritisere psykoanalysen for blindt at forblive indenfor de historisk givne samfundsmæssige begrænsninger.

Jeg må derfor også tvivle på eller afvise Freuds anbefaling om ikke alene at se psykoanalysen som terapi, men interessere sig for den "på grund af dens sandhedsindhold, på grund af de oplysninger, den giver os om det, som angår mennesket mest direkte, deres eget væsen, og på grund af de sammenhænge, som den klarlægger mellem de mest forskellige af dets aktiviteter" (Freud 73, Nye forelæsninger, nr.34, s.16).

Når psykoanalysen som terapi kun kan øjne et statisk og mekanisk menneske, dvs privatindividet, så kan den heller ikke sige noget erkendelsesmæssigt konstruktivt om individets samfundsmæssige udviklingsmuligheder. Eller som dette også er formuleret: "Så længe subjektive meningsindhold skal opfattes tolkende løst fra det personlige forhold til de objektive betydningsstrukturer, forbliver teorien og den terapeutiske tolkningskunst agnostisk. .. På den måde kan man ikke nå frem til et begribende tankeplan, hvilket er forudsætningen for den bevidste forandring af tilværelsen. I stedet må der indføres andre kriterier og retningslinier for tolkningerne, der vedbliver med at være vilkårlige" (O.Dreier 87, s.19-20).

PUNKT C: KLASSISK PSYKOANALYSE VERSUS KRITISK PSYKOLOGI.

Opsamlende om psykisk sygdom kan siges, at medens den kritiske psykologi søger at begrunde denne i individets konkrete livssituation - dets manglende råderet over relevante livsbetingelser - så finder psykoanalysen den i selve individets livsaktivitet omkring sig selv, i individets intrapsyriske omstændigheder.

I dette afsnit skal jeg give en "egen vurdering af de to teoriers anvendelighed til forståelse af psykisk sygdom". Men som det sikkert allerede er fremgået af min opgavetekst, så har det ikke været muligt for mig at undlade at lave "vurderinger" hen ad vejen. Dette omhandler for det første, at jeg ikke mener, at der kan være en art "tredje og neutral" platform, hvorudfra jeg har kunnet skrive. For det andet har det allerede fra starten af min opgaveproces stået mig meget klart, at hvor psykoanalysen begrænser sit syn på mennesket, så indeholder den kritiske psykologi et udviklende syn herpå. For det tredje lægger opgavens punkt b, i sig selv, op til en art vurdering, idet en anvendelse af én teori på en anden teoretisk retning fordrer en udvælgelse af bestemte punkter, og en sådan udvælgelse må ses som et vurderingsgrundlag. En kritik af mit punkt b kan derfor ikke gå på, at jeg gør vurderinger, men på om mit vurderingsgrundlag er godt nok udarbejdet i forhold til de to teorier.

Til en yderligere vurdering af anvendeligheden af de to teoriers forståelse af psykisk sygdom, vil jeg først tage fat på, om deres årsagsbestemmelse af psykisk sygdom er rigtig, eller hvor rigtig den er.

Psykoanalysen lægger op til at finde årsagen alene i individet, medens kritisk psykologi kigger på de sociale forhold, der tvinger individet til at reagere med psykisk sygdom. Her finder jeg den kritisk psykologiske indfaldsvinkel mere konstruktiv end psykoanalysen, idet denne gør det muligt at vise, hvordan ydre begrænsninger bliver til indre begrænsninger og tvang (neuroser). Desuden finder jeg den kritiske psykologis metode - den historiske fremgangsmåde - mere plausibel som begrundelsesgrundlag end psykoanalysens, idet den sikrer mod at det bliver en nærmest tilfældig klassegruppe af individer på en given tid - de under punkt a nævnte hysteriske kvinder, der overvejende kom fra det bedre borgerskab - der kommer til at danne norm for, hvordan psykisk sygdom bestemmes. Overhovedet finder jeg det afgørende - med den kritiske psykologi - at man studerer den menneskelige psyke i dens sociale sammenhæng, og at denne sammenhæng selv ses som historisk udviklet. Jeg skal ikke afvise, at der findes årsager til psykisk sygdom i individet, men finder det ubegrundet at sådanne årsager ligger - eller må findes - på det psykologiske niveau, men at de muligvis kan findes på det neurologiske niveau, men selv dette har jeg haft svært ved at finde begrundelser for. Jeg har til eksempel fundet en artikel af en amerikansk psykiater, der gennemgår den samlede skizofreni-

forkning - herunder tvillingeundersøgelser og hjernescanningsanalyser - hvis konklusion er, at skizofreni er en lægeskabt brokkasse for, hvad en samtid om et individ finder er "uønsket optræden" (Th.R.Sabrin 92,s.6). I tilfælde af, at man mener, at der finder psykiske årsager til psykiske sygdomme, vil jeg - i overensstemmelse med den kritiske psykologi - gerne se den historiske analyse, der viser, at dette er tilfældet.

Taget for sig, finder jeg psykoanalysen meget problematisk som behandlingsform. Jeg synes, at individet én gang til - nu af terapeuten - gives skylden for, at det er kommet så vidt. Og behandling herudfra tilgodeser kun de personer, der i forvejen opererer med at være "skyldig" i noget. Spørgsmålet er så om psykoanalysen også virkelig tilgodeser disse personers livskrav - og det finder jeg yderst tvivlsomt. Jeg har her bidt mig fast i en "blind plet" hos Freud: at Freud glemmer, at man som terapeut er medproducent af sin genstands bevægelse og udtryk. Og med andre ord: det kan ligeså godt være Freuds indfaldsvinkel - at der er en psykisk årsag i patienten, som vedkommende selv er og må være ansvarlig for - der skaber (de psykoanalytiske) sygdomme, og dermed også egentlige psykiske forstyrrelser/sygdomme, hvis ikke en given patient formår at stå af på Freuds og andre ligesindedes indfaldsvinkel.

Heroverfor modvirker den kritiske psykologi en yderligere psykologisering/privatisering/individualisering af en given person, men styrker til gengæld den demokratiske udviklingsbe- stræbelse. Herigennem tilføres en given patient ressourcer til at gøre op med den "tilpasning" til betingelserne, også ens egen overfor sig selv, som har skabt "patienten". Problemet med den kritiske psykologi er mere, at den for at kunne anvendes også kræver et nøjere arbejde med de konkrete sociale livsbetingelser - og dette bliver nemt omfattende, især i denne tid, hvor sociale begrænsninger og magtforhold mellem individer er dét, der er mest af for mennesker.

REFERENCER (citeret litteratur):

Birck-Madsen, K: Terapi, samfundsform, subjektivitet, Speciale KUA 1986; Introduktionsoplæg til den kritiske psykologi, Forum Kritisk Psykologi nr.8, 1993 (I trykken).

Dreier, O: Den kritiske psykologi, Rhodos 1979; Grundproblemer ved psykoanalysens behandlingsteori, Udkast nr.1, 1987.

Freud, S: Nye Forelæsninger, Hans Reitzel 1973.

Hall, C.S: Freuds psykologi - en grundbog, Hans Reitzel 1975.

Holz kamp, K: Kan der være en kritisk psykologi indenfor rammerne af den marxistiske teori, i O.Dreier (red.) 1979.

Holz kamp-Osterkamp, U: Erkendelse, emotionalitet, handleevne, i O.Dreier (red.) 1979.

Kirstein, T; Leide, F & Moustén, L: Dybdepsykologi, i Psykologiske Retninger

Olsen, O.A & Køppe, S: Freuds psykoanalyse, Gyldendal 1987.

Sabrin, Th.R: På vej mod en forældelse af skizofrenihypotesen, Amalie nr.3, 1992.

Baggrundslitteratur:

Cullberg, J: Krise og udvikling, Hans Reitzel 1982.

Forum: Forum Kritisk psykologi, nr.6-7, 1990.

Kirstein, T: Samfundskritisk psykologi, i Psykologiske Retninger.

Strange Møller, B.M: Til en diskussion af subjektteorien, KUA 1979.

Thomas K. Madsen : "Det Ufærdige"

Forord

Bilag til politisk
aktionsteori
Forlag Hans Reitzel, København, 1973.

I denne bog har jeg samlet fire artikler om politisk aktionsteori. Jeg har kaldt artiklerne for »arbejdsnotater« for at tilkendegive, at de ikke er tænkt som færdige produkter, men som arbejder som jeg – og forhåbentlig andre – vil følge op senere.

Arbejdsnotaterne har en vis sammenhæng med hinanden. De behandler alle sider ved og vanskeligheder knyttet til det jeg kalder for »ophævende« politisk virksomhed. Specielt vil jeg nævne, at den teoretiske drøftelse i det første arbejdsnotat – som jeg har kaldt »Det ufærdige« og som også har givet bogen dens titel – følges op og konkretiseres i de efterfølgende notater. Notatet om »Det ufærdige« bør derfor ikke læses isoleret fra de øvrige arbejdsnotater. De øvrige notater – f. eks. »Om organisering blandt de udstødte« – kan i større grad læses uafhængigt af hinanden og af notatet om »Det ufærdige«.

Arbejdsnotatet »Om organisering blandt de udstødte« – som er det længste notat i bogen – fremstiller blandt andet i store træk udviklingen af fangestrejker og »forhandlingerne« mellem fanger og fængselsmyndigheder i Sverige. En del tilsvarende stof fra Norge er også taget med. Materialet fra Sverige ville ikke have været så fyldigt, hvis jeg ikke havde haft anledning til selv at overvære en af forhandlingsrunderne mellem fanger og myndigheder. Jeg vil takke de svenske fangers delegater for tilladelse til ikke alene at overvære selve forhandlingerne, men også til at deltage i deres egne interne diskussioner i forbindelse med forhandlingerne. Jeg vil endvidere takke Den Kgl. Kriminalforsorgsstyrelse og repræsentanterne for personaleorganisationerne for en tilsvarende tilladelse til at overvære forhandlingerne. Det vil fremgå af det følgende, at jeg stiller mig kritisk til de svenske fængselsmyndigheders behandling af fangestrejkerne og forhandlingerne. En blottæggelse af de kritisable forhold ville ikke have kunnet blive så udførlig hvis ikke den nævnte tilladelse fra de svenske myndigheder var blevet givet.

I forbindelse med samme arbejdsnotat vil jeg rette en speciel tak

til KRUM – Riksförbundet för Kriminalvårdens Humanisering, for deres usædvanlige åbenhed og villighed til at give mig nødvendigt og vigtigt materiale.

Under hele arbejdet har jeg haft hjælp og støtte af en række personer i det faglige og kriminalpolitiske miljø hvor jeg færdes. Det er umuligt at nævne alle, men foruden at rette en generel tak til medarbejdere i KROM, Norsk forening for kriminalreform, for den kontinuerlige inspiration jeg har fået fra dem, er det naturligt at nævne specielt dem som har drøftet selve manuskriptet – eller dele af det – med mig: Ole Jakob Bae, Kirsti Coward, Stig Edling, Göran Elwin, Fridtjof Feydt, Ted Hanisch, Sten Heckscher, Karin Heffermehl, Sam Kjenne, Wiggo Røine, Aslak Syse og Odd Wormnæs. De er ikke ansvarlige for nogen fejl, men for samtaler som var meget nyttige for mig.

Oslo, 22. september 1971.

Thomas Mathiesen

I Det ufærdige

1. Indledning

Det er efterhånden blevet min tro, at alternativet ligger i det ufærdige, i skitsen, i det som endnu ikke er blevet til. Det »færdige alternativ« er »færdigt« i dobbelt forstand.

Dette synspunkt har – hvis det er rigtigt – betydelige konsekvenser for det politiske liv. Det betyder, at ethvert forsøg på at ændre en gældende ordening til noget helt færdigt udformet andet er dømt til at mislykkes: I selve færdiggørelsen ligger en tilbagevenden til det gamle. Jeg tænker vel at mærke her på ændring og tilbagevenden i *struktur*. En gældende ordening ændres i struktur, *mens* den går ind i det nye. Dette var oraklernes betydning: De gav skitser som indgang til det nye, ikke svar. Det er psykoterapiens betydning. I oraklernes og psykoterapeutens skitser til henholdsvis den spørgende og til patienten – i selve det kun at give skitser – ligger deres alternativ.

En gældende ordening ændres i struktur, *mens* den går ind i det nye. Det politiske spørgsmål bliver da, hvordan dette »mens« skal påbegyndes, hvordan skitsen skal startes, hvordan den skal sættes i gang.

Det andet spørgsmål, som politisk er næsten lige så centralt, er spørgsmålet om hvordan skitsen kan opretholdes som skitse eller i hvert fald forlænges i livet som skitse. Der ligger et enormt politisk pres i retning af at afslutte skitsen til en færdig tegning, og dermed afslutte produktets vækst. Hvordan kan dette undgås, eller i hvert fald udsættes? Svaret på spørgsmålet kræver en ny forståelse af de sociale kræfter, som arbejder for færdiggørelsen.

I begge spørgsmål danner *ophævelsen* en »rød tråd«. Ophævelsen er selve udgangspunktet.

Jeg vil i det følgende først nærmere forklare, hvorfor alternativet ligger i det ufærdige. Derefter vil jeg nærme mig de to spørgsmål som blev nævnt ovenfor: Det ufærdiges påbegyndelse og videreførelse. Jeg vil næppe trænge til bunds i disse problemer, men håber at kunne give nogle antydninger.

2. Det ufærdige som alternativ

Alternativet er »alternativ« i den udstrækning det ikke bygger på det gamle systems præmisser, men på egne præmisser som på et eller flere punkter *modsiges* systemets. Modsigelsen er altså et nødvendigt element i alternativet. Modsigelsen går på mål, eventuelt på midler sammen med mål.

Alternativet er »alternativ« i den udstrækning, det *konkurrerer* med det gamle system. En ordning, som ikke konkurrerer med det gamle system, som det ikke er aktuelt for medlemmerne af det gamle system at sætte i stedet for det gamle system, er ikke alternativ. Jeg præciserer, at konkurrencebegrebet tager udgangspunkt i det på forhånd tilfredse systemmedlems subjektive standard, når det konfronteres med en opposition. Den politiske opgave består i at afdækkes for medlemmerne det utilstrækkelige i at være tilfreds med systemet, hvilket vil sige at oppositionen bliver konkurrerende. Dette er tilfældet, hvad enten medlemmet det drejer sig om er på toppen eller i bunden af systemet. Ofte vil dem, man forsøger at henvende sig til, være på bunden, fordi man anser disse for at være mest mobiliserbare for faktisk politisk handling.

Hovedproblemet ligger i at opnå kombinationen af *modsigelse og konkurrence*; i at undgå at modsigelsen bliver ikke-konkurrerende og at konkurrencen bliver enighed. Hovedproblemet ligger i at opnå *den konkurrerende modsigelse*.

En opposition kan forsøge at bringe et budskab som er (1) fremmed og (2) udformet.

At et budskab er »fremmed« vil i det følgende sige, at budskabet faktisk ikke hører til i, ikke er integreret eller indvævet i det gamle system. Det modsatte af fremmedhed vil i det følgende være »indvævet«: det budskab man forsøger at formidle har faktisk allerede sin definerede, indvævede plads i den gamle tænkning.

At et budskab er »udformet«, vil i det følgende sige, at konsekvenserne af budskabets praktiske iværksættelse er tilnærmelsesvis klarlagt. Det modsatte af udformethed vil i det følgende være »antyd-

hed«: konsekvenserne af budskabets praktisk iværksættelse er endnu ikke afklaret.

Oppositionen, som taler (1) fremmed og (2) udformet, bringer altså et budskab, som (1) ikke hører til i, ikke er integreret i det gamle system, og som (2) samtidig er klarlagt med hensyn til konsekvenserne af dets praktiske iværksættelse. Denne oppositionens modsigelse står i fare for at blive ikke-konkurrerende. Fordi det er klart – hævet over enhver tvivl – at budskabet i sin iværksættelse ikke tilhører det gamle system, kan det tilfredse medlem af det gamle system afskrive budskabet som uaktuelt for sig selv og systemet, som irrelevant, som noget der ikke »har med« systemet at gøre. Oppositionens modsigelse kan afskrives som værende permanent »udenfor«, og dermed sættes til side, fordi det er utvivlsomt, at budskabet ikke tilhører det system, man har etableret.

Budskabet, som er fremmed og udformet, indeholder altid en modsigelse, men den bliver let ikke-konkurrerende. Beskrivelsen er naturligvis ideal-typisk. Visse dele af den marxistisk-leninistiske opposition er muligvis et eksempel som nærmer sig ideal-typen. Lad os et øjeblik se på den modsatte yderlighed: budskabet med et indhold som faktisk er integreret eller indvævet i det gamle system, men hvor budskabet kun er antydnet, således at konsekvenserne af dets iværksættelse ikke er klarlagt. Dette budskab vil ikke så let blive afskrevet som konkurrenceudygtigt: fordi det ikke er afklaret, hvad det vil føre til, kan man ikke uden videre tilsidesætte det. Men samtidig modsiges budskabet jo ikke det bestående. Faktisk er det indvævet i, og derfor i overensstemmelse med det gamle systems præmisser. Budskabet udgør altså totalt set, hvad man kan kalde en »konkurrerende enighed«. Kan vi finde noget eksempel som tilnærmer sig en sådan sammenstilling af egenskaber?

Måske kan »den filosoferende konservative« give et tilnærmet eksempel på hvordan det indvævede og antydede budskab danner en »konkurrerende enighed« – konkurrencebegrebet stadig defineret ud fra det tilfredse systemmedlems synspunkt. Den roligt piberygende, reflekterende statsadvokat i lørdagsinterviewet i middagsavisen vil være et *case-iu-point*. Intet nyt bliver sagt, men det gamle siges på en sådan måde, at man får indtryk af interessant dybde. Der konkurreres – om ingenting.

Jeg har ovenfor først talt om, hvordan modsigelsen kan blive ikke-konkurrerende (fordi den er udformet), og derefter om hvordan enigheden kan blive konkurrerende (fordi den kun er antydnet). Det vi søger er alternativet, den konkurrerende modsigelse. Det væsentlige her er, at ingen af de to nævnte tilfælde åbner for alternativer.

Logisk gives der to yderligere hovedmuligheder.

Den første er det indvævede og udformede budskab. Om det indvævede og udformede budskab er der for det første det at sige, at det ikke bringer noget nyt. Budskabet udgør, hvad vi kan kalde for en ikke-konkurrerende enighed. Den flinke, reproducerende eksamenskandidat er vel skoleeksemplet. Denne eksamenskandidat åbner ikke for noget alternativ. Hans eksamensbesvarelse indeholder ingen modsigelse, og heller ikke noget budskab som opleves som konkurrerende. Den indeholder kun flid. Det sociologisk betydningsfulde er, at betydelige dele af vort samfundsliv består af en sådan reproduktion eller enighed som ikke konkurrerer, iblandt nogle filosoferende statsadvokater.

Tilbage er det fremmede og antydede budskab. Her foreligger faktisk en modsigelse. Og samtidig foreligger endvidere konkurrence. Modsigelsens uafklarethed for så vidt angår de videre konsekvenser bevirker, at (det tilfredse) systemmedlem ikke kan slå sig til ro med at modsigelsen sikkert er udenfor. Modsigelsen og konkurrencen forenes — i alternativet.

Dette er samtidig definitionen på »det ufærdige«. Det fremmede og udformede budskab er nok ufærdigt for så vidt som det står udenfor det etablerede — empiriske og prøvede — system, men det er samtidigt færdigt for så vidt som dets endelige konsekvenser er klarlagt. Det indvævede og antydede budskab er faktisk færdig-prøvet, selv om dets konsekvenser ikke er klarlagt. Det indvævede og udformede budskab er færdig i dobbelt forstand: Det er faktisk færdig-prøvet, og dets konsekvenser er til og med klarlagt på papiret. Det fremmede og antydede budskab er imidlertid ufærdig både i den forstand, at det endnu ikke er prøvet og i den forstand, at dets konsekvenser endnu ikke er klarlagt. Alternativet er dermed for så vidt den dobbelte negation af den færdig udformede verden.

Og alternativet modsiger vulgæropfattelsen af Wittgensteins afslutningsord i »Tractatus«: »Hvad man ikke kan snakke om, derom må

man tie.« Vulgæropfattelsen af denne udtalelse, som jeg opfatter som positivismen — det prøvede og udformede — i en nøddeskal, påstår så vidt jeg kan se, at man simpelthen må tie, dersom man ikke taler enten (1) fremmed og udformet, (2) indvævet og antydnet, eller (3) indvævet og udformet. Men dermed er alternativet også udelukket: (1) enten forkastes det afvigende som ikke-konkurrerende, (2) eller man indfører noget, som kun tilsyneladende er afvigende, eller (3) man gentager kun det bestående. (I det første tilfælde forholder man sig i konsekvenserne positiv til det bestående.) Af Wittgensteins positivistiske efterfølgere får man ikke lov til at tale fremmedartet og antydningvis, da må man hellere tie. Det er imidlertid afgørende at insistere på denne fjerde mulighed, og i denne forstand være negativ snarere end positiv; det er afgørende ikke at tie om det, man ikke kan snakke om; det er afgørende at tale ufærdig.

Men det er meget vanskeligt. De kræfter, man skal slås imod, skal jeg komme tilbage til. Først må jeg give nogle konkrete eksempler på det (dobbelte) ufærdige, og dermed det alternative.

Kærligheden er et ufærdigt forhold. I sin ufærdighed er kærligheden grænseløs. Vi ved ikke, hvor den fører os hen, vi ved ikke, hvor den standser; det er på disse måder den er uden grænser. Den ophører, er færdig, når den er udprøvet, og når dens grænser er afklaret og bestemt — færdig optrukket. Den repræsenterer et alternativ til »det bestående«: til tilværelsen som resigneret ensom eller rutineret gift. Den resignerede ensomhed og det rutinerede ægteskab er ikke alternativer i forhold til hinanden. Både modsigelsen og konkurrencegraden er lav, hvis den i det hele taget er til stede. (Men den ufærdige ensomhed, hvor man er på vej til noget, og hvor grænser ikke er sat, kan absolut være et alternativ — modsigende og konkurrerende — til det rutinerede ægteskab.)

Behandlingseksperimentet under tilblivelse er en ufærdig ordning. Heller ikke dette er integreret og heller ikke dette har grænser; hvor snævert eller vidt grænsen kan komme til at gå er ikke afklaret. Selve tilblivelsen, processen i udviklingen af projektet, er alternativ til bestående ordninger — til for eksempel sygehus og fængsler. I sin tilnærmede grænseløshed modsiger og konkurrerer forsøget med bestående ordninger. Det er nærmest ligegyldig hvad man bygger ind i forsøget i form af konkret »behandlingsmetode« m. v.; det vigtigste er

selve udviklingsprocessen. Erfaringen viser da også, at når »pionertiden« i behandlingseksperimentet er færdig, når spørgsmålene er borte og grænserne sat, og videreførelse for videreførelsens skyld er problemet da er også det nye eksperiment indkorporeret i det bestående. Det mærkelige er, at vi ikke tager konsekvensen af dette og betragter »pionertiden« som selve livet snarere end som »bare begyndelsen«.

Det tredje og mest omfattende eksempel gælder tanken om »det alternative samfund«. Modsigelsen til og konkurrencen med det gamle samfund ligger i selve tilblivelsen af det nye. Tilblivelsen kan ske efter en revolution, efter en krig, efter en naturkatastrofe. Det alternative samfund ligger altså i selve udviklingen af det nye, ikke i dets fuldførelse. Fuldførelsen eller færdiggørelsen indebærer fuldstændig overtagelse, og dermed at der ikke længere er nogen modsigelse, og heller ikke nogen konkurrence.

3. Kræfter som trækker væk fra det ufærdige

Budskabet er	Fremmed	Indvævet
Antydet	Konkurrerende modsigelse (alternativ) ↓ →	Konkurrerende enighed
Udformet	Ikke-konkurrerende modsigelse	Ikke-konkurrerende enighed

Figur 1.

Som jeg allerede har sagt er kræfterne som trækker væk fra det ufærdige — væk fra den konkurrerende modsigelse — mange og stærke. Vi må sige noget om disse kræfter som baggrund for betragtningerne om det ufærdiges påbegyndelse og videreførelse.

Figur 1 er en skematisk fremstilling af det stof, vi hidtil har gennemgået, og er sat op for at lette den videre fremstilling. Kræfterne som trækker væk fra det ufærdige — fra den konkurrerende modsigelse — går i to retninger, som pilene viser.

For det første findes der kræfter som færdiggør på en sådan måde, at modsigelsen bliver ikke-konkurrerende, at konkurrencekraften med andre ord ophæves. Den lodrette pil viser denne bevægelse. Sproget kan åbne for denne bevægelse. Presset i retning af finalisering i sprog, i retning af klargørelse af, hvad man mener, kan føre en opretholdt modsigelse i denne retning. Når sproget er finaliseret, er svaret givet, og modsigelsen bliver færdig udformet. Da kan det fremmede sprog afvises, og bliver afvist, som permanent uaktuelt og uforståeligt.

Men kræfterne som bevirker at modsigelsen ikke konkurrerer er alligevel ikke stå stærke. Langt stærkere er kræfterne, som *ophæver modsigelsen* og som omskaber den til en på forhånd færdigprøvet enighed, snarere end at gøre den ikke-konkurrerende. Den vandrette pil viser den færdiggørende bevægelse. Hvorfor er disse kræfter stærkere? Hovedårsagen er vel, at for nyskaberer fortoner mangel på konkurrence sig som farligere end enighed. For det første: Ikke-konkurrencen — når andre handler som om ens budskab ikke eksisterer — giver ringe håb om virkning, mens enighed giver større subjektivt håb. Selv om der her er tale om overgivelse og enighed fra *nyskaberens side*, kan man narre sig til at tro, at der er tale om overgivelse og enighed i modsigelsen fra modtagerens side. For det andet: som udtrykket bruges her, er mangel på konkurrence ingen relation. Den fortoner sig derfor som uigenkaldelig og irreversibel. Enighed, derimod, er en social relation, en mellem menneskelig interaktion. Som interaktion er den en proces, og man forestiller sig derfor, at ens egen enighed kan ændres til modsigelse igen, når det bliver nødvendigt. At dette i virkeligheden er næsten umuligt, håber jeg at de følgende afsnit vil antyde.

Også når det gælder modsigelsens ophævelse og udvikling til enighed (snarere end dens fastholden og udvikling til at blive ikke-konkurrerende) er sproget vigtigt. Nærmere bestemt: sproget står i et bestemt og vigtigt forhold til magt. Den mægtigste bestemmer (hovedsageligt) hvilket sprog man skal tale. Oppositionen er ikke mægtigst (dette er tilfældet næsten per definition). Dersom oppositionen vil

sikre sig at blive opfattet som konkurrerende, må den derfor begynde at tale de mægtiges sprog. Men sproget er mere end en formidlingsmulighed for information. Det er også med til at strukturere og definere problemstillingen. Jo mere de mægtiges sprog bruges, desto mere indlever man sig i at definere problemstillingerne *som de mægtige gør det*; desto mere indvævet bliver man i det gamle system. Man definerer problemerne sådan for at overbevise de mægtige om rigtigheden i modsigelsen. Men konkurrencen opretholdes da på bekostning af modsigelsen; modsigelsen ophæves og bliver til grundlæggende enighed; det konkurrerende indvæves i det gamle system, gennemprøvet og færdigt.

Jeg skal give et eksempel. I kriminalpolitikken snakker en opposition om brug af »behandling«. For oppositionen har begrebet oprindeligt en faglig og speciel mening, og er i sig selv en målsætning, ganske vist i en middel-mål kæde. For at gøre begrebet forstået og konkurrerende, oversætter man det så til magthavernes sprog. Man begynder f. eks. med at tale om »påvirkning« eller »holdningsbearbejdelse«. Men man har da med det samme defineret problemet på samme måde som modparten. For modparten er målsætningen et spørgsmål om »moraldannelse«, og behandlingsbegrebet er defineret derefter. Når juristerne i fængselsvæsenet endelig har forstået, betyder det, at de som ikke har magt – oppositionen – endelig har kunnet udtrykke sig perfekt i de mægtiges sprog. Og dermed er modsigelsen væk; problemstillingen er defineret på den måde de mægtige plejer at definere den.

Ofte vil her konkurrencen forsvinde sammen med modsigelsen, fordi magthavernes sprog jo også er færdig udformet snarere end blot antydende, og til sidst står man dermed overfor en ikke-konkurrerende enighed, en nikkende eksamenskandidat. Men i det følgende vil jeg tage én ting af gangen, og forudsætter et element af (skin-) konkurrence mellem former, som er indvævede og ikke-modsigende.

Den generelle konkurrenceform jeg har omtalt ovenfor er »overtalelsen«: repræsentanten for modsigelsen søger i udgangsstillingen at »overtale« repræsentanten for det gamle system til at udskifte den gamle problemstilling med en ny. Af de angivne grunde må overtalelsen foregå på systemrepræsentantens sprog, altså med den følge

at enighed om, snarere end modsigelse til, den gennemprøvede, færdige problemstilling opstår.

»Overtalelsen« er en af de tre vigtige (måske ikke udtømmende) konkurrenceformer. Den næste er »eksemplet«. Mens »overtalelsen« er sproglig, er »eksemplet« praktisk. Repræsentanten for modsigelsen udfordres til at vise, hvad hans alternativ duer til »i praksis«. Hvis udfordringen ikke tages op, bliver modsigelsen let afvist som ikke konkurrencedygtig – den lodrette hevægelse i vort skema bliver aktuel. Den eneste chance er derfor ofte at tage udfordringen op. Men »i praksis« vil sige handling på det gamle systems præmisser: det er netop det gamle system, som definerer, hvad der praktiseres, og dermed hvad der er gennemførligt og ønskeligt. »Eksemplet« konkurrerer ganske vist. Men lige fra begyndelsen konkurrerer det på systemets præmisser, både når det gælder »realistiske« midler og »ønskværdige« mål. Modsigelsen ophæves; der konkurreres om former, som er indvævet i det gamle system.

Igen skal jeg give et eksempel fra kriminalpolitikken. Psykologen, der tager stillingen som fængselsinspektør for at vise at midler og/eller mål kan ændres, konkurrerer fra begyndelsen af så afgjort på systemets præmisser (både på middel- og målsiden), og må – for i det hele taget at kunne udøve sin virksomhed – langt hen ad vejen godtage systemets definition af »det realistiske« og »det ønskværdige«.

Tilsyneladende er det muligt at undgå »eksemplet«s misære. Det har været hævdet, at man kan gå ind i det gamle system, arbejde for kortsigtede forbedringer på systemets præmisser, og samtidig opretholde det langsigtede revolutionære mål. Igen et eksempel fra kriminalpolitikken: det har været hævdet, at ved at udbygge demokratisk valgte tillidsmandsudvalg hlandt fangerne, vil man ikke bare opnå kortsigtede velfærdsforbedringer m. v., men også få et middel til fængselsystemets endelige sammenbrud indefra. Det gælder blot om konstant at opretholde det langsigtede mål og stadig vende tilbage til det.

Der findes dog mig bekendt intet klart eksempel fra praksis på at dette lader sig gennemføre. Netop ikke fra praksis. Man overser her den absorbering, som sker ved en sådan praksis. Måske er denne absorbering ikke logisk eller principiel nødvendig, men den er psykologisk helt presserende. Den fører til, at man i praksis bøjer af overfor det langsigtede mål. Absorberingen har mindst tre elementer.

Den sker ved *indlemmelse*: det nye tillades fra begyndelsen af kun i reduceret form, og bevidstheden om det langsigtede mål brydes derfor let. Det sker ved *indvielse*: oprøreren indvies i systemets hemmeligheder og bliver derved bragt til tavshed udadtil – så at sige gennem sin tavshedspligt. Begge disse absorberingsformer kan brydes ved hårdnakket at fastholde den langsigtede målsætning. Det kan den tredje form også, men det er så hårdt, at det psykologisk er næsten umuligt. Den tredje form er *ansvarliggørelsen*: man udfører i systemet handlinger som man bliver gjort medansvarlig for. Ansvarliggørelsen har konsekvenser for og styrer ens videre handlinger for så vidt som man da ikke kan frasige sig ansvaret for direkte at have styret udviklingen væk fra det langsigtede mål.

Den tredje konkurrenceform som skal behandles her, er »realiseringen«. I »realiseringen« tager man skeen i sin egen hånd og forsøger selv at oprette det alternative. Grænsen mellem »realiseringen« på den ene side og »overtalelsen« og »eksemplet« på den anden er flydende i praksis, noget som – netop gennem praksis – let fører til »overtalelsens« og »eksemplets« specielle vanskeligheder. Men i princippet er der en forskel: mens »overtalelsen« og »eksemplet« bygger på den strategi at gå ind i det bestående system, bygger »realiseringen« på den strategi at stå udenfor og bygge uafhængigt op.

»Realiseringen« har to hovedvarianter: (1) udmeldt kan man forsøge at opbygge alternativet isoleret fra det bestående (hippiesamfundet); (2) udmeldt kan man forsøge at opbygge det alternative ved at omstyrte det bestående. Strengt taget er det kun den anden variant, som konkurrerer med det bestående, men empirisk – udenfor idealtypen – kan der også i den første variant være stærkere eller svagere elementer af konkurrence til stede hos deltagerne. Men bortset fra, at isolationen hurtigt bliver illusorisk, består konkurrenceen i så tilfælde af en kombination af »overtalelse« og »eksemplet«, med de vanskeligheder dette – som tidligere beskrevet – indebærer. Det er således den anden variant – arbejdet for omstyrtelsen – som indebærer en virkelig ny konkurrenceform.

Vanskeligheden her er imidlertid, at man altså er udmeldt. Det må man være for ikke at komme ind i »overtalelsens« og »eksemplets« problemer. Og da er faren stor for at man ikke længere skal konkur-

rere, for at man skal følge den lodrette pil og færdiggøres på den måde.

Nu er dette empirisk set mere kompliceret, fordi man samtidig med at man udmeldt arbejder for omstyrtelsen kan forsøge at opheve konkurrencemanglen. Sagt med andre ord: dette er lettere end det modsatte, nemlig at ophæve enigheden. Heri ligger det håbefulde ved en sådan virksomhed. Man kan lave strejftog ind på det bestændes område: bidrage til kriser som i deres tendens virker alment alarmerende på det bestående (vilde strejker, for eksempel) skabe kadrer som – selv om de er i minoritet – har evne og styrke til afslørende virksomhed, osv. Pointen er, at man – i modsætning til i »overtalelsen« og »eksemplet« – kan aktionere »i det rette øjeblik«; når betingelserne er gunstige. Historisk ved vi, at dette kan gøres, særlig i kraft af den pædagogiske og bevidstgørende funktion som sådanne antydende aktioner har, og vi ved, at omstyrtelsen kan finde sted.

Det vi imidlertid også ved er, at den nye orden som oprettes indeholder elementer af den orden man søgte væk fra. Nogen uproblematisk afsluttet tilstand af endelig ophævelse er der ingen grund til at forvente sig. Omstyrtelsen bliver ikke endelig på denne måde, for det nye indvæves i det gamle. Måske vil udviklingen i samfund som Kina og Albanien vise, at det ikke *nødvendigvis* er sådan. Men indtil det sker, støtter jeg mig til de historiske eksempler, som ikke er opmuntrende, og tilføjer, at jeg ikke tror at nogen kinesisk eller albansk marxist-leninist vil hævde, at deres samfund har nået til en sådan afsluttet tilstand af endelig ophævelse. Det kommer jeg tilbage til i senere kapitler.

Vi er tilbage ved færdiggørelsens problem, som her kan uddybes. Jeg lægger en omstridt fortolkning til grund. Ethvert samfund har visse generelle krav, som må tilfredsstilles. Endvidere har et samfund begrænsede variationsmuligheder, når det gælder måder at tilfredsstille disse krav på og samtidig eksistere som samfund. Eksistensen af »samfund« er altså i sig selv strukturerende på en begrænsende måde; i sig selv anti-alternativt. Begrænsningerne ligger delvis i samfundets relationer til andre samfund; samfund som ikke er ændret. Men begrænsningerne er også indbygget i selve fænomenet »struktur«. Det nye samfund bliver – når det er færdig oprettet – således på fundamentale måder lig det gamle. Det er som det nye fængsel

som — når det er færdig oprettet — på fundamentale måder bliver lig det gamle.

Hvad er det for generelle træk ved »struktur«, som gør, at »forandringer« vender tilbage til udgangspunktet? Jeg har særlig de to dimensioner »differentiering« og »integration« i tankerne. Dette er helt generelle processer, og pointen er at de optræder i kombination: differentieringen fæstner sig eller forbenes ved en integrering af de differentierede dele. Processerne har været påpeget i sociologien fra Spencer og fremefter og er måske i særlig grad blevet analyseret af Max Weber. De kan konkretiseres på forskellig vis, som i arbejdsdeling koblet til bureaukrati. For eksempel ser det ud som om Sovjetunionen står over for disse konkretiseringer af processerne, og man kunne måske sige, at Sovjetunionens problem dermed i første række er et »webersk« problem. I hvert fald kan marxist-leninisternes kritik af Sovjet fortolkes derhen, at de betragter Sovjets problem på denne måde.

Af dette syn på færdiggørelsen følger for øvrigt ikke kun, at en afsluttet tilstand af endelig ophævelse ikke kan forventes. Det medfører også, at de nye indre modsætninger i den nye orden ikke »automatisk« fører til ny sprængning og ny ophævelse. Hvis man havde kunnet stole på en sådan »automatik«, ville en ny ophævelse i hvert fald stadig være sikret. Heller ikke dette er det rimeligt at sætte sit håb til.

Pointen er da at undlade at gøre det nye — eller omstyrtelsen — færdig. Det vil sige, at man må modstå at blive trukket i nogen af retningerne i figur 1. Dette er som sagt ikke let.

De to retningspile i figur 1 har her været behandlet hver for sig. Før vi forlader de kræfter, som skaber bevægelse væk fra det ufærdige, vil jeg kort diskutere hvordan de to retninger kan operere i forening med hinanden.

Vi kan tage udgangspunkt i en norsk kriminalpolitisk organisation, KROM. KROM modsiger og konkurrerer, mens den er under dannelse, mens den endnu ikke er færdigprøvet og færdigudformet. Derfor har det været korrekt at holde forholdet mellem det såkaldte »revolutionære« (langsigtet ophævende) og det »reformistiske« ele-

ment åbent i KROMs politik. Så længe dette forhold er åbent, så længe man ikke definitivt begrænser sig til en af disse forenkledede former, ligger der både modsigelse og konkurrencekraft i organisationen: systemets præmisser fornægtes, og modtageren af kritikken kan ikke slå sig til ro med, at kritikken ikke angår dem. Det er symptomatisk, at organisationens modstandere forsøger at »placere« KROM netop langs dimensionen »revolutionreform«. Dagbladet *Verdens Gang* har således på lederplads krævet, at KROM »skal« træffe valget mellem de to linier. Det er i realiteten valget mellem at blive »uddefineret« som irrelevant og »indefineret« som ufarlig. Og det véd *Verdens Gang*. Kravet belyser et grundlæggende træk ved det system som til enhver tid består, hvor *Verdens Gang* hører hjemme, nemlig dets vægt på færdig udformethed langs modsigelsesdimensionen. Kravet belyser også det bestående systems strategi for selvbevarelse. Mangelen på tolerance overfor uklarhed langs modsigelsesdimensionen, og pointeringen af at man kun kan vælge mellem forskellige veje til klarhed, kan betegnes som et af kendetegnene på et »autoritært socialt system«. Pointen er, at ethvert socialt system, som er etableret, også er autoritært på denne måde, og at det ved valget mellem »uddefinering« og »indefinering« bruger dette sit autoritære præg — sammen med sin magt — til mere definitivt at placere, og dermed uskadeliggøre, organisationer under tilblivelse.

I den grad KROM idag giver efter og kun indtager det »revolutionære« standpunkt, i samme grad mister organisationen også konkurrencekraften. Modsigelsen opleves som irrelevant. I den grad KROM giver efter og kun indtager det »reformistiske« standpunkt, i samme grad mister organisationen selv modsigelseselementet. Så længe man undgår at begrænse sig til et af disse forenkledede standpunkter, og »placeringen« ikke har fundet sted, er tilblivelsen fremdeles i gang, og organisationen modsiger og konkurrerer. I den udstrækning valget træffes, er det i hvert fald væsentligt klart at forbeholde sig retten til at ændre standpunkt. Men dette er ikke let, af grunde som har været behandlet ovenfor, og det første valg er derfor let vejen til færdiggørelse. Afhængig af hvilket valg der træffes, ophæves konkurrencekraften eller selve modsigelsen.

Da kan det være tidspunktet for organisationens opløsning. Men hvis valget falder ud til fordel for det »revolutionære« standpunkt,

og hvis valget tager et stykke tid (hvis man altså kan klare at modstå valgpresset et stykke tid), er dette alligevel ikke så sikkert. For det kan tænkes at netop skabelsen af KROM, og lignende organisationer, i mellemtiden har skabt et klima hvor uafklarethed langs »revolution-reform« dimensionen ikke længere giver konkurrencekraft, og hvor det revolutionære standpunkt ikke længere er »uddefineret« i samme grad. En organisation kan blive udformet i sin uklarhed langs en dimension som denne: sådan er altså organisationen. I så tilfælde kan organisationen kun leve videre efter et mere »revolutionært« valg, forudsat man indbygger ufærdighed på andre punkter.

Men organisationen kan næppe leve videre, hvis valget er »reform-præget«. Vanskeligheden er – som jeg har været inde på – at denne bevægelse er stærkest. Det afgørende må da være at sætte modforanstaltninger ind imod den.

De ovenstående afsnit skulle sætte os i stand til at forstå selve ufærdighedsbegrebet bedre. Den ufærdighed der er tale om i dette arbejde, og som det altså ikke er let at opretholde, drejer sig om ufærdighed i den *målsætning*, som er sat. Ufærdighed i midler alene er ikke nok.

Ufærdighed i den målsætning, som er sat, betyder dog ikke, at man ikke ofte på vejen må sætte sig afklarede kortsigtede målsætninger og del-mål; 5-års planer eller sådan noget. Og derfor må man også have plan og koordinering i kampen. Pointen er, at disse kortsigtede målsætninger ikke bliver de endelige, men forbliver skridt på en vej som alligevel er fremmed og ikke mere end antydnet – ufærdig.

Men jeg tilføjer, at selv om man må have kortsigtede afklarede målsætninger med tilhørende kamporganisation, betyder sådanne målsætninger samtidig at faren for færdiggørelse – ophør og såkaldt »konsolidering« – straks er større. Dette er et af de sværeste dilemmaer, og det vil fortsat optage os.

4. Igangsættelse og opretholdelse af det ufærdige

Lad os sige at vi har vakt en interesse for det ufærdige blandt dem, som har været tilfredse med systemet. Hvordan sætter vi så det ufær-

dige i gang i praksis? Jeg skal her kort antyde nogle foreløbige synspunkter på dette komplicerede spørgsmål.

Det mest generelle svar er, at dette sker ved en *ophævelse* af det bestående. Kun gennem ophævelsen af det, som er færdigt, får det ufærdige chancen til at træde i stedet.

Tidligere nævnte jeg tre eksempler på det ufærdige: Kærligheden, behandlingseksperimentet og »det alternative samfund«. Kærligheden er forholdet, hvor tilstanden af kærlighedsløshed er i færd med at ophæves. Behandlingseksperimentet er forholdet, hvor anstaltsstrukturen er i færd med at overvindes. Det »alternative samfund« er samfundet, hvor den gamle samfundsorden er i færd med at ændres fundamentalt.

Men her er det let at narre sig selv. En ændring hvor vi forlader en orden til fordel for en anden orden *som venter* er ingen ophævelse. Det er kun en substituering, som nok kan indebære forskelle i detaljen, og »forbedringer« i detaljen, men som ikke indebærer ændring i struktur. Strukturelt gentager færdig udformede nyordninger de gamle løsninger; vor relation til det som venter, bliver strukturelt den samme som vor relation til den gamle orden.

Ophævelsen når vi således i brudet med den herskende orden, hvor vi *samtidig* står overfor et uberørt felt. Det vil for så vidt sige at ophævelsen og den allerførste fase af det ufærdige bliver en og samme ting. Frihedens øjeblik er at gå ind i det uberørte felt. Friheden er angsten og glæden ved at gå ind i det uberørte felt.

Men da ophævelsen og den allerførste fase af det ufærdige er en og samme ting, siger ophævelsen ikke noget om, hvordan det ufærdige igangsættes, og vi er for så vidt lige langt. Hvad sætter ophævelsen eller første fase af det ufærdige i gang?

Ophævelsen og dermed det ufærdige, igangsættes i hvert fald ikke gennem kontinuerlige, udbyggende – »konstruktive« – reformer af det herskende system. I de udbyggende reformer fastholdes nemlig hovedstrukturen til enhver tid; ændringerne sker i detaljen. De psykologiske mekanismer, som forhindrer én i at fastholde det langsigtede mål gennem de små udbyggende reformer, har allerede været behandlet. Lad mig her tilføje: De udbyggende reformer kan også ved deres tilpasning til og nylegitimering af den herskende orden *udsætte* ophævelsen og det ufærdige. Arbejdet for sådanne reformer

kan med andre ord direkte styrke og integrere den herskende orden. Om alle småreformer har denne virkning er et åbent spørgsmål, men af og til kan det faktisk virke sådan, og i hvert fald har forsvarerne for de kontinuerlige, udbyggende reformer som middel til en fundamental strukturændring ikke kunnet påvise det modsatte.

Ophævelsen, og dermed overgangen til det ufærdige, igangsættes ved en bevidstgørelse af, at man af nødvendighed står over for et dilemma; ved den bevidste oplevelse af, at man faktisk må vælge mellem en fortsættelse af den herskende orden (eventuelt med mindre ændringer), og en overgang til noget som er ukendt. En sådan bevidst oplevelse er ikke nogen tilstrækkelig betingelse for igangsættelsen af ophævelse og ufærdighed, men den er helt nødvendig. Det vil sige, at den tilslørende, uprincipielle kombinationstækning som narrer én til at fortsætte den gamle struktur, må afdækkes, og valget mellem siderne i dilemmaet må stå os klart.

Et stykke ad vejen betyder dette, at vi må bruge et af det bestående systems egne våben: det er nu os som kræver, at systemets folk træffer et klart valg. Men her ophører også ligheden. Dilemmaet består nemlig ikke i at der findes to forskellige veje til opretholdelse af status quo (ufarlig reform og »uddefineret« irrelevans). Valget står mellem vejen til status quo (konsekvensløs reform) og vejen fra status quo (virkningsfuld ophævelse). Det er således ikke et valg mellem forskellige veje til færdig afklarethed, men mellem færdig afklarethed og det ufærdige. Valget pointerer netop tolerance for uklarhed som modsætning til status quo. Som sagt er bevidstheden om dette dilemma en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for løsrivelse og igangsætning af det ufærdige.

De konkrete fremgangsmåder til at skabe en sådan bevidsthed skal jeg ikke komme ind på her. Det er gennem bevidstheden om dette dilemma, og om at man må vælge mellem status quo og ophævelsen, at det frigørende ved at gå ind i ophævelsen og ind i det ufærdige får fuld mening.

En sådan bevidstgørelse indtraf for eksempel i forbindelse med ændringerne i loven om løsgængeri i Norge foråret 1970. I sit lovforslag foråret 1969 gik Justitsdepartementet ind for nogle mildnende ændringer i loven om løsgængeris bestemmelser om kriminalisering af offentlig beruselse og tvangsarbejde. Man foreslog samtidig, at en

komité skulle vurdere mere ophævende forandringer, og denne komité blev nedsat i august 1969. I sit lovforslag afveg Justitsdepartementet fra Straffelovrådets oprindelige indstilling om sagen, i en noget mere klientvenlig retning. Men systemets struktur blev opretholdt.

Modstanderne af loven om løsgængeri anvendte efteråret 1969 til at klargøre det dilemma, man her stod overfor, og til at påvise at man i Justitsdepartementets linie faktisk valgte den gamle struktur. Det som nærmere bestemt måtte klargøres var, at kun en ophævelse af den gældende ordning ville føre til en anden ressourcefordeling (opbygning af »alternativer«) for »klientelet«. Nogen ny ressourcefordeling ville ikke komme »af sig selv«; man kunne ikke vente med ophævelsen »til alternativet forelå«; ophævelsen måtte til for at fremtvinge nye løsninger.

Foråret 1970 foretoges ændringer af ophævende karakter i loven om løsgængeri: man ophævede kriminaliseringen af offentlig beruselse og man ophævede tvangsarbejdet, uden at vente på færdige »alternativer«. Kort tid efter var man inde i en intensiv ressourcefordelingsperiode for hjemløse alkoholikere. De hjemløse alkoholikere var desuden blevet synlige, og var derved trådt ind i en relation til det øvrige samfund. Blandt andet var landets fattigdom blevet mere bevidst for andre. Kort tid efter lovændringerne var man i et af de mulige alternativer.

Men hvor længe vil alternativet — den ufærdige opbygningsproces — vare? Dette er ikke let at besvare. Problemet er generelt. Det ligger i følgende: et herskende system har grænser, som beskytter det mod indflydelse udefra. Det er disse grænser, man ønsker at ophæve, netop fordi de jo opretholder det herskende system. Men når grænserne er ophævet — hvilket var formålet i første omgang — har man samtidig åbnet for andre systemer af uønsket karakter; indflydelse som det herskende system med dets gamle grænser for så vidt holdt udenfor. Dette er ikke kun et problem i forbindelse med loven om løsgængeres forhold til kontrolpolitikken i øvrigt. (Kontrolpolitikken i øvrigt kan forventes at invadere det frigjorte felt og indføre nye kontrolformer). Det gælder for kontrolpolitikens forhold til den øv-

rige socialpolitik; for socialpolitikens forhold til den øvrige samfundspolitik; samfundspolitikens forhold til det internationale system, osv. Oprindeligt var ændringen i loven om løsgængerer ikke reformpolitik, fordi grænserne mellem det system man ophævede og andre systemer var så klare. Men ændringen kan blive reformpolitik netop fordi de nævnte klare grænser bliver ophævet. Dette kan kaldes ophævelsens paradoks. Det samme er som sagt også væsentligt i forbindelse med en mere generel samfundsrevolution. I et internationalt perspektiv – fordi de gamle systemgrænser er ophævet – kan den blive en absorberet reform. Jeg tror dette er en af de mest grundlæggende årsager til at det ufærdige har så vanskeligt ved at forblive i den ufærdige proces.

Hvad er svaret på dette? Et svar er selvfølgelig den totale ophævelse; en samtidig ophævelse på alle relevante systemniveauer. Men dette er, som vi ved, ikke netop let gennemførligt. Og efter en tænkt total ophævelse vil den ufærdige opbygningsproces ikke fortsætte i det uendelige. En sådan proces fortsætter ikke »af sig selv«. Jeg bygger her på de ræsonnementer, som tidligere har været skitseret. Processen vil stagnere efterhånden som problemet løses, og systemgrænser vil udkrystallisere sig.

Hvis *problemet* ligger i ophævelsens paradoks, så ligger også *svaret* på problemet i ophævelsens paradoks. Det problematiske ligger som sagt i, at selve ophævelsen af grænser fører nye, mere omfattende grænsesættende systemer ind i det frigjorte felt. Svaret på problemet ligger i, at netop dette åbner muligheden for ny ophævelse, og dermed fornyet ufærdig proces. Uden nye grænser at ophæve, er nye ophævelser, og hermed ny ufærdighed, utænkkelig. Svaret ligger altså i selve modsætningsforholdet mellem de ophævede og systemskabende kræfter, og i den stadige ophævelse, opbygning, nyophævelse, på stadig nye niveauer. Der er tale om en stadig roterende overgang til en stadig ny ufærdighed. Jeg oplever dette som selve livets proces.

Hvis dette er svaret, så skal det medgives, at svaret ikke er let at gennemføre i sociale strukturer. Men jeg oplever, at det er hér håbet ligger, også for sociale strukturer. Jeg skal i denne omgang bare kort nævne en vanskelighed i forbindelse med traditionel reformpolitik som man ikke behøver at støde på her. Jeg tror det er muligt et langt

stykke af vejen at undgå de psykologiske bindinger som blev nævnt ovenfor i forbindelse med den almindelige reformpolitik. Disse bindinger eksisterer for så vidt som det revolutionære mål *kun* er et meget langsigtet mål, som man forestiller sig skal nås gennem en række reformled. Det er i denne reformproces, at vi bøjer af overfor det langsigtede mål. Muligheden for at undgå disse bindinger ligger i, at ophævelsen af ordninger ikke kun er det omfattende og langsigtede mål, men også *hele tiden det helt nære sigtepunkt, om nødvendig på et meget begrænset delfelt*. Det er med andre ord afgørende, at arbejdet for ophævelsen og dermed for det ufærdige – det alternative – ikke kun anskues på længere sigt, men *altid foregår og absolut så direkte og konkret som mulig*. Ophævelsen må stå helt nær som en *umiddelbar bestandig målsætning* på det felt hvor man har valgt at arbejde. *Til enhver tid og konkret* må man arbejde, ikke med udbyggende reformer som led i en langsigtet ophævede politik, men med *konkret, direkte og jordnære ophævelser* som led i den langsigtede politik. En *stadig* fastholden af en sådan *umiddelbar målsætning* i det daglige er helt nødvendig for at undgå de nævnte psykologiske bindinger.

Og selv da er det vanskeligt nok.

DEN BRØLENDE TAVSHED

Kjeld Schmidt

Kurserie, 1970, 1. årg., nr. 1.

Den fascistiske stat er en moderne stat. Den etatistiske kontrarevolution er en moderne kontrarevolution.

Når borgerskabets herredømme trues, reagerer det totalitært. Den klasse, der var bærer af liberalismen, er også bærer af antiliberalismen, hvilket ikke er så underligt: begge ideologier tjener til forsvar af de kapitalistiske produktionsforhold.

Omend den revolutionære bevægelse i Danmark ikke udgør nogen akut trusel mod borgerskabets herredømme (det, Baungård i Folketinget under forespørgselsdebatten om den tiltagende brug af politistatsmetoder kaldte "den lovlige samfundsorden", som om det var Gud og ikke Staten selv, der havde lavet lovene), så har denne klassens betalte lænkehunde dog vejret krudtrøg; de fascistoide træk bliver subjektivt erkendelige.

Lænkehundenes terminologi har således ændret sig med situationen; da den revolutionære bevægelse kun var et tilløb til en sådan, tav man; senere talte man om bøller og gadedrenge; senere igen begyndte man at tale om "små minoritetsgrupper" (Hartling). Når ordet minoritet bruges pejorativt, ved vi, hvad klokken er slået. Sammen med dette ord kommer også lugten af blod.

Men når det nu lykkes disse "små minoritetsgrupper" at afsløre, at der er noget, der forsvares med alle til rådighed stående midler (og som det før er sket i dette lands histo-

rie; også med grundlovsstridige midler), når det lykkes dem at punktere "den lovlige samfundsorden's i forvejen ikke alt for solide legitimitet", så er det på tide at slå til; cf., hvad Mussolini-apologeten Ole Bjørn Kraft sagde på det Konservative Folkepartis landsmøde (29.-30.11):

"Man kalder det drengestreger, men de, der står bag, sigter mod et bestemt mål. De skaber en følelse af usikkerhed og uro. Anslag mod statens autoritet skal mødes med fasthed."

Det er på baggrund af denne etatistiske kontrarevolution, at apellen fra lænkehundene til det store tavse flertal skal forstås.

Det er det store tavse flertals for-tjeneste, at det ikke blander sig i politik.

"Det store flertal hører til de stille, der passer arbejdsplads og aftenskolearbejde." (Poul Møller på samme landsmøde).

Deres passivitet er deres dyd. Mens den tidlige liberalisme appellerede til "offentligheden", d.v.s. en kritisk opinion, appellerer de moderne lænkehunde til de stummes udtalte og derfor statsbærende meninger. Mens det tidligere var en forudsætning for demokratiet, parlamentarismen og retssamfundet (Poul Møller), at der var en offentlighed, er det nu en forudsætning, at der ikke er en offentlighed. Afpolitiseringen og privatiseringen er en forudsætning for senkapitalismens skrøbelige stabilitet.

Det store tavse flertal er en apolitisk og uorganiseret masse; at til-lægge en sådan ansamling af individer bestemte politiske meninger er absurd. Der er tale om en regulær solipsisme, d.v.s. at man underforstår,

"at det indre liv er noget bestemt og klart udformet, også før det kommer til udtryk. Men dette er stort set uholdbart. Det indre liv er oftest flygtigt og ubestemt .... Dersom vi lever et såkaldt rigt indre liv, så er det ikke bare skjult for andre, men måske heller ikke noget at vise frem, dersom vi prøvede det." (Dag Østerberg: Forståelsesformer, Oslo-66 p. 73).

Men når de af de statsbærende partier - fra det Socialistiske til det Konservative Folkeparti - så foragtede aktivister formår at rejse et politisk spørgsmål, med andre ord at skabe en offentlighed, tendensielt at politisere det store, tavse flertal - så er det på tide for de statsbærende partier at slå fra sig: ved (over for medlemmerne af det store tavse flertal) at udgive sig for at repræsentere dette tavse flertals illusoriske totalitet: det gælder om at få enhver

til at tro, at de andre mener som Poul Møller og de andre lænkehunde. Akkurat som det lykkedes fascisterne at fascinere enhver tysker til at tro, at han - ved at være antisemit - handlede som enhver anden.

Men i et samfund, hvor det er en dyd at være politisk passiv og indifferen kan man ikke tage de således dydige til indtægt for en bestemt politik: det er at ville afpolitiserere og politisere på én gang. Man vil på én gang dømme op for den revolutionære bevægelses politisering af det store tavse flertal - og samtidig påberåbe sig dette flertals ikke eksisterende politiske meninger. Dette, de statsbærende partiers dilemma, er den revolutionære bevægelses håb.

Hos lønarbejderne beror senkapitalismens eneste legitimitet på, at den sikrer en støt stigende levede og fred til at fordøje denne støt stigende levede. Kort sagt: senkapitalismen er kun legitim, forsåvidt som den skaffer madro.

Senkapitalismen besidder ikke hos denne klasse en sådan legitimitet, at den ville droppe madroen og lade sig politisere til forsvar for den bestående orden; og der eksisterer ikke længere et talstærkt småborgerskab, der er i færd med at blive likvideret som klasse, og som derfor (da de vil forsøge at restaurere det tabte) kan sættes ind til forsvar for den bestående orden. Det vil sige, at borgerskabets sidste skanse: den totalitære stat, ikke længere lader sig rejse: borgerskabet mangler barrikadenmateriale. Fascismen er pr. definition en massebevægelse, og en totalitær stat, der ikke bygger på en massebevægelse - er en uting.

Det vil sige, at fascismens epoke er for-tid. Men det, der gjorde den fascistiske stat til en moderne stat, det er ikke racismen, irrationalismen eller antiliberalismen (i bred forstand), men korporativismen, klasse-samarbejdet - og det er ikke for-tid cf. Selskabet for Samfundsdebat.

Summa summarum: lænkehundene kan benytte sig af politistatsmetoder; men i den udstrækning det bliver nødvendigt at politisere for at forsvare borgerskabets herredømme, i den udstrækning er borgerskabets herredømme en saga blott.

Borgerskabet og dets lænkehunde er fanget i historiens store rottefælde.

ikke siger noget om, hvad det er man negerer. Den sande radikale må skelne mellem skadelige og gavnlige virkninger af en negering.

Thi »venstreorienteringen kendetegnes altså af negeringen, men ikke kun af den: også af negeringens retning, d.v.s. netop ved karakteren af dens utopi.«¹⁶³

Fjord Jensen er ikke den eneste, der har tilskrevet den intellektuelle en rolle som i større eller mindre grad adskiller ham fra den sociale struktur. Karl Mannheim er et andet eksempel.¹⁶⁴

Det er Mannheims grundlæggende antagelse, at alle grupper er interessebundne. Ikke desto mindre tror han, det vil være muligt at etablere et »relativt klasseløst stratum«, som skal påtage sig at danne en syntese af forskellige tankeretninger og lede udviklingen i dynamisk retning. Dette skulle blive muligt i større og større grad, eftersom de intellektuelle rekrutteres fra stadig større dele af samfundet. Det skulle ikke medføre, at de oprindelige statusbånd ville forsvinde helt, men tværtimod, at den intellektuelle gruppe skulle blive et miniaturebillede på klassekampen og gennem uddannelsen ville finde den fælles målestok, som argumenternes styrke kunne måles på.

Således når Mannheim frem til sin forestilling om den socialt uafhængige intelligens (»freischwebende Intelligenz« – med et udtryk, som han har overtaget fra A. Weber). Uddannelsen sætter den intellektuelle i stand til at forholde sig kritisk overfor sin egen oprindelse og »opfylde sin mission som prædestineret fortaler« (sic!) for helhedens intellektuelle interesser. Mannheim har imidlertid glemt at tage misteltenen i ed. Selvom man ser bort fra det ingenlunde uinteressante faktum, at uddannelsesrekrutteringen er særdeles skæv fra de forskellige sociale lag,

er det stadig en overvejelse værd, om ikke selve uddannelsen medfører en speciel ideologisk betingning, en særlig interessebundenhed, således at man i stedet for at få en syntese, som indeholder og samtidig eliminerer samfundets kontradiktoriske synspunkter, som resultat får en »bourgeoisification« (med Mannheims udtryk). Der eksisterer ikke nogen garanti for, at uddannelsen er en – i en eller anden forstand – objektiv målestok, hvis indhold vil tjene »det fælles bedste«. Det er en farlig idealisering, som i værste fald vil kunne tjene til legitimering af elitære tendenser.

Den intellektuelle bør efter min opfattelse virke som ideologislører; men ét er, hvad man for sig selv erklærer som noget ønskværdigt, noget andet er, hvordan det faktisk forholder sig. Det fatale hos Mannheim er, at det aldeles ikke falder ham ind, at viden kan blive brugt imod »det fælles bedste«, hvad så dette end er.

I de seneste år har adskillige forfattere fort sig frem med auklager mod de intellektuelle for ikke at opfylde, hvad der forekommer nogle at være et nærmest historisk kald. Her skal som eksempler blot nævnes Noam Chomsky og P. A. Baran.¹⁶⁵

Men spørgsmålet er, som Rapoport påpeger (op. cit.), om man kan tale om noget forræderi, hvis der ikke har eksisteret nogen loyalitet.

Den intellektuelles placering i den sociale struktur må – som alle andre grupper – bestemmes, og det er ikke mindst af interesse at få klarlagt også hans ideologibetingning, hans »mystificerede bevidsthed«.

Som anført af Meek (se ovenstående epigram) er der tilstrækkeligt med undersøgelser at tage fat på. Jeg har i dette afsluttende afsnit blot *peget* på nogle få.

Mit hovedærinde har i afhandlingen imidlertid kun været at søge en afklaring af dette ene problem: Marx' »an sich«-klassebegreb.

163. L. Kolakowski, *Der Mensch ohne Alternative*, München 1961, p. 143. Bogen findes også på dansk.
164. Mannheim, *Ideology and Utopia*, London 1960.

165. N. Chomsky, *Amerikas magt og de nye mandarin*, København 1970. Baran, *Den intellektuelles forpligtelse*, i: Bent Hansen og H. H. Jacobsen (red.), *Studenterrådet*, København 1968, p. 9-19.

Kjell Björfors: Psykologens rolle i det kapitalistiske samfund Et diskussionsindlæg

Kurasje, 1971, 2. omg., nr. 4.

De materielle og ideologiske forudsætninger for opblomstringen af den psykologiske videnskab efter 1940 finder vi i ændringerne af de vesteuropæiske kapitalistiske lande og USA's samfundsstruktur. Først i de senere år er sammenhængen mellem videnskab og samfund blevet genopdaget. En genopdagelse som blandt andet er hjulpet på vej af USA's krige i Sydøstasien og af arbejder- og studenterbewægelserne, og den kan derfor danne grundlag for en bredt politisk praksis. Dette er Björfors' hovedtema.

I. Indledning.

»Arbeitsgruppen för tillämpningsmomenten inom grundutbildningen för blivande psykologer« beskriver erhvervsrollens indhold på følgende måde:

»Det er naturligt, at psykologernes arbejdsopgaver farves af det anvendelsesområde og den arbejdsplads, hvor de arbejder. Valg af metodik for at undersøge og behandle psykologiske problemer påvirkes også af psykologernes skiftende teoretiske uddannelse og praktiske erfaring. Psykologernes arbejdsopgaver er dog oftest af følgende art: opgaver med at undersøge og gribe ind (f.eks. diagnose og behandling), undervisning og vejledning, forskning og administration samt information. Man kan sige, at psykologen administrerer og anvender psykologisk kundskab i forskellige situationer. Erhvervsrollen farves også af psykologens arbejdsorientering. Den kan være fokuseret på del- eller helhedsaspekter af individer, grupper eller organisationer.«

Her får vi altså bl.a. en beskrivelse af, hvad der farver arbejdsopgaverne, hvad der påvirker psykologens valg af metodik, samt af hvilken art arbejdsopgaverne er. Dette må ses som en beskrivelse af, hvad der eksisterer. Forslaget i sin helhed er dog ingenlunde kun en fastslået af status quo. Tværtimod mærkes et tydeligt forsøg på at påvirke psykologens fremtidige rolle. Men det, der i høj grad mangler i dette forslag – ligesom i så mange andre arbejder om psykologens rolle og funktion – er, hvordan psykologen får sin rolle og funktion givet i det samfund, han lever og virker i. En sådan analyse er nødvendig, for at man skal kunne forandre vores fremtidige rolle. Vi må vide, hvad vi gør, inden vi kan sige, hvad vi skal gøre.

Karl Marx og Friedrich Engels siger i begyndelsen af Det Kommunistiske Manifest:¹

»Alle hidtidige samfundets historie er en klassekampens historie. Fri mand og slave, patricier og plejebøjer, baron og livegen, lavsæter og svend, kort sagt: undertrykkere og undertrykte har stået i stadig modsætning til hinanden, har – snart skjult, snart åbenlyst – ført en uafbrudt kamp, en kamp, der hver gang er endt med en revolutionær omformning af hele samfundet eller med de kæmpende klassers fælles undergang. [...] Det moderne borgerlige samfund, der er opstået ved feudalsamfundets undergang, har ikke ophævet klassemodsigelserne. Det har kun sat nye klasser i

stedet for de gamle, nye betingelser for undertrykkelse, nye former for kampen.

Men vor tidsalder, bourgeoisie's tidsalder, udmærker sig ved, at den har forenklet klassemodsigelserne. Hele samfundet spalter sig mere og mere i to store fjendtlige lejre, i to store klasser, der står direkte i modsætning til hinanden: bourgeoisie og proletariatet.«

Sverige er et kapitalistisk samfund og følgelig et klassesamfund. Her findes undertrykkere og undertrykte. I Historieboken² gives et billede af forholdet:

»Kapitalisten køber ARBEJDERE ligesom han køber MASKINER og RÅVARER (råvarer er noget man skal have for at kunne fremstille ting, f.eks. jern, træ, uld). Og han betaler arbejderne med LØN. Han kan betale høj løn eller lav løn til arbejderne, men en sag er sikker: Arbejderne får aldrig nogensinde lige så meget løn som hans arbejde egentlig er værd. Han får kun en DEL af arbejdet betalt, resten må han arbejde uden at få betaling for det. Resten STJÅL kapitalisten altså.

Det er det »gratisarbejde« eller tyveri, som udgør GEVINSTEN i kapitalistens lomme. For gevinsten kan han købe flere fabrikker, ansætte flere arbejdere, tjene flere penge SÅLEDES VOKSER KAPITALEN.«

Udsægere og udsagne. En herskende klasse og en undertrykt. Hvor står psykologen så? Er han undertrykkeren, bliver han udsaget?

»En tids herskende idéer har altid været den herskende classes idéer.«¹

Med herskende ideer menes her samfundets hele intellektuelle, politiske og institutionelle forhold. Disse ideer kaldes af Marx samfundets »overbygning«, til forskel fra samfundets »basis« – de herskende produktionsforhold, d.v.s. menneskenes forhold til hinanden i produktionsprocessen. På grundlag af produktionsforholdene dannes den herskende klasse ideer, samt sammenslutter sig i institutioner, gennem hvilke den formulerer sine krav, og organiserer sig med hensigten at beholde sin magtposition. Disse ideer siges da at udgøre overbygningen på basis.

Således bliver staten som institution et instrument for den herskende klasse i dens undertrykkelse af arbejderklassen. Indgår psykologen da ikke i den ideologiske overbygning? Er psykologen ikke et instrument i den herskende classes undertrykkelse?

Der findes psykologer, som ikke vil deltage i denne undertrykkelse. Der findes psykologer, som arbejder for en gennemgribende foran-

dring af produktionsforholdene. Hvilke roller og funktioner finder der for en sådan psykolog?

Jeg vil i det følgende belyse disse tre spørgsmål, altså:

- I. psykologens klasseforhold
- II. psykologens funktion i det kapitalistiske samfund
- III. hvad skal den revolutionære psykolog gøre?

II. Psykologens klasseforhold

Psykologer bliver akademisk uddannede. Der findes relativt få selvstændigt arbejdende psykologer med f.eks. egen virksomhed. Langt de fleste er ansat under staten, kommunen eller andre overhoveder. De er altså lønmodtagere – de sælger deres arbejdskraft.

Det tidligere anvendte citat fra Manifestet,¹ afsluttedes med:

»Men vor tidsalder, bourgeoisie's tidsalder, udmærker sig ved, at den har forenklet klassemodsigelserne. Hele samfundet spalter sig mere og mere i to store fjendtlige lejre, i to store klasser, der står i direkte modsætning til hinanden: bourgeoisie og proletariatet.« (Min understregning).

Denne ytring ligger til grund for den ret almindelige opfattelse, at der findes to klart adskilte klasser – monopolkapitalen og folket (proletariatet). Monopolkapitalen består af dem, som lever af afkastningen af kapital, fulket er alle lønmodtagere. En stadig voksende del af akademikere ville på denne måde objektivt komme til at høre til folket. Dette ræsonnement kan yderligere forstærkes ved at drage en hel del tendenser frem i akademikernes nuværende situation: PUKAS² er blevet sammenlignet med strukturalisterne; mange akademikere bliver i dag udsat for tidstudier og tvungent til at anvende stempler; samt akademikernes stadig mere usikre situation på arbejdsmarkedet. Denne betragtningsskema er relativt enkel, og der er som sagt adskilligt som taler for den. Den fører dog til visse åbenbare vanskeligheder.

Hvem er kapitalister? Svar: de, som lever af

¹ Opsæt af UKAS: Universitetsansat embedets arbejdsgruppe for faste studier m.m. I sig artiklen »Utbildningspolitikken i Sverige«, Zent nr. 22, 1971: Nyt styringsinstrument i det svenske uddannelsesvæsen, som kan anvendes til at underordne uddannelsespolitikken under de vigtige dele af statens indtægter i erhvervs-, arbejdsmarkeds- og regionalpolitikken.

deres kapital. Dette er tilsyneladende enkelt, men kompliceres når man anvender det på de individer. Vi kan prøve at anvende det på de 40% af landets befolkning, som ejer halvdelen af landets samlede formue, da disse jo i almindelighed anses for at repræsentere kapitalistklassen. En bestemmelse af deres klasseforhold bør være entydig. Dog finder man, at det absolutte flertal af disse, ca. 300.000 personer, har lønindkomster. For mange af dem er lønindtægterne afgjort større end øvrige indtægter, f.eks. renter og aktieudbytte. De er altså til dels også lønmodtagere. Lige så urimeligt som dette ræsonnement er det at sætte grænsen mellem dem, som har kapital og dem, som ikke har noget. Skulle da alle disse småsparere, som har andele i aktiesparekasser, holdingselskaber etc. høre til monopolkapitalisterne? Er parcelbusejeren udsaget?

Jeg vender mig imod denne dikotome betragtningsskema – monopolkapital kontra lønmodtagere – på grund af de konsekvenser en sådan betragtningsskema fører til. Det store flertal af svenskere, selv flertallet af psykologer, skulle altså objektivt tilhøre proletariatet. Kun et fåtal af proletariatet er dog bevidst om deres objektive klasseforhold. I en tid, hvor modsætningerne øges eller polariseres, bliver proletariatet dog sin stilling bevidst og rejser sig mod monopolkapitalen. Eventuelt kan denne bevidsthed påskyndes og fremmes gennem propaganda og oplysningsarbejde af allerede bevidste.

Marx og Engels har ingenlunde været talsmand for en så forenklet betragtningsskema på klasseforholdsspørgsmålet. De siger: »Hele samfundet spalter sig mere og mere i to store fjendtlige lejre...« (min understregning). De taler også i Manifestet om 5 forskellige klasser, nemlig kapitalistklasse, storbourgeois, småbourgeois, proletariat og pjaltproletariat, samtidig med at de berører »tenderende lag« mellem klasserne. Det er altså ikke et spørgsmål om en statisk kløvning af menneskeheden i to adskilte grupper, hvor tilhørsforholdet entydigt og objektivt kan fastlægges. I stedet drejer det sig om flere grupperinger, klasser, som mange gange kan være svære at afgrænse fra hinanden, da der indenfor og mellem disse klasser findes grupper af mennesker, som er på vej til en anden klasse. Eksempler herpå i dagens Sverige mangler ikke. Mange småbønder, mindre foretætningsdrivende og håndværkere tvinges i dag til at opføre med deres private virksomhed og i stedet gå ind i industrien eller i servicefagene – mange af dem tvinges altså fra småbourgeoisiet ind i proletariatet.

¹ K. Marx og F. Engels: Det Kommunistiske Manifest i Udvalgte skrifter, bind I, Tiden, København 1952.

² Historieboken, Ordfront 6, Enersda 1971.

Hvordan kan så psykologens klassetilhørighed bestemmes? Daniel Fleming og Beagt Åbert⁴ har i deres skrift forsøgt at lave en mere gennemtænkt analyse af akademikernes klassetilhørighed. De bygger her på Theorien über den Mehrwert af Marx. Forkortet kan deres ræsonnement beskrives som, at kun arbejdere, som er beskæftiget i direkte merværdiproduktion, kan siges at tilhøre arbejderklassen. Det er ved at producere varer, som har en højere værdi, end hvad arbejderen får for dem (løn), at arbejderen bliver udsøgt. En del af merværdien går til profit, en del går til statsapparatet, en del til servicegrene som reklame, banker etc. Kun et meget lille antal akademikere, og i hvert fald ingen psykolog, deltager i sådant merværdiskabende produktivt arbejde. På et økonomisk niveau kan psykologens klassetilhørighed altså ikke fastslås.

Denne analyse kan givetvis også kritiseres. Hvem er merværdiproducerende? Arbejderen, som gør nogle greb ved et samleband, er det. Men deltager rengøringskonerne i dette? Marx' teorier om merværdi er absolut ikke entydige.⁵

Trods dette har denne analyse, forinden at være mere nuanceret end den foregående, åbenbare fordele, når man ser hvilke konsekvenser den fører til. Psykologens klassetilhørsforhold kan ikke fastsættes objektivt på det økonomiske niveau. Konsekvenserne bliver efter Fleming og Åbert:⁶

»Gennem fremsat alt en ideologisk og politisk kamp kan grupper af studenter (ligesom intellektuelle og andre ikke-produktive sociale grupper i det hele taget) få politiske og ideologiske interesser, som er i overensstemmelse med arbejderklassens.

[7] Der findes ingen objektive klasseinteresser, som gør majoriteten af studenterne til revolutionære, eller til arbejderklassens eller folkets allierede. Først ved en bevidst og revolutionær kamp blandt studenter, eller gennem ændrede klassekampsforhold i hele samfundet, skabes disse fællesinteresser mellem et lag af studenterne (revolutionære og sympatisører), og arbejderklassen (da kao man muligvis tale om sammenfaldende objektive interesser).« (s.26).

Psykologen kan kun gennem bandtling – politisk handling – vise hvilken side han står på, hvem han solidariserer sig med.

4. D. Fleming og B. Åbert: Utdanningens och universitetens funktion: Studenternas välbefindande i klasskampen; Studentrörelsen i Sverige. Lund 1970. Findes forkortet i Zenit nr. 20, 1970.

5. Se f.eks. Ist Grönbaum: Kapitalismens politiska økonomi. Forlaget Røde Hane, København 1970.

III. Psykologens funktion i det kapitalistiske samfund.

Jeg stillede i indledningen spørgsmålet om hvor vidt psykologen er et instrument i den herskende klasses undertrykkelse. For at belyse dette spørgsmål, vil jeg i det følgende tage statens rolle i det kapitalistiske samfund op. Derved bliver psykologer i ikke-offentlig tjeneste i nogen grad stillet udenfor denne analyse. At psykologer indenfor reklame og markedsføring helt indgår i den kapitalistiske konsumtionstænkning, behøver vel knapt at bevises. At arbejdspsykologer til syvende og sidst handler i arbejdsgeberens interesser, begynder vel i dag at blive et relativt alment accepteret faktum, trods al snak om at selv arbejderen har fordel af »den rette mand på den rette plads« etc.⁷

Nogle definitioner: Reformisme – ved gradvise reformer at få et samfund til at overgå fra kapitalisme til socialisme, hvor altså socialisme indebærer samfundets ejendom af produktionsmidlerne. Revisionisme – at gå bort fra, d.v.s. revidere Marx' lære. Dette indebærer, at reformismen er en form for revisionisme, idet Marxismen-Leninismen meget stærkt betoner nødvendigheden af en pludselig, stærkt gennemgribende – d.v.s. en revolutionerende, overgang fra kapitalisme til socialisme.

At de svenske socialdemokrater betræder reformismens vej, er åbenbart. At disse veje er revisionistiske, fremgår af Palmes svar i Aftonbladet d. 18. maj 1971:

»Er du marxist, Olof Palme?«
Mikael Johansson, 14

Syster Estrids gata 4, Göteborg.

Svar: Karl Marx' indsats indenfor økonomi, historie og filosofi har på en afgørende måde påvirket hele den videnskabelige tænkning. I den mening er alle marxister. Ligesådan i den mening, at Marx frigjorde tænkningen fra den statiske betragtningsskema, som prægede liberalismen – den fandtes et trin bagved den liberale sociologi og økonomiske udvikling. Jeg tror dog ikke på 1800-tallets magnifikke teoribygning, skæbnetro etc. Men dette havde Marx selv allerede været inde på – se fortalen til andet oplag af Det Kommunistiske manifest. Marx var selv den første revisionist. Lenin var den anden. Jeg er også revisionist. Olof Palme, statsminister.« (Mine understregninger).

6. Den, som vil vide mere om kritikken af arbejdspsykologien, henvises til Konsten at dressere Människor, Stockholm 1969, eller blot tage kontakt med Lunds kommunalt-økonomiske arbejderkommune, hvor en arbejdsgruppe i efteråret 1971 vil undersøge arbejdspsykologens rolle i kontrollen af arbejderne.

Marx udviklede sin tænkning, mens han levede. Palme kalder denne udvikling for revisionisme, i samme åndedrag som han sætter etiketten revisionist på sig selv. Palmes revidering af marxismen fremgår af sætningen »I den mening er alle marxister«. En marxisme som påstås at omfattes af alle i dagens kapitalistiske samfund, kan umuligt være nogen marxisme. En sådan marxisme er berøvet alt revolutionært indhold. Både den materialistiske historieopfattelse og den dialektiske materialismes videnskabelighed bliver på denne måde omformet til nogle alment omfattende banaliteter. Læren om klassekampen kan således blive til visse forskelle i hensigter og interesser, som dog underordnes til en fælles interesse – velfærdssamfundet med velstand for alle (lige fordelt).

En sådan stat i et kapitalistisk samfund kan aldrig tjene noget andet end den herskende kapitalistklasse, trods alle socialreformer og »socialiseringer«, som gennemføres. Hvad har det bevirket for arbejderne indenfor de af statsjede industrier? For grubearbejderne i LKAB, for ansatte indenfor SJ etc.? Hele den socialdemokratiske magtperiode støtter Lenins' påstand:

»Her er marxismens grundidé om statens historiske rolle og betydning udtrykt med snild klarhed. Staten er et produkt og en ytring af klassemodsetningernes uforsonlighed. Staten opstår der, da og i det omfang, klassemodsetningerne objektivt ikke kan forsones.«

(En af de grundideer Palme er gået bort fra). Marx og Lenin, ligesom Mao Tse-tung, har stærkt betonet og meget entydigt udtrykt, at staten i ethvert samfund står i den herskende klasses tjeneste, samt at statens vigtigste opgave er at bevare det samfund, den er et produkt af. Dette indebærer, at ved overgang fra kapitalisme til socialisme er kousningen af den borgerlige stat en af revolutionens vigtigste opgaver.

Hvad indebærer de de reformer som staten gennemfører? Det viste sig ret snart efter industrialiseringen, at Adam Smith's manchesterliberalisme medførte en uhemmet exploatering og meget stærk kapitalkoncentration. Statslige indgreb blev nødvendige for at garantere reproduktionen af arbejdskraft, samt for at bindre, at arbejderklassen rejste sig mod undertrykkelsen. Desuden behøvedes indgreb for at forbindre de depressioner, som blev en nødvendig følge af modsætningerne indenfor det kapitalistiske system. Den såkaldte social-

liberalisme opstod nu repræsenteret af f.eks. Keynes, Gailbraith m.fl. Statens opgave bliver at lindre på virkningerne af det kapitalistiske system. Gennem den statslige socialpolitik holdes konsumtionsniveauet højt og jævnt, og klassemodsetningerne dølges. Dette uden at der nogensinde bliver sat spørgsmålstegn ved det nuværende samfundssystem.

Statens socialpolitik kan efter dette ræsonnement belyses med nogle citater:⁸

»[7] Vi vil koncentrere os om selve »velstandssamfundet« og forsøge at vise, at det i sig selv er årsag til en lang række alvorlige sociale problemer. Disse problemer må ikke opfattes som »huller i et ellers perfekt samfund«, »mangler som fur eller senere vil blive rettet, og som der arbejdes hårdt for at bøde på. De må ses som direkte følger af den samfundsudvikling, vort økonomiske system skaber. Den indebærer, at produktionsforholdene i vort samfund frembringer minusgrupper.

[7] Den nære sammenhæng, som de [Jon Eivind Kolberg og Per Nestor] viser, at der eksisterer mellem den økonomiske og socialpolitiske udvikling, gør det nødvendigt, at vi ser de sociale problemer i samfundet som noget, der ikke kan løses isoleret, og som derfor ikke bare er et spørgsmål om større bevillinger til socialdepartementet. Det er vort system i sig selv, som skaber klienter

[7] Ud fra denne synsvinkel burde samfundet defineres som sygt, ikke klienten. Alligevel er det ham, som regner for »alfviger«, som »problematisk«, og målet for socialpolitikken bliver derfor at alfvingegruppen skal tilpasses samfundet. Er det umuligt, skjules de. På denne måde tjener de begrebsapparater som bruges, og den praksis som drives på det samfundsvidenskabelige og det socialmedicinske område, til at bevare de strukturer som findes i samfundet.

[7] Efterhånden er det gået op for mange, at der eksisterer mangler ved velfærdssatens. Mægtige politiske kræfter i samfundet går ind for at udbedre disse, og de sætter sig høje mål for det de vil opnå. Men ofte er de mål, som bliver sat, af en sådan karakter, at de er uopnåelige indenfor vort samfundssystem. Dermed opstår der en afstand mellem præstationsniveau og aspirationsniveau. Dette fører til apati og manglende politisk vilje til at søge nye veje på det socialpolitiske felt.«

Eller som Stig Larsson og Kurt Sjöström siger:⁹

»Socialpolitik og socialforsørg præges af klasse-samfundet.

Denne i og for sig banale påstand indebærer frem for alt følgende:

8. H. Rönning og L. G. Långås: Ledare. Kontrast nr. 1, Oslo 1970.

9. S. Larsson og K. Sjöström: Velfærdssystemet i klassesamfundet – socialpolitik og socialvård i Sverige. Zenit nr. 18, 1970.

7. I. V. Lenin: Staten og revolutionen. Tema 1970.

- socialpolitik og socialforsorg er en del af det økonomiske system
 - »velfærdsorganerne« indgår som instrument i det kapitalistiske statsapparat
 - Socialpolitik og socialforsorg genspejler klassekampen og er delvist resultatet af de gevioster, som arbejderklassen har kunnet opnå.

[7] Fra disse udgangspunkter har stadig flere opdaget, at socialforsorgen har en funktion i den sociale kontrol, hvor de dominerende værdisystemer er middelklassenormer. Et middel i denne sociale kontrol er den »diagnostiske kultur«, som henter sit idéindhold ikke bare fra psykiatrien, men også fra psykologien og den borgerlige socialpsykologi og sociologi. [7] Den sociale forsorg bliver et instrument til tilpasningen af menneskene til det bestående samfund, ja endog til de bestående systemer indenfor forsorgsinstitutionerne.

Der findes naturligvis også de, som er gået ud fra de marxistiske teorier om staten som et instrument for den herskende klasse, og har forsøgt at sætte socialforsorgen ind i denne sammenhæng. Den kapitalistiske statsmagt har ikke bare militær, politisk, domstole og fængsler til sin rådighed (Lenin nævner også præsterne, som selv i Sverige beholder en funktion til det bestående beskyttelse; men spørgsmålet er, om ikke socialarbejderne har overtaget en stor del af præsterens funktioner). Den kapitalistiske statsmagt anvender mere differentierede, nuancerede (og indviklede) instrumenter, så længe de fungerer.

[7] Socialforsorgen har ofte en mere direkte funktion i at tilpasse mennesker til det bestående system og etablerede vurderinger. I den sidste ende har den kommunale socialforsorg i samarbejde med lensstyrelsen mulighed for at gribe til fysisk tvang (bureaukratsloven og ædruelighedsloven).

[7] I den socialpolitiske debat kan man udskille klart konservative og reaktionære opfattelser, som kun stiller krav om beskyttelse af det bestående samfund. De genspejles i kravene om udbyggede politiresourcer, hårde domme mod småforbrydere og udvidede muligheder til tvangsforanstaltninger efter loven om lukket psykiatrisk forvargning. Der forekommer en anden retning, som er mindre konservativ og mere liberal, som ønsker at tilpasse menneskene til samfundet gennem anvendelse af moderne psykologiske, socialpsykologiske og pædagogiske principper. Den tredje strømning, som har tilhængere indenfor et bredt politisk felt fra Garthon-liberalister til venstresocialdemokrater, ønsker at tilpasse samfundet til individerne, men det er det bestående samfund, som udgør rammen.

Socialforsorgen synes altså at indgå i den sociale kontrol, ligesom fængsels- og psykiatrisk behandling (se f.eks. filmen Mishandlingen eller studer sociopatredogørelsen) etc. Psykologens rolle i denne kontrol er åbenbar.

Jesper Jensen har i Nordisk Psykologi nr. 1,

1970¹⁰ karakteriseret psykologens forskellige roller. Vi har »lakajen«, »ludderer«, »skraldemanden«, »klunseren«, »ghettobestyreren« samt »suffløren«.

»Lakajen« arbejder med reklame, markedsføring og andre funktioner, som direkte har at gøre med det private næringslivs produktion og afsætning.

»Far disse psykologer drejer det sig ikke om at give mennesker det, som de ifølge den psykologiske viden har brug for. Det drejer sig derimod om at analysere de mere eller mindre indplantede behov - og derpå udnytte dem som motivation for forbrug af den vare, der skal sælges« (Ibid.).

»Ludderer« (bl.a. arbejdspsykologen) arbejder med personale- og trivselsproblemer.

»[7] Har man eksempler på, at man har forbedret trivslen, hvis det har medført nedsat produktion eller nedsat produktivitet? Har man eksempler på, at man har forbedret trivslen, hvis det har medført en mindre effektiv ekspedition?«

[7] Eksistensen af luddere afspejler fundamentale problemer i menneskers forhold til kærligheden. Eksistensen af psykologer i den tilsvarende rolle afspejler fundamentale problemer i menneskers forhold til deres arbejde. Når man ikke vil eller kan pille ved grundlaget for lønarbejdet, må man naturligvis nøjes med at udvælge og tilpasse mennesker til dette lønarbejde, så friktionen bliver mindst mulig.

Overalt i vores samfund er der nogen, som falder udenfor, eller ved siden af. Da vores samfund jo som bekendt er et af de bedste i verden, må det være de pågældende personer, som der er noget vejen med. Derfor har man brug for psykologer. Deres opgave er dels at konstatere om og på hvilken måde, folk falder udenfor et eller andet system, dels at sørge for anbringelse et eller andet sted, hvor det øvrige systems velsmurte gang ikke trues af outsiderne. Denne sortering og anbringelse er den ene hovedopgave.

Den anden hovedopgave er at prøve at bringe nogle af de således frasorterede tilbage til det normale og dominerende system igen. Her kræves en behandling, her kræves indgreb. Da der som sagt ikke er noget i vejen med systemerne, så behandler man personerne. Man revaliderer, man resocialiserer.

[7] Den første hovedopgave, at sortere og anbringe, er at ligne ved det, som en skraldemand laver.

[7] Det er ikke skraldemanden, som kasserer tingene. Han konstaterer blot, at de er kasseret. Det er heller ikke psykologen som kasserer mennesker. Et eller andet socialt system har allerede helt eller delvis udskilt den person, som sendes til psykolog.

10. Jesper Jensen: Psykologens roller i samfundet. Nordisk Psykologi nr. 1, 1970.

[7] Når skraldemanden har fjernet de kasserede ting, kan klunseren gå i gang. Han graver ned i skraldet, leder efter brugbare sager, finder ting frem, som kan renoveres og bringes tilbage i omsætningen - evt. i andre funktioner end de oprindelige.

[7] Det svarer til psykologernes anden hovedopgave. At bringe kasserede mennesker tilbage i den rentable produktions omlob. Naturligvis er det kun de færreste, som egner sig til en sådan tilbageføring. Derfor bliver der en stor rest tilbage. Hvad skal vi stille op med dem? Dem overlader vi til ghettabestyrerne.

[7] Til det kan jeg sige, at det afhænger af forskningens emne og undervisningens indhold og sigte, hvor man vil placere disse funktioner. En stor del hører naturligt hen under de allerede nævnte roller. Der er en del forskning, som direkte går ud på at vejlede luddere, skraldemænd, klunsere og ghettabestyrere. Derved bliver forskning og undervisning i denne henseende blot en anden måde at udfylde de samme funktioner eller roller på. Forskeren og underviseren er de øvrige roller »sufflører« (Ibid.).

Psykologien udfylder også andre funktioner, foruden at være en væsentlig del af den sociale kontrol. Som tidligere berørt, tjener psykologien til at skjule klassemodsatningerne. Konfliktler på arbejdspladser auses for at være forskyldt af visse »urostiftere« - psykisk labile individer. Demonstranter auses for at gøre faderoprør etc. Psykologiske teorier er produkter af det kapitalistiske samfund. Termer som »need achievement«, »selvrealisation« etc. giver indtryk af, at det kapitalistiske menneske er en naturlovsvendighed. Teorier om moderens betydning for barnet under opvæksten viser en påfaldende tilpasning til økonomiske konjunkturer. Under trediveernes depression med den store arbejdsløshed skulle kvinden være hjemme hos barnet langt ind i puberteten. I dag, da kvinden behøves som letmobiliseret arbejdskraftreserve, fremhæves værdien af den sociale træning, børn får i børnehaver allerede i to års alderen. Endnu tydeligere mærkedes dette i England under anden verdenskrig, da der opstod et enormt behov for kvinden i produktionen. Margot Bengtsson giver et billede af dette i »Kvinnans roll i samhället - en fråga om ekonomi eller psykologi?«¹¹ Dette er ikke noget specifikt for teoridannelsen omkring kvinden. Samme analyse med lignende resultat kan gøres af alle borgerlige psykologiske teorier.¹²

11. Häften för Kritiska Studier nr. 7-8, 1969.

12. Under udarbejdelsen af dette diskussionsudlæg fik jeg bemærket, at der ikke er noget uludt. Jeg blev anbefalet at læse Amhøjstrøm og Elzinga: Tradition og Revolution - hoveddrag i det europæiske tankandets historie, Stockholm 1969. Der finder man følgende:

»Den stolte skole, som var virksom i århundrederne om-

IV. Hvad skal den revolutionære psykolog gøre?

Jeg er altså kommet frem til følgende to konklusioner:

- 1) Psykologen kan kun bevise sit klassefjendskab gennem politisk handling.
- 2) Psykologen hjælper i sin erhvervsmæssige virksomhed med til at bevare og forsvare det kapitalistiske samfund.

Det indebærer, at den socialistiske psykolog daglig i sin arbejdsvirksomhed tvinges til at udføre politiske handlinger, som strider mod hans overbevisning. Dette paradoks synes at fore til, at man må holde op som psykolog. (Man kan jo endog tænke sig at holde op med at være socialist.) Denne konklusion er dog ufrugtbar (men den er et tydeligt eksempel på hvordan blandedøkonomisk socialisme-kapitalisme umuligt kan eksistere). Vi lever i et kapitalistisk samfund. Vi tvinges daglig til at tjene det kapitalistiske system. Arbejder vi på en fabrik, tjener nogen på vort arbejde, vi bidrager til at holde konsumtionen oppe, vi tvinges til at lade vore børn udsættes for den borgerlige propaganda i skoler, TV, radio etc. Det, vi skal gøre, er at blottlægge modsætningerne indenfor det kapitalistiske samfund, og kapitalismens forsøg på at skjule klassemodsatningerne, påvise dem for andre, undgå at drages ind i konsumtions- og præstationstænkningen, udnytte det kapitalistiske samfunds ressourcer til propaganda og politisk arbejde. Et politisk arbejde, som først og fremmest har det formål at knuse kapitalismen og at opbygge et socialistisk samfund.

Hvad dette indebærer for psykologen er svært at sige. Jeg vil dog forsøge at give nogle retningslinjer, som jeg tidligere har publiceret.¹³

kring Kr.f. beskæftigede sig ganske vist en del med fysikalske spørgsmål, men den største del af deres spekulationer vedrørte livsanskuelsesproblemer. [7] Sjælens ubegrænsede var ideet. For at nå dette mål skulle man give op på sig selv, man skulle undersøge sine tilbøjeligheder og drifter. Stokkerne var interesserede i psykologi, mens de forsømte samfundsproblemerne. I det hele taget blev det videnskabelige klima under hellenistisk til mere og mere antropocentristisk, og det var de psykologiske og religiøse spørgsmål, som optog interessen.

Det er givet, at sådanne filosofiske retninger tjente det etablerede samfunds interesser. Problemer, som kunne løses politisk, reduceredes ned til anliggender for det enkelte individ, anliggender, hvis interesse var tilfredsstillende og samfundet, men mellem individerne og Gud, individet og dets eget indre. Således strævedes tryk mod det bestående ind på en vej, hvor det aldrig kunne udgøre nogen trusel.

Interessen i at manipulere naturen blev forskudt til en interesse i at manipulere mennesker. Sådan opstår psykologien.

13. K. Björfors: Vad gör en revolutionär psykolog? Psykolognyt nr. 10, Stockholm 1970.

»[ ] For en revolutionær gælder det om at kunne afgøre, hvilke foranstaltninger som er reformistiske, og hvilke som er revolutionære. Dette er ofte meget svært. Hvis en psykolog, ansat f.eks. indenfor mentalforsorgen, kommer igenom med nogle planer om rehabilitering med høj grad af fordelt ansvar, elimineret af både den hierarkiske personalstruktur og den skarpe grænse mellem personale og patienter, giver han patienterne større muligheder for eget ansvar og dermed kollektiv handling, som på længere sigt kan fremme en *klassebevidsthed*. Men hvor mange kompromisser er han tvunget til at gøre for at få sit forslag igennem? Hvilken risiko findes der for, at den effektive behandlingsmetode bliver anvendt til forkerte formål? Hvordan skal den revolutionære psykolog kunne klare sig i den daglige konfrontation med socialpolitikere, eksperter, kapitalister og andre konservative psykologer?

Den vigtigste forudsætning for at kunne arbejde revolutionært er en *social basis*. Den revolutionære må have regelmæssig og gensidig kontakt med en større gruppe mennesker, som objektivt set har fordel af en socialistisk revolution. For psykologen er en sådan naturlig basis *klienterne*, specielt dem med lav indkomst. Psykologen må her gå ud over den erhvervsæssige kontakt. Det skal være en kontakt mellem individer. De revolutionære psykologer kan eksempelvis arbejde indenfor de patientforeninger, klientsammenslutninger, bylag og samtaleaktioner som er opstået i de seneste år. Hvis disse grupper optager kontakt med hinanden, aktiverer såkaldte almindelige mennesker og systematisk undgår korrumpierende kontakt med myndigheder og massemedier, kan en bevægelse dannes, der kan få revolutionær kraft. På længere sigt må disse subversive grupper indgå i en massebevægelse med disciplineret politisk ledelse for at kunne blive virkelig effektive.

For den revolutionære psykolog personligt gælder det om at undgå at blive draget ind i ansvarsfuldt, vellønnet og tidskrævende erhvervsarbejde, som hindrer den revolutionære virksomhed.

Nogle tips:

1. Start ikke egen kommerciel virksomhed.
2. Undgå høje poster i det statslige og kommunale forsynshierarki.
3. Giv så meget af din løn til revolutionære formål, at du lever på et gennemsnitligt standardniveau.
4. Omgås så lidt som muligt med andre psykologer, læger og kulturpersoner.
5. Omgås så meget som muligt med kontorassistenter, plejepersonale og andet lavtlønt personale på din arbejdsplads.
6. Nægt overtidsarbejde og udnyt arbejdstiden til revolutionært arbejde.
7. Sørg for at være med i revolutionære studie- og aktionsgrupper, hvor du kan diskutere dine politiske og personlige problemer.
8. Bekæmp glorien omkring psykologerhvervet, og afslør al straffe- og formyndermentalitet som skjuler sig bag behandlingsfraserne.
9. Udnyt dine erhvervsæssige kundskaber for at forklare forsynsapparatet, mentalhelskampagnen og psykologiske problemer for almindelige mennesker.
10. Læs revolutionær litteratur og oprethold kontakt med andre revolutionære bevægelser.

Punkt 6. indebærer, at du skal gøre dit arbejde så revolutionært som muligt. Til punkt 9. hører det at afsløre psykologiseringen, og de psykologiske teories funktion som opretholdere af og forsvar for den borgerlige ideologi. Forsøg at fremarbejde en psykologi i folkets tjeneste. Desuden punkterne:

11. Saml og spred alle de fakta, som du kan få gennem din tjenestestilling, idet de viser udstødningsfaktorer, kontrolfunktioner etc. i det kapitalistiske samfund.
12. OP TIL KAMP.

Leo Jensen: Produktionsforhold

Dette arbejde begyndte som et forsøg på at læse værdilæren hos Marx i lyset af Althusser' overdeterminationsbegreb. Under arbejdet med at skrive denne undersøgelse om til en artikel, blev det imidlertid klart at behandlingen af produktionsforholdene ikke var tilfredsstillende. Det gav naturligvis anledning til nye overvejelser og det er dem, der nu fremlægges i denne artikel.

Måske burde artiklen ikke offentliggøres for den var modnet lidt - det har i følge sagens natur uoverskuelige konsekvenser, når man piller lidt ved de grundlæggende begreber, men jeg vover forsøget og prøver indledningsvis at se på hvilken betydning den definition af produktionsforholdene, der fremlægges her, har for Althusser's og specielt Balibar's arbejde inden for dette område. Vi må håbe at hastværk ikke altid er lastværk.

EDITORIAL COMMITTEE

Theodore M. Newcomb and
Eugene L. Hartley,
co-chairmen

Gordon W. Allport
Charles Bird
Steuart H. Britt
Hadley Cantril
Leonard S. Cottrell, Jr.
Leonard W. Doob
Paul R. Farnsworth
Joseph K. Folsom
Erich Fromm
Clyde W. Hart
Ernest R. Hilgard
Daniel Katz
Otto Klineberg
Clyde Kluckhohn
Arthur W. Kornhauser
Paul F. Lazarsfeld
Kurt Lewin
Rensis Likert
Eli S. Marks
Margaret Mead
Gardner Murphy
Muzafer Sherif
Mapheus Smith
Goodwin Watson
Kimball Young

Institut for Klinisk Psykologi
Fiolstræde 10, 2
1171 København K

*Readings in
Social Psychology*

Prepared for the Committee on the Teaching
of Social Psychology of The Society
for the Psychological Study of Social Issues

NEW YORK · 1947
HENRY HOLT AND COMPANY
Universitetets
børnepsykologiske Klinik

club history, for example, was much more frustrated and resistive to a second authoritarian leader after it had experienced a democratic leader than a club without such a history. There seem to be some suggestive implications here for educational practice.

It was found in this exploratory study that the process of small-group life could

be experimentally manipulated in a satisfactory way for scientific study and could be recorded adequately for meaningful quantitative analysis. There emerged a variety of meaningful clusters of correlations between member case history, member social perception of the group situation, member and group behavior, and leader behavior.

4.

GROUP DECISION AND SOCIAL CHANGE

By Kurt Lewin

The following experiments on group decision have been conducted during the last four years. They are not in a state that permits definite conclusions. But they show the nature of the problems and the main factors concerned. They also indicate the type of concepts to which the attempt to integrate cultural anthropology, psychology, and sociology into one social science may lead.

Scientifically the question of group decision lies at the intersection of many basic problems of group life and individual psychology. It concerns the relation of motivation to action and the effect of a group setting on the individual's readiness to change or to keep certain standards. It is related to one of the fundamental problems of action-research, namely, how to change group conduct so that it would not slide back to the old level within a short time. It is in this wider setting of social processes and social management that group decision should be viewed as one means of social change.

SOCIAL CHANNELS AND SOCIAL PERCEPTION

The meaning and the over-all effect of a group decision depends upon the nature of the process itself; and upon the

Prepared especially for this volume by the author shortly before his death.

position of the group, within the total social field. In regard to these broader questions we will consider two aspects of social steering, namely, steering through gatekeepers and the function which reality perception should have.

Channels, Gates, and Gatekeepers.—*Food Habits and Food Channels.* The first experiment on group decision was part of a larger study on food habits. Its main objective was a comparison of different ethnic and economic groups in a mid-western town. The favorite family food was studied, what food was considered essential, what main frame of reference and values guided the thinking of these groups about foods, and what authorities were seen as standing behind these standards and values. Children at different ages were included to indicate the process of acculturation of the individual in regard to food. Since this study was part of a larger problem of changing food habits in line with war needs, we were interested in including an attempt to bring about some of the desired changes at least on a small scale.

The data acquired give considerable insight into the existing attitudes and practices of the various groups. However, in this, as in many other cases, such data

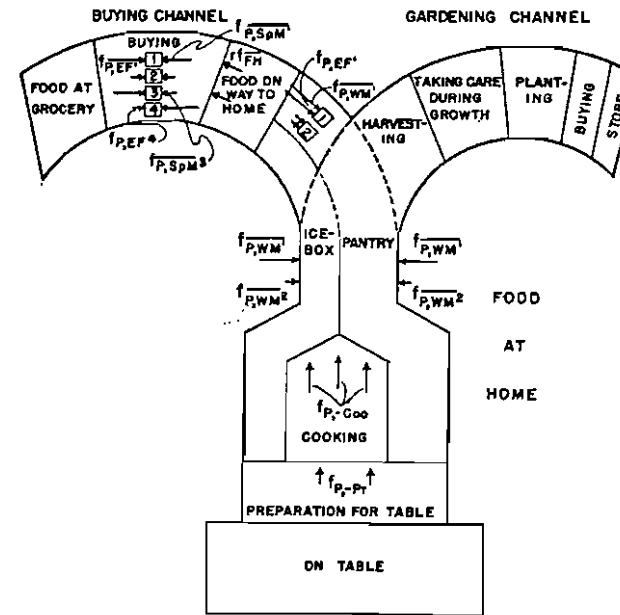

FIG. 1. Channels through which food reaches the family table.

about a present state of affairs do not permit many conclusions in regard to how to proceed best to bring about a change. Should one use radio, posters, lectures, or what other means and methods for changing efficiently group ideology and group action? Should one approach the total population of men, women, and children who are to change their food habits, or would it suffice and perhaps be more effective to concentrate on a strategic part of the population? Obviously the housewife plays some particular role in food habits. What are the underlying assumptions?

Food which comes to the family table

is likely to be eaten by someone in the family since little is thrown away. If this is correct, to consider methods of changing family food habits we have first to ask: how does food come to the table?

Food comes to the table through different channels, such as the Buying Channel or the Gardening Channel.¹ After the food has been bought, it might be placed in the icebox or put in the pantry to be either cooked later or prepared directly for the table (Fig. 1). Similarly, the food moves through the garden channel in a step-by-step fashion.

To understand what comes on the table we have to know the forces which

¹ For quantitative data, see K. Lewin, "Forces Behind Food Habits and Methods of Change," *Bull. Nat. Res. Coun.*, 1913, CVIII, 35-65.

determine what food enters a channel. Whether food enters the channel to the family table or not is determined in the buying situation. The buying situation can be characterized as a conflict situation. Food 1 (Fig. 1) might be attractive, that is, the force ($f_{P,EP}$) toward eating is large but at the same time the food might be very expensive and therefore the opposing force ($f_{P,SPM}$) against spending money is large too. Food 2 might be unattractive but cheap. In this case the conflict would be small. The force toward buying might be composed of a number of components, such as the buyer's liking for the food, his knowledge of his family likes and dislikes, or his ideas about what food is "essential."

The opposing forces might be due to the lack of readiness to spend a certain amount of money, a dislike of lengthy or disagreeable form of preparation, unattractive taste, lack of fitness for the occasion, etc. Food is bought if the total force toward buying becomes greater than the opposing forces (Food 3) until the food basket is filled. Food of type 1 can be called conflict food.

It is culturally significant that the average conflict rating is considerably higher in the middle group (7.44) than in the high (4.35) or the low economic group (5.62). This conflict is probably the result of the greater discrepancy between the standards this group would like to keep up and their ability to do so in a situation of rising prices.

In comparing the conflict rating of different foods for the same group, one finds that meat stands highest for the low group, whereas it is second for the middle and third for the high economic group. That probably means that the conflict between "like" and "expense" in the low group is most outspoken for meat. The high conflict rating of vegetables for the high and middle economic group is probably an expression of the fact that vegetables are desirable as health food but not well liked and not easily prepared. The rates are:

Food	High group	Middle group	Low group
Vegetables . . .	.89	1.44	.57
Milk	.70	.89	.31
Meat	.65	1.28	.95
Butter	.30	.94	.67
Fruits	.43	.94	.62
Potatoes	...	.31	.76

The Gate. It is important to know that once food is bought some forces change its direction. Let us assume the housewife has finally decided to buy the high conflict Food 1. The force against spending money, instead of keeping the food out of the channel, will then make the housewife doubly eager not to waste it. In other words, the force ($f_{P,SPM}$) against wasting money will have the same direction as the force toward eating this food or will have the character of a force against leaving the channel.

This example indicates that a certain area within a channel might function as a "gate": The constellation of the forces before and after the gate region are decisively different in such a way that the passing or not passing of a unit through the whole channel depends to a high degree upon what happens in the gate region. This holds not only for food channels but also for the traveling of a news item through certain communication channels in a group, for movements of goods, and the social locomotion of individuals in many organizations. A university, for instance, might be quite strict in its admission policy and might set up strong forces against the passing of weak candidates. Once a student is admitted, however, the university frequently tries to do everything in its power to help everyone along. Many business organizations follow a similar policy. Organizations which discriminate against members of a minority group frequently use the argument that they are not ready to accept individuals whom

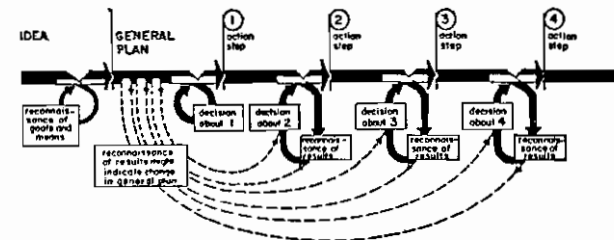

FIG. 2. Planning, fact-finding, and execution.

they would be unable to promote sufficiently.

The Gatekeeper. In case a channel has a gate, the dominant question regarding the movements of materials or persons through the channel is: who is the gatekeeper and what is his psychology?

The study of the high, middle, and low groups, as well as of a group of Czechs and of Negroes in a midwestern town, revealed that all channels except gardening were definitely controlled by the housewife.

We can conclude from this that changes of food habits in the family finally depend on changes of the psychology of the housewife in the buying situation. Changes of the attitudes and desires of children and husbands will affect actual food habits only to the degree they affect the housewife.

Similar considerations hold for any social constellation which has the character of a channel, a gate, and gatekeepers. Discrimination against minorities will not be changed as long as the forces are not changed which determine the decisions of the gatekeeper. Their decision depends partly on their ideology, that is, the system of values and beliefs which determines what they consider to be "good" or "bad," partly on the way they perceive the particular situation. This latter point will be considered more closely by discussing problems of planning.

Planning, Fact-finding, and Execution.

Planning usually starts with something like a general idea. For one reason or another it seems desirable to reach a certain objective. Exactly how to circumscribe this objective and how to reach it is frequently not too clear. The first step, then, is to examine the idea carefully in the light of the means available. Frequently more fact-finding about the situation is required. If this first period of planning is successful, two items emerge: an "over-all plan" of how to reach the objective and a decision in regard to the first step of action. Usually this planning has also somewhat modified the original idea.

The next period is devoted to executing the first step of the over-all plan. In highly developed fields of social management, such as modern factory management or the execution of a war, this second step is followed by certain fact-findings. For example, in the bombing of Germany a certain factory may have been chosen as the first target after careful consideration of various priorities and of the best means and ways of dealing with this target. The attack is pressed home and immediately a reconnaissance plane follows with the one objective of determining as accurately and objectively as possible the new situation (Fig. 2).

This reconnaissance or fact-finding has four functions: It should evaluate the action by showing whether what has

been achieved is above or below expectation. It should serve as a basis for correctly planning the next step. It should serve as a basis for modifying the "overall plan." Finally, it gives the planners a chance to learn, that is, to gather new general insight, for instance, regarding the strength and weakness of certain weapons or techniques of action.

The next step again is composed of a circle of planning, executing, and reconnaissance or fact-finding for the purpose of evaluating the results of the second step, for preparing the rational basis for planning the third step, and for perhaps modifying again the over-all plan.

Rational social management, therefore, proceeds in a spiral of steps each of which is composed of a circle of planning, action, and fact-finding about the result of the action.

In most social areas of management and self-management of groups, such as conducting a conference and committee meeting, family life, or the improvement of intergroup relations within and between nations, we are still lacking objective standards of achievement. This has two severe effects: (1) People responsible for social management are frequently deprived of their legitimate desire for reconnaissance on a realistic basis. Under these circumstances, satisfaction or dissatisfaction with achievement becomes mainly a question of temperament. (2) In a field that lacks objective standards of achievement, no learning can take place. If we cannot judge whether an action has led forward or backward, if we have no criteria for evaluating the relation between effort and achievement, there is nothing to prevent us from coming to the wrong conclusions and encouraging the wrong work habits. Realistic fact-finding and evaluation is a prerequisite for any learning.

Social Channels, Social Perception, and Decision. The relation between social channels, social perception and decisions is methodologically and practically of considerable significance.

The theory of channels and gatekeepers helps to define in a more precise way how certain "objective" sociological problems of locomotion of goods and persons intersect with certain "subjective" psychological and cultural problems. It points to sociologically characterized places, such as gates in social channels, where attitudes and decisions have a particularly great effect.

The relation between group decision and pre- and post-action diagnosis is twofold: (1) group decision depends partly upon how the group views the situation and therefore can be influenced by a change in this perception. (2) A correct perception of the result of social action is essential for the decision of the next step. The measurement of the effect of group decisions is in line with the need for objective evaluation as a prerequisite for making progress in social management and self management of groups.

GROUP DECISION

Lecture Compared with Group Decision (Red Cross Groups). A preliminary experiment in changing food habits² was conducted with six Red Cross groups of volunteers organized for home nursing. Groups ranged in size from 13 to 17 members. The objective was to increase the use of beef hearts, sweetbreads, and kidneys. If one considers the psychological forces which kept housewives from using these intestinals, one is tempted to think of rather deep-seated aversions requiring something like psychoanalytical treatment. Doubtless a change in this respect is a much more difficult task than, for instance, the introduction

² The studies on nutrition discussed in this article were conducted at the Child Welfare Research Station of the State University of Iowa for the Food Habits Committee of the National Research Council (Executive Secretary, Margaret Mead).

of a new vegetable such as escarole. There were, however, only 45 minutes available.

In three of the groups attractive lectures were given which linked the problem of nutrition with the war effort, emphasized the vitamin and mineral value of the three meats, giving detailed explanations with the aid of charts. Both the health and economic aspects were stressed. The preparation of these meats was discussed in detail as well as techniques for avoiding those characteristics to which aversions were oriented (odor, texture, appearance, etc.). Mimeographed recipes were distributed. The lecturer was able to arouse the interest of the groups by giving hints of her own methods for preparing these "delicious dishes," and her success with her own family.

For the other three groups Mr. Alex Bavelas developed the following procedure of group decision. Again the problem of nutrition was linked with that of the war effort and general health. After a few minutes, a discussion was started to see whether housewives could be induced to participate in a program of change without attempting any high-pressure salesmanship. The group discussion about "housewives like themselves" led to an elaboration of the obstacles which a change in general and particularly change toward sweetbreads, beef hearts, and kidneys would encounter, such as the dislike of the husband, the smell during cooking, etc. The nutrition expert offered the same remedies and recipes for preparation which were presented in the lectures to the other groups. But in these groups preparation techniques were offered after the groups had become sufficiently involved to be interested in knowing whether certain obstacles could be removed.

In the earlier part of the meeting a census was taken on how many women had served any of these foods in the past. At the end of the meeting, the women

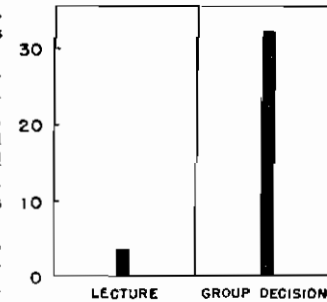

FIG. 3. Percentage of individuals serving type of food never served before, after lecture and after group decision.

were asked by a showing of hands who was willing to try one of these meats within the next week.

A follow-up showed that only 3 percent of the women who heard the lectures served one of the meats never served before, whereas after group decision 32 percent served one of them (Fig. 3).

If one is to understand the basis of this striking difference, several factors may have to be considered.

1. *Degree of Involvement.* Lecturing is a procedure by which the audience is chiefly passive. The discussion, if conducted correctly, is likely to lead to a much higher degree of involvement. The procedure of group decision in this experiment follows a step-by-step method designed (a) to secure high involvement and (b) not to impede freedom of decision. The problem of food changes was discussed in regard to "housewives like yourselves" rather than in regard to themselves. This minimized resistance to considering the problems and possibilities in an objective, unprejudiced manner, in much the same way as such resistance has been minimized in interviews which use projective techniques, or in a sociodrama which uses an assumed situation of role playing rather than a real situation.

2. *Motivation and Decision.* The prevalent theory in psychology assumes action to be the direct result of motivation. I am inclined to think that we will have to modify this theory. We will have to study the particular conditions under which a motivating constellation leads or does not lead to a decision or to an equivalent process through which a state of "considerations" (indecisiveness) is changed into a state where the individual has "made up his mind" and is ready for action, although he may not act at that moment.

The act of decision is one of those transitions. A change from a situation of undecided conflict to decision does not mean merely that the forces toward one alternative become stronger than those toward the other alternative. If this were the case, the resultant force should frequently be extremely small. A decision rather means that the potency of one alternative has become zero or is so decidedly diminished that the other alternative and the corresponding forces dominate the situation. This alternative itself might be a compromise. After the decision people may feel sorry and change their decision. We cannot speak of a real decision, however, before one alternative has become dominant so far as action is concerned. If the opposing forces in a conflict merely change so that the forces in one direction become slightly greater than in the other direction, a state of blockage or extremely inhibited action results rather than that clear one-sided action which follows a real decision.

Lecturing may lead to a high degree of interest. It may affect the motivation of the listener. But it seldom brings about a definite decision on the part of the listener to take a certain action at a specific time. A lecture is not often conducive to decision.

Evidence from everyday experience and from some preliminary experiments by Bavelas in a factory indicate that even group discussions, although usually lead-

ing to a higher degree of involvement, as a rule do not lead to a decision. It is very important to emphasize this point. Although group discussion is in many respects different from lectures, it shows no fundamental difference on this point.

Of course, there is a great difference in asking for a decision after a lecture or after a discussion. Since discussion involves active participation of the audience and a chance to express motivations corresponding to different alternatives, the audience might be more ready "to make up its mind," that is, to make a decision after a group discussion than after a lecture. A group discussion gives the leader a better indication of where the audience stands and what particular obstacles have to be overcome.

In the experiment on hand, we are dealing with a group decision after discussion. The decision, itself, takes but a minute or two. (It was done through raising of hands as an answer to the question: Who would like to serve kidney, sweetbreads, beef hearts next week?) The act of decision, however, should be viewed as a very important process of giving dominance to one of the alternatives, serving or not serving. It has an effect of freezing this motivational constellation for action. We will return to this point later.

3. *Individual versus Group.* The experiment does not try to bring about a change of food habits by an approach to the individual, as such. Nor does it use the "mass approach" characteristic of radio and newspaper propaganda. Closer scrutiny shows that both the mass approach and the individual approach place the individual in a quasi-private, psychologically isolated situation with himself and his own ideas. Although he may, physically, be part of a group listening to a lecture, for example, he finds himself, psychologically speaking, in an "individual situation."

The present experiment approaches the individual as a member of a face-to-

face group. We know, for instance, from experiments in level of aspiration³ that goal setting is strongly dependent on group standards. Experience in leadership training and in many areas of re-education, such as re-education regarding alcoholism or delinquency,⁴ indicates that it is easier to change the ideology and social practice of a small group handled together than of single individuals. One of the reasons why "group carried changes" are more readily brought about seems to be the unwillingness of the individual to depart too far from group standards; he is likely to change only if the group changes. We will return to this problem.

One may try to link the greater effectiveness of group decision procedures to the fact that the lecture reaches the individual in a more individualistic fashion than group discussion. If a change of sentiment of the group becomes apparent during the discussion, the individual will be more ready to come along.

It should be stressed that in our case the decision which follows the group discussion does not have the character of a decision in regard to a group goal; it is rather a decision about individual goals in a group setting.

4. *Expectation.* The difference between the results of the lectures and the group decision may be due to the fact that only after group decision did the discussion leader mention that an inquiry would be made later as to whether a new food was introduced into the family diet.

5. *Leader Personality.* The difference in effectiveness may be due to differences in leader personality. The nutritionist and the housewife who did the lecturing were persons of recognized ability, experience, and success. Still, Mr. Bavelas, who led the discussion and subsequent

decision, is an experienced group worker and doubtless of unusual ability in this field.

To determine which of these or other factors are important, a number of systematic variations have to be carried out. To determine, for instance, the role of the decision as such, one can compare the effect of group discussion with and without decision. To study the role of group involvement and the possibility of sensing the changing group sentiment, one could introduce decisions after both, lecture and discussion, and compare their effects.

The following experiments represent partly analytical variations, partly repetitions with somewhat different material.

Lecture versus Group Decision (Neighborhood Groups). Dana Klisurich, under the direction of Marian Radke, conducted experiments with 6 groups of housewives composed of 6-9 members per group. She compared the effect of a lecture with that of group decision. The topic for these groups was increasing home consumption of milk, in the form of fresh or evaporated milk or both.⁵

The procedure followed closely that described above. Again there was no attempt at high-pressure salesmanship. The group discussion proceeded in a step-by-step way, starting again with "what housewives in general might do" and only then leading to the individuals present. The lecture was kept as interesting as possible. The knowledge transmitted was the same for lecture and group decision.

A check-up was made after two weeks and after four weeks. As in the previous experiments, group decision showed considerably greater effectiveness, both after two weeks and after four weeks and for both fresh and evaporated milk (Figs.

³ K. Lewin, "Behavior and Development as a Function of the Total Situation" in L. Carmichael (ed.), *Manual of Child Psychology* (New York: John Wiley, 1946), pp. 791-844.

⁴ K. Lewin and F. Grabbe (eds.), "Problems of Re-education," *J. Soc. Issues*, (August) 1945, I, No. 3.

⁵ M. Radke and D. Klisurich, Experiments in Changing Food Habits, Unpublished manuscript.

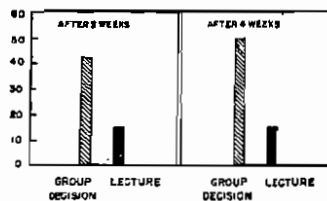

FIG. 4. Percentage of mothers reporting an increase in the consumption of fresh milk.

4 and 5). This experiment permits the following conclusions:

1. It shows that the greater effectiveness of the group decision in the first experiment is not merely the result of the personality or training of the leader. The leader was a lively person, interested in people, but she did not have particular training in group work. She had been carefully advised and had had a try-out in the group decision procedure. As mentioned above, the leader in lecture and group decision was the same person.

2. The experiment shows that the different effectiveness of the two procedures is not limited to the foods considered in the first experiment.

3. It is interesting that the greater effectiveness of group decision was observable not only after one week but after two and four weeks. Consumption after group decision kept constant during that period. After the lecture it showed an insignificant increase from the second to the fourth week. The degree of permanency is obviously a very important aspect of any changes in group life. We will come back to this point.

4. As in the first experiment, the subjects were informed about a future check-up after group decision but not after the lecture. After the second week, however, both groups knew that a check-up had been made and neither of them was informed that a second check-up would follow.

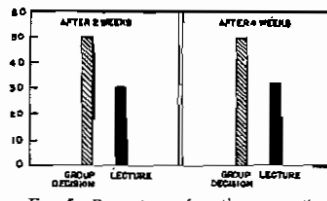

FIG. 5. Percentage of mothers reporting an increase in the consumption of evaporated milk.

5. It is important to know whether group decision is effective only with tightly knit groups. It should be noticed that in the second experiment the groups were composed of housewives who either lived in the same neighborhood or visited the nutrition information service of the community center. They were not members of a club meeting regularly as were the Red Cross groups in the first experiment. On the other hand, a good proportion of these housewives knew each other. This indicates that decision in a group setting seems to be effective even if the group is not a permanent organization.

Individual Instruction versus Group Decision. For a number of years, the state hospital in Iowa City has given advice to mothers on feeding of their babies. Under this program, farm mothers who have their first child at the hospital meet with a nutritionist for from 20-25 minutes before discharge from the hospital to discuss feeding. The mother receives printed advice on the composition of the formula and is instructed in the importance of orange juice and cod liver oil.

There had been indication that the effect of this nutrition program was not very satisfactory. An experiment was carried out by Dana Klisurich under the direction of Marian Radke to compare the effectiveness of this procedure with that of group decision.⁶

With some mothers individual instruction was used as before. Others were

⁶ M. Radke and D. Klisurich, Experiments in Changing Food Habits. Unpublished manuscript.

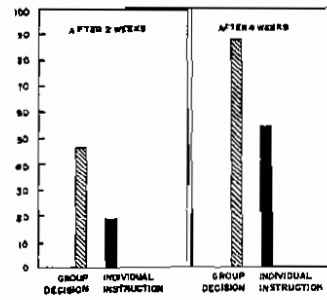

FIG. 6. Percentage of mothers following completely group decision or individual instruction in giving cod liver oil.

divided into groups of six for instruction on and discussion of baby feeding. The manner of reaching a decision at the end of this group meeting was similar to that used in the previous experiments. The time for the six mothers together was the same as for one individual, about 25 minutes.

After two weeks and after four weeks, a check was made on the degree to which each mother followed the advice on cod liver oil and orange juice. Figures 6 and 7 show the percentage of individuals who completely followed the advice. The group decision method proved far superior to the individual instruction. After four weeks every mother who participated in group decision followed exactly the prescribed diet in regard to orange juice.

The following specific results might be mentioned:

1. The greater effect of group decision in this experiment is particularly interesting. Individual instruction is a setting in which the individual gets more attention from the instructor. Therefore, one might expect the individual to become more deeply involved and the instruction to be fitted more adequately to the need and sentiment of each individual. After all, the instructor devotes the same

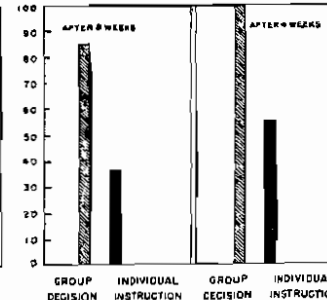

FIG. 7. Percentage of mothers following completely group decision or individual instruction in giving orange juice.

amount of time to one individual as he does to six in group decision. The result can be interpreted to mean either that the amount of individual involvement is greater in group decision or that the decision in the group setting is itself the decisive factor.

2. Most of the mothers were not acquainted with each other. They returned to farms which were widely separated. Most of them had no contact with each other during the following four weeks. The previous experiment had already indicated that the effectiveness of group decision did not seem to be limited to well-established groups. In this experiment the absence of social relations among the mothers before and after the group meeting is even more clearcut.

3. The data thus far do not permit reliable quantitative, over-all comparisons. However, they point to certain interesting problems and possibilities. In comparing the various experiments concerning the data two weeks after group decision, one finds that the percentage of housewives who served kidneys, beef hearts or sweetbreads is relatively similar to the percentage of housewives who increased the consumption of fresh milk or evaporated milk or of mothers who followed completely the

diet of cod liver oil with their babies. The percentages lie between 32 and 50. The percentage in regard to orange juice for the baby is clearly higher, namely, 85 percent. These results are surprising in several respects. Mothers are usually eager to do all they can for their babies. This may explain why a group decision in regard to orange juice had such a strong effect. Why, however, was this effect not equally strong on cod liver oil? Perhaps, giving the baby cod liver oil is hampered by the mothers' own dislike of this food. Kidneys, beef hearts, and sweetbreads are foods for which the dislike seems to be particularly deep-seated. If the amount of dislike is the main resistance to change, one would expect probably a greater difference between these foods and, for instance, a change in regard to fresh milk. Of course, these meats are particularly cheap and the group decision leader was particularly qualified.

4. The change after lectures is in all cases smaller than after group decision. However, the rank order of the percentage of change after lectures follows the rank order after group decision, namely (from low to high), glandular meat, fresh milk, cod liver oil for the baby, evaporated milk for the family, orange juice for the baby.

The constancy of this rank order may be interpreted to mean that one can ascribe to each of these foods—under the given circumstances and for these particular populations—a specific degree of "resistance to change." The "force toward change" resulting from group decision is greater than the force resulting from lecture. This leads to a difference in the amount (or frequency) of change for the same food without changing the rank order of the various foods. The rank order is determined by the relative strength of their resistance to change.

5. Comparing the second and the fourth week, we notice that the level of

consumption remains the same or increases insignificantly after group decision and lecture regarding evaporated or fresh milk. A pronounced increase occurs after group decision and after individual instruction on cod liver oil and orange juice, that is, in all cases regarding infant feeding. This seems to be a perplexing phenomenon if one considers that no additional instruction or group decision was introduced. On the whole, one may be inclined to expect weakening effect of group decision with time and therefore a decrease rather than an increase of the curve. To understand the problems involved, it is essential to formulate the question of condition of social change on a more theoretical level.

Quasi-stationary Social Equilibria and the Problem of Permanent Change.

1. *The Objective of Change.* The objective of social change might concern the nutritional standard of consumption, the economic standard of living, the type of group relation, the output of a factory, the productivity of an educational team. It is important that a social standard to be changed does not have the nature of a "thing" but of a "process." A certain standard of consumption, for instance, means that a certain action—such as making certain decisions, buying, preparing, and canning certain food in a family—occurs with a certain frequency within a given period. Similarly, a certain type of group relations means that within a given period certain friendly and hostile actions and reactions of a certain degree of severity occur between the members of two groups. Changing group relations or changing consumption means changing the level at which these multitude of events proceed. In other words, the "level" of consumption, of friendliness, or of productivity is to be characterized as the aspect of an ongoing social process.

Any planned social change will have to consider a multitude of factors characteristic for the particular case. The change may require a more or less unique

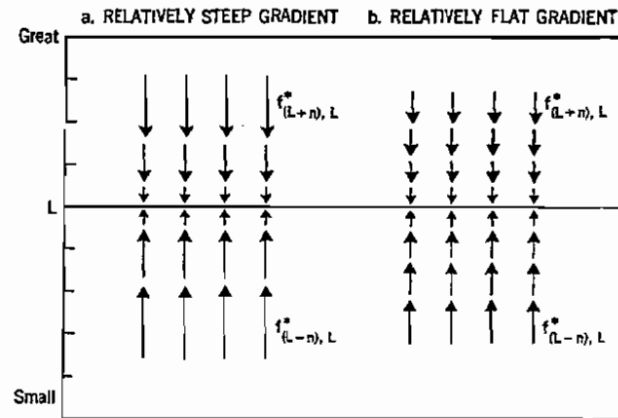

FIG. 8. Gradients of resultant forces (f^*).

combination of educational and organizational measures; it may depend upon quite different treatments or ideology, expectation and organization. Still, certain general formal principles always have to be considered.

2. *The Conditions of a Stable Quasi-stationary Equilibrium.* The study of the conditions for change begins appropriately with an analysis of the conditions for "no change," that is, for the state of equilibrium.

From what has been just discussed, it is clear that by a state of "no social change" we do not refer to a stationary but to a quasi-stationary equilibrium; that is, to a state comparable to that of a river which flows with a given velocity in a given direction during a certain time interval. A social change is comparable to a change in the velocity or direction of that river.

A number of statements can be made in regard to the conditions of quasi-stationary equilibrium. (These conditions

are treated more elaborately elsewhere.)

(A) The strength of forces which tend to lower that standard of social life should be equal and opposite to the strength of forces which tend to raise its level. The resultant of forces on the line of equilibrium should therefore be zero.

(B) Since we have to assume that the strength of social forces always shows variations, a quasi-stationary equilibrium presupposes that the forces against raising the standard increase with the amount of raising and that the forces against lowering increase (or remain constant) with the amount of lowering. This type of gradient which is characteristic for a "positive central force field"⁷ has to hold at least in the neighborhood of the present level (Fig. 8).

(C) It is possible to change the strength of the opposing forces without changing the level of social conduct. In this case the tension (degree of conflict) increases.

⁷ K. Lewin, "Problems of Group Dynamics and the Integration of the Social Sciences: I Social Equilibria," *J. Hum. Relations* (in press, 1947).

⁸ *Ibid.*

3. *Two Basic Methods of Changing Levels of Conduct.* For any type of social management, it is of great practical importance that levels of quasi-stationary equilibria can be changed in either of two ways: by adding forces in the desired direction, or by diminishing opposing forces. If a change from the level L_1 to L_2 is brought about by increasing the forces toward L_2 , the secondary effects should be different from the case where the same change of level is brought about by diminishing the opposing forces.

In both cases the equilibrium might change to the same new level. The secondary effect should, however, be quite different. In the first case, the process on the new level would be accompanied by a state of relatively high tension; in the second case, by a state of relatively low tension. Since increase of tension above a certain degree is likely to be paralleled by higher aggressiveness, higher emotionality, and lower constructiveness, it is clear that as a rule the second method will be preferable to the high pressure method.

The group decision procedure which is used here attempts to avoid high pressure methods and is sensitive to resistance to change. In the experiment by Bavelas on changing production in factory work (as noted below), for instance, no attempt was made to set the new production goal by majority vote because a majority vote forces some group members to produce more than they consider appropriate. These individuals are likely to have some inner resistance. Instead a procedure was followed by which a goal was chosen on which everyone could agree fully.

It is possible that the success of group decision and particularly the permanency of the effect is, in part, due to the attempt to bring about a favorable decision by removing counterforces within the individuals rather than by applying outside pressure.

The surprising increase from the

second to the fourth week in the number of mothers giving cod liver oil and orange juice to the baby can probably be explained by such a decrease of counterforces. Mothers are likely to handle their first baby during the first weeks of life somewhat cautiously and become more ready for action as the child grows stronger.

4. *Social Habits and Group Standards.* Viewing a social stationary process as the result of a quasi-stationary equilibrium, one may expect that any added force will change the level of the process. The idea of "social habit" seems to imply that, in spite of the application of a force, the level of the social process will not change because of some type of "inner resistance" to change. To overcome this inner resistance, an additional force seems to be required, a force sufficient to "break the habit," to "unfreeze" the custom.

Many social habits are anchored in the relation between the individuals and certain group standards. An individual P may differ in his personal level of conduct (L_p) from the level which represents group standards (L_g) by a certain amount. If the individual should try to diverge "too much" from group standards, he would find himself in increasing difficulties. He would be ridiculed, treated severely and finally ousted from the group. Most individuals, therefore, stay pretty close to the standard of the groups they belong to or wish to belong to. In other words, the group level itself acquires value. It becomes a positive valence corresponding to a central force field with the force $f_{p,L}$ keeping the individual in line with the standards of the group.

5. *Individual Procedures and Group Procedures of Changing Social Conduct.* If the resistance to change depends partly on the value which the group standard has for the individual, the resistance to change should diminish if one diminishes the strength of the value of the group

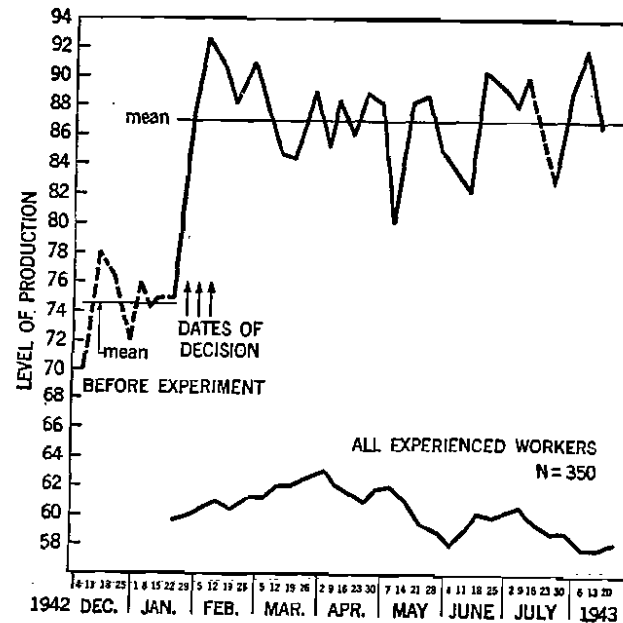

FIG. 9. Effect of group decision on sewing-machine operators.

standard or changes the level perceived by the individual as having social value.

This second point is one of the reasons for the effectiveness of "group carried" changes⁹ resulting from procedures which approach the individuals as part of face-to-face groups. Perhaps one might expect single individuals to be more pliable than groups of like-minded individuals. However, experience in leadership training, in changing of food habits, work production, criminality, alcoholism, prejudices, all indicate that it is usually easier to change individuals formed into a group than to change any one of them separately.¹⁰ As long as group standards are

unchanged, the individual will resist changes more strongly the farther he is to depart from group standards. If the group standard itself is changed, the resistance which is due to the relation between individual and group standard is eliminated.

6. *Changing as a Three-step Procedure: Unfreezing, Moving, and Freezing of a Level.* A change toward a higher level of group performance is frequently short lived: after a "shot in the arm," group life soon returns to the previous level. This indicates that it does not suffice to define the objective of a planned change in group performance as the reaching of a

⁹ N. R. F. Maier, *Psychology in Industry* (Boston: Houghton Mifflin Co., 1946).

¹⁰ K. Lewin and P. Grabbe (eds.) *op. cit.*

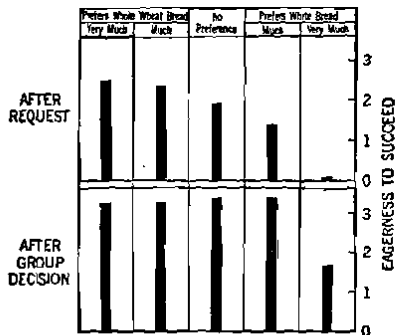

FIG. 10. Relation between own food preferences and eagerness to succeed.

different level. Permanency of the new level, or permanency for a desired period, should be included in the objective. A successful change includes therefore three aspects: unfreezing (if necessary) the present level L_1 , moving to the new level L_2 , and freezing group life on the new level. Since any level is determined by a force field, permanency implies that the new force field is made relatively secure against change.

The "unfreezing" of the present level may involve quite different problems in different cases. Allport¹¹ has described the "catharsis" which seems to be necessary before prejudices can be removed. To break open the shell of complacency and self-righteousness, it is sometimes necessary to bring about deliberately an emotional stir-up.

Figure 9 presents an example of the effect of three group decisions of a team in a factory reported by Bavelas¹² which illustrates an unusually good case of permanency of change measured over nine months.

The experiments on group decision reported here cover but a few of the necessary variations. Although in some

cases the procedure is relatively easily executed, in others it requires skill and presupposes certain general conditions. Managers rushing into a factory to raise production by group decisions are likely to encounter failure. In social management as in medicine there are no patent medicines and each case demands careful diagnosis.

One reason why group decision facilitates change is illustrated by Willerman.¹³ Figure 10 shows the degree of eagerness to have the members of a students' eating cooperative change from the consumption of white bread to whole wheat. When the change was simply requested the degree of eagerness varied greatly with the degree of personal preference for whole wheat. In case of group decision the eagerness seems to be relatively independent of personal preference; the individual seems to act mainly as a "group member."

SUMMARY

Group decision is a process of social management or self management of groups. It is related to social channels, gates and gatekeepers; to the problem of social perception and planning; and to the relation between motivation and action, and between the individual and the group.

Experiments are reported in which certain methods of group decision prove to be superior to lecturing and individual treatment as means of changing social conduct.

The effect of group decision can probably be best understood by relating it to a theory of quasi-stationary social equilibria, to social habits and resistance to change, and to the various problems of unfreezing, changing and freezing social levels.

¹¹ G. W. Allport, "Catharsis and the Reduction of Prejudice" in K. Lewin and P. Grabbe (eds.) *op. cit.*, 3-10.

¹² N. R. F. Maier, *op. cit.*

¹³ K. Lewin "Forces behind Food Habits . . ." *op. cit.*

5.

SOME PATTERNED CONSEQUENCES OF MEMBERSHIP IN A COLLEGE COMMUNITY

By Theodore M.

Newcomb

Membership in established groups usually involves the taking on of whole patterns of interrelated behaviors. This was one of the hypotheses pursued in the study which is here reported in part. The group selected for study consisted of the entire student body at Bennington College between the years 1935 and 1939, a group consisting of about 250 women each year. The more than 600 individuals studied during this period did not all achieve equal degrees of membership in the community, however. Hence one of the problems to be investigated was that of the manner in which the patterning of behavior varied with different degrees of assimilation into the community.

The college is situated on a hilltop four miles from the Vermont village from which it takes its name. The year in which this study was begun was the fourth year of its existence, i.e., the first year in which there was a senior class. Its educational plan was somewhat novel, particularly its emphasis upon individual guidance and upon instruction individually and in very small groups. Most of the faculty lived on or near the campus; their relations with the students were characterized by informality, democracy, and *camaraderie*. Virtually all the needs of modern community living were provided on the campus; both students and teachers spent most of their time living, working, and playing together as a community. To a very unusual degree the community was integrated, self-contained, and self-con-

scious. No phrase was more constantly on the lips of its members than "the college community."

Becoming absorbed into such a community involves the taking on of many sorts of new behaviors, not all of which can be investigated in a single study. A single, though rather inclusive, area of adaptation to the college community was therefore selected for special study, namely, *attitudes toward public affairs*. There were two reasons for this selection: (1) methods of attitude measurement were readily available; and (2) there was an unusually high degree of concern, in this community at this time, over a rather wide range of public issues. This latter fact resulted partly from the fact that the college opened its doors during the darkest days of the depression of the 1930's, and its formative period occurred in the period of social change characterized by the phrase "the New Deal." This was also the period of gathering war clouds in Europe. Underlying both of these circumstances, however, was the conviction on the part of the faculty that one of the foremost duties of the college was to acquaint its somewhat over-sheltered students with the nature of their contemporary social world. The resulting interest on the part of students in contemporary public issues manifested itself as a *community-wide*, and not merely a classroom, phenomenon. There were constant lectures, discussions, movies, rallies, and money-raising activities which influenced classroom activities but were not limited to them, and in which

A partial summary of the author's *Personality and Social Change* (New York: Dryden Press, 1943), and "The Influence of Attitude Climate upon Some Determinants of Information," *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1946, XLI, 291-302.

1981
Kørlig hilsen
Kirsten

LIVSHISTORISKE ERFARINGER
- overflødige, skadelige eller anvendelige -
HVORNÅR OG HVORDAN?

SYKOPSIS I ALMEN PSYKOLOGI

Ved KIRSTEN THRANE, KH. Psyk.lab., juni 1981.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

1.	Indledning	s. 1
1.1.	Problemområde	1
1.2.	Problemformulering	2
1.3	Udgangspunkt til belysning af mit formål	3
2.	Kort skitse over hvordan kvinder tilknyttet Projekt FGS (Frauengrundstudium) gør brug af livshistoriske erfaringer.	4
2.1.	Baggrund for inddragelse af livshistoriske erfaringer	4
3.	Indhold, udvælgelse, principper og metoder til bearbejdning af livshistoriske erfaringer	6
3.1.	Overordnede kriterier for udvælgelse af erfaringer.	6
3.2.	FGS's principper for bearbejdning af livshistoriske erfaringer.	6
3.3	Konkret praksis i forhold til bearbejdning af livshistoriske erfaringer.	7
4.	Afsluttende bemærkninger	8

1. INDLEDNING.

1.1. Problemområde.

Min væsentligste bevæggrund for, at beskæftige mig med livs-
historiske erfaringer i denne synopsis er, at der med fremkom-
sten af en ny psykologisk skole (Berlinerskolen), er sket
en kvalitativ omvurdering og nyvurdering af barndommens be-
tydning for den udviklede personlighed, en nyvurdering der
står helt i modsætning til tidligere teoretiske skolers fo-
kusering på barndommen som grundlaget for den voksne per-
sonlighed, og dens dertil relaterede betydning for den ud-
viklede personlighed.

I modsætning til f.eks. psykoanalytiske retninger indenfor
psykologien, mener den kritiske psykologi, at grundlaget
for den udviklede personlighed ikke skal søges i barndom-
men, og det konkluderes, "at de højere planer i den indivi-
duelle personlighedsstruktur, som udvikles fuldt ud igen-
nem individets konkrete samfundsmæssige liv, og som af væ-
sen er samfundsmæssige forhold, bliver de dominerende pla-
ner i personligheden og derfor også må danne grundlag for
den teoretiske begribelse af individets væsen." (Dreier 1977 A).

De forudsætninger som individet først tilegner sig er såle-
des udgangspunktet for den individuelle udvikling, men ikke
de mest grundlæggende. Dette betyder at senere udviklings-
resultater ikke kan forstås som "blotte og bare forlængel-
ser af og overbygninger på tidligere resultater" (Dreier
1980 B).

Forståelsen af det enkelte individs personlighed kan ud-
fra ovennævnte ikke ske gennem at afdække de senere ud-
viklingsresultater med henblik på at tilnærme sig en basal
kerne som er dannet i barndommen, men må derimod ske på
baggrund af analyser af formationsspecifikke træk og di-
mensioner ved individuelle samfundsmæssiggørelses - og
udviklingsprocesser, analyser af klasse - og placerings-
specifikke træk og dimensioner ved det konkrete individs
livsbetingelser indenfor den arbejds - og klassesdelte sam-
fundsstruktur, og analyser af den individuelle forholden
sig til samme.

Ovennævnte sammen med den kritiske psykologi's udledning af almentmenneskelige træk og dimensioner ved det psykiske, angiver at individet på formations - klasse - og placeringspecifikke måder alment set gennem hele sin udvikling er i stand til og parat til at gribe aktivt ændrende ind overfor ydre livsbetingelser og indre forudsætninger, som hæmmer udvidelse af kontrol over egne livsbetingelser. Dvs., at individet alment set kan forholde sig aktivt ændrende overfor ydre betingelser og indre forudsætninger i det omfang nye udviklingsnødvendigheder og muligheder gør det nødvendigt og muligt.

1.2. Problemformulering.

På trods af, at jeg i mit speciale (Haderup m.fl. 1981) har arbejdet med ^{at} omsætte og anvende den kritiske psykologi's almene antagelser om personlighedens udvikling m.m. til at udarbejde en analyse af to konkrete individers personlige problemer, er jeg ikke gennem dette arbejde nået til en dybtgående afklaring i forhold til livshistoriske erfaringers placering indenfor terapeutisk arbejde, mest med hensyn til disses betydning i forhold til klientens arbejde med at afdække og bearbejde almindelige livsproblemer.

På den ene side er jeg på baggrund af mit arbejde med den kritiske psykologi konkret, nået frem til den konklusion at inddragelse af livshistoriske erfaringer er af minimal betydning i forhold til at afdække almindelige livsproblemer, på den anden side er jeg ikke i stand til fyldestgørende at afvise at inddragelse af livshistoriske erfaringer både med hensyn til afdækning af almindelige livsproblemer og især med hensyn til klientens eller andres bearbejdning af almindelige livsproblemer alment set kan have en relevans.

Formålet med denne synopsis er derfor, at komme nærmere en afklaring af, i hvilket omfang hvornår og hvordan livshistoriske erfaringer kan bidrage til en personlighedsudvikling, dels pga. at de tidligere nævnte uafklaretheder, dels fordi jeg stiller mig skeptisk overfor antagelser om, at livshistoriske erfaringer kun er interessante i specialtilfælde, hvor "den livshistoriske fortid i enkelte tilfælde

standpunktet
omkring
livshistorien

gennem sin særlige og ekstreme modsigelsesfyldthed blokerer(r) mulighederne for videre selvreguleret udvikling" (Dreier 1977 A, s. 346), dvs. i de tilfælde hvor fortiden sætter sig igennem i sin fastlåste form. En skepsis der bl.a. begrundes i, at jeg mener at fortløbende inddragelse af livshistoriske erfaringer, og det enkelte individs forhold til samme, kunne være af betydning i forhold til at fremme aktiv indgriben overfor egne forudsætninger og ændring af udviklingshæmmende forholdemåde, idet individet på den måde i højere grad ville blive i stand til f.eks. at gribe aktivt ændrende ind overfor 'automatisk' reproduktion af tidligere forholdemåder.

1.3. Udgangspunkt til belysning af mit formål.

Min teoretiske referenceramme er den kritiske psykologi, derudover har jeg valgt at tage konkret udgangspunkt i nogle socialistiske kvindegrupper for studerende tilknyttet Projekt Frauengrundstudium (FGS) til belysning af mit tema. Dette har jeg gjort på trods af de færreste af dem er psykologistuderende, fordi disse dels forsøger at arbejde med og ud fra den kritiske psykologi, dels fordi et af deres centrale arbejds punkter er: hvilken værdi personlige erfaringer har, hvad og i hvilken form kan personlige erfaringer bidrage til erkendelsesudvikling af diverse køns-specifikke sammenhænge således at der kan vise sig nye forandringsmuligheder. (FGS 1980, s. 8).

I FGS bruges personlige erfaringer i flere forskellige sammenhænge. F.eks. illustrativt i Frauenformen (Haug m.fl. 1980), som et middel til at samle og formidle typiske og generelle kvindelige erfaringer, til udarbejdelse af teorier om kvinders socialisation m.m..

Da det især er FGS's brug af livshistoriske erfaringer, der i denne sammenhæng interesserer mig, vil jeg ikke komme nærmere ind på deres øvrige arbejde omkring den samfundsmæssige -og kønsspecifikke undertrykkelse af kvinder.

2. Kort skitse over hvordan kvinder tilknyttet Projekt FGS gør brug af livshistoriske erfaringer.

2.1. Baggrund for inddragelse af livshistoriske erfaringer.

Udgangspunktet er ifølge Frigga Haug (1980, s. 648) og Frigga Haug m.fl. (1980, s. 32), at kvinder som helhed under de nuværende samfundsforhold, har udviklet en personlighedsstruktur, der stiller sig hindrende i vejen for udvikling, som følge af en systematisk opdragelse af piger henimod at give afkald på en egentlig samfundsmæssig udvikling. Dvs. afkald på deltagelse i det samfundsmæssige liv via deltagelse i den samfundsmæssige produktion, afkald på deltagelse i øvrige samfundsmæssige aktiviteter og ensidig eller undertrykkende fastlåsning til reproduktive og emotionelle funktioner.

Ud fra den kritiske psykologi's udledninger om personlighedens udvikling, udledninger der kort går ud på at det enkelte individ på den ene side er underlagt nogle objektive livsbetingelser og på den anden side er skaber af disse livsbetingelser, rejser der sig for Frigga Haug m.fl. nogle centrale spørgsmål, nemlig hvorfor underlægger kvinder sig i så høj grad betingelser som hæmmer deres udvikling og hvordan kan det konkret lade sig gøre uden at de bliver "skøre" (Haug 1980, s. 649).

Der gives undervejs i den litteratur som kvinder omkring Frigga Haug og FGS har udarbejdet forskellige 'svar' på, hvorfor kvinder som følge af samfundsmæssige - og køns-specifikke undertrykkelsesmekanismer underlægger sig. Dels styrken i disse undertrykkelsesmekanismer,² dels produktionslivet hårdhed,³ dels de kompensationer der tilsyneladende er tilstede, repræsenteret ved et liv uden for mange anstrengende krav m.m. (Haug m.fl. 1980, s. 108 og FGS 1980, s. 42).

Det der i denne sammenhæng er interessant, samtidig med at det er et gennemgående tema, for ikke at sige den væsentligste begrundelse for at inddrage livshistoriske erfaringer er snarere hvordan socialisation til kvindelighed kan finde sted uden at kvinder bliver 'skøre'.

Dette kan ifølge Frigga Haug m.fl. ikke ske uden konfliktforsvar, omfortolkninger, fornægtelser, fordrejninger af realiteter m.m. (1980, s. 649), der stiller sig hindrende i vejen for realistisk begribelse af virkeligheden.¹

Dette betyder ifølge Frigga Haug, at fortiden for kvinders vedkommende fortrinsvis kan vise sig i sin fastlåste form. De livshistoriske erfaringer er af en sådan karakter, at det meget vel kan være, at der ikke blot er tale om, at kvinder ikke kan lære af deres erfaringer umiddelbart, men at der også er tale om, at erfaringer i ubearbejdet form udgør en udviklingshæmning.

2
o

Baggrunden for at Frigga Haug (1980) og FGS (1980) kan sige, at erfaringer er en ubetinget forudsætning for erkendelse bliver derfor, så vidt jeg kan se, og eftersom intet andet er angivet, at livshistoriske erfaringer pga. deres fastlåste form generelt set vil virke udviklingshæmmende for kvinder. Dvs. ubearbejdede erfaringer vil blokere for ophævelse af tidligere forudsætninger i højere funktionsplaner ud fra nutidige udviklingsmuligheder og nødvendigheder, såfremt der ikke tages særlige forholdsregler i brug, i form af systematisk omorganisering og gennembearbejdning af tidligere forudsætninger/erfaringer.

2

- nødvendig omvej

Spørgsmålet er så om Frigga Haug m.fl. har ret i at "Kendte vi virkelig vores barndom, så kunne vi bedre kæmpe og arbejde" (FGS 1980, s. 14), dvs. at systematisk bearbejdning af livshistoriske erfaringer er en nødvendig omvej hvis kvinder vil ændre egne forholdemåder, der hæmmer deres personlighedsudvikling - og hvis der er noget om det, så det så er ud fra ovenfor nævnte teser.

1)

Smlg. den kritiske psykologi's redegørelser for psykiske konflikters opståen og udvikling dels alment dels under borgerlige livsforhold, Seidel 1976, Holzkamp og Holzkamp Osterkamp 1977, Holzkamp/Osterkamp 1976, Holzkamp/Osterkamp i Dreier 1979, Dreier 1977 og 1979.

3. Indhold, udvælgelse, principper og metoder til bearbejdning af livshistoriske erfaringer.

3.1 Overordnede kriterier for udvælgelse af erfaringer.

Ifølge Frigga Haug m.fl. er det ikke alle erfaringer der er lige anvendelige i forhold til erkendelsesudvikling (FGS 1980).

Der må ske en udvælgelse, hvor det styrende princip i første omgang dels bliver, at der er tale om dagligdags erfaringer, erfaringer som er generelle for kvinder, og som kvinder kan genkende hos sig selv, dels at der er tale om erfaringer som kvinder stadig lider under.

Udover ovennævnte systematiske udvælgelse af hvilken type af erfaringer FGS finder det relevant at arbejde med, og udover at der efter udvælgelsen af et tema, sker en næste udvælgelse via afgrænsning af temaet, bliver det intetsteds eksplicit angivet hvordan og på hvilken baggrund man systematisk finder frem til temaer der er relevante at bearbejde, udover at temaerne skal have en forbindelse til og være anvendelige i forhold til kvindeforskning, samt skal indeholde forholdemåder m.m., som de implicerede indtil videre har betragtet som kvindeegenskaber (medfødte, uundgåelige).

Det er vanskeligt på baggrund af ovennævnte overhovedet at vurdere FGS's kriterier for udvælgelse af erfaringer, fordi kriterierne ikke bliver fyldestgørende indholdsbestemt. Jeg mener, det ville være relevant at udarbejde nogle mere eksplite kriterier ud fra en analyse af de specifikt kvindelige individualitetskrav og træk ved de psykiske regulationsformer, samt vægte disse i forhold til hinanden, dels for at undgå at tage mindre væsentlige ting op i forhold til mere væsentlige, dels for mere eksplicit at vide hvad man egentlig arbejder med og hvorfor.

3.2. FGS's principper for bearbejdning af livshistoriske erfaringer.

1. - Erfaringer skal omorganiseres, det væsentlige skal bringes frem.
2. - En enkelt erfaring kan ikke indeholde modsætninger,
Erfaringer skal stilles overfor erfaringer

3. - Erfaringer skal bearbejdes kollektivt.
4. - Når vi gør vores sociale erfaringer til forskningsgenstand, anvender dem som grundlag for erkendelse, er vi i stigende grad i stand til at begribe vores tilblivelse og samtidig udvikle alternative handlemuligheder.
5. - Erfaringer er vigtige for kvindeforskning.

Der er flere problematiske forhold forbundet med FGS's principper for bearbejdning af livshistoriske erfaringer. F.eks. kan erfaringer kun bearbejdes kollektivt? Kan en enkelt erfaring ikke indeholde modsætninger? Den væsentligste problematik ligger dog efter min mening i sammenstillingen af livshistoriske erfaringer og udviklingen af alternative handlemuligheder. Udspringer nye handletilskyndelser af opgøret med tidligere forudsætninger, eller udspringer de fortrinsvis af erkendelsen af samfundsmæssige mål, der er subjektivt relevante, hvor det så under forfølgelsen af disse mål kan vise sig, at tidligere forudsætninger vanskeliggør realisering af målet, hvorefter det så først bliver nødvendig og muligt med et opgør med tidligere forudsætninger?

3.3. Konkret praksis i forhold til bearbejdning af livshistoriske erfaringer.

I FGS arbejdes der på den måde, at efter at der kollektivt er valgt et tema, så går den person, der skal bidrage med sine erfaringer i gang med at skrive. Skrivning af historier betyder ifølge FGS videregivelse af erfaringer.

Processen består først i afgrænsning, dernæst skal personen finde ud af, hvordan historien skal skrives osv, og tilsidst kollektiv bearbejdning i gruppen. Denne proces kan gentage sig op til flere gange, og historierne bliver skrevet om flere gange indtil historierne ikke indeholder modsætninger, klicheer m.m., og/eller indtil den person der skriver ikke kan og/eller vil mere.

Ombearbejdningen af historierne sker på grundlag af gruppens spørgsmål og undren over indholdet i historierne. Nogle spørgsmål, der f.eks. går på modsigelser i indholdet, spørgsmål der går på 'tomme pletter', f.eks. hvorfor er faderen ikke med i en beskrivelse af familien, spørgsmål der går

en for stor entydighed osv..

Det er et spørgsmål, om redskabet skrivning af historier, udover det positive, at den skriftlige form letter fastholdelse af erfaringer, samt letter arbejdet med at bearbejde historierne grundigt kollektivt, fortrinsvis er velegnet og anvendelig for bestemte grupper af kvinder.

Udover den formsmæssige side af sagen, bliver min væsentligste problematisering: Hvad kan man egentlig bruge livshistoriske erfaringer til, ud fra det eksempel på historieskrivning som nævnes i bogen (FGS 1980, s.52ff) over temaet at vente, hvor en livshistorisk erfaring bearbejdes, og hvor den implicerede kvinde forbliver i fortiden uden at der hverken fra hendes eller gruppens side trækkes tråde op til nutiden, f.eks. hvordan hun har det med at vente i dag, venter hun meget og hvornår osv.?

Hvad betyder det for denne kvindes og kollektivet udviklingsmuligheder, at et stykke fortid bliver præciseret, udover at kollektivet/gruppen får et mere realistisk syn på en specifik livshistorisk erfaring?

Er FGS's brug af livshistoriske erfaringer problematisk ud fra en samlet forståelse af personlighedens grundlag og udvikling? Findes der bedre måder at anvende livshistoriske erfaringer på?

4. AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER.

Inden for kvindebevægelsen har der i flere år været arbejdet og eksperimenteret med hvordan man anvender personlige erfaringer i basisgrupper for kvinder. (Jvf. bl.a. Agger 1977).

Et positivt træk ved FGS's opfølgning af dette arbejde, gennem forsøget på at finde frem til hvilke erfaringer der er relevante at bearbejde, og forsøget på at finde velegnede metoder til at bearbejde disse erfaringer med henblik på at fremme kvinders udviklingsmuligheder, er, at disse forsøg problematiserer bl.a. en gængs måde at arbejde på i diverse kvindegrupper, nemlig at de implicerede får lettet deres hjerte uden egentlig at få bearbejdet problematiske forhold.

Spørgsmålet bliver dog, om den måde FGS inddrager og anvender livshistoriske erfaringer på, overskrider, hvad Helle Andersen kalder den borgerlige kvindebevægelse, hvis formål "synes at være at tage udgangspunkt i sine egne oplevelser og følelser for at forstå sig selv bedre". (Udkast 1978, s.394)?

Jeg mener, at FGS gennem sit arbejde med livshistoriske erfaringer på væsentlige punkter mangler at overskride den borgerlige kvindebevægelses begrænsninger, idet FGS bl.a. ud fra det tidligere nævnte eksempel på en bearbejdet livshistorisk erfaring, begynder med livshistoriske erfaringer og ender med livshistoriske erfaringer.

Af mere generelle spørgsmål, der retter sig mod de mere almene problematiseringer jeg rejste i indledningen, rejser der sig på baggrund af FGS'S implicitte antagelser om, at bearbejdning af livshistoriske erfaringer altid er en nødvendig omvej i forhold til at gøre kvinder mere handledygtige, dels i forhold til at gøre op med den samfundsmæssige - og kønsspecifikke undertrykkelse af kvinder, dels i forhold til at gøre op med egen selvundertrykkelse, spørgsmål som:

Er det nødvendigt alment set, at inddrage livshistoriske erfaringer i sammenhænge, hvor kvinder arbejder på at udvide deres udviklingsmuligheder?

Skylde FGS's holdning til inddragelse af livshistoriske erfaringer som en nødvendig forudsætning for udvikling af kvinders

handlemuligheder, at de opfatter alle kvinder som specialtilfælde (Jvf. indledningen), og i så fald er dette rigtigt?

Hvilken opfattelse af personlighedens udvikling ligger der bag FGS's praksis med livshistoriske erfaringer? Og hvilke konsekvenser kan denne have i forhold til hhv. at hæmme og fremme kvinders udviklingsmuligheder?

Kan FGS's måde at inddrage og bearbejde livshistoriske erfaringer på, belyse spørgsmålene hvornår og hvordan livshistoriske erfaringer kan bidrage til personlighedsudvikling?

Hvilke alternativer kan der stilles op i forhold til FGS's måde at inddrage og bearbejde livshistoriske erfaringer på.

H. P. Orskov

LITTERATURLISTE.

Agger, I.: Basisgruppe og kvindebevidsthed. En analyse af basisgruppemetoden som udviklingsproces. Munksgaard, Danmarks pædagogiske Institut, Kbh. 1977.

Agger, N. P.: Politisk Terapi og Alternative Rådgivninger. Modtryk 1980.

Andresen, S. m.fl.: Frauengrundstudium. Argument Studienhefte SH 44. Argument - Verlag, Berlin/West 1980.

Bauer, M. m.fl.: Med små skridt i retning af kvindeværd. Udkast nr. 2, 1980.

Dreier, O.: Den kritiske psykologi. Rhodos, Kbh. 1979.

Dreier, O.: Familienværen og bevidsthed - en analyse af en familie i behandling. Dansk Psykologisk forlag 1977 A.

Dreier, O.: Husarbejdets betydning for den kvindelige psyke. Udkast nr. 3, 1980.

Haderup, H. m.fl.: Tina og Poul - to studerende. KUA, speciale 1981.

Haug, F. m.fl.: Frauenformen. Argument - Sonderband AS 45. Argument - Verlag, Berlin 1980.

Haug, F.: Opfer oder Täter? Über das Verhalten von Frauen. i: Das Argument 123: Subjektivität, Lebensläufe. Argument - Verlag, Berlin 1980.

Holz kamp - Osterkamp, U.: Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 1. Campus Verlag, Frankfurt/Main, 2. udgave 1977.

Holz kamp - Osterkamp, U.: Motivationsforschung 2. Campus Verlag, Frankfurt/Main, 2. udgave 1978.

Kappeler, M. m.fl.: Psychologische Therapie und politisches Handeln. Campus Verlag, Frankfurt/Main 1977.

dvs. de menneskene som arbeider organisert med formidlingen, som i TV og radio (men også i Vatikanets byråkrati m.v.), *har* makt: Når TV og radio bare gir et glimt av den flotte fredsdemonstrasjonen, men lange utdrag av Pavens tale, så er det et valg de treffer. I prinsippet kunne de ha valgt omvendt.

Men for det fjerde er det heller ikke bare slik at de i prinsippet kunne ha valgt omvendt: Deres valg er også betinget av *andres* makt i deres egne omgivelser. Hvis de plutselig hadde sendt timesvis fra demonstrasjonen og nærmest ingenting fra Pavens tale, ville de ha fått på pukkelen av sjefen for RAI-TV, som igjen hadde fått på pukkelen av politiske og kirkelige myndigheter. Kanskje avsettelse hadde truet. En annen sak er at de antakelig kunne ha sendt en god del mer fra demonstrasjonen, og sendt det i hovednyhetene snarere enn bare i kveldssendingen, uten å få særlig på pukkelen, eller i hvert fall uten å miste jobben. Så valg hadde de. Men omgivelsene hadde også makt.

Mediene er altså vevet inn i gjensidige maktforhold. Denne sammenvevning av makt og medier blir denne bokens røde tråd.

Sammenvevningen reiser en mengde viktige spørsmål.

For det første reiser den en rekke sentrale forskningsproblemer. Om det er så at mediene *gir* makt, dvs. at om en har kontroll med mediene har en også makt over menneskene, hvordan arter dette maktforholdet seg nærmere bestemt, og hvor sterkt er det faktisk? Om det er så at bruk av mediene *forutsetter* makt, dvs. at brukerne må ha makt for å tilegne seg mediens tjenester, hvordan utøves denne makten faktisk og konkret? Om det er så at mediene selv *har* makt, dvs. at mediefolkene til dels kan velge hva de vil fokusere på, hva er så kriteriene for deres valg? Og om det er så at mediens makt også er betinget av *andres* makt i omgivelsene, hvordan skjer dette samspillet mellom krefter og institusjoner? Dette er fire problemstillinger, utledet av eksemplet foran.

For det annet reiser sammenvevningen, forholdet mellom makt og medier, en rekke brennende politiske spørsmål. For bare å tale om det vi pleier å kalle massemedier: Hva slags presse ønsker vi oss, og er utviklingen av pressen i dag slik vi vil ha den? Hva er konsekvensene av tidens norske mediepolitikk i samband med spredningen av satellittsendinger, utviklingen av nærradio og lokal-TV osv.? Medfører utviklingen av nærradio og lokal-TV en demokratisering av mediene, der nye og mer svakstilte grupper får anledning til å gjøre seg gjeldende gjennom mediene, eller fører utviklingen til en (enda større) konsentrasjon av kontroll med mediene på få og sterke (men kanskje litt andre) hender? Dette er noen av spørsmålene som i dag står på det politiske kart. De forskningsmessige spørsmål og de spørsmål som står på den politiske dagsorden, faller ikke alltid sammen – i hvert fall kan forskerne ønske å stille andre spørsmål enn dem politikerne konsentrerer seg om. Men spørsmålene kan også falle sammen, og de spørsmålene som her ble nevnt som «politiske», har også stor interesse for de som arbeider med medieforskning.

Før vi går løs på vårt egentlige tema, kan det være grunn til å si litt mer om hva vi egentlig mener med «makt», og hva vi mener med «medier».

T. Kautliessen: "MAKT OG 2. Hva er makt?"

MEDIER

PAX, OSLO 1986.

Begrepet «makt» er mangetydig, og fenomenet «makt» er mangslungent. Litteraturen om begrepet og fenomenet er også stor. Hva en skal forstå med «makt», er ikke så opplagt som en skulle tro.

2.1. Sosiologiske avgrensninger som maskeringer

I den sosiologiske litteraturen om makt finner vi flere forsøk på å vinne klarhet i dette ved å avgrense «makt» i forhold til andre beslektede begreper.

Et av disse forsøkene finner vi i sosiologene Peter Bachrachs og Morton S. Baratz' bok *Power and Poverty* (Bachrach og Baratz 1970). I et innledende kapittel (kapittel 2) søker Bachrach og Baratz å avgrense begrepet «makt» i forhold til «autoritet», «innflytelse» og «tvang». De tre sistnevnte begrepene avgrenses også i detalj i forhold til hverandre.

Bachrachs og Baratz' avgrensninger har, som så mange andre liknende avgrensningsforsøk, et visst «dogmatisk» preg over seg: På grunnlag av bestemte gitte premisser resonnerer de seg fram til at det og det mellommenneskelige forhold «er» makt, mens et annet «er» autoritet og ikke makt, og et tredje «er» innflytelse og hverken makt eller autoritet, og et fjerde «er» tvang og hverken makt, autoritet eller innflytelse. Omtrent på samme måten resonnerer en teolog seg fram til at på grunnlag av bestemte gitte premisser «er» den og den bibeloppfatning riktig bibelsyn, mens en annen oppfatning «ikke er» riktig bibelsyn.

Det betyr ikke at f.eks. Bachrach og Baratz i sin bok ikke har mange gode og treffende observasjoner om makt og maktforhold. Men det betyr at selve avgrensningen av fenomenet til dels får et preg av å være rent klassifikatorisk – hovedformålet blir å klassifisere fenomenene, ikke å forstå hva som skjer i samfunnet. Dessuten betyr det at avgrensningene blir nokså fjerne fra det folk flest opplever. Noen av avgrensningene hos forfattere som Bachrach og Baratz stemmer antakelig godt med utbredte dagligdagse oppfatninger av ordene blant «legfolk». For eksempel trekker nok folk en grense mellom autoritet, som inneholder en følelse av plikt til å adlyde, på den ene siden og ren tvang på den andre. Men også mellom disse formene kan vi tenke oss viktige (og

typiske) mellomformer, og andre grenseoppganger og klassifikasjoner som bygger helt og holdent på Bachrachs og Baratz' – eller generelt sosiologenes – egne oppstilte kriterier, uavhengig av hva folk flest måtte mene.

Hovedproblemet med de «dogmatiske» avgrensninger av maktbegrepet er at man gjennom dem i så stor grad på forhånd bestemmer seg for hva fenomenene som man observerer og beskriver er. Dette får store konsekvenser for det bildet av fenomenene som leseren danner seg. De former og bestemmer bildet på helt avgjørende måter. Nærmere bestemt: En følge av en skarp og meget snever forhåndsavgrensning av «makt» i forhold til en rekke andre begreper som «innflytelse», «autoritet» osv., er at forfatteren dermed gir en fremstilling av makten i samfunnet som tilsvarende skarpt og snevert avgrenset. Følgelig danner leseren seg lett det inntrykk at «makt», ja det er bare et skarpt og snevert avgrenset belte av tilværelsen. Og da, tenker leseren, er det jo ikke så farlig med makten. Dermed blir det faktisk slik at makt til dels maskeres gjennom den sosiologiske fremstilling. Slik maskering av makt gjennom skarpsindige sosiologiske avgrensninger er drøftet og kritisert flere andre steder i litteraturen (se f.eks. Mathiesen 1982 s. 29–68).

2.2. Tre generelle oppfatninger

På dette grunnlag kunne det være fristende, i en bok som denne, å konkludere med ikke å gi noen spesiell definisjon av «makt», men heller la fremstillingen utover i boken tale for seg selv. Men samtidig må også dette sies: I en fremstilling av et så «glatt» begrep som makt – det er nesten som et såpestykke på vei nedover en blankpolert badekarkant – er det nok også behov for en viss begrepsavklaring, en viss avklaring av «hva det er man snakker om». Under alle omstendigheter opererer vi med begreper, under alle omstendigheter får disse begrepene virkning for beskrivelsen som vi gir, beskrivelsen gjengir aldri «virkeligheten» direkte men gjør det gjennom begreper som innebærer at vi velger ut, fremhever noe fremfor noe annet, i det hele tatt «filtrerer» virkeligheten. Innledningsvis er det derfor likevel viktig å foreta en viss begrepsavklaring. Den må bare ikke være av den dogmatiske og skarpt avgrensende typen som jeg har advart mot ovenfor, og som gjør at vi egentlig kommer til å maske-re det vi er ute etter å beskrive.

I sosiologisk litteratur er det særlig tre generelle oppfatninger av «makt» som har gjort seg gjeldende. Hver av de tre oppfatningene er knyttet til et stort navn i sosiologien eller filosofien.

- ① For det første har makt vært forstått som ens sjanse til å sette gjennom sin egen vilje i det sosiale liv, og det selv om andre deltakere i det sosiale liv skulle gjøre motstand. Denne definisjonen stammer fra den tyske sosiologen Max Weber (1864–1920, se Weber n. utg. 1971 s. 53). Her ses makt som et viljefenomen, som et spørsmål om sjansen til å gjennomføre en intensjon – f.eks. frem-

me en interesse – tross motstand. Med bakgrunn i en slik forståelse av makt har en søkt å kartlegge større og mindre maktgrupperinger i samfunnet, og for eksempel reist spørsmålet om hvem som i størst grad preger samfunnsutviklingen (se f.eks. Hernes 1975b). Men en har også reist spørsmålet om motstand mot maktovergrep, og om utviklingen av det en kan kalle «motmakt» hos grupper som er undertrykte (Mathiesen 1982). I mediesammenheng har en for eksempel reist spørsmålet om hvorvidt og i tilfelle hvordan store investeringsselskaper og andre forretningsforetak, bl.a. gjennom eiendomsforhold til mediene, påvirker utformingen og innholdet i aviser og andre medier (Murdock 1983).

- ② For det annet har makt vært forstått som strukturell innflytelse, dvs. som økonomiske, politiske og sosiale strukturers tendens til å påvirke og forme menneskelig handling. Med «struktur» menes, helt generelt, relativt faste relasjoner eller forhold mellom enheter. Qua strukturer har strukturene ingen bevissthet og dermed ingen egen intensjon, de tenker ikke, de er i denne forstand upersonlige, men de påvirker oss likevel. Markedsstrukturen i et kapitalistisk varesamfunn er et meget brukt eksempel på slik strukturell makt. Markedet har ingen bevissthet og ingen intensjon, men likevel kan en si det har stor makt. Forståelsen av makt som strukturell innflytelse stammer for en stor del, men ikke bare, fra Karl Marx (1818–1883), som var sterkt opptatt av hvordan de upersonlige og fra et menneskelig synspunkt uregjerlige markedskreftene øver sterk tvang over menneskene. Han mente markedskreftene hadde tatt makten fra menneskene, både slik at arbeiderne var tvunget til å selge sin arbeidskraft til arbeidskjøperne for å overleve fysisk, og slik at arbeidskjøperne var tvunget til å disponere som de gjorde for å overleve som kapitalister. Oppfatningen av makt som strukturell innflytelse har også gjort seg gjeldende i sosiologien generelt (se f.eks. Løchens bidrag i Seip, Løchen og Halsaa Albrekt- sen 1978). I mediesammenheng har en for eksempel reist spørsmålet om hvordan varemarkedets enorme utvikling av reklame og reklamepåfunn har virket inn på sosiale ordninger og mellommenneskelige forhold i vårt samfunn, ikke minst gjennom utformingen av det som formidles gjennom massemediene (Baran og Sweezy n. utg. 1971 bd. 2 s. 3 flg.).

Det har stått stor debatt mellom tilhengerne av den viljesorienterte og den strukturalistiske maktoppfatningen. Fra det førstnevnte synspunkt er det blitt hevdet at strukturalistene, i hvert fall når de er ekstreme, behandler menneskelig liv som om faktiske mennesker av kjøtt og blod med intensjoner, behov og interesser ikke fantes. Fra det sistnevnte synspunktet er det blitt sagt at de viljesorienterte, i hvert fall når de er ekstreme, gir et altfor enkelt bilde av samfunnet når de beskriver det bare som dannet av beslutninger og handlinger hos personer og konkrete grupper.

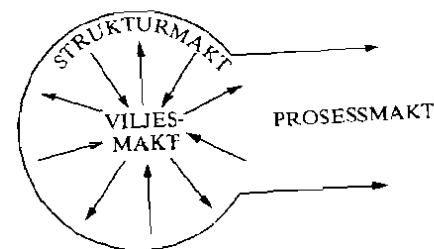
Kritikken fra begge sider synes å ha noe for seg når det er motpartens ytterstandpunkt som kritiseres. Etter min oppfatning er skillet mellom mer personlig makt og upersonlig strukturell makt noe kunstig. Strukturer kan ikke

oppretholdes uten individers og gruppers handlinger og dermed evne til å sette gjennom sine intensjoner: Uten den enkeltes handlinger ville strukturene forvitne og forsvinne som strukturer. Samtidig hviler individers og gruppers makt, i betydningen evne til å sette gjennom intensjoner, på de strukturer som er etablert til enhver tid: Uten strukturene som gir ressurser til noen, hindrer ressurser fra andre osv., ville viljesmakten være helt annerledes fordelt og utøvd. Den som vil forstå maktens utfoldelse og fordeling i samfunnet, må derfor se på den gjensidige nødvendigheten og vekselvirkningen mellom de to sidene (se nærmere Mathiesen 1979 særlig s. 219–224). Det gjelder ikke minst om en vil forstå noe av forholdet mellom makt og medier.

③ En tredje, ytterst interessant forståelse av makt, som for tiden diskuteres mye blant sosiologer, finner vi hos den franske språkforsker, litteraturforsker og filosof Michel Foucault (1926–1984). For Foucault er makt ikke lokalisert noe sted; den er hverken lokalisert i bestemte individer eller grupper eller avgrenset til den økonomiske, politiske eller sosiale struktur. Derimot gjennomsyrrer den absolutt alle forhold, den løper så å si sitt løp i hver lille tråd i våre sosiale relasjoner, mellom barn og voksne, menn og kvinner, mellom klassene, og i dem alle: Inn i hver trevl og fiber av oss har maktens føringer avleiret seg. Dermed er makt et finmasket og uoppløselig nett av innflytelser. Litt mystisk er dette, men ganske spennende (se nærmere Foucault n. utg. 1977). I mediasammenheng har en f.eks. reist spørsmålet om hvordan massemediens budskap til sammen danner tankemønstre eller «paradigmer» for folk, som ikke har konkrete og avgrensede virkninger, men som «eter» seg inn i oss og som simpelthen blir «en del av oss», en «makt over sjelene». Maktens allesteds nærværende preg gjør det desto vanskeligere å endre maktforhold, forhindre maktovergrep, i det hele tatt yte motstand mot makt. For det man skal yte motstand mot, er jo ingen steder og alle steder og til og med en del av en selv. [En kunne kanskje kalle dette siste perspektivet for «prosessperspektivet» på makt. Også skillete mellom «viljerspektivet» samt «strukturperspektivet» – som begge søker å lokalisere makten til mer eller mindre bestemte «punkter» – på den ene siden, og «prosessperspektivet» på den andre, er etter min oppfatning noe kunstig. Igjen ser vi det om vi tenker på mediene. I mediasammenheng er det rimelig å reise spørsmålet om makt gjennom vilje såvel som gjennom strukturelle påvirkninger, samtidig som en godt kan reise spørsmålet om det er slik at budskapene fra mediene «synker» inn i folk, og blir en «makt over sjelene» – som vi antydte ovenfor. Som vi skal se senere, er nettopp dette spørsmålet blitt reist, med varierende svar.]

U det følgende forstår jeg «makt» som mer eller mindre inngripende innflytelse på andre, og tenker nærmere bestemt på mer eller mindre omfattende endringer eller forhindringer av endringer som frembringes i andres holdninger, atferd eller generelle situasjon. I drøftelsen ønsker jeg å ta inn beslutninger basert på vilje, strukturelle føringer, såvel som det ovennevnte prosessperspektivet – alle «maktens tre hjørner». Nærmere bestemt tenker jeg meg den viljes-

baserte makt som «maktens kjerne»: Vi skal være særlig på utkikk etter innflytelse på andre, endringer eller forhindringer av endringer som frembringes i andres holdninger, atferd eller generelle situasjon, som kan tilbakeføres til beslutninger basert på vilje eller intensjon. Men som sagt står «viljesmakten» i et avhengighets- og vekselvirkningsforhold til «strukturmakten»: Viljeshandlinger opprettholder strukturer, og uten de strukturer som eksisterer til enhver tid, ville viljeshhandlingene bli ganske annerledes. Derfor vil vi også være på utkikk etter strukturers innflytelse som en helt nødvendig ramme eller kontekst for makt basert på vilje eller intensjon. Og, igjen som sagt, både makt basert på vilje og strukturell påvirkning kan tenkes å føre til at budskap «synker» inn i folk og blir til en integrert del av vår personlighet. Derfor vil vi også være på utkikk etter «prosessmakt» som en sentral konsekvens av utviklingen i de mer eller mindre lokaliserte makt «punkter». Vår forståelse av makt kan i kortet skisseres på følgende måte:

Det erkjennes at definisjonen og den samlende forståelsen av makt som her er gitt, er vid. Både definisjonen og forståelsen kunne ha vært presisert i ulike retninger. Det unnlater jeg å gjøre, for ikke å havne i begrepsdogmatikkens uføre som ble beskrevet ovenfor. [Utover det som her er sagt, vil fremstillingen i boken tale for seg selv, og makt i mediasammenheng forhåpentligvis få mening etter hvert som fremstillingen beveger seg fremover.]

MAPPE G → F1

PRAXISPORTRÆT AF HOLZKAMP / FORUM 82-83
LIVSHISTORIEARBEJDE
TUREBY-GYMNASTIK / KROP
BIBLIOGRAFI HOLZKAMP / FKP MARTS 89
PCYCHOTHERAPY AS ACTIVITY / EXTERN 90
PSYKOTERAPI OG PÅVIRKNING / EXTERN KP MAJ 90
TEGNETERAPI / EXTERN JAN 83
PSYKOTERAPI - FUSK ELLER AGITATION / EXTERN 85
BLEULER: OM SKIZOFRENI

*Temaorienteret korttidsgruppe-
terapi*

M FL

Indhold

I.Aspekt: Institution

1. Institutionelle rammer

- a. Institutionens art
  - b. Juridiske grundlag
  - c. Tilknytning til andre institutioner
  - d. Finansielle grundlag
2. Institutionel udvikling/forandring (smlign. også IV.)
- a. Den nuværende struktur som resultat af tidligere forandringer
  - b. Diskussioner om (fornyset) forandring af strukturen (som løsning på hvilke problemer?)
  - c. Tematisering/udklamring og - i givet fald - virkning af sundhedspolitiske, fagforeningsmæssige og niveaupolitiske.(magt-) positioner indenfor og udenfor institutionen
  - d. Former for (hhv. manglen på) institutionaliseret interesserepræsentation
- presentation of voters interests outwardly
  - e. Faglig relevans og legitimering hhv. ~~legitimation~~ *legitimation* af egen virksomhed
overrepresentation of
  - f. Faglig og institutionel udvikling/trædering af egen virksomhed (smlign også I.6.e)

3. Institutionel organisation

- a. Personale-struktur
- b. Forholdet mellem "formelle" og "informelle" strukturer
- c. Kooperation- og konkurrenceforhold mellem medarbejderne
- d. Problemer med "for høje" og "for lave krav"
- e. "Lateralisering" af modsætninger
- f. Arbejdsorganisation
- g. Forholdet mellem hierarkisk hhv. egalitær organisation samt institutionens repræsentation udadtil

4. Reference-instanser

- a. Berørte
- b. "Arbejdsgiver" (:Auftraggeber)
- c. "Tredie"

5. Arbejdsmiljø

- a. Omgivelser
- b. Bygnings-art
- c. Arbejds-sted

6. Forløbs-form/virkemåde

- a. Målsætning
- b. "Input"
- c. "Gennemløb"
- d. "Output"
- e. "Kompetance"
- f. Arten af virkemåde/kompetance
- g. Resultats-kontrol i relation til målsætnings-kriteriet

II.Aspekt: Arbejdsmiddel

1. Teoretiske grundlag

- a. Entydigheden af det teoretiske grundlag
- b. Interdisciplinære teoretiske traditioner
- c. Teoretisk enighed indenfor institutionen
- d. Funktionen af teoretiske diskussioner for deltagerne
- e. Grad og art af teoretisk udenoms-orientering
- f. Forholdet mellem "officiel(le)" teori(er) og "praksis-teori(er)"
- g. Institutionelle modsætninger og teoretiske diskussioner
- h. Forholdet mellem teoretisk mangfoldighed og - i praksis - meget indskærkede handle-alternativer

2. Fremgangsmåder eller "metoder"

- a. Eksisterende "metoder"
- b. Hvilke fremgangsmåder anvendes? Bliver der skelnet mellem analyserende ("diagnosticerende"), forandrende ("interviewerende", "terapeutiske") og ophævende (:Erhebung) fremgangsmåder?
- c. Henregning af metoder/fremgangsmåder til forskellige "discipliner"
- d. Hvilken vægt tillægges metoder i institutionen? Og: Bliver metodisk/teknisk tænkning også udstrakt til resultats-kontrol?
- e. Yderligere diskussioner om "metoder"?
- f. Findes der en form for informations-marked for "tekniske" fornyelser eller nyheder? Med resultats-meddelelser?
- g. Modsigelse mellem metodernes videnskabelige debattering og den i praksis fordrede entydighed ved metodernes anvendelse?

3. Sags-udstyr

- a. "Materialer"
- b. Finansielle midler
- c. Dokumentationsmidler
- d. Kontorudstyr/indretning

III.Aspekt: Situation

1. Tidsforløb/tidsbudget

- a. Tidsmæssig belastning
- b. Planlægning af arbejdet
- c. Forholdet mellem arbejdstid og fritid

2. Særlige overvindelsesformer og angst

- a. Forholdet til de berørte
- b. Almene aflastningsteknikker
- c. Former for realitetsafværgelse

3. Typiske konfliktkonstellationer

- a. Anerkendelse og undgåelse af konflikter (alment)
- b. (Formidling/afgørelse og undgåelse) af konflikt(er) med de berørte
- c. Formidling/afgørelse og undgåelse af konflikter med kollegaer
- d. Formidling/afgørelse og undgåelse af konflikter med "arbejdsgiverne"
- e. Formidling/afgørelse og undgåelse af konflikter med sig selv

IV.Aspekt: Kommunikation

1. Yderligere sprog- og relationsforhold

- a. (Tematisering af) sprogniveauet
- b. Tematisering af udsagnenes ståde hhv. subjekt
- c. Tematisering af situationen
- d. Udgrænsning, syndebukke?
- e. Forsøg på at udarbejde fælles berørthed og på at forbedre den fælles situation?

2. Forholdet praksis/forskning

- a. Graden og arten af den videnskabelige forarbejdning/opfølgning; kontinuerlig dokumentation?
- b. Arten og funktionen af den videnskabelige offentliggørelse

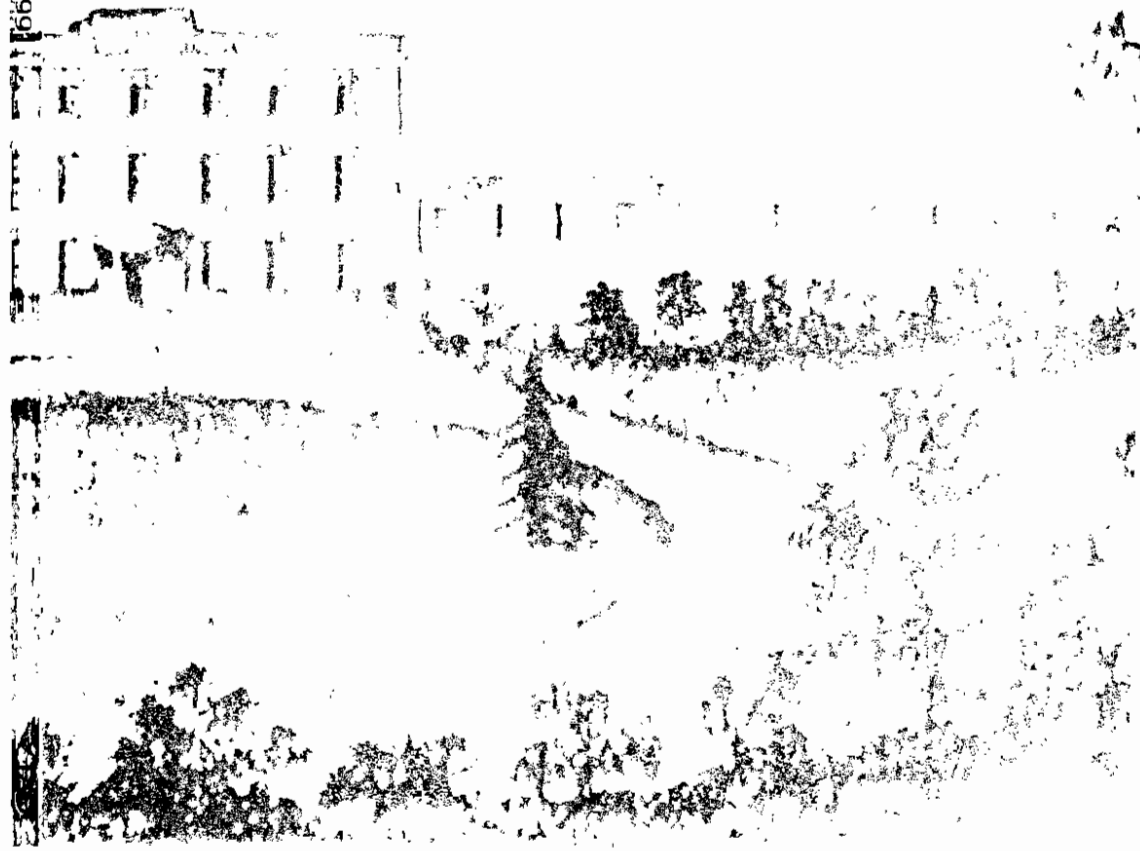
agrippa - psykiatriske tekster
13. årgang: nr. 1-2, 1991

Indhold

Redaktionelt	3
X Murray Jackson: Psykiatri, psykodynamik og psykoterapi	6
X Øyvind Urnes & Sigund Karterud: Kombineret psykoterapi for personlighetsforstyrrelser i et terapeutisk samfund	21
X Joseph Berke: Conjoint terapi i et terapeutisk miljø: Krise-teamet	37
Donald Meltzer: Claustum: individuelle og institutionelle mentalitetsformer	49
X Søren Ventegodt: Et review af livskvalitet	58
X Bent Rosenbaum: Psykiatri og forebyggelse	81
X Birgitte Diderichsen & Kirsten Forman: Unge sindslidende førtidspensionister	92
Gerd Abrahamsen & Rita Sommerseth: Spedbarnsobservasjon	119
X BOGNYT Torsten Herner: The Human Body as Symbol Anmeldt af Lars Thorgaard	134

ISSN 0106-0457

13. årgang, nr. 1-2, 1991

Ved omorganiseringen af psykiatrien i Danmark i 1990'erne vil man afskaffe alle de forhold ved institutionsbehandlingen, som hæmmer helbredelsesprocessen. Det drejer sig først og fremmest om kustodial opbevaring, infantilisering og umyndiggørelse, inaktivering. I stedet vil man fremme de institutionsformer, som medvirker til rehabilitering og resocialisering, dvs. behandlingshjem, kollektivboliger, beskyttede arbejdsplader, social og kulturel aktivering. Om der også bliver rum for og økonomi til den intensive psykodynamiske behandling i disse regier står endnu hen i det uvisse.

Det forekommer i de aktuelle diskussioner rimeligt at medtænke, at institutionsformer er såvel mentale fænomener som samfundsmæssige organisationsformer med de dertil hørende bygninger. Dette skinnede nok også igennem, dengang vi læste Goffman's og Althusser's ideer om institutionerne og deres ideologiske status. Det ubevidste struktureres både »indefra« og »udefra«, kan man sige.

Det er dette, som Donald Meltzer's artikel, ud fra en psykoanalytisk synsvinkel, peger på med dens teoretiske diskussion af begrebet 'claustrum'. Begrebet kan i det praktiske liv omfatte en række normale psykiske fænomener, men i endnu højere grad en del kliniske tilstande, hvor den mentale indespærring har fundet sted, og hvor kampen om at finde sig til rette dér, dvs. i claustrum, tager overhånd over andre væremåder. Der er ofte i disse tilstande tale om en samtidig tilstedeværelse af klaustrofobiske og klaustrofile processer, som udspiller sig socialt og mentalt.

Artiklens overordnede mål er ikke, at nedvurdere institutioner som sådan, men blot at pege på nogle faldgruber, som en hierarkisk organiseren af institutionen medfører.

Artiklens konklusion er ikke, at institutioner skal nedrives, og at al hierarkisering derved undgås, men at vi som behandlere må være opmærksomme på, hvornår og hvorledes institutionelt mentalt liv hindrer den del af vor tænkning, som patienterne skal profitere terapeutisk af.

Bent Rosenbaum

Foredrag holdt på »Symposium in Honour of 10 Years Anniversary of Majorforeningen«. Foredraget er oversat fra engelsk og redigeret af Bent Rosenbaum.

agrippa - psykiatriske tekster
1991;13:49-56

Donald Meltzer

Claustrum: individuelle og institutionelle mentalitetsformer

De to forhold, som jeg ønsker at bringe i relation til hinanden, startede med Melanie Kleins beskrivelse af den projektive identifikation, i hvilken hun gjorde det muligt at diskutere en »alternativ mental verden«, som mennesker psykisk set kan indtage. Det har taget ca. 45 år at fortsætte Mrs Kleins kliniske undersøgelser og i detaljer udarbejde beskrivelser af, hvordan det er at leve i den projektive identifikations verden, at leve i en anden persons indre verden.

Den anden udviklingslinie, som fremkom lige efter 2. verdenskrig, blev beskrevet tidligt i 1950'erne i Bion's bøger om grupper. Han afgrænsede Basic Assumption grupper og Basic Assumption gruppe mentaliteten som noget, der kunne adskilles fra Work gruppen og fra Work gruppens individer, med hver deres individuelle mentalitet.

Meget af den forskning, som de analytikere har forestået, der har fulgt Melanie Klein i de sidste 45 år, har i virkeligheden udforsket den projektive identifikations fænomologi og fænomenet splitting samt de måder, hvorpå disse to fænomener interagerer, og hvorledes de påvirker de udviklingsmæssige processer.

Wilfred Bion's afgrænsning af Basic Assumption gruppe mentaliteten og Work gruppe mentaliteten, som i virkeligheden blev udarbejdet før han blev analytiker og først senere givet en mere psykoanalytisk drejning, blev derimod kun i ringe grad ført videre af »det psykoanalytiske fællesskab«, men blev i højere grad og meget ivrigt taget op af sociologer og gruppeterapeuter, som i rigt mål brugte det til at strukturere de gruppeprocesser, de arbejdede med, hvadenten disse nu havde undervisnings- og uddannelsesmæssige eller terapeutiske mål. Men Bion selv opgav ikke den videre bearbejdning. Han fortsatte med at være interesseret i den måde, hvor ved de to forskellige typer mentalitet virkede i hver enkelt person og i den måde, ved hvilken de bidrog til men-

neskers livsprocesser og udvikling. Et specielt aspekt af denne interesse gav anledning til, at han tilføjede en ny dimension til vores model af personligheden. Han differentierede mellem et aspekt i personligheden, som strukturerer sig omkring intime relationer og internaliseringen af disse relationer som indre objekter, et aspekt han benævnte personlighedens »endoskeleton«, samt et andet aspekt af personligheden, en slags skal, som er rettet udad, og hvis funktion er at adaptere til omgivelsernes eller samfundets krav. Han kaldte det andet aspekt for den adaptationelle skal, personlighedens »exoskeleton«.

Denne differentiering af personligheden havde væsentlig klinisk resonans, og den gjorde det muligt for terapeuter i deres analytiske arbejde at undersøge visse modstandsformer i den analytiske proces, som tidligere mere generelt var blevet kategoriseret som »benægtelsen af psykisk realitet«, »acting out«, »manisk forsvar«, osv. Differentieringen gjorde det muligt at se, at disse processer i virkeligheden var en invasiv indtrængen i terapeutens rum, idet den nævnte exoskeleton så at sige blev placeret mellem patient og analytiker. Analytikeren blev herefter behandlet som et objekt i omgivelserne, som den indtrængende analysand måtte tilpasse sig, forsones sig med eller afværge, dvs. alt andet end at have en følelsesmæssig forbindelse til.

Alt dette blev udviklet i Bion's arbejde, og det var i virkeligheden den kliniske anvendelse af teorien om grupper, som senere blev til stor hjælp i det terapeutiske arbejde. Omkring samme tidspunkt, i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne, begyndte udviklingen af psykoanalysens ideer omkring den projektive identifikationsmekanisme at trænge ind i klaustrofobierne fænomen, dvs. livet i claustrium. For mig selv har det i de sidste 10 år været et vigtigt fokus i min kliniske forskning at prøve at begribe, hvordan verden egentlig ser ud i claustrium for den del af personligheden, som lever i projektiv identifikation. Hvordan tager verden sig ud i et claustrium, og hvordan manifesterer det billede af denne verden sig i konsultationsrummet og i personers liv i almindelighed.

Henimod slutningen af sit liv skrev Bion den besynderlige triologi, som han kaldte »Memoire of the future«, i hvilken han på en måde førte ideen omkring differentieringen af Work gruppen og Basic Assumption gruppen tilbage i personligheden. I disse novellelignende betragtninger beskrev han den proces, ved hjælp af hvilken Work gruppen - dvs. den individuelle mentalitets basis, evnen til at tænke, fælde domme og tage beslutninger osv. - bliver overvældet af Basic Assumption gruppe mentaliteten. Og han beskrev tillige de processer, ved hjælp af hvilke man gradvis genvinder og genopnår følelsen af individualitet samt evnen til uafhængigt at kunne tænke og dømme.

Hvad Bion beskrev i sine »Memoire of the future« var i virkeligheden et specielt aspekt af psykens struktur, af den indre verden og af den måde, på hvilken personlighedsorganisationen - som vi her har antydnet som en oscillerende mellem objektrelationer og narcissistisk organisa-

nide
yde
indtænkt
svært
genet
?

BA:
↓

Q

tion - samtidig konstituerer en oscillerende mellem Work gruppe mentaliteten og Basic Assumption gruppe mentaliteten.

Bion havde aldrig detaljeret beskrevet, hvad Basic Assumption gruppe mentalitet var, udover at det var en slags 'taneløshed' i den forstand, at processen, der forbinder idé med handling, blev en simpel, lige, »logisk« linie fra én slags idé, kaldet Basic Assumption, som førte til et handlingsmønster, der direkte og umiddelbart udtrykte denne Basic Assumption. I den udstrækning det overhovedet var ham muligt at definere Basic Assumption på den måde, så var den interessant og brugbar, særligt når han differentierede mellem de forskellige former for Basic Assumption grupper, deres organisation og mentalitetsformer: 'fight-flight', 'dependens' og 'pairing' grupper - ikke mindst fordi han var i stand til at sidestille disse former med levende beskrivelser af Work gruppen. Det han sagde om Work gruppen - og der er ikke noget specielt psykoanalytisk i det, man kan snarere kalde det hverdagspsykologi, for det er almindelige, hverdagsagtige beskrivelser af, hvad der sker med mennesker, som er i stand til at arbejde sammen - det var, at der først og fremmest måtte være en arbejdsopgave, som de involverede mennesker må have færdigheder for at kunne udføre, at der må være det nødvendige materiale til rådighed for at arbejdsopgaven kan udføres, at man må organisere sig for at implementere de forandringer, der sker i den planlagte opgave, samt sandsynligvis det mest vigtige, at der må være en procedure ifølge hvilken man kan tage afgørelser og bedømme afgørelsernes betydning. En ganske almindelig ordinær beskrivelse, kan man sige, af hvilket som helst teamarbejde, af det arbejde, der foregår i en familie, og i hvilken som helst situation, hvor folk skal arbejde sammen som individer. Men hvad han understregede var, at der måtte være en egentlig opgave.

Det forekommer mig, at udforskningen af den projektive identifikations verden, dvs. livet i claustrium, kaster lys på det fænomen, som Basic Assumption grupper virkelig handler om. Ikke deres organisationsformer, men deres substantielle aspekter. Og det kaster også lys på det, der kaldes institutioner, institutionelt liv, politisk liv osv.

Min interesse i dette områdes fænomenologi begyndte i 1960'erne, hvor jeg begyndte at forstå, at indgangsporten til claustrium, dvs. den projektive identifikation af en del af personligheden som projiceres ind i et objekt, sker først og fremmest gennem praktisering af masturbationsfantasier, som er alment forekommende og foregår som en del af ethvert barns liv. Nogle gange sker det dog, at den del af personligheden, som havner i en klaustrofobisk situation, ikke kan komme ud af claustrium igen, eller det tror, at det ikke kan komme ud igen, eller opfører sig, som om det ikke kan komme ud igen, dvs. handler, tænker og føler som var det indfanget. Dette er det karakteristiske emblem for den klaustrofobiske situation, dvs. at en del af personligheden opfører sig, som om den, idet den først er kommet ind i det indre objekt, hvilket sæd-

??!

vanligvis betyder ind i den internaliserede moder, ikke kan finde ud igen, eller ikke tillades at komme ud, og at det derfor befinder sig i en særlig vanskelig og pinefuld situation.

Det første aspekt af dens pine er, at den (dvs. den projicerede del af personligheden) per definition er indtrængende, og at den ikke hører til der. Der eksisterer muligvis et sted, hvor den tidligere hørte til, dengang den var et af moderens indre baby'er, men som den nu ikke længere tilhører; den er den indtrængende og må således optræde maskeret.

Dette er essentielt ved den klaustrofobiske tilstands mentalitet: En del af personligheden optræder invaderende og maskeret og lever samtidig i en 'navnløs frygt' for at blive afsløret netop som indtrængende.

De processer, der finder sted i forhold og situationer, som determineres af følelser af at være både indtrængende og ubuden, og i den forstand udgøre en slags sammensværgelse, er af en sådan karakter, at de både dominerer og underminerer forholdets menneskelige værdier i netop den aktuelle situation. Først og fremmest bliver det umuligt at fatte tillid og være pålidelig. I en vis forstand må man sige, at livet i claustrum omfatter aldrig eller kun sjældent begreber som tro, tillid eller oprigtighed. Der synes ikke at være plads til fortrolige, nære, relationer. Disse erstattes af kontraktuelle forhold, og ordet tillid, antager derfor en kontraktuel betydning. Tillid betyder »jeg regner med, at du opfylder vores aftale, og hvis du ikke gør det, så vil jeg straffe dig«. Dette bliver arbejdsdefinitionen på tillid i det kontraktuelle forhold, som vi må regne med er det bedst tænkelige forhold, der kan muliggøres i det klaustrofobiske univers.

For rigtigt at forstå hvorfor den del af personligheden, som er i claustrum, opfører sig som om den er fængslet - når det faktisk forholder sig sådan, at der ikke er nogen ydre grund til at tro, at en psykisk fængsling finder sted, og når vi endog kan observere, at der ofte eksisterer en stor grad af frihed til at forlade claustrum - så må vi forstå, hvad det er, der venter den specifikke del af personligheden, hvis det skulle lykkes den at komme ud af claustrum. Det, der venter, kan mest af alt sammenlignes med det, som venter en person, som har tilbragt årevis i fængsel, eller årevis indelukket i en kronisk mental tilstand, eller flere år lidende af vrangforestillinger o.l.

Det første, som disse mennesker må se i øjnene, er, hvilket forfærdelig langt tidsspænd af deres liv, som de har brugt eller spildt i claustrum. Og så må de se i øjnene de måder, som de har relateret sig til andre mennesker på, under indflydelse af den atmosfære og det billede af verden, som livet i claustrum dikterede dem. De må se i øjnene, at de har haft en »uoprigtig« adfærd, at de har været upålidelige overfor dem selv og udnyttende i forhold til andre, at de har banet sig vej i verden ved svindel og bedragerier overfor sig selv og andre. Dvs., disse mennesker står ansigt til ansigt med et enormt depressivt problem i det øjeblik, de træder ud af claustrum.

Det bliver derfor klart, at personen er så at sige indelåst i claustrum, ikke så meget fordi døren er aflåst, men fordi personen udenfor claustrum vil blive konfronteret med en emotionel tilstand, som nødvendigvis må være smertefuld.

2. Men på den anden side vil det at blive i claustrum betyde, at man konstant er truet af den såkaldte navnløse frygt (Bion), og frygten for at blive opdaget som (selv)bedrager og som poseur.

Der findes en vis type patienter, der erfarer claustrums sammenbrud på den måde, at de udstødes fra claustrum ind i et vrangforestillingsystem af skizofren type. Livet i claustrum er således hele tiden præget af, at der er fare for et skizofrent sammenbrud og derved af fremkomsten af et vrangforestillingsystem.

Livet i claustrum er præget af det konstante stress, at et bedrag må opretholdes, og af den konstante fare at det kan føre til psykotisk lidelse, og ydermere fører livet i claustrum til det fremtidsperspektiv, at bryder man ud af claustrum, konfronteres man med en overvældende samvittighedskval, fortrydelse og depression.

Den klaustrofobiske verdens organisering er af særlig interesse, fordi den domineres af to specielle mekanismer. For det første en universal »uoprigtighed«, ikke nødvendigvis løgnagtighed, men snarere en form for ikke væren i stand til at tale sandheden, eller ikke ønske, at sandheden bliver kendt. Og for det andet at medmenneskelige forhold begrænses til forhold af kontraktuel karakter. Det bedste, der kan tænkes er et forhold, hvor begge parter holder sig til deres kontrakt.

Den type verden, som kan opbygges på sådant et grundlag, er en verden, som nødvendigvis er hierarkisk. Det vil sige en verden, hvor ethvert forhold er mærket af en »fra oven af og nedad« kvalitet. En kontrakt der opretholder status quo mellem mereværd og mindreværd, mellem dominans og submission.

Den form for menneskelig institution, som kan opbygges i den klaustrofobiske verden, er en institution af hierarkisk natur, i hvilket essensen af forholdet imellem niveauerne er præget af tyranni og submission. Muligvis et benigt tyranni, og muligvis et lystfyldt submissionsforhold, men essensen er den samme. Når alt går godt, så kan det være både lystigt og venskabeligt, men så snart tingene kører skævt, så bliver det hurtigt ondskabsfuldt og voldsomt. Der er ikke nogen stabilitet heri, fordi der essentielt set ikke er nogen følelse af sammenhold. Alt er baseret på kontrol og på en kontrakt, som har rigide hierarkiske niveauer.

Den beskrivelse, som her er lagt frem, og som angår den verden, som personen i claustrum befinder sig i, har stor lighed med visse aspekter af den ydre verden, dvs. en verden med institutionelle og politiske aspekter, og med hele den række af kontraktuelle forhold, som styres af den form for skal i personligheden, som Bion refererede til som exoskeleton. Det ligner, men er alligevel anderledes. Det er sandt nok, at et for-

hold, som opbygges udelukkende på kontraktuelle niveauer, aldrig bliver et ømt forhold. Der vil aldrig være virkelig tro på eller omsorg for hinanden. Sådanne forhold kan være til fælles gode, så længe kontrakten opfyldes til punkt og prikke, for netop så længe er der en mulig stabil organisation.

1) Den klaustrofobiske verden ligner dette på to måder. For det første er der en atmosfære af bedrag. Den klaustrofobiske verden er ikke kontraktuel på en oprigtig måde, men snarere »bedragerisk kontraktuel«. Personen foregiver altid at have kvaliteter, viden, karakteristika og egenskaber, som han/hun faktisk ikke besidder. Når alt kommer til alt, så drejer den klaustrofobiske verden sig jo om, at en infantil del af personligheden invaderer den voksne verden. Og for det andet: over den klaustrofobiske verden hænger der den 'Navnløse frygt' (Bion), som jeg tror bedst kan beskrives som frygten for at blive psykotisk.

2) Den slags institutioner, der opbygges i en atmosfære af claustrium har strukturel lighed med institutioner i den ydre verden, som funderes på kontraktuelle forhold. Men claustrium medfører samtidig en anden kvalitet i strukturen. Claustrium medfører bedragets kvalitet og indeholder faren for truende terror. Og fordi der er denne truende terror, så indeholder claustrium også muligheden af en ubarmhertighed, når personligheden konfronteres med muligheden for et sammenbrud af maskeraden.

Der er altså tale om to mentale typer »huse«, som ligner hinanden, men hvor livet i husene er helt forskellig. Der er kontraktuelle forhold, som funderer institutioner. Disse institutioner organiseres hierarkisk, de ledes ikke med stor broderlig kærlighed men bedst af alt med en oplyst intesesse i Selvet. I en vis udstrækning tillades Work gruppe funktioner at finde sted, hvor folk kan udøve deres viden og dygtighed, og hvor der er definerede opgaver, som de i en rationel organisationsform kan fuldføre. Det vil sige, at kontraktuelle forhold kan opbygge institutioner, som essentielt har Basic Assumption mentalitetens strukturer, men de er benigne nok til at tillade Work gruppe funktioner at finde sted. Derfor har de en vis stabilitet og en vis brugbarhed, og de trues ikke med fare i retning af katastrofisk udvikling.

Denne form for institutionsopbygning er meget forskellig fra den slags institutioner, som bygges på baggrund af en klaustrofobisk verden.

II: Personen i den klaustrofobiske verden, hvor han erfarer sig som invaderende, parasitisk og hyklerisk, og hvor han er i fare for at blive opdaget og i fare for at blive udstødt for al evighed, har to muligheder. Han kan enten perfektionere sin maskering og optræde så ikke-invaderende som muligt, eller han kan klatre op ad den hierarkiske strukturs og organisations stige for at prøve at nå toppen, idet han tror, at dér findes en sikker position.

III: Det er den klaustrofobiske tilstands natur, at den producerer en

række forsøg på at kæmpe sig til tops i såvel struktur som organisation. Og det sker ikke bare, fordi man ønsker at dæmpe angsten for at blive opdaget og angsten for at blive udstødt, men også fordi man på toppen af en position, har magt og kan projicere sin angst ind i dem, der befinder sig på et lavere trin i hierarkiet. På det tidspunkt begynder tyranniet, det tyranni, som er en del af en hvilken som helst hierarkisk struktur, at blive ondskabsfuld og ondskabsproducerende. Og der opstår en slags grusomhedsproces og en tøjlesløs ondskabsfuld cirkel samt den form for desparation, hvor mennesker vil gribe til hvad som helst for blot at projicere deres terror.

Hvis denne distinktion mellem de to former for mentale »huse« er brugbar, så må det bevises i konsultationens og behandlings rum. Og den er faktisk brugbar, fordi en vis del af de patienter, som søger analyse, er fanget i den klaustrofobiske tilstand. Det er mennesker, der har stort held med at være der, og som opnår en despotisk magt i institutioner og andre sammenhænge. Kan man genkende dette aspekt af personligheden og forsøger at genkende, hvorledes det manifesterer sig i overføringen, så er det ekstremt brugbart i behandlingen.

Er der et kritisk niveau, ved hvilken en gruppe begynder at invitere og måske endog kræve den slags strukturering og institutionalisering, som umiddelbart tiltrækker folk med en klaustrofobisk disposition - sådanne mennesker, som lige så snart de ser en hierarkisk struktur, ønsker at kæmpe sig til tops i den?

Jeg har den holdning, at der er et kritisk punkt, og at dette punkt er et fundamentalt aspekt af gruppepsykologi. Grupper når dette kritiske punkt, hvor fx mennesker endog ikke kender hinandens navne, begynder noget at ske. Der bliver skabt en angst for infiltration. Mennesker begynder at blive ængstelige over, at stedet måske er infiltreret med »fremmede«, med »fjender«, med mennesker med uvenlige intentioner. Det er den angst og den frygt for infiltration, som ofte dølges ind i udtryk som »at opretholde standard« (som i bund og grund må siges at være en frygt for infiltration). Denne frygt for infiltration begynder at manifestere sig selv i form af, at mennesker kræver, at gruppens struktur strammes op og formaliseres, institutionaliseres, og at der bliver ud-råbt mellemledere og økonomiske administratorer, som holder rede på pengene og har ansvaret for dem. Til sidst rejser sig kravet om en stor administrativ bygning, og spørgsmålet er, om denne institutionelle bygning signalerer dannelsen af det punkt, som, når det overskrides, inviterer til klaustrofobisk angst.

Den teknik, hvorved man kan bevare Work gruppe organisationen, er ikke en teknik som kan beskrives positivt, men kun udskilles ved en negativ beskrivelse. Enhver institution er konservativ, og enhver institution er på en måde tyrannisk, nogle på en ondskabsfuld måde og andre ikke. Det er Work gruppen, som udskiller stedet for nydelse. Hvis man kan undgå de huller, som frembringer Basic Assumption mentalitet, og

som etablerer en rigid hierarkisk struktur og rigide ledere, og som inviterer til magtudøvelse af folk, som basalt set gennemsyres af klaustrofobi, men ikke kan se det, fordi de befinder sig på toppen, så kan man nå langt i en institution. Man kan undgå disse faldgrupper, man behøver ikke at falde i dem. Hvis man er bevidst om deres eksistens, så kan man genkende dem, når man ser dem og dermed undgå dem. Institutioner er på en måde farlige, og de er farlige, fordi de i deres konservative natur tiltrækker klaustrofobiske personligheder, som klatrer op i magtens positioner. Og klaustrofobiske personligheder har travlt med at projicere deres følelsesangst ind i andre. Se bare på lederskab ude i verden, som i almindelighed synes at være styret af »gale« (mad men) og af folk, hvis ambitioner og hvis grundbetingelser er at nå magtens position på netop en sådan måde, at man kun kan betragte det som en form for galsskab.

At overveje institutionens farer og undgå institutionalisering er værdifuldt. Og hvad angår psykoterapi og psykoanalyse, så er der intet i deres praksis eller indlæring, eller i fx psykoanalysens (ud)forskning, som kræver en institution. I hvert fald ikke i højere grad end det at male, at udøve musik eller lave noget andet kunstnerisk kræver en institution.

Psykoanalyse og psykoterapi er et personligt arbejde og tilhører en form for kunstnerisk verden; de kræver ikke nogen institution, kan ej heller drage nytte af den. Hvor psykoanalysen har institutioner, der har disse institutioner ingen fortrin fremfor politiske partier eller fagforeninger.

Livskvalitetsforskningen er »in«. Kravet om at vurdere behandlingseffekt bredere end den enkle symptomregistrering må hilses velkommen. Det er ikke overraskende, at livskvalitetsforskningen er blevet hilst velkommen som en ny gren på psyometriens høje og tykke træ. Livskvaliteten bliver operationaliseret og gøres til genstand for statistisk bearbejdning. Problemet er dog, om livskvalitetsforskning bringer væsentligt nyt, idet livskvalitet måske blot er en summation af den information, som ligger i forskellige skalaer omkring behandlingseffekt, bivirkninger og patientens oplevelse af egen sygdom. Bringer livskvalitetsforskningen ny erkendelse? Visse kritikere finder livskvalitetsbegrebet anmassende, fordi man vover sig ind i den subjektive sfære og erstatter filosofisk refleksion over menneskets livsvilkår og sygdom med psyometriens enkle begreber om reliabilitet og validitet. Kræver en livskvalitetsforskning ikke en ren hermeneutisk tilgang? Er det ikke hermeneutikkens vigtigste opgave at reflektere over begreber som livskvalitet og eksistens?

Søren Ventegodt har vovet sig ind i de oprørte vande. Ud over en oversigt over empirisk livskvalitetsforskning vover han at fremsætte en »biologisk teori for livskvalitet«. Han vover ligeledes at definere subjektiv, objektiv og eksistentiel livskvalitet. Om det lykkes ham at give en rimelig begrundelse for livskvalitetsbegrebet - nå, ja, det må læseren vurdere.

Raben Rosenberg

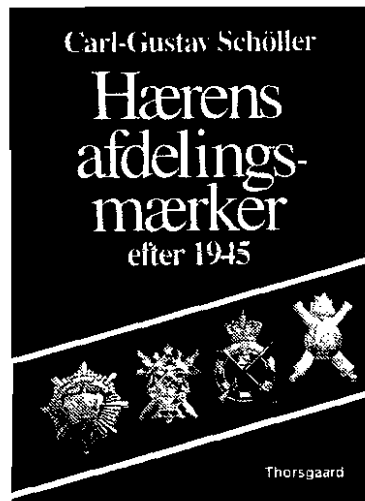
02015 III 967 III 03

STUDENTERRÅDETS Q-S RED
PHILIP LAURITZEN
KRYSTALGADE 16

1172 KØBENHAVN K

Reserveret postvæsenet

UNIK NYHED

Historien om de danske militærmærkers
udformning, tilblivelse og anvendelse.
240 sider, hft. **kr. 198,-**

Ja, send mig _____ stk.

**Hærens afdelingsmærker
efter 1945** á kr. 198,-
inkl. moms og forsendelse.
Evt. gennem boghandler:

Navn: _____

Adr.: _____

Postnr./by: _____

Kuponen sendes til :
Forlaget Thorsgaard ApS, Tværstræde 5,
Postboks 5, 3600 Frederikssund.
Telefon: 42 31 21 00 / Fax: 47 38 36 33

Militært tidsskrift

REDAKTØR: MAJOR K. BARTELS

INDHOLD

Meddelelser fra redaktøren	211
Vurdering af hærens muligheder for at anvende værnepligtige Oberst V. J. Fält-Hansen	212
☒ Værnevilje og kampeffektivitet Oberstløjtnant P. Ø. Nielsen	222
Styring af ressourceforbruget kræver aktuelle forbrugsdata Kaptajn S. Torp-Hansen	237
Debatindlæg	240
Boganmeldelse	252
Foredragssæson 1991/92	257

120. ÅRGANG NR. 6 · JULI/AUGUST/SEPTEMBER 1991

DET KRIGSVIDENSKABELIGE SELSKAB

Efterfølgende artikel er udarbejdet af oberstløjtnant P.Ø. Nielsen på baggrund af den debat, der har været ført igennem de senere år i både Øst- og Vesteuropa om mere defensivt prægede strategier.

VÆRNEVILJE OG KAMPEFFEKTIVITET. NOGLE PSYKOLOGISKE OG ORGANISATORISKE OVERVEJELSER VEDRØRENDE DEFENSIV STRATEGI.

Formålet med nærværende artikel er at belyse, hvordan soldaten i et defensivt opstillet militært system vil opleve de kampvilkår, som soldaten i den klassiske militære struktur møder dem under operationerne i felten, og som de er beskrevet i det følgende. Dette er blevet særligt aktuelt siden indgåelsen af aftalen om de konventionelle våben i Europa (CFE - *Conventional Forces in Europe*), der blandt andet bygger på defensive strategier som middel i en europæisk afspændingsproces. Hvad enten det drejer sig om større slag mellem hære eller mindre træninger mellem små enheder, eller det tilfælde, hvor to enkelte kombattanter fra hver sin side møder hinanden, er det den part, der har de bedste våben, og som bruger dem bedst, der går af med sejren.

Hvis det må være sagt som det helt fundamentale og afgørende for alle kamp-handlinger, vil jeg dernæst gerne udpege krigen på landjorden som det helt centrale element i de overvejelser nærværende redegørelse anstiller vedrørende kamp-effektivitet. Det er der flere grunde til: Som en af de første den, at vi nu engang bor på landjorden. Dernæst, at forsvaret af Danmark ved et dybdegrupperet, spredt opstillet, stationært og defensivt forsvar skal foregå på og fra land, uanset om fjenden kommer fra søen, bevæger sig i luften eller angriber over land. En tredje er, at vi forlængst har udspillet rollen som stormagt. Den fjerde, at Danmark ikke nødvendigvis har andre luftstrategiske og lufttaktiske opgaver end dem, der knytter sig til forsvaret af territoriet.

Intet lands eller andet lokalområdes forsvar har hidtil i historien været udøvet efter principperne for et defensivt forsvar. Vi kan derfor ikke lære noget om soldatens kampevne fra krigshistorien eller andre erfaringer og undersøgelser vedrørende defensivt forsvar under krig. Vi er således henvist til vor forestillingsevne og fantasi og den viden, vi har om den traditionelle krigs vilkår. Samme viden vil naturligvis også være relevant og kunne udnyttes ved en vurdering af kampmiljøets belastning og indflydelse på soldaten i det defensive system. Det gælder

for både den traditionelle kampforms offensive som defensive aspekter.

Som allerførst nævnt er det den enkelte soldats effektive, fysiske, funktionelle anvendelse af sine våben i kamp med en fjende indenfor effektiv skudafstand, som tæller: Behovet for bedst mulig ildafgivelse, flere skud pr. mand, større træfsikkerhed og mest mulig virkning på målet. Det var i erkendelse heraf, at amerikanerne under anden verdenskrig foretog systematiske og metodiske undersøgelser på krigsskuepladserne i stillehavsområdet og Europa, bl.a. i form af masseinterviews (1) umiddelbart efter de forskellige kamphandlingers afslutning.

Som de kort refereres i det følgende, kan disse undersøgelser i dag virke næsten lige så overraskende på den, der er uden krigserfaring, som de dengang virkede på garvede frontkæmpere, officerer og befalingsmænd ved de enheder, kompagnier, delinger og grupper, hvor undersøgelserne fandt sted.

Resultatet for veltrænede og kampvante tropper viste, at kun hver fjerde (2) mand benyttede sit våben et eller flere gange under engagement med fjenden. Tre ud af hver fire soldater havde været passive og ikke benyttet våbnene overhovedet. De var alle forblevet på deres pladser og havde således som de aktive skytter udstået faren, men de havde intet foretaget sig og ikke løsnat et skud. Det gjaldt situationer under fremmarch og bevægelse såvel som under kamp ved stilstand og fra faste stillinger.

De kamphandlinger (3), undersøgelserne havde omfattet, var repræsentative ved at være lokale afgørende aktioner for de større sammenhængende operationer, indeholdende momenter af respektive kompagniers succes og fremgang, eller nedkæmpelse og tilbagegang som følge af fjendens pres og ildafgivelse. Tidsrammen omfattede den enkelte afsluttede operation eller aktion fra begyndelse til ende.

Om forholdene ved et regiment, som havde ligget i forsvar, hedder det således: (4) De aktive skytter optrådte almindeligvis blandt små grupper, som understøttede hinanden. De inaktive skytter forblev inaktive både ved direkte angreb og når deres stillinger blev omgæet eller løbet over ende. Selvom de så fjenden og dermed målene klart og tydeligt, brugte de alligevel ikke deres våben. De aktive og kæmpende soldater derimod brugte ofte adskillige våben - løb det ene tørt eller blev det funktionsudygtigt, skaffede eller tog de sig et andet.

Den måske ret så forbavsende iagttagelse, at kun hver fjerde af de kæmpende brugte deres våben i træninger - og det var det absolutte maximum - gjaldt uanset om kampen varede en, to eller tre dage. En operations forlængelse i tid øgede ikke antallet af aktive våbenbrugere væsentligt (5). Det skal her bemærkes, at

det lave antal virksomme kombattanter stilles endnu mere i relief på baggrund af, at som aktivt kæmpende regnes den, der i blot een aktion havde benyttet sit våben een enkelt gang.

Heller ikke terrænet, den taktiske situation, kampmåden defensiv eller offensiv, medførte nogen særlig ændring af de aktivt kæmpendes antal (6). Et antal, der i øvrigt konstateredes bemærkelsesværdigt ensartet fra kompagni til kompagni.

Gik man dernæst successivt fra den ene situation til den anden, kunne det fastslås, at de, der kæmpede ved at bruge deres våben, gik igen træfning efter træfning. Til deres fortjeneste kom yderligere, at aktive skytter også altid var dem, der tog initiativet til bevægelse og fremdrift for at øge våbenvirkningen eller udmanøvrere og fordrive fjenden (7).

En forklaring på hvorfor nogle soldater - langt de færreste - benyttede deres våben, og hvorfor andre - langt de fleste - ikke gjorde, samt forslag til passende og effektive forholdsregler og foranstaltninger overfor fænomenet, er naturligvis af lige stor betydning for begge kampformer, defensiv som offensiv. En sådan forklaring og anvisning har man imidlertid indirekte i den forskning, som ganske særligt U.S.A. tog op under Anden Verdenskrig, senere stærkt intensiveret, og som nu udøves af alle nationer med militære styrker af nogen betydning. Det ligger dog langt udenfor rammerne for denne redegørelse i detaljer at gå ind på de mere specifikke forskningsresultater. Stærkt forenklet skal dog følgende refereres:

Soldaten er, hvad hjem, skole, religion og samfundets moralkodex og idealer har gjort ham til. Han kommer fra en civilisation, hvor aggression, og det at tage liv, er forbudt og uacceptabelt. Frygten for at dræbe er blevet større end frygten for at blive dræbt. Og da dette er et følelsesmæssigt handicap, ikke et intellektuelt, kan det heller ikke umiddelbart fordrives med ræsonnementet: "Slå ihjel eller bliv selv slået ihjel" (8).

Soldaten, der trykker sig, kan dog ofte ved sin gruppeførelers eller en kammerats direkte påbud og overvågning bringes til at bruge våbnet, og han vil i så fald fortsætte med at benytte det i træfning efter træfning. Undertiden kunne en passiv skytte også "omskoles", ved at få tildelt et større og mere slagkraftigt våben. Ganske specielt effektivt var det som regel at overføre ikke-våbenbrugeren til et betjeningshold ved en kanon eller tilsvarende våbensystem (9).

Til belysning af nogle andre, men enkle og ukomplicerede faktorer i et taktisk psykologisk samspil mellem enkeltmand og gruppe, kan følgende billede - brugt overfor soldaterne til illustration af initiativets, handlingens, sammenhængens og

sammenholdets betydning - måske anvendes:

Lad fire soldater (10), hver med et eller flere våben, være i stilling overfor fjenden i fire separate granathuller, uafhængige og uafvidende om hinandens eksistens. De fire er ikke kampvante, derfor også inaktive, og ingen af dem gør noget forsøg på nærrekognoscering til nogen af siderne, bagud eller fremad efter hjælp, som kunne styrke den enkeltes stilling, hvis fjenden skulle angribe. Området med den lille gruppe har kun - psykologisk betragtet - en moralsk styrke svarende til een mand!

Stillet overfor en pludselig belastning er den faktiske funktionelle og taktiske styrke sandsynligvis ikke større og stærkere end den psykisk moralske, så længe de fire forbliver i uvished om hinandens nærhed. Alle som een vil de i en sådan situation være mest tilbøjelige til at opgive stillingen, fordi de tror, at de ikke har støtte eller hjælp fra nogen side. Blot en enkelt fjendtlig skyttes aktion imod "gruppens" område vil mest sandsynligt føre til, at de fire soldater falder tilbage, - siver. Hver af dem vil tro, at den fjendtlige skytte kun er den første, og at der vil følge mange flere fjender efter.

Hvis een af kombattanterne derimod tager initiativet - bare dette at rekognoscere med stemmen efter mulige andres tilstedeværelse - bliver de alle fire omgående klar over, hvor hver især befinder sig, samt hvilke våben, man disponerer over. Den lille ubetydelige plet i terrænet ændrer nu markant og afgørende karakter. Fra en situation med et nærmest uforsvaret område er der skabt en ny og helt anden situation med et terræn og en stilling, som lynhurtigt kan sikres både i flanke og ryg og som til befæstelse har adskillige våben. Det er indlysende, at den hidtidige betydningsløse plet på slagmarken har fået mere end firedoblet sin taktisk styrke. Væksten i den nu etablerede gruppes psykiske og moralske styrke unddrager sig naturligvis beregning, men at den vil bidrage væsentligt til den samlede kamp-effektivitet er dog hævet over enhver tvivl.

Den ubetinget nødvendige fysiske funktionelle sammenhæng mellem de kæmpende på landjorden, som den her er forsøgt illustreret, har en mindst lige så vigtig parallel i det menneskelige og sociale samspil, som det udfolder sig på det gruppeorganisatoriske såvel som gruppepsykologiske plan. Det er formodentligt i et sådant perspektiv, vi skal søge årsagen til, at den enkelte aktive eller inaktive våbenbærer holder ud. Ikke blot under den givne afgrænsede kamphandling, men at han gennem måneder og år er i stand til at modstå krigens voldsomme belastninger.

Nogle af disse menneskelige og sociale sammenhænge kan efterfølgende refere-

rede begivenheder fra kampene i Belgien og Frankrig i 1944 måske give et indtryk af: Ved tyskernes offensiv i Ardennerne i nov./jan. 1944-45 blev de allieredes front under offensivens indledende faser løbet over ende. Mange enheder blev nedkæmpet og omringet, og fra disse desorganiserede og halvopløste (her amerikanske) afdelinger strømmede soldaterne enkeltvis eller i smågrupper tilbage gennem baglandet.

Efter opsamling og en kort rekreation forblev størstedelen af disse forsprængte stadig uvillige til at lade sig nyoptage i frontenheder. Et mindretal lod sig dog indkorporere i en fremmed enhed, men så snart deres ny enhed kom under alvorligt fjendtligt pres, forlod den nyoptagne hurtigt sin stilling, søgte bagud efter dækning et eller andet sted bag kamplinien. Dette fænomen gjaldt dog kun enkeltpersoner. Små grupper fra løsrevne delinger eller andre små sammensvejsede hold, der var blevet tvunget tilbage fra deres egne stillinger, eller skilt fra moderenheden, men som det var lykkedes at holde sammen under retræten, opførte sig helt anderledes. Efter optagelse og indsættelse i en fremmed enhed kæmpede de lige så effektivt og godt som enhedens egne soldater (11).

Om grunden til denne helt afgørende forskel i adfærd mellem gruppe og enkeltmand siges det blandt andet: Soldaterne fra smågrupperne kæmpede stadigvæk sammen med gamle venner, og skønt de var tilknyttet en ny enhed, var der her det samme krav om at gøre front og hver udføre sin del af det fælles forsvar. For enkeltkæmperen, den isolerede, som var kommet væk fra sin underafdeling, gælder det derimod, at han fulgte en uimodståelig selvopholdelsesdrift i retning af at unddrage sig faren i samme øjeblik, han var skilt fra det kompagni af mænd han kendte, og som kendte ham.

Enkeltvis betragtet synes soldaten ikke villig til at risikere fare og påtage sig ansvar for andre end de, han føler sig i social sammenhæng med og har en fælles integritet med. Gælder det den egentlige kamp, kan man trække en cirkel, som alene omslutter de personer, det miljø, han tror influerer hans øjeblikkelige skæbne og situation. Dette alene synes at afgøre, om han skal kæmpe videre eller give op! Menneskets integritet, dets behov for den selvrespekt, der alene måles ved graden af den respekt og hengivenhed, der udvises af venner og kammerater, er ofte udslagsgivende. På det tidspunkt, hvor soldaten nærmer sig grænsen for sin fysiske og psykiske ydeevne, er den overordnede kampmotivation, det vil sige fædrelandsfølelse og kulturelle værdinormer, for længst trådt i baggrunden.

En krig i klassisk og konventionel forstand indebærer normalt, at parterne vekselvis angriber eller forsvarer sig, dvs. benytter sig af hhv. offensiv og defensiv krigsførelse. Den afgøres altid på landjorden, helt præcist på slagmarken. Den

vindes af enkeltkæmpere - infanterister om man vil - med deres hånd- og nærkampvåben. Og i sidste fase under forhold, hvor hverken panser eller plade kan yde dem den ringeste dækning eller beskyttelse. Sådan var det under Anden Verdenskrig i Nordfrankrig og Belgien, på det Karelske Næs, samt andre steder i Europa og Asien. Og sådan kan det blive igen under en eventuel fremtidig krig.

Men som vi netop har oplevet det i Golfen, kan en nutidig og fremtidig krig også udkæmpes under ekstremt ulige forhold, så helt forskellige fra de mere ordinære og konventionelle krigsførelser.

Det gælder i de tilfælde - og formentlig kun i dem - hvor den ene parts totale krigspotentiale så uendelig langt overgår modstanderens, både hvad angår det understøttende civile samfunds ressourcer, som størrelsen og slagkraften af det militære apparatur og den enkelte kombattants kampmoral. At uddrage mønstergyldige regler og principper for krigsførelse under sådanne betingelser vil selvsagt være meningsløst.

Hvis vi skal sammenligne soldatens kampvilkår på slagmarken, under angreb ved krigsførelse i traditionel forstand, med de kampvilkår, vi kan forestille os under stationært defensivt forsvar, må vi igen tage historien til hjælp. Benytte undersøgelser og enkeltpersoners redegørelser til at illustrere soldatens gennemlevelse af slagmarken under angreb:

Slagmarken er iskold (12). Det ensomste sted, mænd kan dele med hinanden. At den indbyder den uerfarne soldat til en død, han ikke har bedt om, er ikke det værste - for i et vist omfang kan det almindelige menneske godt påtage sig livsfarlige opgaver. Men som noget af det mest hjerteskrærende, synes slagmarken også tom! Intet menneske bevæger sig omkring og ingen aktivitet spores. Overalt er der en dyb stilhed, som føles mere uheldsvanger end lyden af de enkelte spredte skud. Så snart enheden når indenfor rækkevidde af fjendens håndvåben, bliver den beskudt. Overgangen til det øjeblik kommer fuldstændigt bag på soldaten. Han havde forventet at se en form for aktivitet, men så intet - der var ikke noget at se, og skuddene kom bare et eller andet sted fra. Det ved han med sikkerhed, for lyden er ikke til at tage fejl af. Han er nu mindre sikker på end før, at hans egen gruppes nærhed kan styrke ham i krisen (13).

Under den tiltagende beskydning spredes mændene, falder ned og mister til dets hinanden af syne. Hvor er målene? Hvordan skal man engagere en fjende, som ikke synes at være til stede? Hvor længe vil det vare, inden fjenderne foran kommer til syne, så soldaten kan anvende den taktik, han har lært under uddannelse og træning?

Fjendens ild forstærkes nu yderligere. Kommer tættere på. Mændene spredes endnu mere fra hinanden, og hver især søger nærmeste dækning og beskyttelse. Nogle enkelte affyrer deres våben. Andre gør ingenting. Nogle undlader at handle, fordi de er forvirrede over, hvad de skal gøre, og fordi deres befalingsmænd ikke fortæller dem det. Atter andre er fuldstændigt modløse og kan hverken tænke eller bevæge sig i noget fornuftigt forhold til situationen (14).

Denne reaktion på den fjendtlige beskydning medfører yderligere adskillelse mellem kompagniets elementer, hvilket igen forstærker følelsen af isolation og usikkerhed hos de enkelte individer. De yngre befalingsmænd er ligeså rystede som de menige. Den helt uventede oplevelse har gjort dem mindre tillidsfulde, og de tøver med at udstede netop de ordrer, som kunne have fået de mere handlekraftige til at reagere. De manglende ordrer bidrager nu yderligere til demoraliseringen og immobiliteten. Bevidstheden om, at befalingsmændene er bange, gør mandskabet endnu mere bange. Bare een eneste klar kommandostemme ville hæve sig nu, og alle ville lyde. Det ville de mere psykisk robuste, og de svagere ville begynde at fatte mod, fordi der skete noget. Men klare kommandostemmer er meget sjældne på slagmarken. Så soldaterne venter, gør ingenting, og passiviteten tærer yderligere på deres beslutsomhed (15).

Foranstående beskrivelse gælder endda kun soldatens reaktion ved fjendtlig håndvåbenild på slagmarken under angreb. Det behøver vel næppe særlig bevisførelse, at yderligere konfrontation med de mere slagkraftige våben som fly, kampvogne, artilleri, kemiske midler m.m. vil føje endnu mere til hans tilstand af rædsel og chok. Retfærdigvis må det også tilføjes, at jo hyppigere han deltager i angreb, des bedre bliver han i stand til at kontrollere nerverne og koncentrere sig om de virkelige faremomenter og sin egen aktivitet, ildafgivelse, bevægelse, samarbejde med sine medkombattanter o.s.v. Han bliver dog ikke mere hårdhudet eller skødesløs overfor faren og slet ikke mere ivrig efter at møde den.

Angrebet adskiller sig fra forsvaret bl.a. ved, at de kæmpende nødvendigvis må bevæge sig i terrænet over større eller mindre afstande. Det giver blottelser overfor fjenden og medfører afbrydelser af den personelle og taktiske sammenhæng mellem angriberne i det øjeblik, de må søge skjul og dækning på jorden imod den fjendtlige beskydning. Men afbrydelse af den taktiske sammenhæng bevirker omgående, at angrebet mister sin kraft og går i stå.

De stedse tilbagevendende tilbageslag, med disse uundgåelige afbrydelser og stop, fik amerikanerne til under 2. Verdenskrig at undersøge fænomenet metodisk, under kampene i stillehavsområdet. Her fastslog de officielle rapporter fra under-

søgelser ved mere end elleve kompagnier, at det tog mellem ti og tyve minutter (16), før end førere af mindre taktiske enheder (gruppe og deling) tog initiativet til at genoprette forbindelse og kontrol efter afbrydelse som følge af fjendens ild.

De omstændigheder under hvilke et angreb går i opløsning kan beskrives således: "Når fremrykkende infanteri pludselig bliver taget under ild og falder ned på en sådan måde, at skytterne ikke kan se hinanden, bliver den moralske opløsning i det øjeblik fuldstændig. Al organisatorisk sammenhæng fordufter temporært. Hvad der var en enhed bliver til spredte enkeltpersoner. Dette er uundgåeligt hver gang. Mænd, der går fremad på højde med hinanden, har også hinanden indenfor synsvidde, og de føler sig derfor forenet. Men kommer de uventet under ild og falder ned, har de ikke længere kendskab til hinandens position til højre og venstre, fordi de ikke tilstrækkeligt nøje har indprentet sig dette, efterhånden som de bevægede sig fremad. I virkeligheden er det slet ikke muligt for dem at gøre dette, hvis de skal være opmærksomme overfor den fare, som ligger foran dem. Så længe de går oprejst, føles de andres nærværelse. Når de falder ned, er denne fornemmelse tabt. Delingsførerne er ikke længere klar over deres gruppes placering. Grupperførere har kun en sikker forvisning om deres egen position.

Før kompagniet eller gruppen igen kan blive en enhed under fremrykning, der er i stand til at angribe fjenden, skal enheden reorganiseres. Der skal oprettes forbindelse mellem de enkelte fraktioner.

Enheden vil imidlertid aldrig blive i stand til at bevæge sig så stærkt eller villigt fremad igen, hvis den een gang er blevet standset. Heller ikke selvom standsningen ikke forårsagede tab. Efter en 3-4 sådanne frugtesløse forsinkelser og ophold bliver soldaterne mere moralsk end fysisk udkørte. Al fart og drivkraft er gået tabt, og det ville måske være bedre, om angrebet blev afblæst for den dag (17).

I andre analyser af defensive strategier, især Anders Boserup og Robert Neild's *The Foundations of Defensive Defence*, hvor bl.a. forsvarets overordnede formål og opgaver, dets struktur og bestanddele, behandles, fremhæves territorialenhedernes særlige betydning for hele det defensive forsvars strategi og taktiske sammenhæng. Disse enheder udgør langt hovedparten af styrkerne og har i samarbejde med lokalenhederne (hjemmeværnet) til opgave at forhindre optrævelse af systemets (netforsvarets) øvrige bestanddele.

Sammenlignet med den konventionelle hærstruktur bliver territorialenhederne på den måde det defensive forsvars infanteri. Ikke i form af ensartede enheder som grupper, delinger, kompagnier o.s.v., men organiseret i grupper, som er sammensat alt afhængig af operationsområdets størrelse, dets geografiske forhold, samt

fjendens formodede aktivitet og adfærd det givne sted.

I det foregående har jeg forsøgt at illustrere vilkårene på slagmarken specielt under angreb. Med dette som sammenligning skal dernæst forsøges aftegnet et billede af det kampmiljø, som soldaten i en defensiv opstilling vil møde indenfor hans - i forhold til den konventionelle kampzone - stærkt begrænsede operationsområde.

Et defensivt system er som regel stationært, og de enkelte gruppers operationsområder derfor af begrænset størrelse på nogle få kvadratkilometer, almindeligvis een til tre, inderfor hvilke hoved og skiftestillinger indrettes eller forberedes allerede i fredstid. Stillingernes placering, armering, indretning, og forsyning med udstyr og materiel, vil være dikteret af taktiske og tekniske hensyn, hvad angår skjul, dækning samt anlæg og standplads for diverse våben.

Foruden at yde skjul og dækning overfor en angriber vil forsvareren også være beskyttet imod vejrliget. Gruppens behov for kontakt med naboled, kommandomyndighed m.m., er der taget højde for ved etablering/installering af det nødvendige kommunikationsudstyr. Nær ved, eller i selve stillingsanlæggene, er der oplagt forplejning, ammunition, udstyr og reservemateriel af forskellig slags, svarende til det beregnede forbrug i en vis tid (30 dages normalforbrug er en hyppigt anvendt planlægningsfaktor i forsvarct).

I respektive gruppers lokale operationsområder vil der ligeledes, hvor behov vil kunne forudses for udførelse af hindringer, spærringer eller andre foranstaltninger, være udlagt redskaber og udstyr.

Alle har et indgående og præcist lokalkendskab og kender de forskellige naturlige som bebyggelsesmæssige terrænforekomsters taktiske betydning i eventuelle kampsituationer. De er uddannet på stedet. Nogle af dem - stæmpersonellet - har her deres dagligdag, mens hele gruppen bliver trænet og samarbejdet i operationsområdet under de tilbagevendende indkaldelser for afprøvning af beredskabet og vedligeholdelse af den manuelle funktionelle færdighed i anvendelse af våben og udstyr.

Til uddannelsen hører en nøje indøvelse af modforholdsregler overfor de aktioner, en fjende i området kan tænkes at iværksætte af modforholdsregler, som i bogstaveligste forstand kan katalogiseres. Og som måske vil omfatte en snes forskellige aktioner fra gruppen, samlet eller enkeltvis, i form af skudopgaver, udløsning af hindringer og spærringer, varetagelse af kommunikations og meldetjeneste, o.s.v.

Men det netop ovenfor anførte om gruppen gælder også dens nabogrupper, 4-5 km længere mod syd eller nord, øst eller vest. Alle fem grupper er samarbejdede ved fælles uddannelse og beredskabsøvelser i fredstid. De kender hinanden godt og ved så meget om hinandens opgaver, at de fuldt ud forstår naboens, og dermed deres fælles afhængighed af gensidig hjælp og støtte, forpligtelse og ansvar.

Operationsområdet for soldaten i en defensiv opstilling er hverken iskold eller hjerteskrærende tom, sammenlignet med den konventionelle slagmark. Den ser ud, som hans hjemegn altid har set ud! Og den vil, indtil fjenden viser sig, være præget af den virksomhed og aktivitet, mennesker der på egnen nu engang plejer at være optaget af.

Soldatens effektivitet under kamp afhænger af hans modstandskraft og den belastning, kampmiljøet udsætter ham for. Belastningen har Clausewitz kaldt friktionen, der kort kan opsummeres således (18):

"Faren er uløseligt forbundet med kampen. Den er det element, alle kamphandlinger må bevæge sig i. De fysiske anstrengelser og lidelser. Tilfældighederne: Fremfor alt, fordi kampen føres af individer, hvis handlinger ikke kan forudsiges med matematisk sikkerhed, bliver der altid et spillerum for det uforudsigelige tilbage. Uvisheden: En stor del af efterretningerne er indbyrdes modstridende, en endnu større del er urigtige, og størstedelen er behæftet med en ikke ringe usikkerhed. Der handles derfor i en tåge af uvished".

En sådan beskrivelse af friktionen, miljøet, eller belastningen, om man vil, gør det let forståeligt, at faren skaber frygt, de fysiske anstrengelser træthed og udmattelse, tilfældighederne forvirring, og uvisheden usikkerhed!

Belastningen kan ligeledes defineres som den påvirkning, fjenden og hans våben, terrænet og vejrforholdene, samt egen opgave, udsætter soldaten for.

Et menneskes og en soldats modstandskraft udgøres af hele dets fysiske og åndelige kapacitet, der igen er sammensat af viden og færdighed, fysisk styrke og udholdenhed, samt psykisk styrke og udholdenhed.

Det siger sig selv, at kan man enten øge den menneskelige kapacitet, eller reducere de påvirkninger, den enkelte udsættes for, vil dette indebære en stor mulighed for livsudfoldelse - for soldaten bevirke øget kampkraft, kampeffektivitet.

Hvad belastningen for fjenden angår, så reducerer et stationært, defensivt militært forsvarssystem hans kampeffektivitet, især hans våbenvirkning, mens belastningen

for egne styrker lettes ved at gøre det unødvendigt at færdes i terrænet og derved tillige undgå vejrligets indflydelse på kampeffektiviteten.

Drejer det sig om visse kvalifikationer hos soldaten i henholdsvis den konventionelle og den defensive organisation, må kravene nærmest vurderes som hinandens jævnbrydige. Det gælder viden og færdighed, samt fysisk styrke og udholdenhed, idet dog anvendelsen af færdigheden har trangere vilkår under konventionelle forhold.

Stiller man i øvrigt det konventionelle militære system overfor et alternativt defensivt system, springer den store forskel i udnyttelsen af det personelle kamppotentiale straks i øjnene.

I konventionel opstilling dræner den mere og mere avancerede teknologi og dens voksende logistik personel-ressourcerne, så der af hver 10 soldater kun bliver een umiddelbart kæmpende tilbage. Under defensivt forsvar med styrkerne spredt og opstillet i små grupper, fra tomandshold og opefter, vil stort set alle deltage i kamp med direkte våbenvirkning imod fjenden.

Hvis vi efterfølgende, med reference til det foregående, skal forsøge at gøre os nogle forestillinger om begreberne kampvilje og kampeffektivitet, vil jeg vende tilbage til billedet beskrevet foran med de fire soldater, der - uafvidende om hinandens tilstedeværelse - var anbragt i ingenmandsland, og erindre om den markante vækstforøgelse i taktisk slagkraft og psykisk styrke, som fandt sted ved gruppedannelsen. Mellem firemandsgruppen fra før, og til kampgruppen nu, er der imidlertid en fundamental forskel, nemlig den, at gruppedannelsen ikke har fundet sted lige inden styrken skal i kamp, men derimod er resultatet af en igennem år indøvet, respekteret og accepteret proces, ja næsten en del af et samfundsmønster.

De relationer mellem gruppens enkelte medlemmer, som er karakteristiske for primærgruppen, og som af krigserfaringer og undersøgelser er fremhævet som drivkraften bag soldaten i kampmiljøet, er allerede udviklet i fredstid. Den motivation, der ligger i at det, der skal forsvares, hjemstavnen, i bogstaveligste forstand ligger for øjnene og fødderne af soldaterne, må ligeledes kunne tillægges stor betydning.

Fænomenet med de passive skytter, så almindeligt forekommende blandt konventionelle styrker, vil ikke kunne overleve i grupper under det defensive system. Overskueligheden, de forud beregnede og indøvede opgavers fordeling på hver enkelt, vil omgående afsløre den, der trykker sig, og på grund af gruppens stærke

sociale kontrol, vil der omgående udløses bestræbelser for at få problemet under kontrol.

Selvom den sociale kontrol er et stærkt pressionsmiddel overfor den enkelte, hvor det drejer sig om at udføre de opgaver, der angår det samlede ansvar og den fælles sikkerhed, kunne man måske godt forestille sig, at gruppen ville unddrage sig visse opgaver for at undgå en fælles fare - f.ex. i særlige situationer afholde sig fra at beskyde fjenden, for at undgå opdagelse og påkalde sig hans modforholdsregler.

Heller ikke i et sådant tilfælde vil gruppen imidlertid kunne påregne at undgå repressalier. Nævnte passivitet kunne vel tænkes at forblive uobserveret af foresatte i visse tilfælde, men vil næsten uundgåeligt blive opdaget af nabogrupper. Dels fordi man kender hinandens opgaver, dels fordi en gruppes svigten uvilkårligt vil medføre øget pres og aktivitet fra fjendens side overfor netop nabogrupper som forsvarrets øvrige bestanddele.

Desertering fra en gruppe kan vel også tænkes, hvis belastningen bliver tilstrækkelig stor. Det vil dog ikke kunne forblive skjult: Desertøren vil altid kunne påregne repressalier før eller senere. Han vil heller ikke kunne benytte den fremgangsmåde, som desertører fra konventionelle styrker ofte anvender: Under tilbagetog, uorden eller forvirring at søge væk fra gruppefæller og egne enheder og forblive skjult, indtil man - fjernt fra kammerater og enhed - risikofrit kan dukke op igen og overgive sig.

Vi ved, at angst og frygt er den konventionelle soldats største problem. Vi ved også, at aktivitet reducerer angst, og at den aktivitet, der fjerner årsagen til angsten, også fjerner selve angsten. Vil dette problem nu blive større eller mindre for ham, der kæmper under det stationære forsvar, og hvilke betingelser kan han forudses i øvrigt at have, for at overvinde og kontrollere sin angst?

I terrænet, fuldstændigt skjult og foreløbigt uopdaget, fylder gruppens udbyggede og beskyttede stilling kun lidet. Den yder i påkommende tilfælde størst mulig beskyttelse overfor fjendens våbenvirkning, samt bedst mulig standplads for egen ildafgivelse.

Men netop fordi gruppen således vil kunne afpasse sin indsættelse af våben, med meget høj sandsynlighed for direkte og iagttagelig ødelæggelse af fjendtlige mål til følge, forekommer den omstændighed at være et af de bedst tænkelige midler til at kontrollere og komme nævnte angst til livs.

Som særligt psykisk belastende vil jeg fremhæve den situation, hvor gruppen må se sig løbet over ende, forbipasseret, med fjendtlig aktivitet overalt omkring sig, og med territorium og tilhørende civilsamfund under fuldstændig fjendtlig dominans.

Herimod må ikke desto mindre bevidstheden om, at kamphandlingerne har forskånet civilbefolkningen for de store tab en konventionel kampzone formentlig havde forårsaget, kunne udgøre en psykologisk modvægt.

I den forbindelse kan anføres, at de civile tab i kampzonernes tætbyggede områder under konventionelle forhold kan forventes at nærme sig 95 % af de samlede tabstal.

Det er uundgåeligt, at våbentechnologiens udvikling med den løbende forøgelse af slagkraften kræver større og større spredning af styrkerne. Men større spredning skaber behov for mere initiativ, handlekraft og selvstændig optræden - fremfor alt det sidste - af mindre og mindre enheder, helt ned til enkeltmand.

På en måde giver teknologien således soldaten værdien og betydningen af hans egen personlige indsats, herunder udøvelse af moralske egenskaber, personligt mod, opofrelse, menneskelig værdigheds- og integritetsopfattelse m.m., tilbage i ny skikkelse. Nemlig den værdi og betydning af egen indsats, som blev frataget ham, først da hans våbenvirkning blev lagt ham udenfor rækkeafstand, dernæst ved riffelkuglens opdukken på slagmarken. En helt chokerende nyskabelse, der ganske vist indledningsvis skabte længere afstand til fjenden, men desværre også til hans sidemand, en udvikling, der nu til sidst er fuldstændiggjort ved mængde- og masseødelæggelsesvåbnenes fremkomst.

Den her skildrede våbenteknologiske udvikling synes helt specielt det defensive forsvar at passe som hånd i handske til! Men bemeldte udvikling skaber et nyt problem, stiller en ny udfordring: Kontrol, ledelse, føring af styrkerne, om man vil, bliver mere og mere kompliceret og uoverskuelig som følge af spredningen, hvilket igen tenderer imod een eller anden form for, grad, og omfang af, autonomi under operationerne.

Set fra ethvert politisk, samfundsmæssigt, militærstrategisk, og fra et vist niveau militærtaktisk synspunkt, er det autonome føringskoncept så helt og aldeles uacceptabelt.

For de militærstrategiske og taktiske forholds vedkommende kan en defensiv strategi derimod nøjes med at gøre en dyd af nødvendigheden, eller henvise til, at au-

tonomi netop er et aspekt af ideologien bag defensivt forsvar.

Som slutbemærkninger på det føringsmæssige kontroldilemma skal anføres, at mens den militære sagkunds-kritik overfor en defensiv strategi vel mere retter sig imod effektivitet og pålidelighed: Kan det udrette noget? Vil de små enheder, grupper og enkeltmand i det hele taget kæmpe?, så retter politisk almen bekymring sig ikke uventet imod det samfunds-, stats- og folkeretlige spørgsmål, om det er forsvarligt med delegering af så megen magt og dødsens alvorlige beføjelser: Hvordan sikrer vi os, at magtanvendelsen afpasses efter nødvendighed, og får vi i det hele taget det defensive forsvar til at "holde op igen" ?

Da soldaten engang i sidste århundrede, for at beskytte sig imod den mere og mere ødelæggende våbenvirkning, fandt på den yderst fornuftige idé at kaste sig ned på jorden, blev han mødt med en ikke ringe hån fra sine samtidige! Man frygtede et disciplinens forfald, og et føringskaos. Ideen syntes generelt uigennemførlig, og desuden uheroisk og krysteragtig!

Set fra den adelige militære førerelites side, var modstanden ikke uberettiget. Den nye kampform undergravede yderligere det adelige kavaleris særstilling, og dermed også adelens samfundsmæssige position.

Det historiske eksempel skal tjene til dels at trække en parallel mellem riffelkuglens revolutionerende virkning på slagmarken og den defensive strategis given afkald på den offensive kampform, dels gøre opmærksom på den gensidige påvirkning og indflydelse samfund og militær imellem. En gensidig afhængighed, som forstærkes i takt med samfundets politiske, kulturelle og økonomiske udvikling.

Staten og samfundet identificerer og symboliserer sig blandt sine institutioner og organer mest ved forsvaret, fordi det nu engang står for statens integritet og nationale uafhængighed. Ligeledes identificerer forsvaret sig med samfundet og staten.

Skal en defensiv strategi derfor have nogen chance i Danmark, skal den politisk, kulturelt og økonomisk accepteres af samfundet, hvilket blandt andet indebærer, at en ændret forsvarsstruktur lader sig indpasse i den nuværende og fremtidige samfundsstruktur.

Litteratur

- Horst Afheldt: Vertedigung und Frieden, Hanser Verlag, München 1976.
Horst Afheldt: Defensive Verteidigung, Rowohlt RoRoRo Aktuel, Hamburg 1983.

Anders Boserup & Robert Neild: *The Foundations of Defensive Defence*, Mac-Millan 1990.

Filosofisk-ideologisk baggrundsmateriale i første række.

Forsvarskommandoen: *Ledelse og uddannelse FKOPUB PP. 180-3*, 2. udg., maj 1983.

S.L.A. Marshall, Colonel AUS: *Men against Fire*, *The Infantry Journal*, Washington & William Morrow & Co, N.Y. 1947. I bogen har forfatteren i sin egenskab af leder af omfattende historiske og sociologiske undersøgelser blandt amerikanske soldater ved fronterne i Stillehavsområdet og Europa under 2. Verdenskrig resumeret sine undersøgelser og konklusioner.

Carl Friedrich v. Weizsäcker: *Die Praxis der defensiven Verteidigung*. Især artiklen vedrørende "Soziale Voraussetzungen und Konsequenzen einer Netzverteidigung der Bundesrepublik".

Noter

- 1) *Men against Fire*, s. 53, stk. 4.
- 2) *Ibid.* s. 50, stk. 2.
- 3) *Ibid.* s. 54, stk. 3.
- 4) *Ibid.* s. 56, stk. 1.
- 5) *Ibid.* s. 57, stk. 1-2.
- 6) *Ibid.* s. 57, stk. 3.
- 7) *Ibid.* s. 59, stk. 3.
- 8) *Ibid.* s. 78, stk. 1.
- 9) *Ibid.* s. 75, stk. 4.
- 10) *Ibid.* s. 125.
- 11) *Ibid.* s. 151, stk. 1-2.
- 12) *Ibid.* s. 44, stk. 1-3.
- 13) *Ibid.* s. 47, stk. 1-3.
- 14) *Ibid.* s. 48, stk. 1.
- 15) *Ibid.* s. 48, stk. 2, s. 49, stk. 1.
- 16) *Ibid.* s. 130, stk. 2.
- 17) *Ibid.* s. 131, stk. 2.
- 18) *Ledelse og uddannelse* s. 24.

Denne artikel er skrevet af kaptajn S. Torp-Hansen, der er forvaltningsofficer ved Gardehusarregimentet i Næstved. Artiklen omhandler forhold ved hæren, men læsere fra andre værn vil kunne nikke genkendende til den behandlede problematik.

EFFEKTIV STYRING AF RESSOURCEFORBRUGET KRÆVER AKTUELLE FORBRUGSDATA.

Indledning

Forsvarets "produktion" styres efter mål- og rammestyringsprincippet. I styringsprincippet er indeholdt, at overliggende niveau tildeler underliggende niveau et antal opgaver, herefter benævnt produktionsmål. Produktionsmålene følges af en økonomisk ramme (ressourceramme) til afholdelse af de omkostninger (ressourcer) der medgår til opfyldelse af produktionsmålene.

Cheferne på underliggende niveauer er herefter ansvarlige for opfyldelsen af produktionsmålene. Cheferne skal tillige sikre, at den meddelte ressourceramme ikke overskrides. Chefen skal for at kunne overholde ovenstående have rådighed over oplysninger, der udviser den gældende ressourceramme samt ikke mindst det til enhver tid registrerede ressourceforbrug. Kun ved brug af disse informationer kan chefen iværksætte styrende tiltag, der leder hen imod en opfyldelse af produktionsmålene indenfor den meddelte ressourceramme.

Orientering

Oplysninger om den tildelte ressourceramme gives af nærmest højere niveau. Disse informationer formidles teknisk via Forsvarsministeriets Økonomi og Regnskabssystem (FØRST). Ressourceforbrugsoplysningerne leveres teknisk ligeledes via FØRST. Deres oprindelse er dog vidt forskellig, og deres aktualitet er meget uregelmæssig. Et par eksempler vil belyse denne påstand.

Hærens regiment er typiske eksempler på det producerende niveau i hierakiet. Her uddannes værnepligtige soldater som et af de omkostningstungeste produktionsmål. Til uddannelsen er der blandt andet meddelt en ressourceramme til dækning af finanstræk, herunder variable ydelser (VARYD), merudgiftsgodtgørelse

Markus Nissen / Falckéni ca 1988-89

EN ALMEN MODEL FOR PSYKOTERAPI

Hvad er psykoterapi?

Når man som vi indfører psykoterapi som et særligt redskab i et etableret behandlingsarbejde, der som helhed kan betragtes som "behandling af psykiske problemer", så melder spørgsmålet sig, hvad psykoterapi egentlig er, til forskel fra de andre ting, vi laver. "Terapi" betyder simpelthen behandling, men da det også er "behandling" at holde Fællesmøde, snakke med natlige nedture, spise sammen osv., må vi bestemme det noget nærmere.

Psykoterapi er nærmere en bestemt, socialt udviklet aktivitet, og kan derfor generelt bestemmes primært ved en genstand, ved vores forhold til denne genstand (forudsætninger og mål), og sekundært ved de relationer og processer, der realiserer det. Spørgsmålet om, hvad psykoterapi er, opløser sig derfor i, for det første hvilken genstand, denne aktivitet har, hvordan vi forstår den og hvad vi vil med den, og for det andet hvordan vi så arbejder med den.

Terapiens genstand

Menneskelige aktiviteter er generelt bestemt derved, at de har en genstand udenfor os selv, som vi forandrer eller forandrer vores forhold til. Det, at vi i denne proces samtidig forandrer os selv og forholder os til os selv, er vigtigt, men normalt kun et sekundært aspekt ved aktiviteten, en sideeffekt.

Psykoterapi er en undtagelse fra denne generelle regel: Dens genstand er os selv, det enkelte menneskelige individs liv, det er den aktivitet, hvor mennesker systematisk og målrettet forholder sig til sig selv.

Når vi i psykoterapi således afviger fra det generelle princip og beskæftiger os koncentreret med os selv, så kræver det en særlig begrundelse. Når er det nødvendigt, at vi går os selv til genstand?

Psykoterapiens berettigelse

Generelt er det, når vi er i konflikt med os selv. I den situation kan vi nemlig ikke rette vores handlinger mod entydige mål, der kan forandre vores (forhold til) omverden og derigennem os selv, og derved ophæve vores problemer. Hver gang, vi prøver, spænder vi ben for os selv. Vi kan ikke engang rigtig erkende problemet, for det spænder vi også ben for. Dette fænomen kan kaldes en psykisk konflikt.

Psykoterapiens forudsætning er altså en psykisk konflikt hos en eller flere af deltagerne, og skal vi komme dens genstand, forudsætninger og mål nærmere, må vi derfor have en forståelse af psykiske konflikter. Det kan kaldes en psykodynamisk forståelse.

Psykiske konflikter - lidt psykodynamisk

En psykisk konflikt implicerer modsatrettede motiver, og dermed nogle behov, som vi søger at tilfredsstille, og som

OBS!
Side to længere
forumne

teori

vores erkendelse af vores aktuelle situation vurderes på baggrund af m.h.p. hvordan vi skal forholde os. Denne vurdering kommer til udtryk i følelser, som således generelt er bindeleddet mellem erkendelse og handling (hvilket dog kompliceres af, at tanker også er motiverede handlinger). Menneskelige behov er yderst forskelligartede og kan forstås på mange måder; lad mig imidlertid springe den diskussion over og til vores formål nøjes med at påstå, at der ved siden af de primære, biologiske behov (mad, søvn, sex m.v.) også findes hvad man kunne kalde *udviklingsbehov* - behov for at udvikle sig til/som et selvstændigt, voksent menneske, som har et vist mål af kontrol over sit eget liv, og som på egne præmisser indgår i menneskelige aktiviteter og fællesskaber/forhold. Til disse behov hører også mere "eksistentielle" behov for tryghed, for en "sikker basis" i livet, eftersom enhver udvikling indebærer en midlertidig skrøbelighed, man forlader noget velkendt og fungerende til fordel for noget nyt og usikkert.

Udviklingsbehovene modsvares generelt af både udviklingsevner hos den enkelte og udviklingsmuligheder i samfundet - men ak, desværre (?) er tilværelsen fuld af begrænsninger og modsigelser, og meget ofte har udviklingen sin pris. Her opstår konflikten: Når behovene for udvikling, selvstændighed osv. kommer i modsætning til behovet for tryghed og sikkerhed. Når f.eks. den voksne kun kan give barnet omsorg på den betingelse, at det opfylder den voksnes behov ved at forblive i sin afhængighed, og altså ikke skiller sig ud fra barn-voksen-forholdet og bliver et selvstændigt menneske.

"Restriktiv handleevne"

Er man nu tilstrækkeligt "eksistentielt" afhængig, kan man ikke forholde sig til situationen og protestere, søge omsorg andetsteds ell.lign.; man kan kun falde til patten og søge at få det bedste ud af de givne betingelser, og dermed faktisk selv bekræfte og opretholde den utilfredsstillende situation, man ville udvikle sig ud af. Blår man ind på den vej - teoretisk kaldet "restriktiv handleevne" - så fastlåses konflikten og får konsekvenser i bevidstheden. I den situation bliver nemlig ens egne udviklingsbehov (og de tilsvarende erkendelser og følelser) til konstante, eksistentielle trusler; de lader sig på den anden side ikke uden videre afvise, da de dertil alt for grundlæggende hører menneskelivet til. Et ægte dilemma, hvor angsten lurer fra begge sider.

Det ubevidste

Eneste mulighed bliver da at (forsøge at) udelukke dem fra bevidstheden, at fortrænge dem og konstant opretholde denne fortrængning, f.eks. ved at indrette sit liv, så man undgår at støde ind i problemet. Her opstår det ubevidste. Og her opstår måske også egentlige psykiske lidelser, som udviklingsstandsning og "restriktiv handleevne" på forskellige udviklingstrin og -områder, hvor konflikten og dermed smerten, angsten, vel at mærke altså består og hele tiden må administreres. Og/eller måske flygtes fra eller dulmes ad kemisk vej.

Konflikter kan

Hermed er alt dog ikke tabt for altid - et menneskes udvik-

ophæves	lingsmuligheder ophører først, når det dør. Man kan forestille sig, at de betingelser, hvorunder konflikten opstod og bevarede, ændres positivt, og således mister sit "rationelle" grundlag; da vil den psykiske konflikt, det ubevidste osv, først bestå, men måske så efterhånden, evt. gennem dramatiske kriser, åbenbaringer ellign., overvindes og miste sin betydning. Med eller uden, at man selv er klar over det. Dannelse og ophævelse af konflikter og fortrængninger osv, er i virkeligheden noget, der foregår løbende, i en stadig vekselvirkning mellem livsbetingelser, handling og bevidsthed.
Konfliktbearbejdning	Mere dybtgående konflikter/fortrængninger og mere omfattende "restriktive" levemåder fæstner sig som mere stabile "personlighedstræk" og præger ens levevis og de livsbetingelser, man "vælger" at forholde sig til i en sådan grad, at de ikke sådan ophæves ad tilfældighedernes eller de ydre betingelsers vej. Det er det, vi ser, når sociale foranstaltninger ikke hjælper i sig selv. Til gengæld kan man <i>forholde sig bevidst til sig selv</i> og sine konflikter, <i>bearbejde dem</i> . Selve konfliktens indhold er udenfor bevidst kontrol, den opleves som et "fremmedlegeme"; men dens afledte konsekvenser i ens eget liv mærker man, og med udgangspunkt i dem kan man i tanke og følelse nærme sig selve konflikten. Gradvist "gøre det ubevidste bevidst", som <i>Freuds</i> parole lød. Da vi forudsætter, at konfliktens inderste grunde stadig består, fordi man aktivt "indretter sit liv" omkring den, så lyder det som om, konfliktbearbejdning er et selvmodsigende forehavende, som at trække sig selv op ved hårene. Det er ganske rigtigt en modsigelsesfyldt proces, for modsigelser er kernen i enhver udviklingsproces. For at forstå, hvordan noget (ubevidst) kan forvandles til sin modsætning (bevidst), må vi kende bevidstgørelsens forudsætninger. De kan opregnes nogenlunde således:
Bearbejdningens forudsætninger	<ul style="list-style-type: none"> - at ens liv generelt er nogenlunde sikret, at man ved, hvordan man skal få mad på bordet; - at man generelt har udviklet evnen til at forholde sig bevidst til sig selv, "se sig selv udefra"; - at man er bevidst om, at man har et problem, og ønsker at gøre noget for at løse det; - at man kan indgå i rammer (især fællesskaber/aktiviteter), som<ul style="list-style-type: none"> - skaber en tryghed om selve bearbejdningen som kompensation for den usikkerhed, mødet med konflikten betyder; - friholder tanker og følelser fra deres umiddelbare, måske "farlige", konsekvenser i praksis; - indeholder muligheder og redskaber til at forholde sig til sig selv.
Bearbejdningens logik	Hermed er selvmodsigelsens problem imidlertid ikke løst, for dertil må tilføjes noget ægte nyt, som man kan "trække sig op ved", når det gør for ondt at hive sig selv i hårene.

Dette nye er simpelthen den ændrede praktiske livsførelse, som den bevidste bearbejdning kan udmunde i. I det lange løb kan en psykisk konflikt kun bevidstgøres sideløbende med, at dens grundlag og udtryk i det praktiske liv forandres. Der er her tale om en stadig vekselvirkningsproces, hvor nye muligheder gør at man tør nærme sig gamle/nye erkendelser og bevidstgjorte følelser, som igen omsættes i nye handlemåder, der skaber nye muligheder osv. Ikke sådan at et menneskes bevidsthed altid svarer til dets livspraksis - det er selvstændige, men gensidigt afhængige og vekselvirkende størrelser - men i det lange løb må den gøre det, ellers var mennesker ikke af kød og blod.

Psykotering er organiseret konfliktbearbejdning

Nu er vi kommet dertil, at vi kan sige, at psykotering er en aktivitet, som er indrettet til konfliktbearbejdning. Det skal dog ikke forstås derhen, at terapien opstår af sig selv ud fra de ovenfor beskrevne træk ved menneskers psykiske konflikter. Tværtimod er det en særlig, afgrænset, professionel aktivitet (en arbejdsmetode), som er blevet udviklet og forfinet gradvist, netop til dette formål, gennem de sidste ca. 90 år. Man kan forestille sig - og konstatere - andre måder at løse de samfundsproblemer, psykoteringen sættes ind overfor, også andre organiserede midler til konfliktbearbejdning - f.eks. religiøse eller kunstneriske aktiviteter. Men her er det altså psykoteringen, det gælder.

Psykotering som metode - en grundmodel

I psykoteringen knytter man an til de ovenfor nævnte forudsætninger for konfliktbearbejdning, man skaber og udnytter målrettet de rammer, som den kan foregå i. Man hiver bearbejdningen ud af sin normale plads her og her i den almindelige dagligdag og skaber en særlig, afgrænset kontekst, hvori den kan udfolde sig koncentreret, som en aktivitet, der udføres af et afgrænset menneskeligt fællesskab og har sine egne regler og love - det såkaldte "terapeutiske rum". "Rum" skal ikke forstås bogstaveligt som et lokale, men det kommer til udtryk og symboliseres i en række konkrete forhold - afgrænset tidsramme, bestemte deltagere, særligt lokale, særlige møbler, særlige regler, særlig væremåde osv. Dernæst lader man sin genstand - klientens liv - repræsentere eller fremstille på bestemte måder i dette rum. Nærmest svarende til et teater, som bygges efter bestemte principper for at bruges til at fremstille sider af virkeligheden. Det gør man i, hvad jeg vil kalde "terapeutiske modeller" - verbale, dramatiske, teoretiske, billedlige osv. modeller af forskellige sider af klientens liv. Terapiens praktiske processer - dialogen, måden man sidder på o.m.a. - er eller bliver gjort til bevidste modeller, der fortæller om klientens personlige liv, men som i sig selv er "almene", i den forstand at de "tilhører" og er offentlige for det "terapeutiske rum" og dets deltagere.

Det terapeutiske rum

Terapeutiske modeller

Almengørelse og

objektivering

Herved bliver klientens liv objektiveret (gjort til genstand) - det får en objektiv eksistens, udenfor klienten selv, i form af modellernes alment tilgængelige, talte ord, udførte handlinger osv. Det er den teknik, der tillader klienten at forholde sig til sig selv - via de terapeutiske modeller kan

klienten se på sig selv, som i et spejl. Som en langsynet skal man ligesom holde sit livs problemer lidt ud for sig for at få øje på dem.

Teknisk set foregår altså i det terapeutiske rum en (åndelig) almengørelse og objektivisering af forhold i klientens liv, ved hjælp af de terapeutiske modeller.

Terapiens subjekt

Men det er ikke ting, der sker af sig selv, som i en maskine. *Subjektet* for disse fortællelser (den/de, der gør det) er *terapiens deltagere i fællesskab* (det er altså ikke noget, vi gør med klienterne eller omvendt, men et fælles arbejde). Men vi har forskellige roller i dette fællesskab, og gør arbejdet og forholder os til det med forskellige forudsætninger og motiver. Det grundlag, som disse forskellige udgangspunkter til enhver tid mødes på, i form af mere eller mindre bevidste og utalte betingelser og mål, kaldes den "*terapeutiske alliance*", eller "*kontrakt*". Den terapeutiske alliance er ifølge sagens natur ikke noget fast, en gang for alle definerligt, men tværtimod noget, som dannes særskilt og på en særlig måde for hver eneste psykoterapi, og som udvikler sig og forandrer sig igennem hele dens forløb. En psykoterapis forløb er i høj grad en historie om udviklingen af den terapeutiske alliance gennem forskellige trin, og dette er en vigtig nøgle for terapeuten til at forstå og styre, hvad der sker. Jeg kan nævne tre trin, som normalt er vigtige skel i forløbet:

Den terapeutiske alliance

- 1) Når den første "kontrakt" laves, det grundlag, arbejdet starter på; i første omgang måske ret formelt og også ret uforpligtende for klienten.
- 2) Når klienten oplever at "bordet fanger", og terapien har fat i noget livsvigtigt; her bliver terapien på en helt anden måde forpligtende.
- 3) Når terapien skær afsluttes.

Meta-planet

Normalt vil man i en psykoterapi være mellem at bearbejde indholdet og at forholde sig til selve terapien (tale på *meta-planet*), begge dele er væsentligt og nødvendigt. Det er vigtigt hele tiden at være opmærksom på klientens forhold til terapien (såvel som sit eget!).

Klientens forhold til terapien

Klienten går ambivalent og forsigtigt ind i det, for hende er det som nævnt en bearbejdning af hendes egne psykiske konflikter. De terapeutiske modeller, som handler om hendes eget liv, er derfor ikke bare nogle intellektuelle og ligegyldige størrelser, men de spejle, hvorigennem hun forholder sig til sig selv. Hendes deltagelse i arbejdet med disse modeller er præget af, at hun forholder sig til det med netop de konfliktfyldte følelser, vi skal have fat i og forstå. Det betyder, at de følelser, som klienten har overfor de terapeutiske modeller - og overfor det terapeutiske rum og dets deltagere - er ligeså vigtige som modellerne selv. Det er dem, der udtrykker klientens præmisser for arbejdet, og det er dem, der i sidste ende bestemmer, hvad der er relevant og hvad der ikke er det - de leder os så at sige frem mod sagens kerne. På den måde er klientens indgåen i terapien en vekslen mellem en formidlet og en umiddelbar forholde-måde (modellering og følelse): Der

- laves modeller, klienten føler for dem, reagerer på dem, dette kan så igen modelleres osv.
- Modeller og følelser** Denne vækselfvirkning er det, klienten indgår i terapiens dialog med; det afgør derfor i høj grad terapiens proces, og det er det, det for terapeuten gælder om at forstå og styre. Den bevidstgørelses-proces, der sker i terapien, indeholder altså både en erkendelsesmæssig og en følelsesmæssig side, to sider, der altid hænger tæt sammen - hvis de indimellem ser ud til ikke at hænge sammen, er der tale om et synsbedrag, som er en nærmere undersøgelse værd (herom senere).
- Terapi er ikke hele livet** Klienten anvender terapien som et redskab i sit liv, på en konfliktfyldt måde. Vi må huske på, at terapien ikke er hele livet, men kun en særlig aktivitet i det, og at vi arbejder med *modeller* af klientens liv, ikke med dette liv selv. Vi kan ikke som en læge direkte, korporligt, skære den betændte byld væk - mens patienten er i narkose - men kun skabe en proces, der gør patienten mere bevidst om, hvordan han selv skal skære. Er klientens kæreste et dumt svin, kan vi ikke lave ham om for hende, er hun ensom, kan vi ikke ophæve ensomheden ved at tale om den. Osv. Dette forhold er meget vigtigt, og bliver ofte glemt af terapeuter, som - omend måske dygtige og berømte - kun møder klienten i det terapeutiske rum. Beskedenhed er på sin plads. Psykoterapi er et stykke åndeligt arbejde, med alt hvad dette indebærer af begrænsninger - og positive muligheder.
- Beskedenhedens dyd** På den anden side er det altså igennem dette åndelige arbejde, at klienten forholder sig til sig selv. Det betyder, at når hun forholder sig til terapien - dens deltagere, dens regler og metoder, dens modeller osv. - så forholder hun sig i praksis også til dét at forholde sig til sig selv. Men det er ikke altid, hun selv kan se det. Dette kan man bruge til at lære noget om klienten, som hun ikke selv er umiddelbart bevidst om - selvfølgelig for at bevidstgøre det for hende. Vi har her en adgang til det ubevidste. Et par vigtige forholdsmåder er:
- Projektion** *Projektion* - ved alt, hvad klienten gør i og i forhold til terapien, demonstrerer hun sin generelle levemåde og sit forhold til sig selv. Spiller hun f.eks. "terapeut-rolle" overfor andre hele tiden, demonstrerer hun måske en general "restriktiv handleevne", hun undgår at se på sig selv - men rører sig selv gennem den måde, hun forstår andre. Klienten ser selv kun de forhold i sin omverden, som hun reagerer på, hun projicerer sin konflikt over på dem; men hvis vi modellerer (spejler) denne proces, kan hun se sig selv i det. En sådan projektion kaldes også "*acting out*" - når klientens konfliktstof kommer til udtryk i en ubevidst handlemåde i stedet for i en bevidst model.
- Modstand** Modstand - når terapien stiler mod at fremstille og bevidstgøre den psykiske konflikt, så fremprovokerer den klientens oprindelige konflikt-angst, og vækker dermed motiver for at modarbejde den terapeutiske proces. *Modstand* er begræbet for denne - mere eller mindre bevidste - side af klientens modsætningsfyldte motivation. Man kan også sige, at

Overføring

modstanden er fortrængningens projektion i det terapeutiske rum. Læg mærke til, hvor svært det kan være at skille mellem denne modstand og klientens reelle bevidsthed om terapiens (begrænsede) funktion i hendes liv.

Overføring - klienten opfatter personer og begivenheder i terapien med de begreber, hun har udviklet igennem sit livs erfaringer, og overfører dem til den nye situation. Jo nærmere, vi i terapien kommer den psykiske konflikts kerne, desto større vil tendensen være til, at denne overføring sker ubevidst, således at klienten kommer til at identificere terapeuten, andre klienter og begivenheder i terapien med "figurer" og begivenheder i hendes liv, der har betydning for konflikten, og vise følelser overfor dem, der stammer derfra. Og jo mere terapien kommer til at betyde for klienten, desto mere betydningsfulde "figurer" og forhold projiceres på denne måde ind i terapien. Bearbejder vi f.eks. en seksual krænkelser, vil vi i denne proces trænge ind til de personlige/intime "grænser", som er blevet krænket - klienten vil da ofte opleve terapien selv som en krænkelser, og terapeuten som krænker, og have/udtrykke f.eks. aggressive og seksuelle følelser overfor det/os.

Materialet

Disse fænomener viser, at psykoterapiens materiale bringes ind i det terapeutiske rum af klienten både bevidst og ubevidst. Materialet er terapiens genstand - altså klientens liv - på den måde og i det omfang, den fremtræder i terapien. Materialet fremkommer som vi har set tildels spontant, uplanlagt, men vi har også en mulighed for at styre, hvad der kommer frem og hvordan, og derfor opstår spørgsmålet om, hvad vi skal udvælge. "Klientens liv" som helhed får vi aldrig frem, om vi så arbejder i 100 år med det.

Det første princip er selvsagt, at vi skal prioritere materialet efter dets betydning for klienten og hendes psykiske konflikt - igennem den beskrevne vævsforbindelse mellem tanker og følelsesudtryk. Det betyder, at vi ikke på forhånd kan vide, hvad det er, vi skal have fat i, og dermed heller ikke på forhånd sætte os mål for, hvad vi skal have bearbejdet og hvad det skal føre til.

Men det kræver dog, dels at vi har en vis, fundamental viden om klientens liv (hvis der udelades noget, der normalt er vigtigt, er det måske et "clou"), og dels at vi anvender vores almene, teoretiske viden om mennesker - udviklingspsykologi, kendskab til "typiske" psykiske problemer, teorier om stofmisbrug osv. Dette ikke mindst fordi det er det grundlag, udfra hvilket vi i situationen "gætter" os frem til, hvad der er relevant at spørge om, hvad der måske kan få vigtige følelser frem osv.

Fortid, nutid og fremtid

Det andet princip er, at en psykisk konflikt altid har 3 forskellige fremtrædelsesformer:

- 1) i erindringen om dens oprindelse (fortid),
- 2) i klientens aktuelle livsførelse, herunder terapien selv (nutid), og
- 3) i klientens fantasier, planer og perspektiver (fremtid).

Morus Markard

Hvad betyder 'kompetance' til psykologisk arbejde i professionelt regi?

I årevis har psykologistuderende set sig konfronteret med en tendens til, at universitetsuddannelsen i dette fag i stadig mindre grad er blevet anset for at være erhverkskvalificerende. I stedet for at kvalificere til arbejde i professionelt regi har en cand. psych. udviklet sig til at være en adgangsbillet til de mange tillægsuddannelser, som man i det mindste må have een af for at kunne blive anerkendt til psykologisk praksis. Disse tillægsuddannelser bliver så - til forskel fra en af universitetet formidlet kompetance - udbudt på et privat marked, hvor der, som på alle markeder, cirkulerer mangfoldige og uensartede varer. Også selv om ikke alle de 250 terapiformer, der opregnes i Herinks håndbog fra 1980 (iflg Textor 1988, s. 201) tilbydes, er udbuddet så stort og indholdsmæssigt så modsigelsesfyldt, at det spørgsmål stiller sig, om man overhovedet kan tale om en *generel* "kompetance til psykologisk arbejde" for universitetsuddannede psykologer.

Herefter kan man fastslå, at der faktisk tales om en sådan i litteraturen - og tilmed i bevidstheden om det nævnte problem og med det formål at modvirke den devaluering af studiet og faseopdeling af uddannelsen, der skyldes tillægsuddannelsernes markedsform. At videregive de kompetance-definitioner, der opstilles i litteraturen in extenso, ville her føre for vidt (ca otte basiskompetancer iflg Keupp og v. Kardorff [1980]; fire basiskompetancer iflg Filsinger og Kleiber [1987]; "omgang med det ubestemte" som nøglekvalifikation af Kleiber [1989]; "kritisk reflektionskompetance" som kernepunkt i erhvervsidentitet for psykologer af Jaeggi [1989]). Ved gennemgangen af disse kompetancebestemmelser og -lister trænger følgende indvendinger sig på for mig: (1) et krav som "udvikling af en færdighed for skelnen i problemer, der kan løses med psykologisk viden og handling", forbigår den omstændighed, at netop omkring spørgsmålet, om hvilke problemer der kan løses med psykologiske midler må de konkurrerende uddannelses tilbud - og de tidligere akademiske 'skoler' - adskille sig fra hinanden, da netop de psykologiske begreber herom er omstridte. Det drejer sig jo nemlig om de uafklarede grundspørgsmål i psykologien, nærmere om de psykiske sagforhold, der tænkes formidlet under de til enhver tid givne konkrete, historiske livsforhold, og hvilken betydning og funktion psykologisk intervention passende kan tillægges; denne kan som bekendt i reglen så godt som intet udrette på kort sigt. (2) Også teori-praksisforholdet, som tematiseres i det komplekse kompetancekrav, "viden om transformation af videnskabelig viden i praksisviden", er fagligt kontroversielt; det står nemlig, altså efter videnskabsteoretisk position, helt igennem til diskussion, om der består et - ønskværdigt - "anvendelses"-forhold imellem grundlagsteori og praksis (Haisch, [1983]), eller om en sådan "overførselsforestilling" ikke kan bære (omtrent som tråden hos Bonss og Hartmann, [1985]). Skal man da kræve af praktikerne, at de kan bevæge sig sikkert og kompetent i dette teoretiske minefelt? (3) Andre kompetanceforventninger opstiller vidensbestanddele, der - frem for alt i kombination - måtte overskride individuel fatteformåen; det er sådan noget som "kendskab til de vigtigste tankemodeller, metoder og vidensbestanddele i nabodisciplinerne" eller "fortrolighed med socialstrukturel viden", helt bortset fra, at også spørgsmålet, om hvad der er vigtige tankemodeller, ikke kan siges at være uomstridt. (4) Mange kompetancebestemmelser fremhæver bestemte aspekter af psykologgerningen såsom 'rådgivning(skompetance)'; dermed kan visse aktuelle udviklingstendenser i arbejdspraksis dominere, mens andre aspekter tendentielt nedblændes, og man kan så forsyne alle facetter af professionelt psykologisk arbejde med endelsen 'kompetance', og så må kravet om en

generel kompetancebestemmelse i alle tilfælde opgives. (5) Kompetancebestemmelser, der dukker op igen og igen, såsom "(kritisk) refleksions- og kommunikationsfærdighed" er næppe specifikke for psykosocial praksis og (6) henleder til den lige så uspecifikke "omgang med det ubestemte", der fremmaner det klassiske personlighedskendetegn ambiguitetstolerance (Frenkel-Brunswik, [1949] se også Keupp, [1987], 106), atter pga et uløst grundlagsproblem for såvel psykologisk praksis som for en individuel realiserbar kompetance.

Udgangspunktet for mine videre overvejelser er nu følgende: på den ene side kan, synes det mig, disse indvendinger ikke uden videre afvises, og på den anden side er kompetanceproblemet ikke dermed tilstrækkeligt analyseret, for slet ikke at tale om at løse det. Derfor opstod den tanke i mig, at der bag både kompetancebestemmelserne og min kritik skjulte sig en grundlæggende problematik, hvorfra et nyt diskussionsniveau kan udarbejdes.

For her at kunne opnå en tilgang til emnet er jeg gået videre med den allerede antydede problematik for faget 'psykologi' under flg synsvinkel: de enkelte psykologers kompetance forudsætter at det, som de har at "tilbyde", altså i sidste ende deres videnskab, også besidder relevans mht de til enhver tid stillede opgaver, hvad der i betragtning af det her skitserede problem for psykologien i hvert fald ikke entydigt kan være tilfældet. Så vidt en sådan relevans ikke er entydig, kan man vel næppe vente, at de enkelte psykologer så at sige skal "gå i brechen" for deres evne til at kunne præsentere entydige løsninger. Man kunne i denne henseende spørge, om der med kompetancedefinitionerne søges løst problemer, der nok synes at være individuelle kompetanceproblemer, men som overhovedet ikke kan løses på det individuelle færdighedsniveau. Dermed drejer det sig ikke om det grundlagsmæssige problem, at 'kompetance' som individuel kvalifikation altid betyder en vis abstraktion fra de konkrete opgavestrukturer, situationelle momenter og deraf afledte reelle individuelle arbejdsstrategier; Det drejer sig langt mere om, at disse abstraktioner selv er problematiske i den henseende, at de opgaver og arbejdsredskaber, af hvis løsning, hhv anvendelse 'kompetance' skal udtrækkes, selv ikke er entydige og heller ikke uden videre kan gøres entydige ved individuelle strategier.

Det omtalte spørgsmål om den videnskabelige relevans af psykologi inddrager den *samfundsmæssige situation*, hvori psykologi og psykologer befinder sig og de dermed forbundne modsigelser i kravene til begge; altså inddrages psykologiens *omstridte samfundsmæssige funktion* i overvejelserne.

Psykologiens relevans var i hvert fald allerede i focus i den psykologikritik, der formuleredes under studenterbevægelserne. Her er det i øvrigt bemærkelsesværdigt, at denne psykologikritik faldt tidsmæssigt sammen med den tiltagende betydning af rådgivning og terapi - eller intervention i almindelighed - i forhold til (ren) diagnostik i den psykologiske praksis og den dermed forbundne generelle kvantitative udvidelse af den 'praktiske' psykologi. Denne psykologikritik er her så meget mere interessant, ved at den frem for alt førtes mod de professionelle *brugere* af psykologien og gjorde psykologiens relevans afhængig af deres intentioner, færdigheder og holdninger. For den psykologi, der overlevede studenterbevægelsen, er psykologien (derpå tyder modetermen om den afgørende betydning af 'psykologpersonlighed') i denne henseende ikke som videnskabeligt erkendelsessystem et væsentligt udgangspunkt for en løsning af relevansproblematikken, der nemlig - på trods af alle psykologikritiske intentioner - ligger på psykologens individuelle kompetance. Relevansspørgsmålet, som spørgsmålet om den videnskabelige begrundelse for, og den samfundsmæssige funktion af psykologisk praksis bliver således reduceret til det praktiserende individ og den individuelle kompetance og dermed faktisk frataget praktikerens; selve disciplinens problem, hvis løsning er en uimodsigelig, individuel, psykologisk kompetance, forbliver udenfor og *problemet* bliver personaliseret.

Dette skal resultere i en permanent bestemmelse for den psykologiske

praktiker gennem de individuelle kompetancekrav, der opklarer dette sagforhold utilstrækkeligt. For så vidt er det helt konsekvent, at den "i tresserne påbegyndte søgen efter Øens eget fags samfundsmæssige relevans ... 15 år senere (bliver) afløst af en søgen efter studiets personlige mening og nytteværdi", som det hedder hos Filsinger og Kleiber (1985, 22). Den tænkemåde - der i øvrigt også kommer til udtryk i denne udvikling - om skelnen mellem 'subjektiv og objektiv relevans' bliver kun yderligere styrket af den strukturelle hengiven sig til personaliserende løsninger på relevansspørgsmålet. I modsat fald: *At forskyde relevansproblemet ind i kompetanceproblemet forstærker også for det ramte individ denne personalisering af samfundsmæssige forhold, hvis problematisering dog er én af hovedindsigterne i den kritiske psykologi.*

Dette tydeliggør, at man under de givne omstændigheder løber den risiko ved formulering af kompetancelister, at man kommer til at støtte de tendenser, går imod differentiering imellem deres grundliggende overvejelser og deres empiriske undersøgelser. (Jeg har i det hele taget indtryk af, at sådanne kompetancebestemmelser kan takke selve den institutionelle tvang, som bestemmelser for uddannelsesmål og, forbundet hermed - i modstrid med deres egne krav om ambiguitetstolerance - en tendens til overdreven tydeliggørelse; sådan taler også Keupp og Kardorff [ibid. 649] om "dilemmaet" ved "tvangen til positivitet".

Når vi videre gennemtænker forskydningen af relevansproblematikken til et kompetanceproblem så giver det sig selv, at kompetancelistens indhold af mere eller mindre rimelige krav må antage en *abstrakt-normativ karakter*. Heroverfor taber henvisningen til de samfundsmæssige og institutionelle betingelsers betydning for psykologisk og psykosocialt arbejde vægt (v. Kardorff [1988]): oprensningen af overvældende institutionelle modsigelser må nærmest virke handlingslammende, da muligheden for individuelt ansvar støder på sin grænse i de reelle betingelser for at øve indflydelse på problematiske sagforhold. For så vidt også *faglige niveauer af sammenhængen mellem psykologiske handlemuligheder og institutionelle betingelser bliver begrebsligt utilstrækkelige*, må kompetancetilskrivelser også i sidste ende negere institutionelle strukturproblemer: dette betyder, at psykologer ser sig konfronteret med egne og fremmede forventninger, der ikke kan opfyldes - om det så er rådgivning af forældre vedrørende opdragelsen, hvor klienterne skal smides ud på klokkeslet eller individuel elevrådgivning, der pga antallet af elever med problemer virker som en dråbe vand på en gloende sten, osv.

Det problematiske ved generaliserende forsøg på at gøre modsigelsesfyldte krav entydige skærpes yderligere ved, at professionaliseringen af psykologisk praksis overhovedet ikke er afsluttet og at det specifikt *psykologiske* i de *forskellige* erhverv, der omfatter psykosocial omsorg endnu er uafklaret. Her må det i den hensigt være relevansproblemet, der må bære ansvaret: generelt er den psykosociale omsorg gennem den socialstatslige ambivalens bestemt som understøttelse og kontrol, hvorved *faren for at ordenspolitiske aspekter sniger sig ind forklædt som individuel støtte*¹ vokser med, at det psykosociale arbejdes tiltagende indvæves i statslige institutioner. Man kan frygte, at det at professionaliseringen og den dermed forbundne tendens til at *psykologien* tilpasses til og integreres i den institutionaliserede *psykosociale forsorg*, betyder, at man forhåstet opgiver at søge efter virkelige støttemuligheder til de berørte, en proces, der forstærkes af den professionelle terminologi (se Ulmann 1989). Dette tydeliggøres ved en formulering, der ved en konference for fagfolk begrundede tiltag overfor skolebørn, der var betegnede som utilpassede, med deres eget "integrationsbehov". *Funktionaliteten af en sådan tilpasning af psykologien kunne - til trods for alle fagpolitiske komplikationer - for praktikerne gives derved, at med den socialstatslige indspinding af den*

---

¹ Man kan her tænke på f.eks SSP (Morten :- ( )

psykologiske praksis bliver der formuleret opgaver, hvis tilsyneladende entydighed og klarhed trænger den åbenlyse relevansproblematik i baggrunden.

Alle disse overvejelser tyder på, at der ingen vej er uden om, at relevansproblemet (igen) må sættes på dagsordenen, mhp løsning af problemet med den individuelle psykologiske kompetance, som det ved det første udkast til "Fornyelse af psykologien" af Legewie (1990, 3) programatisk blev fremstillet: "Kun når psykologien når til en videnskabsteoretisk, metodisk og indholdsmæssig fornyelse i sine grundliggende begreber, kan den overvinde sin betydningsløshedskrise." At også begrebet om "fornyelse" er et stridsspørgsmål, er et spørgsmål, der er underordnet den nødvendige *sammenhæng imellem psykologiens relevans og psykologens kompetance.*

Vil man altså ikke anse det skitserede praksis- og kompetanceproblem som uløseligt og skellet imellem relevans- og kompetanceproblematik som endegyldigt, stiller der sig det spørgsmål, hvordan deres sammenhæng så skal findes. Jeg vil i det følgende i vid udstrækning behandle spørgsmålet som *subjektvidenskabelig praksisforskning*, hvorunder også en analyse af begrebernes bæredygtighed må falde.

Grundlæggende er praksisforskning i det psykosociale område forsøget på at overføre problemer fra psykosocial arbejdspraksis til empiriske forskningsspørgsmål og -programmer (se Heiner 1988), der rækker fra evalueringsstudier (Nielsen et al 1986), over videre- og efteruddannelsesegnede modeller (Filsinger og Kleiber 1987), til mikroanalyser af enkelte sager (Markard og Holzkamp 1988). Netop sådanne mikroanalyser giver mulighed for at uddrage de individuelle arbejdsredskaber og dermed fremdrage de forskellige kompetanceforventninger, -tilskyndelser og -begreber. Grundlæggende forsøger man altså, med denne fremgangsmåde, *empirisk* at undersøge og fremme den *praktiske relevans* af den *teoretiske psykologikritik* og -udvikling og på denne måde at arbejde teori og praksis sammen.

Til forståelsen af den her foreslåede ansats til praksisforskning må man erindre sig om, at i den subjektvidenskabelige tilgang er forskningens grundlæggende genstand - stik *imod* den gængse hverdags- og forskningsopfattelse - *ikke personer og deres egenskaber*, men sammenhænge mellem subjektivt realiserede livs- og arbejdsbetingelser og handlingsgrunde og -strategier; det er her teoretisk forudsat, at den *umiddelbare livsverden* i sin problematik kun er begribelig i sin - frem for alt på mange måder brudte - *formidlethed* i overordnede strukturer. En metodologisk følge af den omstændighed, at det ikke er personerne, men disse sammenhænge, der er forskningsgenstand, er, at individet, om hvis erfaringer det handler, ikke er på *genstandssiden*, men står som *medforsker* på forskersiden (se Holzkamp 1988, 315).

På baggrund af denne subjektvidenskabelige forskningskonception kræves for det første ingen særskilt metodisk begrundelse for inddragelse af praktikerne i forskningen. For det andet adskiller det grundlæggende spørgsmål for praksisforskningen sig ikke fra de øvrige områder for subjektvidenskabelig empiri: over alt gælder det, hvorvidt *fastlåste individuelle problematikker er aspekter af blindhed for overordnede, men uopklarede livssammenhænge.* Set på denne måde er problematiseringen af forskubbelsen af det samfundsmæssigt-faglige relevansniveau til det individuelle kompetanceniveau en konkretisering af det subjektvidenskabelige grundspørgsmål om forholdet mellem den umiddelbare livssfære og de overordnede livssammenhænge, der er udtaget af psykologisk arbejdspraksis; stilles spørgsmålet på denne måde kan man undersøge det, der før var umuligt, kompetance som alene individuel egenskab.

Der stiller sig dog det spørgsmål, hvorvidt en sådan forskning, hvis mål ikke skulle være at fastslå *egenskaber* men at udvikle *handlemuligheder* for *individer*, til trods for alle de hidtil opregnede begrundelser ikke ender med blot at operere med personaliserende kompetance, hvorved det her opregnede munder ud i et quidproquo. Imod dette taler, at handlemuligheder netop konciperes som et aspekt ved *sammenhængen* mellem handlingsgrunde og

Forsknings- og praksisforskning
Forsknings- og praksisforskning

de samfundsmæssige, faglige og situative modsigelser, der går tabt i 'overtydelige' formuleringer af kompetance som rene individuelle egenskaber. Mere: for så vidt praksisforskningen skal finde sted som samarbejde imellem 'forskeren' og 'praktikeren', skal blandingen af det situative særlige overvindes, fordi kompetance som personaliseret egenskab kun kender det uklare, det ufærdige og det svære i form af en mangel som inkompetance. Da psykologien på denne måde skubber sin selvforskyldte uklarhed om den psykologiske praksis over til praktikerne i form af kompetancemangel, har disse helt igennem anledning til at forholde sig falsk til eksplikation af deres problemer. Eksplikationen af de virkelige praksisproblemer må forenes med ophævelse af sådanne fremmede og egne egenskabstilskrivelser og udarbejdning af reelle handlemuligheder.

Fra de hidtidige teoretiske og metodiske overvejelser giver det også sig selv, at man ikke simpelt hen kan 'fortælle' kompetancens forudsætninger til praktikerne eller uddrage den af deres beretninger. Sådanne forsøg er i ordets egenligste betydning 'overfladiske', en omstændighed, der heller ikke kan løses af videnskabsmænds tydning, om de så nok så meget regner sig for kompetente til sådanne tydninger. Teoretisk-praktiske forskningsanstrengelser erstattes ikke ved, at videnskabsmænds hemningsløse og metodisk uholdbare tydninger af ytringer fra praktikerne samles i relation til deres allerede opstillede forestillinger.

For at anskueliggøre det nævnte forskningsperspektiv, vil jeg kort gennemløbe nogle erfaringer fra vore projekter "arbejde og personlighedsudvikling" og "analyse af psykologisk praksis", hvori indgik forsøg på et samarbejde mellem universitet som uddannelsesinstitution og psykologiske praktikerne uden for universitetet: det viste sig dengang f.eks., at konflikter mellem praktikerne ofte medførte, at kombatanterne fraskrev hinanden kompetancen. Praktikerne analyserede nemlig ikke de udsagn om praksis, der afveg fra deres egne, med udgangspunkt i, hvilke særlige institutionelle rammer, de udsprang fra eller hvilke konkrete handlemuligheder, det havde været muligt at udvikle. Fordi ens egne forestillinger og arbejdsredskaber ikke var begrundede i de konkrete institutionelle betingelser, avancerede de faktisk til abstrakte kompetancebestemmelser. En strid om, hvorvidt det er udtryk for 'kompetance', at en psykolog 'bekender' sine på forhånd indskrænkede muligheder for at hjælpe klienten, og altså i denne forstand er 'ærlig' og 'ansvarsbevidst', forblev abstrakt (og i en abstrakt konkurrence om kompetancesammenligning) så længe, forudsætningerne for forskellige fremgangsmåder i henseende til dette problem ikke lagdes åbent frem: en fastansat skolepsykolog kan 'tillade' sig, at tilbagevise urealistiske klientforventninger - kan en timebetalt privatpraktiserende psykolog, der først er accepteret af den berørte familie som 'kompetent', dét (se Wondra 1989)? Ydermere har skolepsykologen den mulighed at skifte mellem flere niveauer i sit arbejde, idet hun undgår problematikker, der 'klæber' ved hele tiden at forsøge at imødegå nye problemer og nye tilfælde gennem præventive lærerindberetninger.

Det viser sig nu tydeligere: de individualiserende kompetancedefinitioner er én af årsagerne til det af alle beklagede *problem om det entydige psykologiske praksisportræt*. For når man underkaster sig disse kompetancedefinitioner, bliver uløste problemer om praksis, hvis løsning dog er formålet med praksisforskning, ikke mulige at begrunde ud fra de konkrete betingelser; derimod synes de blot at være udtryk for personlig inkompetance, hvad det af dynamiske grunde må afværges, at nogen blotlægger. Praksisportrættet er under disse forudsætninger samtidig *afværge* af de problemer, der egentlig også stiller sig, et problem, der kun kan overvindes, når praksisskildringen er et aspekt af udviklingen af konkrete handlealternativer.

Lige så defensiv som skildringen af praksisproblemerne er den søgen efter psykologiske teorier under den premis, at det er nødvendigt at hævde sin kompetance, da deres funktion ikke længere bliver at være et våben mod mulige arrangementer på det givnes præmisser, men langt mere tages ind for

at opnå "reduktion af usikkerhed, bedre tidsøkonomi, ekspertise og rationalisering" (Markard 1989). Sådan kunne man eksempelvis arbejde sammen med en psykolog om at afdække, at de teknikker for samtaleterapi, han opsøgte, der markedsføres under rubrikken 'klientcentreret' i virkeligheden - 'psykolog-centreret' - tjener psykologens eget behov for at klare situationen.

På baggrund af en sådan funktionalitet synes det mig, at en sådan nødvendighed af abstrakt kompetancehævning også er en af årsagerne til nogle praktikers antiteoretiske standpunkt, der i øvrigt også kendes som programmatisk eklekticisme (Textor 1988, Plaum 1988): for når praktikerne kan udsøge sig det mest passende til enhver situation af hele det teoretiske udbud og på denne måde tilpasse teori til praksis, tilkommer der ikke teorien nogen kritisk funktion, tværtimod vil den legitimere praksis. "Fjendskabet mod det teoretiske", formulerede Horkheimer det (1974, 189) "retter sig i sandhed mod den forandrende aktivitet, der er forbundet med kritisk tænkning". For så vidt betyder eklekticisme et fjendskab mod det teoretiske, at der er forbundet et kritisk impetus med det teoretiske. Eklekticismen er på samme tid endnu en form, som praktikerne kan skubbe de teoretiske uløste problemer for faget ned i; da disse jo *skal* handle, er det dem, der bliver nødt til at integrere de indbyrdes uafklarede teoretiske tilbud i deres forhold. Under det stadige tryk for fuldstændiggørelse af kompetancen gives videreuddannelsestilbuddet 'nonverbal samtaleterapi' (Kleiber 1985, 13), der sågar ved første blik og uden de store latin-kundskaber virker absurd. Således som skildringen af praksisproblemer først bliver mulig med deres overvindelse som perspektiv, kan teorifjendskabet og det selvstændiggjorte 'run' på videreuddannelse først overvindes, når det lykkes at overføre, hvad der tilsyneladende er praktikerens mangler til empiriske forskningsspørgsmål om forholdet mellem individuel kompetance og faglig relevans (se Dreier 1989).

Når disse forskningsspørgsmål, som ovenfor anført, peger mod konkrete handlemuligheder, der ikke skjuler de særlige handlebetingelser, er det da overhovedet muligt at sige noget om det generelle, hævet over de konkrete situationer? For det første indeholder forskellige arbejdsområder, om også i forskelligt omfang, forskellige facetter af psykologisk arbejde; således indebærer 'skolepsykologens' arbejde diagnostik, lærerrådgivning, elevrådgivning, narkotikaprævention osv. For det andet: at teoretiske udsagn om psykologisk arbejde kun kan opnås ift konkrete arbejdsfelter betyder ikke, at deres gyldighed begrænses dertil; deres gyldighedsområde afhænger langt mere af de tematiske dimensioner: at dette ikke er noget særligt for vor tilgang, viser det teoretiske udsagn om udbrændthedsfænomenet, at det bla. har at gøre med det store sammenfald imellem klienternes problemer og hjælpernes problemer (Enzmann 1989, 42f.): så meget som, psykologen har at gøre med problemer, der potentielt kunne være vedkommendes egne, så meget bliver arbejdet mere belastende. Dette er en omstændighed, man kunne forvente at se på forskellige arbejdsområder. For det tredje er det også muligt, for så vidt *psykologien* indgår som problematisk fag i praksisforskningen, at udtrække de forskellige psykologiske arbejdsfelter af hinanden. En total atomisering af praksisforskningen efter - skiftende - historisk opdukkende arbejdsfelter er derfor ikke forventelig.

De mere almene spørgsmål, der indgår i denne kontekst, om hvorvidt og i hvilken form det overhovedet er muligt at udtrække generelle udsagn om praksisforskningen, er et problem, der ikke kan blive behandlet her (se derom min disputats (Markard 1991)). I hvert fald stiller praksisforskningen ingen *særlige* spørgsmål til det. Der går vi ud fra, at reelle problemer og handlemuligheder kan blive alment tilgængelige og mulige at formidle i form af sammenhængen mellem handlebetingelser og handlegrunde; vi går under alle omstændigheder langt mere ud fra at der kan udvikles erfaringsvidenskab (Fahl og Markard i trykken) end, at der er 'skatte' at høve (Beerlage og Fehre 1989, 3). Dermed er der, efter alt, hvad der er sagt, tilbagevisningen af den psykologer anviste rolle, der er en forudsætning for alle ansvarlige, arbejdende psykologer, kan skubbe deres

egen involverethed i den socialstatslige ambivalens af støtte og kontrol ud på slidsken og fravælge de informationer, man må trænge bort ved personaliserende kompetancebestemmelser. På denne baggrund kan praktikerne argumentere imod såvel opfordring til faget om at vælte sin krise over på praktikerne som arbejdsgivernes hensigt om at lade psykologerne springe ind, hvor de selv har forsømt en opgave og de berørtes forventninger om, at de skal kunne overlade det til psykologen at leve deres liv. Et væsentligt moment ved psykologisk kompetance bliver da, at kunne tilbagevise videnskabeligt uholdbare, personaliserende kompetancekrav, for at kunne bidrage til den praktiske udvikling af faget med henblik på at skaffe psykologiens humane sigte om mindskning af menneskelig fremmedbestemthed.

**Kroniske idiopatiske
smertesyndromer
med depressive
symptomer**

Ciba-Geigy A/S · Lyngbyvej 172 · 2100 København Ø · 31 29 14 22

August 1989

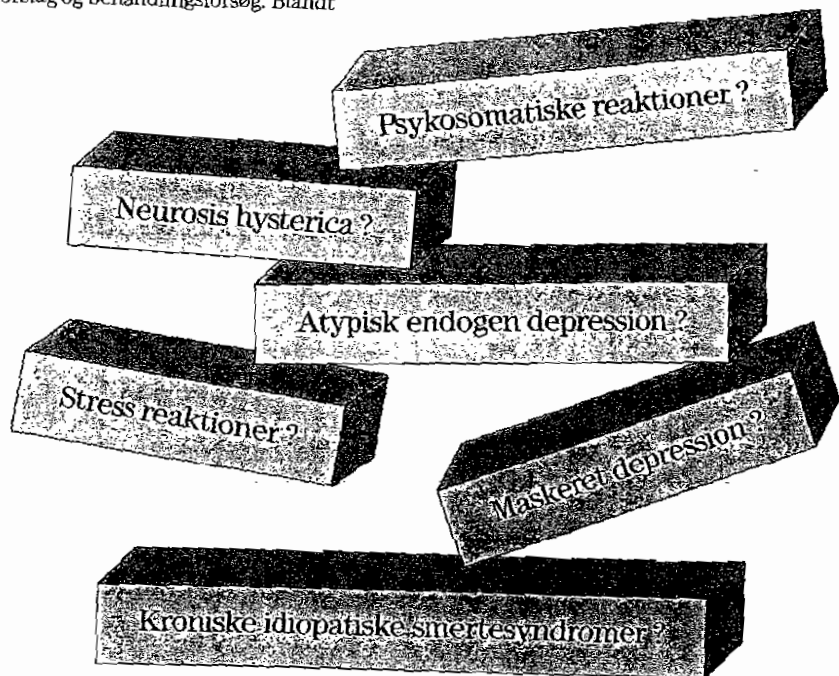
Kroniske idiopatiske
smertesyndromer med
depressive symptomer

– diagnose og behandling

Smerteklager uden reel organisk ætologi giver ofte anledning til tentative diagnoseforslag og behandlingsforsøg. Blandt

sådanne diagnoseforslag ses eksempelvis ofte:

Kontrollerede undersøgelser har vist, at patienter med idiopatiske smerter med samtidig forekomst af depressionssymptomer kan behandles effektivt med et antidepressivum.

Denne piece omhandler diagnose og behandling af kroniske idiopatiske smerte-

syndromer, hvor der samtidig er depressive symptomer tilstede. Tilstanden betegnes også atypisk endogen depression, hvor betegnelsen atypisk refererer til, at smerteklagerne i større eller mindre grad maskeerer den tilgrundsiggende depressionstilstand.

Rigdomsstatistik Litteraturen omhandlerende kroniske idiopatiske smertesyndromer

"Occurrence and features of depression were studied in 150 medical in-patients. At initial interview within a week of admission a total of 24 per cent met a criterion for depression based on the Beck Depression Inventory. Although they showed the usual clinical features, few were recognized or referred to psychiatrists. Depression was commoner in those with more severe medical illness, more concomitant stress, and those with more previous depressions. In most cases the occurrence and course appeared closely bound up with the medical illness. When comparisons were made with depressives in psychiatric treatment, the medical depressives were less severely depressed. With severity equated, medical depressives more often showed feelings of pessimism, helplessness, anxiety and self pity, but less often suicidal feelings. In general their state appeared more appropriate to the life situation, suggesting some characteristics of a borderline between normal and pathological depressed mood."

H. S. Moffic & E. S. Paykel: Depression in Medical in-patients
Brit. J. Psychiat. 1975, 126, 346-353

"... Our studies of patients with chronic pain have led to the identification of a well defined psychobiological disorder with characteristic clinical, psychodynamic, biographic, and genetic features. This syndrome is termed the pain-prone disorder and is viewed as a variant of depressive disease. It proves a distinct entity when compared with a group of patients whose pain can be related to a well defined somatic disease. The chronicity of the disorder appears partially related to the practice of protracted, costly, and futile physical procedures, focusing on a phantom peripheral source of the pain - a practice commonly pursued by patients and physicians. Recognition of the disorder allows for a rational, and more effective treatment approaches."

Blumer, D., Heilbronn, M.: Chronic pain as a variant of depressive disease. J. Nerv. Ment. Dis. 1962, 170, 361-406

"... Et stort antal af patienterne havde lange - endog meget lange sygehistorier - 5, 10, 20 år eller endog mere. De har været gennem sande odysseer af somatiske undersøgelser, hos mange af dem med negative, usikre eller uspecifikke resultater, men hos andre også med positive, som ved colit, ligesom positive fysiologiske fund naturligvis var ubetvivlelige. Det samme gælder røntgenologiske fund af spondylose - som hos så mange andre patienter. Og klassiske migrænetilfælde var overværet af resultatløse undersøgelser, bekostelige og tidsrøvende: fysiologiske, laboratorieundersøgelser, kirurgiske, neurologiske, med tilhørende røntgen- og stråke, kortbølge, ultralyd, massage, pakninger - kirurgiske, diætiske, medikamentelle (mange, og ingenlunde ufarlige medikamina i mange ålfælde, såsom antirheumatica; hertil naturligvis store mængder af de forskellige benzodiazepiner og neuroleptica)."

Thorik Vanggaard & Bent Jørgensen: Atypiske endogene depressioner i almen praksis. Månedsskr. for prakt. lægeg. 1981, 59, nr. 3, 137-158

"In an attempt to elucidate the relationship between depression and pain, the authors studied 300 pain center patients: 261 (87%) of these patients referred for diagnosis and treatment of their pain syndromes were depressed. In another study of 196 private patients with depression, 116 (59%) also had recurring benign pain. When treated with antidepressants, 96 of these 116 (83%) obtained significant relief of their pain syndromes. The frequency with which antidepressants can significantly alleviate pain associated with depression highlights the importance of the link between pain and depression, which may be partially explained by the close relationship of enkephalins and biogenic amines."

Philip G. Lindsay & Margo Wyckoff: The depression-pain syndromes and its response to antidepressants. Psychosomatics. 1981, 22, no 7, 571-577

Vigtige forudsætninger for en vellykket behandling af idiopatiske smertesyndromer

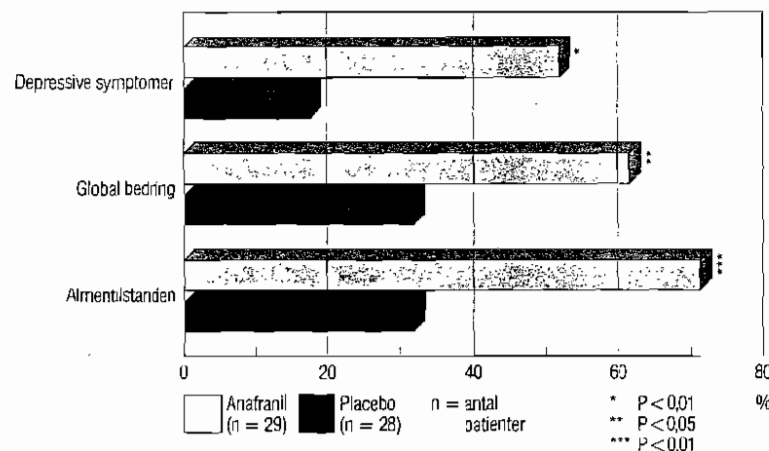
- ✓ Organisk ætiologi skal udelukkes
- ✓ Man må sikre sig, at der ikke er tale om en reaktiv depressionstilstand
- ✓ Samtidig forekomst af smerter og depressive symptomer hos patienterne
- ✓ Neurotiske tilstande må udelukkes
- ✓ Patientens accept af diagnose og behandling
- ✓ Valg af et dokumenteret effektivt antidepressivum ved disse tilstande

- jvf. endvidere side 8: "Diagnostiske og behandlingsmæssige tips" samt side 9: "Differentialdiagnostiske kriterier for patienter med smerter og depressive symptomer"

Anafranil® (clomipramin)

det effektive antidepressivum
- også ved behandling af kroniske
idiopatiske smertetilstande
med depressive symptomer

Dobbelt-blind randomiseret undersøgelse af Anafranil® (clomipramin) og placebo ved behandling af idiopatiske smerter med depressive symptomer (1, 9, 10).

Depressive symptomer

Figurerne angiver den procentuelle andel af patienter, der efter 5 ugers behandling med henholdsvis Anafranil og placebo fik reduceret antallet af depressive symptomer fra 5 eller flere før behandlingen til 2 eller færre efter 5 ugers behandling. Bedømmelsen er foretaget på basis af en checkliste med 11 depressive symptomer. Forskellen er statistisk signifikant i favor af Anafranil: P < 0,01.

Global bedring

Af figurerne fremgår den procentuelle andel af patienterne, som de behandelende læger ved en global bedømmelse efter 5 ugers behandling mente, det ville være meningsfuldt at anbefale fortsat behandling i yderligere 6 måneder. Forskellen mellem Anafranil og placebo er statistisk signifikant: P < 0,05.

Almentilstanden

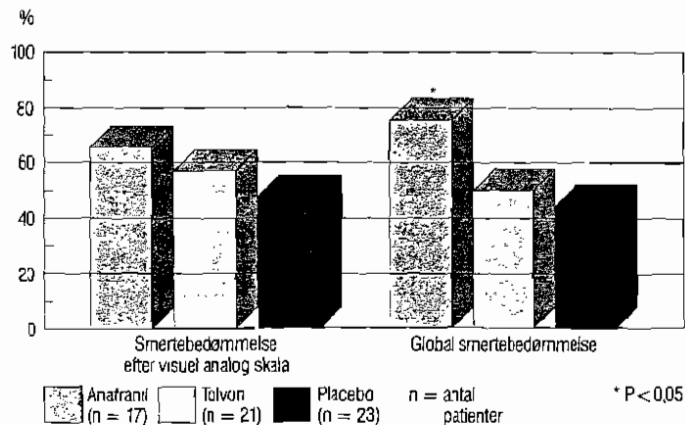
Figurerne angiver her den procentuelle andel af patienter, der har oplevet 50% eller større reduktion af gennemsnitsværdierne for score i de to patientgrupper. Bedømmelsen er foretaget på basis af patienternes egen markering på en 10 cm linie med yderpunkterne: "Jeg har det godt" og "Jeg kan ikke forestille mig at have det værre". Forskellen mellem Anafranil og placebo er statistisk signifikant i favor af Anafranil: P < 0,01.

B. Jørgensen et al.:
"Denne undersøgelse har vist, at der blandt patienter med kroniske smerter ved anvendelse af et diagnosekema kan findes en gruppe med depression, som ikke er af reaktiv eller neurotisk natur, og som har større hjælp af clomipramin end af placebo. Forskellen imellem clomipramin og placebo er af samme størrelse som den man finder for klassisk endogen depression"

Anafranil® (clomipramin)

det effektive antidepressivum
– også ved behandling af kroniske
idiopatiske smertetilstande
med depressive symptomer

Sammenlignende dobbelt-blind undersøgelse af Anafranil® (clomipramin), Tolvon® (mianserin) og placebo ved behandling af kroniske idiopatiske smertesyndromer og depression (9, 10).

Smertebedømmelse efter visuel analog skala

Ovenstående figurer viser den procentuelle andel af patienterne, der efter 6 ugers behandling har oplevet en reduktion af scores for smerter på 50% eller mere, bedømt ved patienternes markering på en visuel analog skala (0-100 mm).

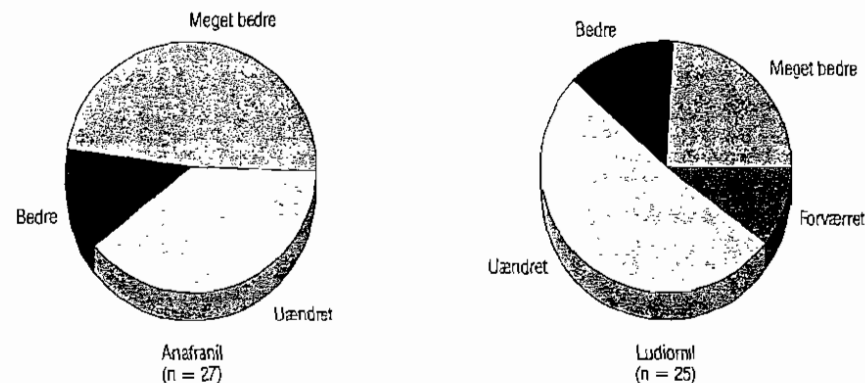
Global smertebedømmelse

Af figurerne fremgår antal patienter (i %), der efter 6 ugers behandling har haft en smertereduktion svarende til en score-reduktion på 50% eller mere. Bedømmelsen er foretaget af lægen på basis af "Clinical Global Impression Scale", en skala til vurdering af sværhedsgraden af smerter. Med Anafranil opnåedes en statistisk signifikant større smertereduktion end med Tolvon og placebo: P < 0,05.

Anafranil® (clomipramin)

det effektive antidepressivum
– også ved behandling af kroniske
idiopatiske smertetilstande
med depressive symptomer

Dobbelt-blind randomiseret undersøgelse af Anafranil® (clomipramin) og Ludiomil® (maprotilin) hos patienter med kroniske idiopatiske smertesyndromer med depressive symptomer (11).

Af hosstående figurer fremgår den procentuelle andel af patienterne, hvis tilstand ved en global bedømmelse efter 6 ugers behandling med Anafranil og Ludiomil bedømtes som værende henholdsvis meget bedre, bedre, uændret eller forværret.

Forskellen mellem antal patienter, der bedredes globalt under behandling med Anafranil var 63%, medens 36% bedredes under behandling med Ludiomil.

Denne forskel er statistisk signifikant: P < 0,05.

n = antal patienter:

Global bedømmelsesskala:

- 1 = værre
- 0 = ingen forskel
- 1 = klart bedre
- 2 = meget bedre

P. Bech et al.

It was found that clomipramine produced good effect in around 70% of the patients with pain and depression, whereas clomipramine in idiopathic pain without depression was no better than placebo, i.e. an improvement of around 40% of the patients. The outcome of mianserin was somewhere between placebo and clomipramine.

G. Eberhard et al.:

"Most patients included in the present study had had their pain syndromes for a long time and they had tried a long series of earlier treatments without any specific effects."

Diagnostiske og behandlingsmæssige tips¹⁻⁵

PATIENTEN BØR HAVE LEDELSEN AF SAMTALEN

Differentialdiagnosen, atypisk endogen depression beror ikke blot på indholdet af patientens oplysninger vedrørende henvendelse/sesklagerne, men i høj grad på den måde patienten fremkommer med oplysningerne og hans/hendes adfærd i det hele taget under samtalen.

Det er derfor vigtigt, at man opfordrer patienten til med egne ord at give en fremstilling af sin tilstand. Spørgsmål stilles kun, når det er nødvendigt. Det er det til gengæld ofte på grund af disse patienters uvilje mod at involvere andre i deres ofte forpinte tilstand.

BEMÆRKNINGER OM ANVENDELSE AF DIAGNOSEKEMAET – JVF. MODSTÅENDE SIDE

Det differentialdiagnostiske skema på modstående side er principielt opbygget som et »diagnostisk filter« i 4 dele. Nedenstående kortfattet kommentarer til de enkelte sæt af kriterier:

Kriterierne under pkt. 1:

Her kan man naturligvis i enkelte tilfælde finde visse organforandringer, eksempelvis rontgenologiske fund som spondylose, eller fysiologiske fund som f.eks. muskelfiltrationer. Sådanne fund er blot ikke tilstrækkelige til at forklare patienternes forpinte totaltilstand.

Kriterierne under pkt. 2:

Det er vigtigt, at dette kriterium ikke giver anledning til fejl diagnose og dermed fejlbehandling. Her må man erindre sig, at også typiske/atypiske endogene depressionstilstande ofte udøses af psykosociale traumer – endvidere at reaktiv depression sjældent varer mere end få uger. For diagnosen reaktiv depression taler: Udbrud i umiddelbar tilslutning til et traume, patientens tanker er vedholdende koncentreret om det udløsende traume, typiske døgnsvingninger mangler, ligesom hæmning, selvbebrejdelser og selvnedvurdering ikke ses.

Kriterierne under pkt. 3:

Klinisk erfarning viser, at atypisk endogen depressive patienter oftest er meget sersible overfor antydninger af, at deres somatiske lidelser kan skyldes en tilgrundsiggende psykisk lidelse. Patienterne er selv fast overbeviste om, at deres sygdom er organisk betinget. Ofte kan det være vanskeligt at opnå accept hos patienten af, at forekomst af depressive symptomer beror på, at lidelsen totalt set udspringer af en depressionstilstand. Patienten opfatter selv disse symptomer som værende sekundære til deres lidelse og forårsaget af denne.

Kriterierne under pkt. 4:

Det er som følge af ovenstående vigtigt, at samtalen om depressive symptomer forløber uden anvendelse af psykiatriske termer og under reference til patientens daglige tilværelse. Disse kriterier skulle let kunne besvares, hvis man under samtalen med patienten nøje har iagttaget dennes måde at fremføre sine klager på og adfærd i det hele taget i forbindelse hermed. Desuden må man have afklaret, om der foreligger emotionel symbiose mellem ægtefælle/nærmeste pårørende centreret i patientens klager. Registrering af lægens egen reaktion og følelser under samværet med patienten er vigtig.

MOTIVATION AF PATIENTEN FOR BEHANDLING

Patienterne er ofte uvillige til at modtage medikamentel antidepressiv behandling for deres lidelse – »afhængighed« af piller er dem imod. Overtalelse er derfor ofte nødvendig. En forklaring på, hvorfor depression hos nogle patienter manifesterer sig ved markante somatiske symptomer, vil hos de fleste blive opfattet som en positiv motivationsfaktor. Eksempelvis vil det her være

rimeligt at forklare patienten, at tilstanden skyldes et stofskiftetorystrelse i hjernen, der hos nogle udløser smerter perifert i forskellige organer. Ved en vellykket antidepressiv behandling korrigeres denne stofskiftetorystrelse og smerterne ophører ligesom de depressive symptomer forsvinder.

BEHANDLINGSFORLØB

Da patienterne især i begyndelsen af behandlingen kan opleve bivirkninger, er det vigtig: på forhånd at informere om arten af disse. Når effekten slår igennem, efter et varierende antal dage, fra få dage til 2-3 uger, træder eventuelle bivirkninger oftest i baggrunden. Atypisk endogen depression er oftest en kronisk

lidelse, hvorfor langvarig, ofte livslang behandling er nødvendig. Efter nogle måneders behandling vil enkelte patienter rapportere om opståen af træthed. Reduktion af dosis af antidepressivum klarer oftest dette problem.

Differentialdiagnostiske kriterier for patienter med smerter og depressive symptomer¹

1 Somatiske symptomer

har været kendt i ≥ 3 måneder
 er ved rutineundersøgelser udelukket at være organisk betinget
 har ikke kunnet behandles tilfredsstillende

Alle 3 kriterier opfyldt: gå videre til kriterium 2

---

2 Eksistentiel eller situationsbetinget (reaktiv) depression er udelukket

i den forstand, at der ikke foreligger en psykosocial belastning forud for den aktuelle sygdomsperiode (maksimalt op til en måned forud for den aktuelle tilstand)

Kriterium 2 opfyldt: gå videre til kriterier under 3

---

3 Depressionsindicerende kriterier

<p>☐ Træthed og/eller uoverkommelighedsfølelse: 3.1 f.eks.: psykisk eller fysisk træthed – har svært ved at tage sig sammen til at få overstået de daglige gøremål hjemme og/eller på arbejdspladsen – nedsat lyst/energi til at beskæftige sig med fritidsinteresser (læse bøger, se TV etc.).</p> <p>☐ Søvnforstyrrelser: 3.2 f.eks.: indsovningsbesvær – afbrudelse af søvnen – lidlig morgenopvågning – øget søvnbøvhov</p> <p>☐ Irritabilitet: 3.3 f.eks.: umuligt oplærende – ofte over småting – er uovmgærlig – bliver let irriteret</p> <p>☐ Psykisk angst: 3.4 f.eks.: føler utryghed og håbløshed, er bange for egen og/eller familiens fremtid – sygdomsangst – dødsangst – øget katastrofeberedskab (f.eks. under bilkørsel) – bliver undertiden grebet af panik.</p> <p>☐ Sænket stemningsleje: 3.5 f.eks.: har svært ved at glæde sig over glædelige ting mere – føler tristhed eller modløshed – græder af og til i tårer.</p> <p>☐ Emotionel hæmning: 3.6 f.eks.: har mindre lyst end sædvanligt til at være sammen med andre mennesker – befinder sig berst i en smule isoleret, og når der ikke stilles engagemente krav fra omverdenen.</p>	<p>☐ Selvbebrejdelser og skyldfølelse: 3.7 f.eks.: har en følelse af ikke at slå til eller at have sviglet – patientens egen forklaring på tilstanden giver indtryk af udskyldende selvbebrejdelser både overfor sig selv og omverdenen</p> <p>☐ Intellektuel hæmning: 3.8 f.eks.: må anstrenge sig mere end sædvanligt for at samle tankerne om sit arbejde – har svært ved at koncentrere sig (f.eks. avis, TV) og/eller bliver hurtige »hjernetrætte«</p> <p>☐ Motorisk hæmning: 3.9 f.eks.: ansættent holdning med bekymret og noget forpint ansigtsudtryk evt. med et usikkert/krampagtigt smil – langsomme bevægelser end tidligere, evt. noget duknakketholdning under gang.</p> <p>☐ Verbal hæmning: 3.10 f.eks.: nedsat talespontantitet eller træthed og udelslutning i replikken – tendens til længerevarende samtale på grund af latensid og kortfattede svar</p> <p>☐ Suicidale tanker: 3.11 føler, at det er ligegyldigt, om han/hun vågner næste morgen, men har ikke nødvendigvis planer om at berøve sig livet.</p>
---	--

Hvis antal X ≥ 5 , gå videre til kriterierne under 4

---

4 Personlighedskriterier – for kriterierne under 4: Sæt X ved den beskrivelse, der bedst dækker situationen:

Patienten fremstiller sine klager:

☐ ordrigt indtrængende, detaljeret, ofte dramatiserende, spontant – vdsprogen er oftest nødvendig.	☐ kortfattet, direkte, udetaljert, uspontant – vdsprogen er nødvendig
---	--

Lægens reaktion:

☐ føler, at patienten nærmest angler efter trøst, medfølelse, imødekommethed. Kan virke irriterende med denne anglen eller appel. Man kan undertiden føle sig fristet til at give efter herfor, om ikke andet så for at få fred.	☐ ingen fornemmelse af, at patienten søger at udnytte sine symptomer til opnåelse af medfølelse. Patientens eventuelle appel om hjælp er snarere en forventning herom og umiddelbart forståelig på baggrund af patientens lidelse(i)
---	---

Relationer til nærmeste pårørende:

☐ patienten søger at udnytte sine symptomer til opnåelse af støtte, hensynslagen, trøst etc. Dette lykkes næsten altid – pårørende får ofte selv en skuldertredssituation ved at kunne yde trøst osv. og irriterer sig på personlige aktiviteter for at kunne gøre det.	☐ involverer ikke sine nærmeste i sine problemer, og hvis det sker, er det ikke med appel om hensynslagen, trøst etc. – Pårørende kan vise et rimeligt hensyn, men lever ikke med i patientens lidelse, ja er undertiden helt uforstående eller sågar irriterede herover
--	---

Hvis der er mindst 2 x i højre kolonne:

Patienten sættes i antidepressiv behandling, f.eks. med Anafranil®

Anafranil® (clomipramin) Anafranil® Retard

- det effektive antidepressivum

Egenskaber. Begyndende antidepressiv effekt af Anafranil indtræder almindeligvis i løbet af første behandlingsuge. Anafranil har en dybtgående indvirkning på det depressive syndrom som helhed og er indiceret både i tilfælde præget af psykomotorisk hæmning og ved depression, hvor agitation/angst er fremtrædende symptomer. Den terapeutiske virkning af Anafranil menes for tiden at hænge sammen med stoffets evne til at hæmme tilbageabsorptionen af noradrenalin og serotonin fra synapsespalterummet til den præsynaptiske nerveterminal i hjernen.

Indikationer. Endogen depression og andre depressive lidelser.

Kontraindikationer. Kendt overfølsomhed overfor tricykliske antidepressiva, der tilhører dibenzazepingruppen. Samtidig behandling med MAO-hæmmere.

Bivirkninger. Initialt i behandlingsforløbet kan Anafranil som andre tricykliske antidepressiva give anledning til antikolinerge bivirkninger, såsom svedudbrud, mundtørhed, tremor, svimmelhed, "tågesyn" og vandladningsforstyrrelser, ortostatisk hypotension, som almindeligvis svinder efter få dages forløb, enten spontant eller efter dosisreduktion. Allergiske hudreaktioner kan forekomme i enkeltstående tilfælde. Sædvanligvis efter indgift af høje doser, er forstyrrelser i myokardiets impulsudbredning, arytmier, søvnløshed, forbigående konfusionstilstande og øget angst forekommet. I sjældne tilfælde er forstyrrelser i leverfunktionen, hyperpyreksi og kramper rapporteret.

Bemærk. Som det er tilfældet med andre tricykliske antidepressiva, bør man også ved anvendelse af Anafranil udvise særlig forsigtighed hos patienter med svækket hjertefunktion eller insufficiens, i det akutte stadium af myokardieinfarkt og hos patienter med overledningsforstyrrelser, lav krampetærskel, urinretention (f.eks. som følge af prostatahypertrofi) eller glaukom. Før behandlingen påbegyndes, er det tilrådeligt at kontrollere patientens blod-

tryk, da hypotensive, samt patienter med et labilt cirkulationssystem, kan reagere mod blodtryksfald og yderst sjældne tilfælde øget blodtryk ved behandling med Anafranil. Et eventuelt blodtryksfald kan kontrolleres ved dosisreduktion eller ved indgift af hjerte-karstimulerende midler. I forbindelse med behandling med tricykliske antidepressiva er agranulocytose forekommet i yderst sjældne tilfælde. Det er derfor tilrådeligt at foretage kontrol af blodbilledet hos patienter i behandling med Anafranil, specielt ved udvikling af feber, influenza-lignende infektioner eller angina. Ved optræden af allergiske hudreaktioner bør Anafranil seponeres. Anafranil kan nedsætte patientens reaktionsevne og dermed patientens evne til at føre bil.

Graviditet og laktation. Det almindeligt accepterede princip, at farmaka ikke bør gives til patienter i første trimester af graviditeten, gælder også Anafranil. Anafranil kan muligvis give anledning til uønskede farmakologiske virkninger hos fosteret og bør derfor ikke gives i de sidste måneder af graviditeten. Den aktive substans af Anafranil passerer over i brystmælken, hvorfor mødre i behandling med Anafranil ikke bør amme deres børn.

Interaktioner. Anafranil kan formindske eller ophæve den antihypertensive effekt af adrenerge neuronblokerende stoffer som f.eks. guanethidin. Om nødvendigt bør antidepressiva med anden virkningsmekanisme anvendes. Hos patienter, der er i behandling med en MAO-hæmmer, må der hengå ca. 14 dage efter seponering af MAO-hæmmeren, før behandling med Anafranil kan påbegyndes. Anafranil kan forstærke de kardiovaskulære virkninger af noradrenalin eller adrenalin såvel som aktiviteten af CNS-deprimerende farmaka og antikolinerge stoffer. På grund af en moderat antagonistisk virkning overfor dopamin, kan Anafranil forøge sekretionen af prolaktin. Da Anafranil, ligesom andre psykoaktive farmaka, kan formindske tolerancen overfor alkohol, bør patienten tilrådes at afstå fra alkoholindtagelse under behandlingen.

Dosering. Generelle retningslinier. Dosisstørrelse og administrationsmåde bør afpasses individuelt efter patientens alder og depressionens sværhedsgrad. Specielt unge og ældre bør doseres forsigtigt grundet øget følsomhed. **Peroralt:** Initialt 2 tabl. à 25 mg fordelt på 2 doser eller 1 Anafranil® Retard depottablet à 75 mg om morgenen, stigende gradvist i løbet af første behandlingsuge til 4-6 tabl. à 25 mg eller 2 Anafranil® Retard, depottabletter à 75 mg givet i éngangsdosis om aftenen. Efter tydelig bedring i tilstanden vil en vedligeholdelsesdosis på 2-4 tabl. à 25 mg dgl. eller 1 Anafranil® Retard depottablet à 75 mg ofte være tilstrækkelig. I svære tilfælde, f.eks. ved behandling af atypisk depressive tilstande, hvor obsessjoner/kompulsioner dominerer sygdomsbilledet, kan en højere døgndosis være nødvendig. I enkelte tilfælde op til 200-300 mg dgl. **Intramuskulært:** Initialt: 1-2 ampuller à 25 mg, stigende med 1 ampul dgl. til 4-6 ampuller dgl. Når den ønskede virkning er opnået, reduceres antallet af daglige injektioner samtidig med overgang til peroral behandling i vedligeholdelsesdosis. **Intravenøs infusion:** Initialt: 2-3 ampuller (50-75 mg) fortyndet i 150-500 ml isotonisk saltvand eller glucoseopløsning indgives daglig i.v. i løbet af 1½-3 timer hver morgen indtil tydelig bedring, der i regelen indtræder efter 1 uges behandling - infusionsbehandlingen fortsættes derefter yderligere 3-5 dage. Herefter trinvis overgang til peroral behandling, 2 tabl. à 25 mg er almindeligvis ækvipotent med 1 ampul à 25 mg. **Ældre:** Behandlingen indledes med 1 tabl. à 10 mg dgl. Herefter gradvis øgning af dosis i løbet af ca. 10 dage til 30-50 mg dgl., der sædvanligvis er en sufficient vedligeholdelsesdosis. **Børn:** Initialt gives 1 tabl. à 10 mg dgl. I løbet af ca. 10 dage øges dosis hos børn i alderen 5-7 år til 20 mg dgl., i alderen 8-14 år til 20-50 mg dgl. og hos børn over 14 år til 50 mg eller mere dgl.

Forgiftning. Tegn og symptomer. Træthed, rastløshed, ataksi, kramper, stupor, coma, tachycardi, arytmier, hypotension og respiratorisk depression. **Behandling.** Fjernelse

af medicinen ved forsøgsvis at fremkalde brækning og/eller foretage ventrikelskyllning. Overflyt patienten til hospital, alt imens vitale funktioner søges sikret. Vitale funktioner bør monitoreres i de følgende få dage. Fysostigmin bør ikke bruges, idet risikoen for kramper øges.

Dispenseringsformer og priser.

Tabletter à 10 mg
30 stk. kr. 52,95
100 stk. kr. 150,55

Tabletter à 25 mg
30 stk. kr. 84,95
100 stk. kr. 225,80

Depottabletter à 75 mg med delekzerv
20 stk. kr. 179,65
100 stk. kr. 786,50

Injektionsvæske, 12,5 mg/ml
10×2 ml kr. 138,00

Priser incl. recepturgebyr

Tilskud og udleveringsgruppe
Tilskud: 75%
Udlevering: B.

Litteraturreferencer

1. B. Jørgensen, N. Nørrelund, Per Bech & cand. pharm. Kurt Jakobsen: Smerter og depressive symptomer i almen praksis. En kontrolleret undersøgelse af Anafranil (clomipramin) versus placebo. Ugeskr. for Læger. 1984, 146, 2868-2872.
2. T. Vanggaard & B. Jørgensen: Atypiske endogene depressioner i almen praksis. Månedsskr. for prakt. lægeg., 1981, 59, nr. 3, 137-158.
3. T. Vanggaard: Atypiske endogene depressioner - diagnostiske kriterier med illustrerende kasuistikker. Geigy lægemidler (udg.), 1977.
4. Erik Strömngren: Depressive tilstande. Geigy lægemidler (udg.), 1978.
5. Ulf H. Vaag: Overvejelser vedrørende behandling af lettere depressive tilstande. Månedsskr. for praktisk lægeg. Febr. 1985.
6. Blumer, D., Heilbronn, M. Chronic pain as a variant of depressive disease. J. Nerv. Ment. Dis. 1982; 170: 381-406.
7. Philip G. Lindsay & Margo Wyckoff: The depression-pain syndromes and its response to antidepressants. Psychosomatics. 1981, 22, no 7, 571-577.
8. H.S. Moffic & E. S. Paykel: Depression in Medical In-patients. Brit J. Psychiat. 1975, 126, 346-353.
9. Per Bech et al.: Pains as presentation symptoms in liaison psychiatry, as evidenced by outcome of clomipramine treatment. Two placebo controlled trials. Nordisk Psykiatrisk Tidsskr, suppl. No. 20, vol. 43, 1989.
10. D. Loldrup et al.: Clomipramine and mianserin in chronic idiopathic pain syndrome. A placebo controlled study. Under publicering.
11. G. Eberhard et al.: A double-blind Randomized Study of Clomipramine versus Maprotiline in Patients with Idiopathic Pain Syndromes. Neuropsychobiology 19. 25-34, 1988.

Bleuler's Concept of Schizophrenia: A Confusing Heritage

BY HELM STIERLIN, M.D., PH.D.

In his work on schizophrenia, Eugen Bleuler attempted to reconcile contemporary psychiatric and psychoanalytic ideas. He found intrapsychic complexes, as described by Freud, at the root of the schizophrenic symptomatology and searched for a theory by which this symptomatology could be related to organic causes. Semon's theory of psychic engrams and their associative links seemed to fit this purpose. In creatively integrating viewpoints from Kraepelin, Freud, and Semon, Bleuler enriched and—to a degree—revolutionized the concept of schizophrenia. Still, Bleuler's reconciling efforts did not fulfill the promise they held. Today we deal with a confusing heritage.

A MEANINGFUL concept allows us to approach the essential. It ties specific insights to the totality of available knowledge. It makes for increasing differentiation and integration of this knowledge and it exerts a dynamic push which leads to new concepts, new perspectives, and new questions.

Schizophrenia is a concept with such meaning and dynamic strength. It was Eugen Bleuler who put it before the scientific world in 1911. Since then this concept has guided countless psychiatrists, causing them to focus on certain aspects of the disturbance while excluding others.

Bleuler's concept of schizophrenia is still meaningful; this I have tried to show elsewhere (8). However, as much as this

Dr. Stierlin is Head, Psychotherapy Unit, Adult Psychiatry Branch, National Institute of Mental Health, Bethesda, Md. 20014.

concept has enriched and stimulated our thinking, it has also tended to confuse crucial issues.

Partly this confusion remained unnoticed because many people knew only part of Bleuler's work. Thus, the English and German speaking public, as a rule, built up different notions of Bleuler. Most American and English readers are familiar only with Bleuler's monograph "Dementia Praecox or the Group of Schizophrenias." Originally published in 1911 as a volume of Aschaffenburg's *Handbuch*, its English translation by J. Zinkin appeared in 1950 (5). This translation had five printings in rapid succession. In Germany, however, the monograph was never reprinted. Bleuler's ideas on schizophrenia became known to German students and psychiatrists mainly through his textbook of psychiatry, of which six editions appeared during Bleuler's lifetime. Compared to what we find in the first-mentioned monograph, his textbook account of schizophrenia is not only very condensed but also suggests different perspectives. The question poses itself: What was Bleuler's real view of schizophrenia?

This question is difficult to answer. Bleuler's work on schizophrenia, multilayered and complex, offers many aspects. While reflecting a strong integrative trend, it nevertheless seems fragmented at times. Not without justification did Freud point out that Bleuler, the originator of the concept "ambivalence," appeared himself ambivalent and half-hearted in many of his utterances (6). And further, Bleuler's position on schizophrenia shifted between the inception of the concept in 1911 and his death in 1939. These shifts, reflected

in his articles in German psychiatric journals and in the statements of his textbook, are not all well known.

In the following remarks I shall try to give a short overview of the central propositions which Bleuler held in regard to schizophrenia, but I shall also mention some shifts and unclarity by which he eroded these propositions. I consider this an attempt to balance my account of Bleuler's concept of schizophrenia which I gave elsewhere (8).

Bleuler's Propositions

Bleuler appears situated in the center of two psychiatric mainstreams, one safely embedded and widely recognized, the other precariously turbulent and far from being acknowledged. Kraepelin was the chief proponent of the former, Freud of the latter. In Bleuler's concept of schizophrenia, these two streams meet. Bleuler acknowledges this in the foreword to his 1911 monograph, where Kraepelin and Freud receive equal tribute. Bleuler in a sense seemed destined to become the mediator between these two psychiatric traditions. Like nearly all other continental psychiatrists, he was exposed to the spell which Kraepelin exerted. He considered Kraepelin's delineation of the psychoses as the decisive step toward a scientific psychiatry. But he also recognized Freud's genius. In his own publications he took notice of Freud's analytic writings as early as 1906, and it was at about the same time that Jung and Abraham, in his Burghölzli hospital in Zürich, began to apply analytic insights to the understanding of psychotic disturbances.

By and large Bleuler accepted Kraepelin's delineation and subdivision of the clinical entity "dementia praecox." This means he accepted the subgroups catatonia, hebephrenia, paraphrenia, etc. (which Kraepelin, in his turn, had taken over from Kahlbaum and others), and the corresponding well-known symptomatology: hallucinations, delusions, stereotypies, catatonic stupor, catatonic excitement, as well as dementia and others. He accepted Kraepelin's underlying notion that some organic, alteration or process—most likely a brain

disease on the order of progressive paresis or Alzheimer's disease—was at the root of this symptomatology. And he accepted finally Kraepelin's assumption that the disease, in general, had a downhill course.

While Kraepelin thus provided the nosological framework, Freud supplied the main ideas with which Bleuler could build a psychological theory. In his *Interpretation of Dreams*, Freud had elaborated the mechanisms of displacement, condensation, turning into the opposite, etc., whereby certain wishes and conflicts of the dreamer are both concealed and—to the analytically perceptive observer—revealed. These wishes and conflicts gave evidence of powerful affective constellations or "complexes." Of these, the sexual complex was the most important.

Bleuler found these same mechanisms and complexes at the root of the schizophrenic symptomatology. The latter's delusions, hallucinations, stereotypies, mannerisms, etc., began to make sense when viewed in this light. Bleuler adduced example after example to prove this. In so doing he outlined a rich clinical phenomenology of the disturbance. He paid particular attention to how the pathogenic complexes overpowered and perverted the balancing impact of language. Instead of tying the individual to a cosmos of conventional meanings, obligations, and expectations, language served to provide a shortcut to wish-fulfillments and to spin out a web of private fantasies. Bleuler's concept of "autistic thinking," similar to, but not identical with, Freud's concept of the primary process, served to emphasize this point.

Bleuler pointed to the essential similarity between dreams and schizophrenic symptomatology. There existed only this difference: dreams provided a legitimate sanctuary for the (relatively) undisguised reign of the complex and for the absence of conventional logic and language; the dreamer will, after all, return to waking life. The schizophrenic, in contrast, remains stuck with the consequences of such abuse. In making his logic and his expressions persistently idiosyncratic, he runs the danger of spoiling them for ordinary communication. His nightmare then remains his reality.

This analytic view of schizophrenic symptomatology brought meaning to what until then had appeared a potpourri of freakish or bizarre derangements. As a theory it was at once comprehensive and simple. But a crucial problem remained: How could this view be reconciled with the tenets of the Kraepelinian nosology as outlined above?

The analytic theory, conceived on a purely psychological level, provided no bridges whereby it could be linked to the anatomy and chemistry of the brain. Freud recognized this clearly but was unconcerned with it as an immediate problem. Not so Bleuler. He seemed compelled to do justice to Kraepelin's propositions. Thus, he looked for a complementing theory which, if it could not establish such bridges between psychology and brain pathology, would at least open an access to them. This had to be a kind of metapsychology which could fit in with the analytic theory but which would, at the same time, be more fundamental and closer to physiology than the latter.

Engram Theory

Bleuler believed he had found the theory which could be made to suit this purpose. This was Semon's theory of psychic engrams (*Engramme*) and their associative links⁽²⁾. Semon's psychology of associations appeared to Bleuler more comprehensive and explanatory than the one which Wundt and his disciples had made popular. In particular, it seemed to fit the facts of schizophrenia. Thus, Semon must be mentioned along with Kraepelin and Freud when we try to understand Bleuler's thinking about this disturbance.

In following Semon, Bleuler distinguished within the human psyche two basic entities: the engrams and the associative links. The former are stable while the latter are variable; consequently, only the latter can be used to explain symptoms which in themselves vary.

The associations are formed as a result of our experiences. They integrate themselves into clusters which, under certain conditions, can be evoked and be inte-

grated with other clusters. In order to serve our cognitive adaptation, the associations must have a certain looseness but they also must lend themselves to becoming ordered, "streamlined," and hierarchically organized; that is, they must become goal-directed. Variations exist among individuals and circumstances as to how this adaptive integration is achieved. The associations are normally loosened in dreams, during states of fatigue, lessened attention, and other conditions.

The various associative trends are assumed to compete constantly with each other. The trend with the greatest affective charge (or energy) is bound to win out but might also, under certain conditions, "break loose." These circumstances prevail when there is a weakness or defect in the switches which tame and coordinate the associations. Bleuler speaks of a weakening of the *Schaltspannung* or *Assoziationsspannung*, that is, of the tension which keeps bound and coordinated the associations. But such weakening implies a loosening of associations, and along with it a loss of hierarchic structure and goal-direction of thinking. If such loosening is severe, affects will become fragmented and the inner unity of the personality will be lost. In other words, there will be schizophrenia.

This theory of the weakness of the associative links, of the decreased *Schaltspannung*, when applied to schizophrenia appeared to mediate between the Kraepelinian tenets and psychoanalytic theory. The way was cleared to give due credit to the organic genesis postulated by Kraepelin and his like. "We can assume a decrease in *Schaltspannung*," writes Bleuler, "which corresponds to the nature of the illness, namely one which is not functional but which is the direct consequence of a direct chemical or anatomical or molecular brain alteration"⁽²⁾. But also analytic theory, so Bleuler thought, could find its place in the conceptualization. The loosening of the associations, as facilitated by the brain alterations already mentioned, prepared the ground for the free reign of the complexes and, along with that, for the flourishing of schizophrenic symptomatology. This symptomatology could now be

Amer. J. Psychiat. 123: 8, Feb. 1967

seen as either a manifestation or an attempt at restitution of the loosening of associations.

However, this integration of different viewpoints had an unexpected result: it led to a change as well as a widening of the concept of schizophrenia. Thus it raised new perspectives and problems.

While developing this theory of schizophrenia, Bleuler was forced to reshuffle the schizophrenic symptomatology. He had to distinguish between primary and secondary symptoms, and this distinction ran counter to common expectation and usage. Bleuler considered primary the loosening of associations and secondary most of those other symptoms which, in the description of dementia praecox, had so far taken the limelight: the delusions, hallucinations, gross stereotypies, and so on.¹ This reshuffling of symptoms thus had the effect of depriving schizophrenia of much of the awe-inspiring, bizarre flamboyance which it had had in the eyes of laymen as well as of professionals.

Bleuler's analytic approach to schizophrenia had similar consequences. It tended to tear down that barrier of strangeness which had separated the schizophrenic from so-called normals. In citing example after example of how complexes in one way or the other made persons behave in a schizophrenic manner, he made the schizophrenic look "much more human than otherwise." He therefore refuted the claim of Jaspers and other German psychiatrists that schizophrenic experiences were inaccessible to common understanding.

Instead, Bleuler put the schizophrenic disturbance into the panorama of everyday human experience. He caused the reader to see the schizophrenic disturbance of thinking and affectivity as differing from normal experiences in terms of quantity but not in quality. "Even normal persons," he wrote, "show a number of

¹There was, of course, something even more primary than the loosening of associations: the brain alterations which gave rise to them. Accordingly, Bleuler differentiated at times between "organic" and "psychic" primary symptoms, of which the former were in a sense more "primary" than the latter.

Amer. J. Psychiat. 123: 8, Feb. 1967

schizophrenic symptoms when they are emotionally preoccupied, particularly inattentive, or when their attention is concentrated on a single subject. Among these symptoms are peculiar associations, incomplete concepts and ideas, displacements, logical blunders, and stereotypies"⁽⁵⁾. At one point he mentions a scientist of his acquaintance who appeared catatonic when preoccupied. And he stated further: "... the individual symptom in itself is less important than its intensity and extensiveness, and above all, its relation to the psychological setting"⁽⁵⁾. He repeated this statement in his textbook.

Widening of Concept

Thus Bleuler not only humanized the concept of schizophrenia—that is, linked it to common experience—but he also widened it. Along with such widening he noticed the frequency of so-called latent schizophrenia. "There is," he wrote, "also latent schizophrenia, and I am convinced that this is the most frequent form, although admittedly these people hardly ever come for treatment"⁽⁵⁾. Schizophrenia, in mild and embryonic forms, was seen as all-pervasive. Bleuler notes that ten of his schoolmates later developed schizophrenia.

This widening further implied a relativizing of the concept. The border between schizophrenia and other psychic conditions became blurred. Schizophrenia, which Bleuler had undertaken to delineate more clearly and, so to speak, more microscopically than had ever been attempted before, seemed to dissolve itself as a clear-cut entity. In emphasizing that schizophrenic symptoms exaggerated normal experiences, that the psychological setting was all-important, and that there existed many abortive and latent forms of schizophrenia, Bleuler indeed threatened the very Kraepelinian edifice which he had set out to complete and underpin. That was the paradoxical result of his efforts. This result, when taken seriously, would have opened new and exciting perspectives. But for a long time it did not. The main reason for this lay with Bleuler.

Did Bleuler recognize this paradoxical result of his conceptualizations, and did he

reorient his thinking accordingly? I believe that he did so only to a minor degree and that he became increasingly bogged down by the contradictions and complexities which he himself had engendered or laid open. We may remind ourselves at this point that Bleuler had made the splitting the main characteristic of the disturbance which became associated with his name. "The splitting," he wrote, "is the prerequisite condition of most of the complicated phenomena of the disease. It is the splitting which gives the peculiar stamp to the entire symptomatology" (5). Could it be that he himself was split in regard to what he "knew" and what he acknowledged about the disturbance? In order to bring some light into this situation we must understand how this work on schizophrenia was received by his contemporaries.

Bleuler was soon reminded by his colleagues that he was on slippery ground. Along with praise, he incurred vehement criticism. Overwhelmingly the criticism was directed against his psychological theory of schizophrenia, in which he had applied the ideas of Freud. Gruhle, Bumke, Hoche, and nearly all the other stars of contemporary German psychiatry repudiated it in whole or major part. This was understandable, for not only had Bleuler allowed psychoanalysis to creep into "respectable" psychiatry by the back door, so to speak, he had also implicitly questioned many of the assumptions of this kind of psychiatry. We notice, therefore, bitter emotional undertones in the criticism launched at him, held in check only by respect for his generally recognized stature.

In this situation Bleuler could have sided with Freud and his small group of analysts, who wooed him to join them in a more straightforward manner. But Bleuler did not do so. Thus he saw himself under (more or less veiled) attacks from the two sides he had set out to reconcile. Both sides came to see him as lukewarm and ambivalent with regard to their own cause.

Bleuler's Retreat

Bleuler found himself in a charged field. In contrast to Freud, who widely disregard-

1000

ed his critics and pursued his lonely path of theory-build, Bleuler became involved in many arguments. It would exceed the intent of this paper if I tried to trace their content in detail. But this much can be said: Bleuler's stand became more and more uncertain and vacillating. Frequently he appeared to contradict or tone down what he had said only a few moments before. Also from approximately 1913 on, Bleuler began to move away from Freud and to come closer to academic psychiatry. He began to sound defensive about his Freudian leanings. In response to criticism from academic quarters he wrote, for example: "The illness (schizophrenia) is in my opinion not due to psychic causes (*psychogen*), but a great many of its symptoms are; and some of these come about in ways which Freud and Jung have demonstrated" (1). This over-cautious statement seems a far cry from what he had stated in his 1911 monograph. Or, we read: "Critics should realize that far too much in my theory has been considered Freudian" (1). Numerous such examples could be given.

Along with deemphasizing Freud's contributions, Bleuler asserted his basic agreement with Kraepelin. He became more insistent in claiming organic causes for the disturbance. Although we read in his textbook "We do not know as yet on what the pathologic process is based," we learn immediately thereafter:

In acute stages various kinds of changes in the ganglion cells are found. In old cases the brain mass is reduced a little; many ganglion cells, especially in the second and third layer, are changed in various ways; sometimes the fibrils of the cells and the axis cylinder look diseased. The glia is regularly involved: various changes of its cell varieties, increase of the small cells; there is a deposit of pigment and other catabolic materials, increase of the finer glia fibers and other things besides (3).

Although he qualified the meaning of these statements, Bleuler's message to the reader seems clear.

Still later Bleuler emphasized the hereditary basis for the disease—again to be conceived along organic lines. In the sixth edition of his textbook, the last one which he himself prepared, we read: "The essential cause, which most likely is necessary

Amer. J. Psychiat. 123: 8, Feb. 1967

to schizophrenia, lies in an inherited disposition" (4).

Thus in the older Bleuler, the organic, Kraepelinian orientation clearly won out over the psychoanalytic. Bleuler demonstrated this in his stand on therapy. He wrote, for example: "Most schizophrenics are not to be treated at all, or at any rate outside of asylums," and

Expensive treatments, that are of no use anyway, should be cautioned against, above everything. Moreover, the economic and moral interests of the healthy members of the family should not be sacrificed for a hopeless treatment. On the other hand, the supreme remedy which in the majority of cases still accomplishes very much and sometimes everything that can be desired is training for work under conditions that are as normal as possible (3).

We note the absence of any recommendations for some sort of analytically oriented psychotherapy, and we note also an attitude toward the schizophrenic's family which seems curiously at odds with many modern insights (7, 9).

Despite Bleuler's increasing detachment from Freud, he continued to acknowledge his debt to the latter from time to time. He praised Freud outspokenly in the foreword to the fifth edition of his textbook (although not in the foreword to the sixth edition). In a sense he never seems to have given up on the task of reconciling the two

psychiatric traditions, but this task clearly overtaxed him. Reconciliation remains to be carried out. Yet where such reconciliation seems impossible, we must revise our concepts.

REFERENCES

1. Bleuler, E.: Kritik der Freudschen Theorien, *Allg. Z. Psychiatrie* 76:665-718, 1913.
2. Bleuler, E.: Störung der Assoziationsspannung/Ein Elementarsymptom der Schizophrenie, *Allg. Z. Psychiatrie* 74:1-21, 1920.
3. Bleuler, E.: *Textbook of Psychiatry* (translated by A. A. Brill from *Lehrbuch der Psychiatrie*, 4th ed.). New York: Macmillan, 1924, p. 442.
4. Bleuler, E.: *Lehrbuch der Psychiatrie*, 6th ed. Berlin: Springer, 1937, p. 316.
5. Bleuler, E.: *Dementia Praecox or the Group of Schizophrenias* (translated by J. Zinkin from *Dementia Praecox oder die Gruppe der Schizophrenien*). New York: International Universities Press, 1950.
6. Freud, S.: "Selbstdarstellung" *Gesammelte Werke*, vol. 14. London: Imago Publishing Company, 1948, p. 77.
7. Lidz, T., Fleck, S., and Cornelson, A. R.: *Schizophrenia and the Family*. New York: International Universities Press, 1965.
8. Sierlia, H.: Bleuler's Concept of Schizophrenia in the Light of Our Present Experience, in *International Symposium on the Psychotherapy of Schizophrenia*, held in Lausanne in 1964. New York/Basel: Karger, 1965, pp. 42-55.
9. Wynne, L., and Singer, M. T.: Thought Disorder and Family Relations of Schizophrenics, *Arch. Gen. Psychiat.* 9:191-198, 199-206, 1963.

COPIES OF SPÉCIAL SECTIONS AVAILABLE

In response to requests from readers, the *American Journal of Psychiatry* is making extra copies of its Special Sections available. The cost of this Special Section, "Schizophrenia," will be as follows: 1-10 copies, 50 cents each; 11-20 copies, 40 cents each; 21 or more copies, 30 cents each. The Special Section will be bound into a cover.

Address orders to Publications Services Division, American Psychiatric Association, 1700 Eighteenth Street, N.W., Washington, D. C. 20006. Please enclose payment with order; checks, money orders, or stamps are acceptable.

Amer. J. Psychiat. 123: 8, Feb. 1967

1001

143

Angst med panikanfald
- sygehistorier

Pert Hansen Reklamebureau/0965

CIBA-GEIGY

Ciba-Geigy A/S, Lyngbyvej 172, 2100 København Ø
01 29 14 22

Angst med panikanfald
sygehistorier

CIBA-GEIGY

Udgivet af CIBA-GEIGY A/S, januar 1988

Udgivelsen af denne publikation er muliggjort ved velvillig medvirken af praktiserende læger og speciallæger, der har bidraget med sygehistorier.

Nedennævnte læger bringes herved en tak for deres medvirken:

Dall, Ninna, læge, Odense

Hem, Johannes, læge, Odense

Jensen, Ais Egede, læge, Lendum, Sindal

Marstal, H. B., overlæge, psykiatrisk afd. H, Kolding sygehus, Kolding

Rasmussen, Stig, speciallæge, Hillerød

Rosenberg, Raben, 1. reservelæge, dr. med., psykiatrisk afd. O, Rigshospitalet, København

Wickers-Nielsen, N., læge, Aalborg

Indholdsfortegnelse:

Epidemiologiske undersøgelser	4
Patienternes henvendelsesklager/ diagnostiske problemer	5
Citater fra litteraturen	6
De hyppigst forekommende symptomer under angstanfald	7
Litteraturreferencer	8
Sygehistorier:	
Patienter med panikangst	9-10
Agorafobiske patienter med angstanfald	11-15
Agorafobiske patienter med angstanfald og alkoholmisbrug	17-20
Patienter med social fobi og panikanfald	21-23
Patient med angstanfald, der har modtaget psykoterapi uden effekt, og som indtil videre har nægtet at modtage medikamentel behandling	25-26

Epidemiologiske undersøgelser

Resultaterne af omfattende epidemiologiske undersøgelser af forekomsten af panikangst og agorafobi varierer mellem en prævalens for panikangst på 0,8-1,5% og for agorafobi mellem 2,3-5,8%. For begge tilstande gælder, at de forekommer med den største hyppighed hos kvinder - jvf. nedenstående tabeller (1).

Table 1. Prevalence of panic disorder at different sites.

Community Survey	Prevalence Period	Prevalence (%)		
		Total	Men	Women
New Haven (2)	6 months	0.6	0.3	0.9
Baltimore (2)	6 months	1.0	0.8	1.2
St. Louis (2)	6 months	0.9	0.7	1.0
Zürich (3)	1 year	1.5	0.7	2.2
Munich (4)	6 months	1.1		
Kangwha Island (5)	lifetime	1.4		
Stockholm county (6)	1 year	0.8	0.5	1.2

Table 2. Prevalence of agoraphobia at different sites.

Community Survey	Prevalence Period	Prevalence (%)		
		Total	Men	Women
New Haven (2)	6 months	2.8	1.1	4.2
Baltimore (2)	6 months	5.8	3.4	7.8
St. Louis (2)	6 months	2.7	0.9	4.3
Zürich (3)	1 year	2.3	2.9	1.7
Munich (4)	6 months	3.6		

Patienternes henvendelsesklager/ diagnostiske problemer

Mange patienter med panikangst fejldiagnostiseres og fejlbehandles ofte. I en undersøgelse (8) havde således alle patienter med panikangst konsulteret mindst 1 læge og 70% af dem havde konsulteret mere end 10 læger, før den korrekte diagnose blev stillet. Blandt grundene til disse svære diagnostiske problemer kan nævnes:

Først i de allerseneeste år er den medicinske litteratur om diagnose og behandling af panikangst øget betydeligt.

Patienterne henvender sig ofte til deres læge med somatiske symptomer og er tit overbeviste om, at symptomerne må være forårsaget af somatisk sygdom. (9, 10, 12)

De hyppigst forekommende symptomer i forbindelse med panikanfald er uspecifikke og kan således relateres til forskellige sygdomme. (7)

Alkoholisme forekommer ofte i forbindelse med agorafobi og kan sløre sygdomsbilledet. (11)

Citater fra litteraturen

"... Thus, patients with panic disorder often express their distress in a somatic idiom; they may be misdiagnosed and treated symptomatically for their physical complaints or be labeled as suffering from hypochondriasis or somatization disorder because of their tendency toward a positive medical review of symptoms.¹⁰"

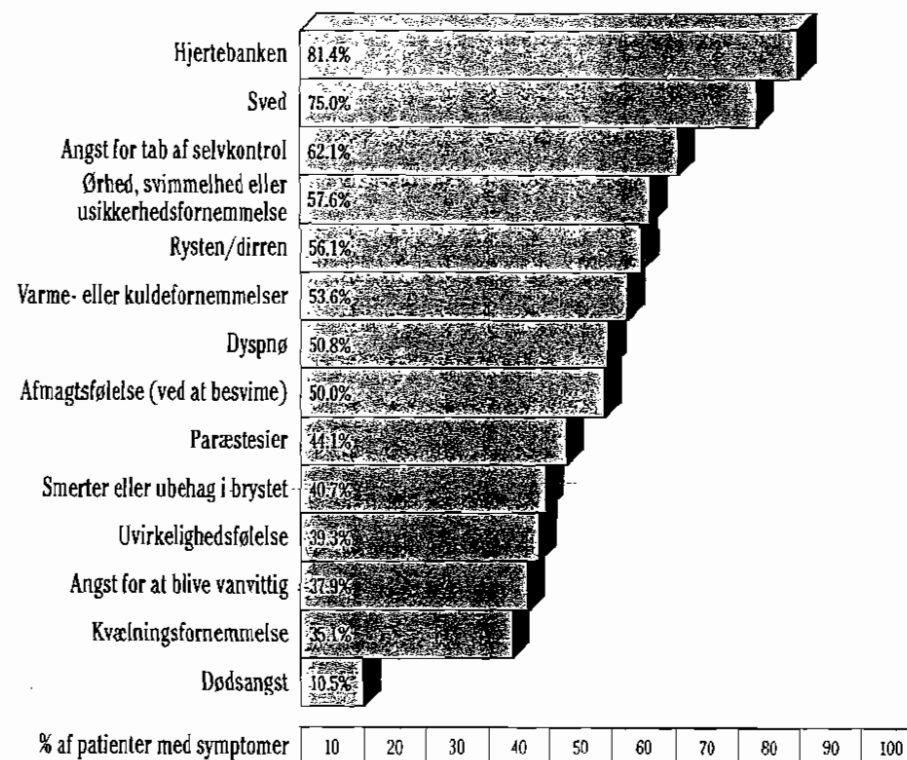
"... Agoraphobia generally, if not always, starts with panic disorder where the individual experiences spontaneous panic attacks associated with a high basal anxiety level. Gradually the patient will become phobic about situations where panics have occurred, particularly in public. They will avoid these situations whenever possible and as a result their 'orbit of activity' will diminish. In reality it is the panic attacks they fear rather than the situation, despite their belief to the contrary. This 'fear of fear' is characteristic of agoraphobia and agoraphobics are often frightened to be alone because of it.¹²"

"... The available data indicate that there exists a marked cooccurrence of agoraphobia with panic attacks and alcoholism.¹¹"

"... The findings indicate that approximately two thirds of patients with normal and near-normal coronary arteries have predominantly psychiatric rather than cardiac disorders: the symptoms in these patients are more likely to represent the somatic manifestations of anxiety and overbreathing than the consequences of underlying cardiac disease.⁹"

De hyppigst forekommende symptomer under angstanfald

Ved undersøgelse af symptomerne under panikanfald hos 56-59 patienter registreredes nedennævnte symptomer med den procentuelt angivne frekvens. (7)

Referencer:

1. S. J. Dencker & G. Holmberg (eds.): Panic disorder. Acta Psychiatr. Scand., suppl. 335, vol. 76, 1987.
2. Myers, J. K., Weissmann, M. M., Tischler, G. L. et al. Six-month Prevalence of psychiatric disorders in three communities. Arch Gen Psychiatry 1984, 41: 959-67.
3. Angst, J., Dobler-Mikola, A. The Zürich study: Anxiety and phobia in young adults. Arch Psychiatry Neurol Sci 1985; 235: 171-8.
4. Wittchen, H-U. Epidemiology of panic attacks and panic disorders. In: Hand, J., Wittchen, H-U., eds. Panic and phobias. Berlin: Springer-Verlag, 1986: 18-28.
5. Min, S. K., Lee, H.Y. No mitral valve prolapse in Korean patients with panic attacks. Am J Psychiatry 1986; 143: 943-4.
6. Haldin, J. Prevalence of mental disorder in an urban population in central Sweden. Acta Psychiatr Scand 1984; 69: 503-18.
7. Katerndahl, D. A.: Panic attacks, psychological response or medical illness? Postgraduate Medicine. 1984, 75, no 8, 261-268.
8. Sheehan, D.V., Ballenger, J., Jacobsen, G.: Treatment of endogenous anxiety with phobic, hysterical and hypochondrical symptoms. Arch. Gen. Psychiatry. 1980, 37 (1), 51-9.
9. Bass, C., Wade, C.: Chest pain with normal coronary arteries: a comparative study of psychiatric and social morbidity. Psychological Medicine. 1984, 14, 51-61.
10. Katon, W., Vitaliano, P. P., Russo, J., Jones, M., Anderson, K.: Panic disorder, spectrum of severity and somatization. The Journal of Nervous and Mental Disease. 1987, 175, no. 1., 12-19.
11. Breier, A., Charney, D. S., Heninger, G. R.: Agoraphobia with panic attacks, development, diagnostic stability, and course of illness. Arch. Gen. Psychiatry. 1986, 43, 1029-1036.
12. Evans, L.: Phobias and how to treat them. Current Therapeutics. 1985, 26, 49-57.

41-årig gift mand, med fuldtidsarbejde som fritidspædagog igennem mange år. Gift med stabil kvinde, halvtidsarbejdende. Der er to børn i ægteskabet.

Forældre nervøse, de har siden hans barndom altid været ret opfarende og udskældende på ham.

Grundet dette har han altid været noget nervøs.

Udvikler i 1980 akut angstanfald i forbindelse med spekulationer over omstrukturering på hans arbejde. De akutte angstsymptomer bestod i hjertebanken, pressen i brystet, åndenød, lufthunger samt svaghedsfornemmelse i arme og ben.

Endvidere længerevarende diffuse symptomer i form af muskeltræthed, mave- rumlen, trykken i epigastriet samt forøget vandladningstrang, samt periodisk fornemmelse af svimmelhed. Var selv klar over de udløsende faktorer, og blev initialt behandlet med samtalerapi, uden at det lykkedes at bedre tilstanden væsentligt. Begyndte i november 1980 behandling med Anafranil® 20 mg x 3, med umiddelbar bedring og gradvis aftagende spændings- symptomer og reduktion af akutte angst- anfald.

34-årig gift sygeplejerske. Både faderen og en søster suiciderede under en depression af ukendt ætologi. Som barn livlig, glad og udadvendt, men med ret udtalt separationsangst, deltog aldrig i lejrskoleophold, feriekoloni eller lignende. I sygepleje- elevtiden periodisk symptomer med tremor manuuum under socialt samvær. Symptomerne svandt efter eksamen, men dukkede op igen for 6 år siden på et tidspunkt, hvor hun var afdelingssygeplejerske på plejehjem. Udviklede depressions- lignende tilstand og måtte opgive sit arbejde. Blev behandlet med Sinquan® og Lexotan® med udtalt overforbrug af sidstnævnte. Efterhånden udtalt tremor i stort set alle sociale situationer. For 2 år siden indlagt på psykiatrisk dagafsnit efter akut forværring af symptomerne under introduktionskursus som hjemmesygeplejerske. Indgik i gruppeterapi, men ophørte efter 9 måneders forløb efter udvikling af ny type

Forsøgte kortvarigt skift i 1981 til Tolvon® 60 mg vesper, med recidiv af angstan- faldene, hvorefter han blev skiftet tilbage til Anafranil, nu 25 mg x 3.

På dette har patienten kun periodisk i forbindelse med arbejdsmæssige problemer haft lettere muskeltræthed og mavesmerter. Igennem de sidste fire år kun enkeltstående angstanfald, altid i forbindelse med at han har glemt at tage medicin. Har kunnet kupere disse anfald ved indtagelse af én enkelt Anafranil a 25 mg.

I September 1987 påny angstanfald i forbindelse med tale om strukturændring på arbejdet, bedredes dog umiddelbart efter kortvarig stigning i dosis til Anafranil 25 mg x 4.

Har igennem de forløbne syv år kun haft generelle klager i form af periodisk lidt træthed, der har ikke været bivirkninger og somatisk har der aldrig kunnet påvises organisk lidelse. Han har rapporteret hurtig og behagelig, beroligende virkning af tableterne samt at humøret altid har været godt. Fungerer i ægteskabet uden problemer. Det skal bemærkes, at patienten ikke på noget tidspunkt har fået benzodiazepin præparater.

angstsymptomer med regulære angstan- fald med depersonalisationsoplevelser samt abdominale symptomer. Anfaldene optrådte især i hjemmet, mens hun fortsat var plaget af angst for at ryste i sociale situationer.

Der indledtes behandling med Anafranil® stigende med 10 mg's doser med betydelig bivirkningsproblematik, og først efter flere måneders langsom dosisøgning nåede hun 100 mg dgl.

Angstanfaldene, som kvalitativt oplevedes ganske forskelligt fra tremortilbøjeligheden, forsvandt efter et par måneder, mens sidstnævnte vedvarer omend i mindre omfang.

Efter 14 måneders behandling er det nu lykkedes, at få patienten i arbejde. Hun får fortsat Anafranil®, 75 mg alten, og har modsat sig udtrappingsforsøg. Får endvidere tbi. Serepax®, 15 mg p.n., men ikke dagligt.

Patienten er en 58-årig mand, der har været socialt veltilpasset i sit mangeårige ægteskab og ved sit arbejde som personalechef i en større virksomhed, indtil han for to år siden for første gang blev sygemeldt i nogle uger.

Han har i det væsentlige været somatisk rask, og han har aldrig haft misbrug af alkohol eller medicin.

Han har præmorbidt været glad og udadvendt, har altid sat pris på socialt samvær, og har været relativt afholdt på arbejdet. Han mener ikke at have haft vanskelighed med at give udtryk for kritik af andre, men har altid selv været noget sårbar og nærtagende. Han har været arbejdsom og pligt-opfyldende. Han har aldrig haft længere varende perioder med forstemning eller opstemthed. Patientens mor har i en periode været i antidepressiv behandling, men aldrig indlagt.

For omkring to år siden fik patienten en dag pludselig kraftig trykken i brystet. Hjertet galoperede afsted, han følte sig ubehagelig tilpas og var ved at besvime. Under udrykning blev han kørt på hospitalet og indlagt. Efter få dage blev han udskrevet. Der havde ikke været holddepunkt for AMI eller paroxysmisk takykardi. Ved indlæggelsen havde han haft let sinus-takykardi med puls omkring 110-120. Blodtrykket var 170/100, men normaliseredes senere.

En måned senere blev han genindlagt med lignende symptomer og samme forløb. I de efterfølgende år har han flere gange henvendt sig på skadestue pga. pludseligt indsættende trykken i brystet, hjertebanken, åndenød og besvimelsestendenser. Hver gang er han blevet sendt hjem igen. Man har meddelt ham, at det bare er "nervøst hjerte." Han har accepteret denne forklaring, men er ikke blevet beroliget heraf. Tværtimod. På måneder efter første hjertetilfælde, begyndte han at indskrænke sin bevægeradius, idet han nødigt alene gik længere væk end 1-2 kilometer fra sit hjem af angst for at være hjælpeløs og prisgivet, dersom næste anfald var et "rigtigt hjerteanfald." Han følte sig konstant anspændt, gik med en stadig indre uro, fordi han frygtede et nyt anfald. Det gik ud over hans arbejdsevne, og hjemme var han irriteret, klagede tit over træthed, og var i flere perioder af 2-3 uger sygemeldt. Under et week-end ophold i sit sommerhus

fik han et nyt anfald, og oplevede tiden til ambulancen kom og kørte ham til sygehuset som yderst ubehagelig. Ej heller denne gang var der holddepunkt for AMI. Patienten undlod herefter at tage i sommerhus sammen med sin kone, da han fandt en afstand af 25 km til nærmeste sygehus for lang.

Efterhånden optog bekymringerne om hjertets tilstand ham så meget, at det gik ud over hans arbejdsevne, og han har nu været sygemeldt i det sidste halve år. Han kører ikke længere i bus eller andre offentlige transportmidler, da han føler sig utilpas, hvis der er for mange mennesker. Egen læge har sendt patienten til kardiolog. Arbejds-EKG og ekkokardiografi har ligesom T3, T4, TSH, kolesterol og triglycerider vist normale forhold. Behandling med diazepam 5 mg x 3 har kun haft beskedent effekt. For at udelukke psykisk overbygning henvises patienten til psykiatrisk poliklinik.

Objektivt findes han bevidsthedsklar. Han er anspændt og lidt trist, men ikke dybere deprimeret. Han svarer uden latenstid, er omhyggelig og detaljeret i redegørelsen for sygdomsforløbet. Der er ingen psykosuspekterede symptomer iverigt. Patienten er i kontaktformen høflig og tilbageholdende og ikke påfaldende appellerende. Hustruen, der ledsager ham, bekræfter i al væsentlighed hans fremstilling. Hun er forstående overfor hans tilstand, men hun befrygter at den bliver kronisk.

Vurdering: Den grundige somatiske udredning har ikke påvist kardiell lidelse som forklaring på patientens anfald. Anfaldene kommer uprovoerede. I visse perioder har patienten haft næsten daglige anfald af samme karakter som de ovennævnte, men af mindre sværhedsgrad. Patienten har panikforstyrrelse; som komplikation har han udviklet moderat svær fobisk adfærd. Han er meget generet af forventningsangst samt bekymret over sin nedsatte arbejdsevne og beskæftigelsesmuligheder i fremtiden.

Behandling: Man begynder meget forsigtigt behandling med tabl. Anafranil® 10 mg x 3 i 1. uge, stigende herefter til 50 mg nocte, og efter 2 uger til 150 mg nocte. Patienten klager over lidt mundtørhed,

men intet andet. Han giver fremmøde én gang ugentligt, men i begyndelsen får han telefonkonsultation 1-2 gange ugentligt, da han er meget ængstelig for medicinsk behandling. Han informeres grundigt om lidelsens karakter og om sammenhængen mellem panikanfald, forventningsangst og undgåelsesadfærd. Efter 8 ugers behandling er han fri for anfald, men forventningsangsten er fortsat så udtalt, at det er vanskeligt at få ham til at gå alene længere væk fra hjemmet. Han udsætter hele tiden det foreslåede træningsprogram, der tilsigter at udsukke den fobiske undgåelsesadfærd. Helt afvisende er han dog ikke, og efter 12 uger er han for alvor gået i gang, og gør små men stadige fremskridt. Forventningsangsten aftager noget og hans bevægeradius øges.

35-årig gift husmor. I faderens familie har flere medlemmer haft angstlidelse. En faster har kronisk paranoid psykose, og moderen har i mange år fået nerve-medicin.

Gift 22 år gammel, har 3 børn og har været hjemmegående efter 1. barnefødsel. Præmorbidt livlig, glad og udadvendt, men har altid haft tilbøjelighed til situationsnervøsitet og led som barn en del af separationsangst. Somatisk i det væsentlige rask, men har altid været overvægtig, og har i en årrække været behandlet for forhøjet blodtryk.

Nuværende angstlidelse debuterede i 24-års alderen med første uventede angstanfald 4 måneder efter 1. barnefødsel. I perioder flere angstanfald ugentlig, og i de forløbne år maksimalt 2 måneder mellem anfald, som har hjertebanken som hovedsymptom. Udvikledede hurtigt fobier, og har i mange år ikke kunnet gå i forretninger alene, ikke kunnet køre i bil, gå i biografen eller deltage i større selskabelighed. På henvisningstidspunktet 2-3 angstanfald ugentlig. Imellem anfaldene moderat niveau af forventningsangst, overvejende i

Kommentar: Selv om den medicinske behandling stort set bringer hans panikanfald til ophør, resterer der en betydelig behandlingsopgave for at fjerne hans forventningsangst og hans fobiske undgåelsesadfærd. Panikforstyrrelsen debuterede med symptomer, der måtte give mistanke om AMI. Kardiologen stillede diagnosen neurosis cordis, men ud over at forsikre patienten om tilstandens godartede karakter, havde han ikke nogen specifik behandling at tilbyde. Ofte forsøges en beta-blokker, der sjældent har afgørende indflydelse på tilstanden, selvom tendensen til takykardi mindskes.

form af let trykken i brystet, og hun føler sig sjældent helt afslappet. Der er massiv agorafobi og hun bevæger sig sjældent uden for huset uden hun er ledsaget. Der indledes behandling med Anafranil® stigende til 75 mg aften initialt med betydeligt bivirkningsproblematik. Efter 3 uger beskrives dramatisk effekt med blokade af angstanfald, og hun gennemfører aftalture alene i Bruggen m.m. Beslutter sig for at tage til fætter-/kusinefest i Jylland, og efter yderligere 1½ måned har hun fuldstændig bevægelsesfrihed og inviterer ægtefællen til udstilling i Frederiksborg Hallen. Aktivitetsniveauet er højt, og der er vægttab trods Anafranil®-behandlingen. Ægtefællen klager over, at han har svært ved at følge med. 5 måneder efter indledt behandling er patienten fortsat uden angstanfald og med fuld bevægelsesfrihed uden fobier på en vedligeholdelsesdosis af Anafranil på 50 mg dgl. Der er ydet samtaleterapi omkring 2 år gammel ægteskabelig krise, og parsamtale omkring patientens markante adfærdsendring.

Patienten blev henvist til mig for knap 4 år siden, hvor hun var 32 år gammel. Det var med vanskelighed lykkedes hende efter studentereksamen at afslutte en videregående uddannelse i undervisningssektoren, men hendes langvarige sygdom havde medført en betydelig social deroute. Fra puberteten selvusikker og siden sit 20. år i permanent psykiatrisk behandling under diagnoser som: neurosis anxiosa, neurosis hysterica, anorexia nervosa, neurosis characterogenes (selvusikker, umoden). Blandt hendes mange og ofte vekslende svære symptomer var især utallige panikagtige angstanfald med hyperventilation, enkelte gange til bevidstløshed, svært udtalt fobi for at gå i forretninger, på gaden, køre med offentlige transportmidler, køre i elevator, ligesom hun ikke magtede at høre, læse om eller på TV at se voldelige eller blodige scener. Pt. havde været behandlet gennem 12 år dels under indlæggelse i psykiatrisk specialafdeling dels af 3 forskellige praktiserende psykiatriske speciallæger. Hun havde været behandlet med intensiv psykoterapi, autogen træning, familieterapi og med en række neurosemidler. På et tidspunkt havde patienten's alment praktiserende læge opkastet den hypotese, at patienten's angstanfald skulle skyldes fødemiddelallergi, hvorfor hun blev indlagt på 2 specialafdelinger, hvor intensive undersøgelser dog ikke kunne sandsynliggøre nogen form for allergi. Hypotesen medførte dog hos patienten en sådan spiseangst, at hun blev ekstremt afmagret og dermed kvalificerede sig til også at få diagnosen anorexia nervosa. Patienten havde aldrig spontant klaget over depressiv stemning udover, hvad de svære symptomer medførte, og hun er gennem årene stedse beskrevet som værende i neutral grundstemning, men "typisk neurotisk" og symptomfixeret.

Da jeg så hende, var hendes symptomklager typisk neurotiske, men pt. var absolut ikke nogen neurotisk personlighed. Hun fremførte sine klager stilfærdigt og uden det fjerneste forsøg på at ville engagere mig emotionelt i sin problematik. Stemningspræget var beskedent udtalt, lidt gråligt og modløst med erkendelig, ægte forpintthed. I hendes anamnese måtte man studse over, at de forhold, hun havde haft til mænd, aldrig havde været til "neurotiker-mænd," men at hendes mandlige forbindelser ikke var villige til at yde særligt hensyn til patienten og forlod hende, når de var "dødtrætte af hendes klager." Patienten blev straks sat i behandling med Anafranil® = clomipramin 150 mg vesp., som hun tålte helt uden bivirkninger. Efter 12 dage på denne dosis var patienten symptomfri og fraset et par gange, hvor vi kortvarigt har forsøgt at reducere dosis til 50 mg Anafranil vesp., har patienten siden været fuldstændig rask, gennem de sidste 2 år på Anafranil Retard 75 mg vesp. Hun klarer sig særdeles vel arbejdsmæssigt, har suppleret sin uddannelse, rejser frit med flyvemaskine og andre offentlige transportmidler, hun har ingen subjektive nervøse symptomer, ingen spiseproblemer og fremtræder som en fuldstændig normal yngre kvinde i et naturligt modulret stemningsleje. Hun er dybt taknemmelig over sin gode tilstand, som nu har været i 4 år, og hun erindrer de foregående 12 år som "et helvede her på jorden." I øvrigt skal det bemærkes, at pt.s moder er blevet behandlet for en ligeartet "angst-hysterisk" tilstand. Hun suiciderede ved hængning, og et studium af hendes psykiatriske journal gav holdepunkter for antagelsen af en agiteret endogen depression. Pt.s farbroder suiciderede for få år siden i en depression og en kusine på fædrene side er nu erkendt manio-depressiv og behandles som sådan med godt resultat.

Ca. 50-årig kvinde som gennem de sidste 30 år har haft angst og indre uro, som har medført indlæggelser for bl.a. neurosis respiratorica, insuff. dorsi., myosis variae, rhinopharyngitis chron., vertigo orthostatica. Har haft mange konsultationer hos egen læge, som efterhånden har løst sig belastet af hende. For tre år siden fik hun ny læge, som gav sig tid til at høre på hende som ny patient. Begyndte manipulation af hendes "insuff.

dorsi," som viste sig at være spændingsbettinget facetsymptomer. Patienten oplevede hurtig lindring. Men samtidig begyndtes med Anafranil® 25 mg x 3 dgl. I løbet af de næste tre måneder ændrede hun sig meget, blev mere glad og åben. Kunne nu gå alene i byen og fik ikke sine pludselige anfald af ildebefindende, med hukommelsestab og kraftesløshed med tegn til at hun var ved at besvime. Hun kommer nu kun, når hun skal have fornyet sin recept hvert år.

Agorafobiske patienter
med panikanfald
og alkoholmisbrug

30-årig mand, som første gang henvender sig i alkoholambulatoriet i september 1983. Faderen var svært alkoholiseret, døde af det. I øvrigt ingen kendt disposition til nerve- eller sindslidelser i familien.

Socialt: Almindelig skolegang, ufaglært. Faderen forlod hjemmet, da patienten var omkring 10 år, og moderen døde af cancer, da han var omkring 13. Boede hos sine ældre brødre til han var 18 år. Han er ugift og har boet alene, indtil han for 1½ siden flyttede ind hos sin nuværende samleverske. Han har periodisk arbejdet som jord- og betonarbejder og murerarbejdsmand, men har tidligere for det meste været arbejdsløs. Han skal have haft tilbøjelighed til angstanfald i form af globulusfølelse og åndenød fra han var omkring 10 år. Af væsen har han altid været udadvendt, lidt "sprælsk", haft mange kammerater og har fortsat en stor omgangskreds. Da han var omkring 20, brugte han i en periode amfetamin, men ophørte hurtigt hermed, og han har aldrig været afhængig af morfiak. Har periodisk røget lidt cannabis. Har sporadisk brugt Stesolid®. Han har aldrig tidligere haft noget dagligt alkoholforbrug, men der har hyppigt været enkelte dage med excessiv alkoholindtagelse. De sidste 4 år forud for indlæggelsen har der været tilbøjelighed til turevis drikkeri med ekstrem alkoholindtagelse på selvdestruktiv vis, idet han drikker op til 3 flasker whisky, altid alene i hjemmet med det formål at komme til at sove. Drikketurene forudgås af en periode med ophobede angstanfald, som han forsøger at dæmpe med øl, hvorefter drikkeriet eskalerer, idet han frygter angstsymptomerne, når han ophører med at drikke. Han har flere gange været indlagt på forgiftningscentral/psykiatrisk afdeling i svært alkoholintoksikeret tilstand. Efter afgiftning med påfaldende mangel på abstinensudvikling kunne der gå et par måneder, før mønstret gentager sig, forudgået af hyppige angstanfald. Drikkemønstret forekommer ikke egentlig addiktivt. Han har ikke haft noget dagligt forbrug af anxiolytika, men medbringer altid Stesolid samt nogle stærke øl til brug i tilfælde af angstanfald. Patienten har tidligere gået i behandling hos 3 praktiserende psykiatere, og har i 3 måneder været i gruppeterapi på Stolpe-

gård. Medikamenter har han tidligere været i behandling med benzodiazepiner samt en række neuroleptika.

Objektivt: virker han velbegavet og vel-formuleret, behandlingsmotiveret, og personlighedsmæssigt fremtræder han uden iøjenfaldende neurotiske eller andre karakterafvigende træk. Ved første henvendelse iværksættes et adfærdsterapeutisk behandlingsprogram baseret på in vivo exposure. Han udviser moderat fobisk undgåelsesadfærd over for situationer, der indeholder et element af fastlåsthed så som visse former for selskab, supermarkeder, kødanelser m.m. Han arbejder overraskende stædigt og seriøst og gør hurtigt store fremskridt. I begyndelsen af december begynder han at virke noget anspændt og irriteret og udebliver pludselig fra behandlingen og responderer ikke på skriftlige opfordringer til at møde op. Patienten henvender sig 2 år senere, i november 1985 efter et længerevarende drikkerediv på flere måneder med ekstrem stor alkoholindtagelse, der først blev afbrudt efter indlæggelse på forgiftningscentral en uge før henvendelsen. Der skal ikke have været nævneværdig abstinensudvikling. Han har været angstfri under drikketuren. Er interesseret i at genoptage den adfærdsterapeutiske behandling. Der har været flere tilløb til angstanfald, og patienten udebliver efter 14 dage. Henvender sig for 3. gang 1½ år senere i maj 1987. Har i mellemtiden haft beskæftigelse som murerarbejdsmand, men har været arbejdsløs det sidste ½ år. Der har været drikkerediv af uger til måneders varighed forudgået af angstanfald. Henvender sig, fordi veninden har truet med at bryde ud af forholdet. Indvilger endnu engang i at arbejde adfærdsterapeutisk med angstlidelsen og viser igen en imponerende kampånd, går bl.a. til tandlæge for første gang i 10 år uden at drikke. Køber racercykel og bevæger sig vidt omkring. Fører omhyggeligt dagbog over forventede og uventede angstanfald. Efter 2 måneders kontakt svarede han, og drikkemønstret gentog sig, og han måtte endnu engang afgiftes på forgiftningscentral, stadig uden fysisk abstinensudvikling. Har næsten daglige angstanfald og i begyndelsen af september påbegyndes behandling

med Anafranil® 10 mg stigende, initialt med betydelig bivirkningsproblematik. På Anafranil® 30 mg aften er der en markant bedring i tilstanden, idet der nu kun er småtilløb til angstanfald, som imidlertid ikke får tag i ham. Han fortsætter det adfærdsterapeutiske behandlingsprogram og oplever sig efterhånden angstfri imellem tilløbene til angstanfald, som aftager i både frekvens og intensitet. Humøret bliver mærkbart bedre. På Anafranil® 50 mg aften har han udtalt svedtilbøjelighed. Dosis reduceres til Anafranil® 40 mg aften, og han har de sidste 2 måneder været helt uden angstanfald, forventningsangst

46-årig gift officer af høj rang. En farbror skal have lidt af angstneurose, og også faderen havde angstproblemer med overforbrug af nervemedicin, og døde ved accidentiel selvforgiftning. Lever i et godt ægteskab, har 2 børn, hustruen havde hjemmegående. Har ikke tidligere frembudt psykiske problemer og beskriver sig selv personlighedsmæssigt gennemsnitligt svarende til det objektive indtryk. Angstlidelsen debuterede 2 år tidligere umiddelbart før, han skulle tiltræde ny stilling som garnisonschef. På kontoret fik han pludselig et ildebefindende med svimmelhedsfølelse, og et tilsvarende anfald 14 dage senere, begge med skadestuebesøg. Herefter mindre tilløb til anfald og tilbøjelighed til omlægning af vaner med undladelse af større selskabelighed og indskrænket aktionsradius uden for hjemmet. Efter jobskift har han de sidste

samt fobisk undgåelsesadfærd, og giver udtryk for at opleve en angstfrihed, han ikke har kendt til i mange år. Han er p.t. velfungerende såvel i sit nye arbejde som i parforholdet. Føler kun behov for at møde hver 14. dag, men passer uden problemer sin antabusbehandling, og det virker overbevisende, når han anfører, at han på intet tidspunkt føler drikketrang, og at socialt samvær er helt uproblematisk for ham uden alkohol. Hans drikkeri har aldrig haft social karakter, bryder sig angiveligt ikke om alkohol, som han alene har anvendt som angstbæmpende middel.

3 måneder været plaget af "periodisk influenzafølelse," f.eks. når han passerede lange gange, og de sidste 14 dage før henvisningen anfald med besvimelsestilløb og hjertebanken. Sideløbende med angstlidelsen har han haft et ikke ubetydeligt alkoholoverforbrug de sidste 3-4 år med karakter af medicinering. Er set af speciallæge i intern medicin og forsøgt behandlet med Inderal® 10 mg x 3 uden effekt. Der indledes behandling med Anafranil® stigende til 75 mg dgl. uden væsentlige bivirkninger. De følgende 14 dage kun et par tilløb til angstanfald. Da der fortsat er tilløb øges dosis til 100 mg dgl., og anfaldstillbøjeligheden svinder, men han er da plaget af tremor manuum om morgenen, svedtilbøjeligheder og mundtørhed. Passer nu sit arbejde og deltager i alle møder. P.g.a. angst for rysten suppleres med Inderal® 20 mg p.n. med god effekt.

Det drejer sig om en 49-årig kvinde, veluddannet, veletableret, uddannet som lægesekretær. Har arbejdet som sådan i perioder, men har oplevet 2 afskedigelser på grund af alkoholmisbrug/sygemeldinger i forbindelse med, hvad patienten selv beskriver som nedture. Disse perioder er præget af selvusikkerhed, angst, gråd-labilitet og søvnløshed.

Patienten har gennem opvæksten og i sit voksenliv været meget domineret af en 2 år yngre søster og en magtfuld mor. Ægteskabet knirker i de perioder, hvor patienten er totalt opgivende, til dels sengeliggende, småpimpende, meget appellerende.

Ægtefællen støtter et langt stykke ad vejen, men de er efterhånden noget op-givende. Har problemer med at passe sit arbejde i en overordnet stilling, fordi hustruen gentagne gange kalder ham hjem, da hun ikke tør være alene. I en sådan "down" periode accellereres patientens appel og klager over uro, angst og hjerte-

banken i en sådan grad, at hun gør halv-hjertede suicidalforsøg, der medfører ind-læggelse på psykiatrisk afdeling.

Er indlagt i godt 2 mdr. og bliver udskrevet under diagnoserne neurosis charactero-genes, psychosis reactiva et depressiva. Forsøges behandlet med samtaler inklusiv pærsamtaler samt lille dosis nortriptylin uden effekt.

Efter udskrivelsen tages hånd om patienten i form af hyppige konsultationer og hun sættes forsøgsvis i behandling med Anafranil®. Efter 2 uger begynder pt. psykisk at få det bedre og i løbet af en måneds tid er hun psykisk velbefindende og velfunge-rende. Har været arbejdsløs i en periode, men formået at udfylde denne tid på aktiv og fornuftig vis.

Før et par mdr. siden startet igen i nyt job som lægesekretær. Har ikke haft noget tilbagefald siden hun blev sat i denne behandling for godt 2 år siden. Er p.t. på 50 mg Anafranil til natten.

Patienten er en 30-årig kvinde, der henvender sig på et alkoholambulatorium for at påbegynde antabus-behandling. Hun er ugift, arbejder som sekretær, men er blevet fyret for 3 måneder siden, da hendes arbejdsindsats ikke var tilfredsstillende. Hun havde haft mange sygedage og begik for mange fejl.

Patienten oplyste, at hendes mor altid havde været meget nervøs, og at hun også havde et overforbrug af piller. Hun havde en enkelt gang været indlagt på psykiatrisk afdeling, vist nok på grund af et selvmordsforsøg.

Patienten har somatisk været rask. I de sidste tre år har hun haft et stort alkoholforbrug. Hun drikker fra morgenstunden, 1-2 glas bitter, og hun har længe sørget for altid at have alkohol med på arbejdet. Hun understreger, at hun aldrig virker beruset, men at det flere gange er blevet påtalt, at hun dufter af alkohol. Patienten begynder abstinensbehandling med diemal og to dage senere er hun i antabusbehandling. I den efterfølgende tid møder hun op to gange om ugen og taler med ambulatorielægen, der er psykiater, idet hun ønsker behandling for angst, som hun er meget generet af. Under samtalerne kommer det frem, at hun i flere år - også før hendes overforbrug af alkohol begyndte - havde haft anfald af indre uro og svimmelhed, som gjorde hende bange, da hun boede alene. Det var særligt om morgenen, kort efter at hun var vågnet, at hun var generet af disse symptomer. Hun begyndte derfor dagen med en bitter og opdagede, at ang-

sten svandt noget. Hun havde også i mange år følt sig utilpas, når hun var sammen med nye mennesker, og kunne tit føle sig genert som i barndommen. Hun opdagede hurtigt at alkohol mildnede hendes symptomer.

Efter 3 ugers behandling, hvor der kun initialt havde været lette abstinenssymptomer, fik hun pludseligt tre gange i løbet af en uge anfald med udtalt svimmelhed, hjertebanken, trykken for brystet og snurrende fornemmelser i hænderne.

Under mistanke om, at patientens angstsymptomer var led i panikforstyrrelse sættes hun i behandling med Anafranil® 100 mg dagligt. Hun havde på intet tidspunkt under behandlingsforløbet i ambulatoriet været depressiv. Efter 3 ugers behandling meddelte hun - igvrigt noget overrasket - at hun ikke længere var generet af indre uro og angstanfald. Ud over panikforstyrrelse havde patienten livet igennem været generet af social forbi, dvs angst for at være for tæt sammen med andre mennesker, særligt ukendte.

Vurdering: Behandlingsforløbet er kort og de fleste oplysninger om psykopatologi er anamnesticke. Man må alligevel mistænke panikforstyrrelse som baggrund for angstsymptomerne, særligt symptomerne om morgenen. De anfald, der optræder under antabusbehandlingen, er næppe abstinensfænomener, men panikanfald. Alkoholmisbrug hos yngre kvinder med god social baggrund bør give mistanke om panikforstyrrelse.

35-årig gift kvinde; lever i et ægteskab an-givelig uden nogen form for konfrontation og med en arvelig disposition til sinds-lidelser af beskeden karakter. Ingen mani-feste psykoser, men en tilbøjelighed til forstemninger og sortsyn. Patienten er vel-begavet og såvel hun selv som husbond er ansat i offentlige institutioner på fuldtid. Patienten har gennem flere år følt sig angst og nervøs og efterhånden er det steget til ulidelige højder, således at patienten føler, hun bliver kvalt af sin angst, når der kommer overordnede ind i kontoret.

Hun er angst for at handle, angst for at gå alene, angst for at have gæster og der er tiltagende socialt handicap med begyn-dende enkelte sygdomsmeldinger, men nok først og fremmest i form af en tiltagende isolation af familien. Man går ikke på besøg nogen steder, man modtager ikke gæster i hjemmet, dårlig nok den nærmeste familie. Patienten er ulykkelig over sin situation og på dette tidspunkt har hun været i be-handling hos psykiater igennem 4 år med samtaleterapi og afspændingsterapi, arbej-det med forskellige systemer til styrkelse af jeg-strukturen fra diagnoserne neurosis anxiosa et hysteriformis, perfektionistisk selvhævdende karakterneurotiker. Kan på de 4 år tælle ca. 30 konsultationer. Patien-

ten er efterhånden så fortvivlet over sin situation, at hun er angst for at begå et eller andet desperat.

Der startes foråret 1983 med Anafranil® efter en lang samtale, hvor man har forklaret om dette stof og den mulige effekt. Man må samtidig give en sygdomsmelding, da patienten er helt ude af stand til at passe sit job.

I løbet af 2 måneder øges dosis fra 25 mg × 3 til 75 mg × 3. Der er på 50 mg × 3 næsten ingen effekt, men efter ordinationen af 75 mg × 3 skifter patienten fuldstændig psyke og bliver normal. I løbet af kort tid er hun i stand til at genoptage sit job, gen-optage alle sociale funktioner. Tilstanden har holdt sig gennem de efterfølgende 3 år, men patienten har ikke kunnet få Anafranil seponeret og kører det meste af tiden med 50 mg × 3. Der har været ganske kortvarige episoder med angstanfald, der har kunnet kuperes med et lille tillæg af Truxal® mellem 5 og 15 mg × 3. Siden slutningen af 1984 har dette dog ikke længere været nødvendigt.

I 1987 har patienten det uændret godt. Der har i de forløbne 4 år ikke været tilbage-fald. Patienten er dog fortsat på en Anafranil® dosis på imellem 25 mg × 3 til 50 mg × 3 dgl.

Ca. 60-årig kvinde med familær disposition til ulcus duodeni. Har altid haft for meget mavesyre med sure opstød og smerter i forbindelse med psykiske problemer. I forbindelse med menopause i 40-års alderen tiltager hendes gastritgener, og der påvises ulcus duodeni ved røntgenundersøgelse. Behandles med diæt og antacida. Dette gentager sig gennem årene og hun var i de sidste år i næsten konstant behandling med cimetidin, indtil hun for 2 år siden

begyndte at fortælle om sin triste tilværelse. Hendes selvudslettende, selvbebrejdende holdning, sammen med sin angst for fremmede invaliderede hende så meget, at hun ville ophøre med sin virksomhed. Hun fik da Anafranil® 25 mg × 3 og efter ca. 3 uger var hun "et nyt menneske" - hun genvandt sin selvtillid og fortsatte sin virksomhed og efter et år gik hun på eget initiativ ned til 25 mg × 2 og har ikke siden haft behov for ulcusbehandling overhovedet.

Patient med angstanfald,
der har modtaget psykoterapi
uden effekt, og som indtil videre
har nægtet at modtage
medikamentel behandling

En 27-årig kvinde henvises af egen læge til psykiatrisk poliklinik under diagnosen angstneurose. Patientens søster på 23 år har symptomer, der minder om patientens. Ellers har der ikke været psykisk lidelse i slægten. Soma-tisk har patienten været rask, og hun har aldrig haft misbrug af alkohol eller medicin. Patienten er uddannet grafiker og er i arbejde. Hun er glad for sit arbejde, som hun mener at passe tilfredsstillende. Hun har en jævnaldrende ven, som hun har boet sammen med i de sidste to år. Deres seksuelle samliv er godt. Patienten har altid været selvusikker, sår-bar og nærtagende. Som barn turde hun ikke sove hos venin-der, før hun var i den tidlige pubertet. Hun deltog i de obligatoriske lejrture med klassen, men befandt sig aldrig godt herved uden at hun kan præcisere det nærmere. Hun har altid været bange for at køre i elevator og for at flyve. Hun har prøvet det to gange, og oplevelsen var så ubehagelig, at det næsten ødelagde ferien for hende. Sit arbejde har hun passet uden mange sygedage, selv om hun i de sidste 3 år har været meget generet af angst. Hun oplyser, at hun flere gange helt upro-vokeret overvældes af angst. Sidst, for få dage siden, da hun med sin ven, spiste på en kinesisk restaurant. Mens de sad og hyggede sig over maden, begyndte hun pludseligt at ryste voldsomt på hænderne og hun følte, at hun ikke kunne holde hovedet i ro. Hun svedte samtidigt, følte sig svimmel og havde vanskeligt ved at trække vejret igennem. Oplevelsen var så ubehagelig, at hun frygtede at hun stod for at skulle blive sindssyg. Hun drak hurtigt et par glas vin, men fik det kun lidt bedre. De skyndte sig at betale og at tage hjem. Patienten oplyste, at hun i de sidste to år havde gået til forskellige former for psy-koterapi. I det sidste år havde hun således gået i terapi to gange om ugen. De havde talt meget om hendes barndom og det var

efterhånden gået op for hende, at hun altid havde følt sig mindreværdig med let vag angst og usikkerhed. Hun var glad for tera-pien, idet hun syntes at hun havde fået indsigt i mange problemer, som hun tidli-gere kun vagt havde anet eksistensen af. Til hendes overraskelse skete der ingen bedring af angsten, snarere tværtimod. Da hun ikke havde råd til den intensive behandling, blev hun af egen læge henvist til en praktiserende psykiater, som hun imidlertid slet ikke kom på bølgelængde med. Egen læge henviste hende derfor til psykiatrisk ambulatorium. Patienten fremtrådte nervøs og anspændt. I kontakten var hun noget sky, men til-lidsfuld. Der var ingen appel over hendes klager, og hun var stemningsneutral. En grundig udspørgning omkring hendes angstsymptomer viste klart, at angsten havde anfaldkarakter, og at hun udover sværere angstanfald i ugens løb havde mange lettere anfald. Hun havde enkelte fobiske symptomer, bl.a. udtalt flyskræk. Oplyst om diagnosen og de medikamen-telle behandlingsmuligheder, var hun initialt ret afvisende. Hun erkendte dog, at hun nok havde haft gavn af samtaletera-pien, men at den ikke havde afgørende mindsket hendes angstsymptomer. Ved næste fremmøde afviste hun fortsat den medicinske behandling under henvis-ning til, at hun og venen begge fandt, at den tildækkede "problemerne." Hun ud-bad sig fortsat psykoterapi.

Kommentar: Patientens afvisning af me-dikamentel behandling er ikke sjældent forekommende, selv ved sværere former for panikforstyrrelse. I denne sygehistorie er medicinsk behandling nærliggende, alene fordi patienten allerede har forsøgt psykoterapeutisk behandling. Det ses ofte, at patienterne er glade for den psy-koterapeutiske behandling, også selv om den ikke direkte mindsker panikanfalde-nes hyppighed eller sværhedsgrad.

Menneskets plads i marxistisk samfundsteori

er er kommet skred i debatten om anstrefløjens noder og unoder i kølvandet på røverisagen og massakren på tudenterne på Den Himmelske Freds Plads

af BJARNE BONNÉ

Delvis som følge af Informations chefredaktions præservation af stædige insistensen på, at venstrefløjens masser af stof til tørtanke, er der så småt ved at komme gang i debatten. n, hvor en tidsvarende anstrefløjposition kan tænkes placeret.

På nogle punkter sker der mærkelsesværdige fornyninger, men debattens kuseering på de røverisagen fortid har desværre medført, at de fleste debattører er koncentreret sig om at diskutere den danske venstrefløjens nyere historie.

I betragtning af hvilken værdi der investeres i opgøret med fortidige misforståelser, tilgængelige indskrænkede erklæringer og absurde forføjede virkelighedsopfattelser, kan man godt få den fornemmelse, at venstrefløjens marxisme i bred forstand er et rent åndeligt fallibon, im forlængst burde være kommet og glemt.

Man har lov at spørge sig selv, om der overhovedet er noget tilbage. Fint det hvidt oplyst med stalinisme, nye patentforklaringer, og såkaldt selvbevidende teoretiske systemer en marxistisk interet samfundsforskning, der stadig er værd at interessere sig for, som andet end historisk kuriosum?

Jeg vil gerne slå et personligt slag for, at det stadig er muligt at svækkekræftende på det spørgsmål og at svaret er så ændrende, at det er værd at læsere sig for og diskutere

re lidenskabeligt. Jeg vil oven i købet vove at påstå, at den diskussion er betydeligt mere spændende og interessant end spørgsmålet om f.eks. den hedengangne politisk røvis redaktionelle linje eller prioriteringen mellem forskellige journalistiske vinkler på røverisagen.

Mit svar er eksemplet ensporet i sit udgangspunkt. Jeg mener det mest interessante og revolutionerende bud på en kvalificeret nutidig marxistisk orienteret samfundsforskning kommer fra den engelske sociolog Anthony Giddens. Hans produktivitet er enorm og jeg er langt fra nået igennem hans værk, men i 1981 udgav han første bind af »A Contemporary Critique of Historical Materialism«, som i 1985 blev fulgt op med et næste bind med titlen »The Nation-state and Violence«.

Det er et foruroligende tidstegn, at ingen af disse bøger er oversat til dansk: de rummer ikke bare en grundig og gennemtænkt kritik af marxistisk tankegang, men også et ambitiøst bud på en nutidig samfundstænkning, der sætter de værdifulde indsigter fra marxismen ind i en ramme, der er kritisk og venstreorienteret på en radikalt anderledes måde og som trækker på en bred tværfaglig vifte af teoretiske discipliner og empiriske indsigter.

Et så stort projekt egner sig dårligt til den stærkt reducerede gangvise, der kan opnås i en avisartikel, og Giddens værk

er desuden ikke mindst spændende i kraft af sin utrolige rækkevidde.

Udgangspunktet er filosofisk: det grundlæggende tema, som holder værket sammen, er en stadig optagethed af, hvordan en samfundstænkning kan se ud, hvis den skal drage de fulde konsekvenser af en praksis-filosofi, som kort sagt er en filosofi baseret på opfattelsen af mennesket som et handlende, skabende, og tænkende væsen. Et eksisterende subjekt frem for et essentielt objekt kunne man også sige.

Praxis-filosofien er ikke fuldstændig uforenelig med Marx, men den er ikke forenelig med de dominerende udgaver af historisk materialisme, som ofte får reduceret menneskets til objekter for de sociale strukturer og historiske drivkræfter, som er ekthet for dem selv, men leder sig åbenbart gennem den marxistiske analyse.

Forestillingen om historiske drivkræfter, som den f.eks. kommer til udtryk i parolen om økonomien som det dominerende i sidste instans, er i det hele taget en ulysiskelig måde at gribe samfundsanalyse an på, som ganske enkelt bør forlades. I stedet træder en forestilling om sociologisk analyse som historisk forankret i bund og grund.

Den menneskelige eksistens er nødvendigvis eksistens i tid og rum: sociale fænomener bør derfor forstås og lokaliseres i deres tid-rum, fremfor at blive reduceret til udtryk for sociale lovsmæssigheder.

MARX BEGRAVET - eller profetens hoved på et fad (Foto: UPI fra Karl Marx's grav i London på hans 100 års dødsdag i 1983)

Det betyder ikke, at vi ender i en individualiseret subjektivisme uden mulighed for at tale om sociale systemer og strukturer. Men system og struktur kommer til at betyde noget andet end de plejer. Sociale systemer opfattes som mønstre af relationer mellem aktører eller kollektiver, som reproduceres over tid og rum, dvs., et et socialt system konstitueres af en særlig, lokaliseret praksis.

Strukturer er på en gang mediet for og resultat af de menneskelige handlinger, som konstituerer de sociale systemer. Strukturer er på den måde tvetydige, på en gang resultat af og forudsætning for handling eller social praksis, og denne tvetydighed er et helt grundlæggende træk ved menneskets væren på en gang bruger og skaber af sit samfund. Giddens har kaldt sin teori for teorien om strukturation.

Præsenteret således fremstår Giddens teori ganske abstrakt, og det kunne være i

modstrid med forestillingen om samfundsvidenskaberens historiske karakter. Det er vigtigt at understrege, at disse indledende skitser af bestemmelser er bindeledet mellem det filosofiske niveau og den sociologiske analyse, som følger efter.

Teorien om strukturation er et ambitiøst forsøg på at fremlægge en samfundsteori, der er klar over sit eget filosofiske udgangspunkt og som fremhæver det eksplisite. Teorien er således ikke et brud med enhver form for teoretisk generalisering, men nok et argument for, at de generelle overvejelser bør begrænses til det ontologiske og epistemologiske niveau og ikke brede sig uhemmet ud over hele synsfeltet som en totalforklaring.

Den største del af de to bøger er en strukturalistisk læsning af et meget bredt historisk materiale. Formålet er for det første, at konfrontere den hi-

storiske materialisme med den historiske viden, der er tilgængelig i dag.

Hans endevending af den historiske materialismes stærkt begrænsede bæredygtighed sammenfatter en forbløffende mængde kontroverser inden for marxistisk teori på en overrumplende tæneprænt vis. I skæringsfladen mellem angloaksisk nøgternhed og kritisk kontinental filosofi åbnes der for svindende nye perspektiver, hvor centrale marxistiske indsigter i kapitalismens særegenheder kan trækkes med over i en praksis-funderet sociologi uden at blokerende, vildledende og fejlagtige historikalæresætninger filtrer sig sammen med dem i et håbløst vilddans.

Det andet formål, som især forfølges i andet bind, er et forsøg på at skrive den moderne tids historie og skitsere omridsene af de særlige karakteristika ved vor tids sociale systemer. Her står ikke blot marxisterne, men også mange »borgerlige« sociolo-

ger for skud. Efter Giddens opfattelse er det særlig påfaldende, hvordan sociologien har set bort fra krigens betydning for samfundsviklingen. Specielt i forhold til det tyvende århundrede virker dette blinde punkt besynderligt: det er derfor et af bogens vigtige anliggender at overskride denne begrænsning og give krig en behandling i sociologien, der er i bedre overensstemmelse med dens placering i det tyvende århundredes historie.

Det kan ikke understreges stærkt nok, at der med disse rindmuntare henvisninger kun er givet enkelte antydninger af den irrealitets dybde og spændvidde, der gemmer sig i disse to bøger. De fortjener den allerstørste opmærksomhed i venstrefløjens debatten.

Bjarne Bonné læser Erhvervsøkonomi og Internationale Uddannelsesstudier på RUC.

Debat

Om at læse indenad

HENNING PRINS skriver (Inf. 17.7), at »man« kunne læse, et »SF ikke klart ville tage afstand fra myrdierne, men »aftegete forbyrdelsesens legalitet«. (Det er måske en eksekution i Peking, der er tale om).

Hvad betyder så følgende vendinger: »... fordømmer på det skarpeste det forfærdelige blodbad, som kinesiske soldater efter myndighedernes ordre har anrettet på fredelige demonstrerende i Peking« ... »en enorm og utillivelig forbyrdelse« ... »et diktatur som er baseret på blodudgydelse« ... (hale verden mid) »vise de gamle mordriske mænd sin vrede og foragt« ...

Hvis Prins læser dette som ikke-klar afstandtagen fra myrdierne, er der - mildt sagt - noget galt med hans evne til at læse indenad.

At vi derudover påpegede, at meghaverns også havde set forfatningen ud af spillet, kan de dårligt opfattes som undskyldning for en handling, som i sig selv karakteriseres som »en enorm og utillivelig forbyrdelse«.

(Prins henviser til en udtalelse fra »SF's hovedbestyrelse«. En sådan eksisterer ikke. Der er kun en politisk udtalelse, vedtaget af folketingsgruppen d. 6. juni og straks tilsendt pressen (men kun omtalt i Information). Den blev næste dag af forretningsudvalget gjort til partiets udtalelse. Den blev så tilsendt Kinas ambassade sammen med et folgebrev, hvor vi mærkværdigvis ikke gentager, hvad de kunne læse i udtalelsen, men meddele, at så længe de ansvarlige for massakren har været, kan SF ikke have forbindelse med KKP. Det er muligvis dette folgebrev, Prins omtaler som en udtalelse fra SF's hovedbestyrelse. Men det er ingen undskyldning. SF's vurdering fremgår af vor udtalelse - og det var, som det ses, ikke en manglende afstandtagen fra myrdierne).

GERT PETERSEN
formand for SF
Christiansborg
1240 Kbh. K.

Ivad var Ry højskole før Klavs Birkholm?

ans ideer har

den efterfølgende presedede...

visningsforløb, på fæle...

ake er de snarere bekym...

Men måske var det en af de...

trænger til at blive revet ud...

får af at læse Ebbe Sønder...

Fra Studenterrådgivningen

LIVS-
MEDDELELSE
1.58/marts
89

OM SPECIALESKRIVNINGSPROBLEMER

Overvejelser til brug for såvel specialeskrivere som specialevejledere

I Studenterrådgivningen har vi gennem mange år indsamlet viden om studerende, som har problemer, fordi de går i stå stillet overfor de særlige krav, som en specialeafhandling medfører. De studerende, som henvender sig i Studenterrådgivningen med sådanne problemer, har oftest gennem flere år lidt under det, jeg her vil kalde "specialesyndromet". Hele deres livssituation er præget af dette syndrom, som enten er den direkte kamp mod det hvide papir eller dårlig samvittighed over ikke at kæmpe. Karakteristisk holder disse studerende aldrig rigtig fri, for selvfølgelig kan man ikke holde ordentlig fri, når man ikke får arbejdet med sit stof. Bedst har de det faktisk, når erhvervsarbejdet kræver dem, men heller ikke her er der sædvanligvis kreativt overskud at hente. Specialeskriveren isolerer sig derfor mere og mere i sin elendighed, og i takt hermed vokser tilmed studiegælden.

Denne typiske nedadgående spiral får oftest lov til at fortsætte for længe, blandt andet fordi det både i forhold til sig selv og til omgivelserne bliver mere og mere ubehageligt for den studerende at se i øjnene, at disse mange måneder er spildt med destruktivt selvpineri. Håbet til morgendagens arbejdsindsats, om at komme videre med specialet, bliver derfor tilsvarende stort og således fortsætter nedturen.

Groft sagt, kan studerende med sådanne problemer inddeles i to typer:

1. De meget perfektionistiske, for hvem specialearbejdet bliver uoverskueligt, fordi de ligesom licentiaten i "En dansk students eventyr" skal sikre sig en så omfattende baggrundsviden, at stoffet svulmer op, og proportionerne forvrænges. Nogle fortsætter dette udsigtsløse arbejde mere og mere forkrampet, mens andre "giver op" og søger hjælp, f.eks. hos os i Studenterrådgivningen.

→ s. 8

2. Den anden gruppe er dem, der er dårlige til at organisere og strukturere såvel specialestoffet som arbejdstiden. Den tidligere del af studiet har de klaret ved hjælp af gruppearbejde, faste undervisningsforløb og mere kontante eksamenskrav. For dem bliver specialet et uoverskueligt problem, fordi de skal arbejde alene over et længere tidsrum. De lange seje arbejdesperioder får de ikke organiseret, og da strukturering absolut er mest påkrævet i første del af processen, hvor ikke blot arbejdsdagen skal tilrettelægges, men også stoffet afgrænses, får de problemer med overhovedet at komme igang. Gode undskyldninger for at blive fri for denne frustration behøver ingen gødning for at gro i frodigt vildnis.

Når de studerende søger hjælp hos os for at komme videre, beklager de sig ofte over at lide af en såkaldt skriveblokering.

Vores erfaring er imidlertid, at når de hjælp til at overvinde perfektionismen eller struktureringsproblemerne, er der meget få, som har en reel skriveblokering. I langt de fleste tilfælde, er skriveblokering således en følge af de to nævnte problemstillinger. Eksempelvis kan de allerfleste studerende sætte sig ned og skrive om deres personlige og sociale problemer uden tøven.

I det følgende vil jeg derfor videregive nogle af de erfaringer, som vi mener, at såvel specialevejledere som specialeskrivere vil have glæde af i deres samarbejde, når arbejdet af den ene eller af den anden grund bliver uoverskueligt.

Om forholdet mellem specialeskrivere og -vejledere

Det er meget almindeligt, at studerende ikke har nogen klar kontrakt med vejlederen. Aftalen er: "kom igen, når du o.s.v.", og denne aftale kan ikke bruges i forhold til disse studerende. Det, de har brug for, er et fast tidsrum, en fast dato, et fast klokkeslæt og en aftale om telefonnummer til brug ved eventuel udeblivelse, lige meget hvor de befinder sig i forløbet. Det at have en fast aftale er afgørende, idet aftalen bliver det nødven-

dige anker under udarbejdelsen af såvel formen som indholdet af specialet.

"Angst- og bluff-fænomenet", også kaldet angsten for at dumme sig, er meget stor i den akademiske verden, og dette smitter ikke mindst en specialeskriver med problemer. Det er sigende, at blot det at kontakte sin vejleder kan være et næsten uoverstigeligt problem for den, som i forvejen har det skidt med sit akademiske værd, fordi specialearbejdet er ved at gå i stå. Enhver universitetslærer burde med jævne mellemrum minde sig selv om, hvilken overvindelse det er "at skulle forstyrre" sin vejleder på denne baggrund.

Om arbejdsvaner og gøervej til selvstrukturering

De fleste skal væk fra det hjemlige skrivebord, væk fra alle de gode undskyldninger. En arbejdsdag skal skabes således, at den f.eks. ligner en lønarbejders. Til dette formål kan biblioteker, andres arbejdsrum, et ledigt værelse hos naboen m.v. anbefales. Følelsen af "at gå på arbejde" er en stor hjælp for de fleste til at få struktureret deres tid.

Et ur foran sin læseplads med beslutning om, hvornår man må rejse sig, eventuelt med efterfølgende belønning, kan også være et middel til at komme igang. Det almindelige er at rejse sig efter for kort tid, når papiret og formuleringsproblemerne "truer". Bliver man siddende mindst 30 minutter, hvilket er lang tid ikke at skrive i, så sker der som regel et eller andet konstruktivt. De fleste med selvstruktureringsproblemer har rejst sig og er gået efter 15 minutter.

Fritid skal prioriteres højt. Det er her kræfter og overskud skal hentes. Det er almindeligt, at har man ikke fået skrevet i dagens løb, så tages f.eks. aftenen i brug - og dette er normalt meget u hensigtsmæssigt, da "tilløbet" i dagtimerne ikke giver noget overskud - tværtimod. Det kan således være lige så vigtigt at overholde sin fritid, som sin arbejdstid, hvis man skal skabe sig en struktur, der er fremmende for specialeprocessen.

Om gode og dårlige undskyldninger for at blive fri for specialearbejdet

At vælge om man vil arbejde eller ikke vil arbejde med specialet og gøre dette til et bevidst valg, som man træffer mange gange om dagen, kan være en stor hjælp til ikke at snyde sig selv på længere sigt. Studerende med specialeproblemer er usædvanligt dygtige til at finde vandtætte undskyldninger for at blive fri for det hvide papir. At overbevise sig selv og sine omgivelser om forhindringerne bliver efterhånden en del af specialeskriverens livsindhold. Bevidstheden om hvor godt eller dårligt dette lykkes, bliver som tiden går, mere og mere uklar og efterhånden bliver det spind, som specialeskriveren derved vikler sig ind i, vanskeligere og vanskeligere at trænge igennem.

Derfor er det nyttigt at hente hjælp udefra, selvom dette kan betyde forøget angst og usikkerhed i en overgangsperiode. Hjælperen, som ikke bør være specialevejlederen, men en ven eller veninde, behøver ikke at have særlig indsigt i fagets indhold for at han/hun skal kunne hjælpe specialeskriveren til at tage stilling til de valg, der skal træffes med hensyn til at arbejde eller ikke arbejde med specialet. Hjælperen kan desuden bruges til at lytte til en mundtlig fremstilling af problemformuleringer, der volder vanskeligheder. Det at skulle formulere sig således, at en, der iøvrigt ikke kender til det faglige indhold, kan forstå det, kan være igangsættende, når man er kørt fast. En hjælper kan således i en overgangsperiode blive det modspil, som specialeskriveren har brug for, for at klargøre de centrale problemer.

Det er meget vigtigt at få en specifik kontrakt mellem specialeskriveren og hjælperen, idet forholdet ellers kan udvikle sig til, at hjælperen bliver en kritisk autoritet, som ufrivilligt kommer til at forøge specialeskriverens usikkerhed. Dette betyder, at kontrakten bør evalueres med jævne mellemrum, således at den bliver så konstruktiv som mulig. Indholdet af kontrakten vil derfor være helt afhængig af specialesyndromets art.

Om koncentrationsvanskeligheder

Overholdes arbejdsplanen, men forstyrres man hele tiden af uvedkommende tanker med rødder i personlige problemer, kan det anbefales at skrive et kort resumé af problemerne ned og dermed symbolsk forsøge at lægge dem til side i arbejdstiden. Lykkes det ikke, kan det være rigtigt at holde op med specialeskrivningen for den dag og eventuelt gøre noget ved problemet, i stedet for at spille tiden med hele tiden at forsøge at koncentrere sig om det faglige.

I Studenterrådgivningen oplever vi ikke sjældent, at det kan være rigtigt at støtte den studerende i at udsætte specialet i en periode, hvor problemerne trænger sig voldsomt på. Det at skulle skrive er vel den arbejdsproces af alle, som er mest sårbar overfor personlige vanskeligheder. En eventuelt orlov med erhvervsarbejde eller bistandshjælp, kan derfor være en bedre løsning end den daglige frustrerende kamp med stoffet og koncentrationsevnen.

Lidt om skriveproblemer

Har man valgt at sidde med papiret foran sig og iøvrigt ikke er generet af andre tanker, bortset fra panikken over solve skriveprocessen, er der også råd at hente.

Skriveblokeringer er oftest en delproces for den perfektionistiske personlighedstype, som ikke tillader sig selv at formulere ufærdige sætninger i råskitse. Følelserne af, at papiret "fanger og forpligter" er vanskelige at ændre, og derved bliver kampen mod papiret en belastning. Det er imidlertid for de fleste nemmere at tale om emnet, fordi det er uforpligtende, og her kan den tidligere nævnte hjælper igen gøre gavn. I et afgrænset tidsrum tager hjælperen noter mens specialeskriveren beskriver et udvalgt afsnit i afhandlingen, og på basis af disse, skriver "perfektionisten" en skitse, hvor målet i sig selv, er at skrive upolerede sætninger og afsnit omhandlende det indhold, som fremgår af noterne. Efter et afgrænset tidsrum skal hjælperen læse det skrevne igennem.

En anden mulighed er at indtale et afsnit på båndoptager og derfra nedskrive et førsteudkast.

Det er vigtigt at begynde med de afsnit, som er lettest tilgængelige, idet skriveprocessen for de allerfleste bliver nemmere og nemmere, når man først er igang. Der er altså trøst at hente på længere sigt! Dette glemmes som oftest i den svære begynderfase. En diskussion af hvilket niveau specialeskriveren forventer af sig selv kan være nødvendig for at komme videre. Stiller han/hun krav om 11 eller 13, eller vil 8 være til at acceptere?

Endelig kan specialeproblemer hænge sammen med, at emnevalget er for problematisk. Mange kommer galt afsted, fordi de vælger emneområder, som har en for tæt sammenhæng med deres eget følelsesliv. Den manglende distance medfører blokeringer, som er vanskelige at overskride. At måtte opgive at realisere sig selv på den måde, kan udvikle sig til en alvorlig nedtur, et aspekt som også specialevejledere bør være sig bevidst.

Om selvhjælpsgrupper for specialeskrivere

I Studenterrådgivningen har vi gennem nogen tid forsøgt at samle studerende med specialeproblemer i en gruppe. Ved sådan en gruppes sammensætning tager vi ikke hensyn til hvilket fag de tilhører, men kun om deres problemer overvejende udspringer af selve det at skrive speciale.

Det har på mange måder været gavnligt at lade disse studerende mødes en gang om ugen. Som tidligere nævnt føler netop disse studerende sig ofte studiemæssigt isolerede, da de gennem lang tid har kæmpet alene med specialet. Det er således i sig selv en støtte at mødes med andre i samme situation og dermed igen at kunne opleve sig selv som en del af et arbejdsfællesskab.

Sådan en gruppe kan udvikle sig til at dække flere forskellige behov. Generelt bruges den til at identificere den enkeltes problemer. F.eks. kan det vise sig, at et par medlemmer kun har brug for gruppen som "anker", mens andre ønsker en mere specifik

arbejdskontrakt fra gang til gang. På skift har nogle af dem brug for mundtligt at redegøre for et vanskeligt problem på en uforpligtende måde.

Mere personlige problemer skal der også være plads til, såfremt det er nødvendigt for at øge koncentrationsevnen. Imidlertid er det vigtigt, at gruppen ikke bliver en almindelig basisgruppe med terapeutisk funktion. Eksempelvis kan det nævnes, at et af gruppemedlemmerne besluttede sig til at opgive specialeskrivningen, da han med gruppens hjælp måtte se i øjnene, at hans daglige kamp for at koncentrere sig om specialet, på trods af sine personlige vanskeligheder, havde for store omkostninger. Han hørte, på det pågældende tidspunkt, således mere til i en gruppe med terapeutisk målsætning, end i en specialegruppe.

Inspireret bl.a. af tanken om at danne specialegrupper, indbød Engelsk Institut alle engelskstuderende, som ifølge eksamensprotokollen kun manglede specialet i at være færdige med faget, til et specialeseminar af en dags varighed. Omkring 22 ud af 70 studerende mødte op og fik diskuteret både generelle og individuelle problemer ved at skrive speciale.

Dette seminar, hvori en række lærere og studievejledere deltog, sammen med undertegnede fra Studenterrådgivningen, blev en stor succes, og tilsvarende seminarer kan anbefales andre af universitetets institutter.

Det blev dels et forum for dannelsen af en række selvhjælpsgrupper, dels blev der udvekslet erfaringer om specialesyndromets forskellige aspekter. Et par eksempler på diskussionsemner: Hvad kan man kræve af sin specialevejleder? Hvordan kan man universitetslærere, der selv har svære problemer med at færdiggøre skriftlige arbejder, vejlede andre? Hvordan kan instituttets lærerstab påvirkes til at blive bedre og mere bevidste specialevejledere, således at de økonomiske og menneskelige omkostninger bliver færre for denne gruppe af studerende, for hvem studiets sidste hurdle kan udvikle sig til at blive fatal.

Om at forebygge ....

Der er ingen tvivl om, at man på institutplan kan forebygge en række af de problemer, som her er beskrevet, ved at tilbyde f.eks. mere bevidst specialevejledning og bedre kontaktmuligheder for denne isolerede gruppe af studerende.

nu CARLUND VASSGØDE

Studenterrådgivningen i Knabrostræde er kun en henvisningsmulighed for studerende med mere komplicerede problemer, bl.a. fordi vores kapacitet er så ringe, det meget store antal af studerende i Københavnsområdet taget i betragtning.

Imidlertid er det vores erfaring, at mange af de problemer vi møder i forbindelse med specialeskrivningen kunne afhjælpes ude på uddannelsesstederne, hvorfor vi fra Studenterrådgivningens side vil anbefale andre institutter at lade sig inspirere af det initiativ, Engelsk Institut tog.

I den forbindelse skal henvises til en artikel, skrevet af lektor Niels Thorsen i Humanisten, som dels omhandler specialeproblemer mere generelt, dels beskriver det nævnte specialeseminar og perspektiverne i det.

August 1983

Marianne Davidsen-Nielsen
socialrådgiver

Indhold

I.Aspekt: Institution

1. Institutionelle rammer

- a. Institutionens art
- b. Juridiske grundlag
- c. Tilknytning til andre institutioner
- d. Finansielle grundlag

2. Institutionel udvikling/forandring (smlign. også IV.)

- a. Den nuværende struktur som resultat af tidligere forandringer
- b. Diskussioner om (fornyet) forandring af strukturen (som løsning på hvilke problemer?)
- c. Tematisering/udklamring og - i givet fald - virkning af sundhedspolitiske, fagforeningsmæssige og niveaupolitiske (magt-) positioner indenfor og udenfor institutionen
- d. Former for (hhv. manglen på) institutionaliseret interesserepræsentation
- e. Faglig relevans og legitimering hhv. ^{legitimerethed} ~~legitimation~~ af egen virksomhed (smlign også I.6.e)
- f. Faglig og institutionel udvikling/trædering af egen virksomhed (smlign også I.6.e) ^{overlevering af tradition}

3. Institutionel organisation

- a. Personale-struktur
- b. Forholdet mellem "formelle" og "informelle" strukturer
- c. Kooperation- og konkurrenceforhold mellem medarbejderne
- d. Problemer med "for høje" og "for lave krav"
- e. "Lateralisering" af modsætninger
- f. Arbejdsorganisation
- g. Forholdet mellem hierarkisk hhv. egalitær organisation samt institutionens repræsentation udadtil

4. Reference-instanser

- a. Berørte
- b. "Arbejdsgiver" (:Auftraggeber)
- c. "Tredie"

5. Arbejdsmiljø

- a. Omgivelser
- b. Bygnings-art
- c. Arbejds-sted

6. Forløbs-form/virkemåde

- a. Målsætning
- b. "Input"
- c. "Gennemløb"
- d. "Output"
- e. "Kompetance"
- f. Arten af virkemåde/kompetance
- g. Resultats-kontrol i relation til målsætnings-kriteriet

II. Aspekt: Arbejdsmiddel

1. Teoretiske grundlag

- a. Entydigheden af det teoretiske grundlag
- b. Interdisciplinære teoretiske traditioner
- c. Teoretisk enighed indenfor institutionen
- d. Funktionen af teoretiske diskussioner for deltagerne
- e. Grad og art af teoretisk udenoms-orientering
- f. Forholdet mellem "officiel(le)" teori(er) og "praksis-teori(er)"
- g. Institutionelle modsætninger og teoretiske diskussioner
- h. Forholdet mellem teoretisk mangfoldighed og - i praksis - meget indskrænkede handle-alternativer

2. Fremgangsmåder eller "metoder"

- a. Eksisterende "metoder"
- b. Hvilke fremgangsmåder anvendes? Bliver der skelnet mellem analyserende ("diagnosticerende"), forændrende ("intervenierende", "terapeutiske") og ophævende (:Erhebung) fremgangsmåder?
- c. Henregning af metoder/fremgangsmåder til forskellige "discipliner"
- d. Hvilken vægt tillægges metoder i institutionen? Og: Bliver metodisk/teknisk tænkning også udstrakt til resultats-kontrol?
- e. Yderligere diskussioner om "metoder"?
- f. Findes der en form for informations-marked for "tekniske" fornyelser eller nyheder? Med resultats-meddelelser?
- g. Modsigelse mellem metodernes videnskabelige debattering og den i praksis fordrede entydighed ved metodernes anvendelse?

3. Sags-udstyr

- a. "Materialer"
- b. Finansielle midler
- c. Dokumentationsmidler
- d. Kontorudstyr/indretning

III.Aspekt: Situation

1. Tidsforløb/tidsbudget

- a. Tidsmæssig belastning
- b. Planlægning af arbejdet
- c. Forholdet mellem arbejdstid og fritid

2. Særlige overvindelsesformer og angst

- a. Forholdet til de berørte
- b. Almene aflastningsteknikker
- c. Former for realitetsafværge

3. Typiske konfliktkonstellationer

- a. Anerkendelse og undgåelse af konflikter (alment)
- b. (Formidling/afgørelse og undgåelse) af konflikt(er) med de berørte
- c. Formidling/afgørelse og undgåelse af konflikter med kollegaer
- d. Formidling/afgørelse og undgåelse af konflikter med "arbejdsgiverne"
- e. Formidling/afgørelse og undgåelse af konflikter med sig selv

IV.Aspekt: Kommunikation

1. Yderligere sprog- og relationsforhold

- a. (Tematisering af) sprogniveauet
- b. Tematisering af udsagnetes stede hhv. subjekt
- c. Tematisering af situationen
- d. Udgrænsning, syndebugke?
- e. Forsøg på at udarbejde fælles berørthed og på at forbedre den fælles situation?

2. Forholdet praksis/forskning

- a. Graden og arten af den videnskabelige forarbejdning/opfølgning; kontinuerlig dokumentation?
- b. Arten og funktionen af den videnskabelige offentliggørelse

2

"Hvad er menneskets behov? - Og hvad er børns behov?"

Opgave i praktisk pædagogik.

af

Leif M. Christensen.

P-klasse.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Indhold	side
1.o.	Indledning.....	1
2.o.	Metode.....	1
3.o.	Samfundsudvikling - hvor er vi henne i lille Dannevang?.....	2
4.o.	Maslow's behovsmodel.....	3
4.1.	Maslow's menneskesyn og filosofiske fundament..	3
4.2.	Maslow's behovsmodel.....	4
4.3.	Det empiriske grundlag for Maslow's teori.....	5
4.4.	Egen kommentar til Maslow's teori.....	5
5.o.	Menneskelige behov ifølge Karl Marx.....	6
5.1.	Menneskesyn og filosofisk fundament hos Marx...	6
5.2.	Marx' teori om menneskelige behov.....	7
5.3.	Det empiriske grundlag for Marx' teori.....	8
5.4.	Egen kommentar til Marx' teori.....	8
6.o.	Konklusion.....	8
	Noter, herunder anvendt litteratur.....	10

1.o. INDLEDNING.

Der blev grinet i klassen, da jeg gav dette emne. Og det er jo helt logisk, for som bekendt er børn også mennesker. Og derfor er spørgsmålet jo en absurditet.

Det er min opgaves mål at vise, at dette spørgsmål absolut ikke er absurd. Derimod er det måske et af de vigtigste spørgsmål, en seminariestuderende kan stille sig selv som kommende pædagog.

Logikken er, at en nuuddannet pædagog, der starter på sit første pædagogjob på sin 22 års fødselsdag, er væsensforskellig fra lille Åse, der starter samme dag i samme børnehave på sin 3 års fødselsdag.

Væsensforskellen kan måles til 22 år minus 3 år er lig med 19 års samfundsudvikling.

At der grines af, at samfundet udvikler sig, og hermed at vi som pædagoger såvel må forholde os til en fortid, til en nutid, men så sandelig også til en fremtid, forekommer til gengæld mig absurd.

2.o. METODE.

Det var min oprindelige hensigt, at konfrontere to behovsmodeller i forhold til hinanden. Det er det stadig. Men fremfor at gå til originalteksterne, anvender jeg af tidsgrunde sekundære kilder. Med det fortolkningselement noget sådant indebærer.

De to behovsmodeller er Maslow's model fra 1954, samt Karl Marx's model, der - skønt formuleret af Marx selv i diverse bøger i 1800-tallet - fremlægges af Agnes Heller i dansk udgave 1978.

I de 20 år, fra midten af halvtredserne til midten af halvfjerdsenerne, der er gået, er utallige mennesker indenfor erhvervsliv, indenfor den offentlige sektor, f.eks. hospitalsvæsnet, samt indenfor uddannelsessektoren, f. eks. børnehavepædagogseminarierne, blevet oplært i, at Maslow's behovsmodel er rigtig.

Dette sætter jeg spørgsmålstegn ved.

Dvs. hovedindholdet af opgaven bliver en snak om Maslow med tilhørende spørgsmålstegn. På baggrund af en Marx-orienteret forståelsesramme.

Mine sekundære kilder er K.B.Madsen¹ til Maslow, og Lone Scocozza² til Agnes Hellers Marx-fortolkning.

Indledningsvis skal der dog gøres opmærksom på, hvordan samfundets udvikling efter min opfattelse sker.

Og afslutningsvis må jeg som pædagogstuderende naturligvis drage den pædagogiske konsekvens af mine overvejelser.

3.0. SAMFUNDSUDVIKLING - HVOR ER VI HENNE, I LILLE DANNEVANG?

Amerikaneren Margaret Mead har i sin meget læseværdige bog: "Kultur og engagement"³ opdelt fænomenet samfund i 3 forskellige typer.

1. Postfigurative kulturer.

Her lærer man af fortiden, typisk gennem at bedsteforældrene beretter. Og det, der fortælles, står stadigvæk ved magt.

2. Cofigurative kulturer.

Her lærer man af jævnaldrene. I følge forfatteren findes der ingen samfund, hvor dette kulturmønster er helt rent. Det er stadig således, at de ældre, f.eks. forældrene, bestemmer rammerne for den kulturelle udvikling.

Men meget indlæring stammer fra de jævnaldrene, og ikke fra forældrene.

3. Præfigurative kulturer.

Her er der ingen at lære af. Man er alene. Det er således at man må lære sine forældre noget, for at forældrene kan følge med i samfundsudviklingen.

Se, det lyder jo underligt. Men Mead gør det forståeligt ved at omtale immigranter.

Og her er det jo nok almindeligt, at det er børnene, som først lærer sproget i det nye land. Og således børnene, der lærer forældrene noget.

For mig er denne tankegang ikke fremmed. Jeg lærte den den danske musikgruppe 'Gasolin' at kende, fordi mine børnehavenbørn for 10 år siden legede 'Gasolin' i børnehaven.

Og jeg er overbevist om, at et 6 årigt barn i en børnehave ved mere om video-spil til fjernsynet derhjemme, end jeg ved som halvgammel 36 årig.

Jeg mener derfor, at vi i Danmark har et kulturmønster på nuværende tidspunkt, der kan betegnes som cofigurativt. Men da et givent kulturmønster jo ikke står stille, dvs. er statisk, så mener jeg vi er på vej hen imod det præfigurative kulturmønster.

Det afgørende vendepunkt for, at det cofigurative kulturmønster slog igennem i Danmark, var efter min mening dengang i halvtredserne, da familien Dannevang fik fjernsynet båret ind i stuen.

Og det afgørende vendepunkt hen imod den præfigurative kultur bliver efter min mening, når familien Dannevang pr. sattelit kan hente f.eks. 30 T.V. programmer ned fra himlen.

Hvilket jo nok bliver tilfældet om ca. 5 - 10 år.

Den situation må vi allerede nu som pædagoger tage stilling til.

Og netop derfor er det vigtigt, at tage spørgsmålet om, hvorvidt fremtidens barns behov er de samme som vore behov, op!

4.0. MASLOW'S BEHOVSMODEL⁴

Jeg vil i dette afsnit følge den logik, K.B. Madsen anvender i sin fremstilling.

4.1. Maslow's menneskesyn og filosofiske fundament.

Mennesket opfattes som væsensforskelligt fra dyr. Netop fordi mennesket ikke er et dyr, må man anvende andre metoder end de klassisk naturvidenskabelige til at studere mennesket. Maslow tager her afstand fra den i psykologien udbredte forskningsmetode, hvor man ved at lade en rotte løbe gennem en T-labyrint mener at lære noget om, hvordan mennesker er indrettede.

Mennesket opfattes som en helhed. I sin adfærd styres det af selvet, dvs. af dets egen personlighedsstruktur, herunder behovsstruktur.

Jo mere modent mennesket er, jo stærkere er menneskets selvstyring.

Mennesket betragtes således som uafhængigt af de konkrete samfundsmæssige betingelser.

Ifølge Maslow har sanfundsudviklingen således ringe betydning for mennesket.

Det filosofiske grundlag for denne tankegang har Maslow fundet i to asiatiske filosofier, Taoismen og Zen-Buddhismen.

Ifølge Taoismen, der er en naturfilosofi, eksisterer verden på baggrund af et dialektisk vekselvirkningsprincip. Dvs. verden er en stor organisme, der opretholder sig selv ved at modsatrettede kræfter er i modsigelse eller balance.

Ifølge Zen-Buddhismen skal man lære at leve her og nu, og man skal lære at opgive sin selvished ved at lade sin bevidsthed gå op i en større helhed.

4.2. Maslow's behovsmodel.

I denne tankegang skal behov forstås på følgende måde:

"Behov er en hypotetisk betegnelse for centrale strukturer, hvori der med mellemrum foregår dynamiske (aktiverende) processer. Disse processer har foruden den aktiverende virkning også en styrende virkning."

Hypotesen hos Maslow er så følgende:

"Hos alle mennesker findes der et system af medfødte (arvelige) behov, der er organiseret i et hierarki efter indbyrdes styrkeforhold. I dette hierarki er de organiske behov de stærkeste; de efterfølges af sikkerhedsbehovene, kontaktbehovene, selvhævdelsesbehovene og til slut selvaktualiseringsbehovene som de svageste."

Dette hierarki kan opstilles i pyramideform, med følgende fem niveauer:

1. De fysiologiske eller organiske behov. F.eks. føde, vand, beskyttelse mod varme eller kulde, og sex.
2. Sikkerhedsbehovene. F.eks. behov for sikkerhed, stabilitet og beskyttelse.
3. Kontaktbehovene. F.eks. behov for kærlighed, venskab og tilhørsforhold til andre mennesker.
4. Selvhævdelsesbehovene. Behov for præstation og prestige.

5. Selvaktualiseringsbehovene. Dvs. behovene for at aktualisere sig selv, realisere de indbyggede muligheder, mennesket i sig selv har i sig.

Yderligere om Maslow's behovsteori skal blot siges, at der skelnes mellem mangel-behov og vækst-behovene (selvaktualiseringsbehovene).

Mangelbehovene opstår, når mennesket oplever en mangel, f.eks. tørst, og deres indflydelse på mennesket forsvinder, når mangeltilstanden (tørsten) er ophævet.

Vækstbehovene er derimod 'u-mættelige'. De kan aldrig tilfredsstilles og er tilstede, lige så snart mangelbehovene er opfyldt.

4.3. Det empiriske grundlag for Maslow's teori.

Dette findes faktisk ikke. Maslow bygger sin teori op på baggrund af klinisk psykologisk arbejde, dvs. psykologisk arbejde med patienter.

Det er Maslow's egen, intuitive fornæmmelse fra dette arbejde, der er teoriens grundlag.

Med et direkte citat: "Min teori om motivation stammer fra klinisk arbejde, fra studiet af neurotiske mennesker."

4.4. Egen kommentar til Maslow's teori.

At teorien er ren spekulation, gør den ikke nødvendigvis dårlig. For teoriens tilstedeværelse medfører jo, at der bliver spekuleret lidt over spørgsmålet: Hvad er drivkræfterne bag menneskers adfærd.

Imidlertid har eksistensen af denne teori medført, at alle mennesker bliver skåret over en kam, når det angår behov. Denne teori medfører, at der fokuseres på lighederne mellem behovene hos det lille barn og det voksne menneske. Lighederne i behovene hos det lille barn i 1954 og det lille barn i 1985.

Og at der er ligheder i behovene er selvfølgelig rigtigt. Men vi må ikke glemme, at der også er forskelle.

Og vi må heller ikke glemme, at vi som mennesker faktisk lever i et samfund sammen med andre mennesker. Som påvirker os.

Her mangler Maslow's behovsteori noget.

5.0. MENNESKELIGE BEHOV IFØLGE KARL MARX.

Disponeringen af dette afsnit bliver den samme som i afsnit 4. Grundlaget er, som tidligere nævnt, Scocozza, med enkelte afstikkere til andre tekster, bl.a. originalteksten, dvs. Agnes Heller.⁵

5.1. Menneskesyn og filosofisk fundament hos Marx.

Den mest enkel måde at beskrive Marx' menneskesyn på, er at citere ham selv. Marx⁶ siger i sin 6. tese til filosofen Feuerbach bl.a. følgende:

"Men det menneskelige væsen er ikke noget abstraktum, det enkelte individ iboende. I sin virkelighed er det indbegrebet af samfundsforholdene."

Dvs. i modsætning til Maslow søger Marx ikke at adskille mennesket fra det samfund, mennesket rent faktisk omgives af. Hos Marx er samfundet i mennesket, ligesom mennesket er i samfundet, i et dialektisk vekselvirkningsforhold, der forløber i tid.

At mennesket skal anskues i sin samfundsmæssige kontekst i et tidsligt forløb fremgår af den 4. tese til Feuerbach, hvor Marx⁶ bl.a. siger:

"..... menneskene er produkter af omstændighederne og opdragelsen, at forandrede mennesker altså er produkter af andre omstændigheder og forandret opdragelse, ..., at omstændighederne netop forandres af menneskene, og at opdrageren selv må opdrages.....".

Dvs. mennesket er foranderligt over tid. Og en af de største forandringer i menneskeheds historie er netop det øjeblik, hvor dyrearten (en abe af en slags) konstituere sig til mennesket, dvs. arten Homo Sapiens.

Her er der tale om en kvalitativ forandring på baggrund af kvantitativt mange forandringer med den givne organisme. (Se nærmere herom hos Leontjev⁷)

Denne forandring består i, at organismen i stedet for at være underlagt omgivelserne, som dyrene er det, selv bearbejder omgivelserne. Med værktøj.

Og i en social organisation, der er præget af arbejdsdeling indenfor gruppen.

Marx og Maslow ligner således overfladisk set hinanden, idet de begge siger at der er en kvalitetsforskel mellem mennesker og dyr. Men det er kun overfladisk. Maslow begrundet ikke denne forskel. Det gør Marx derimod.

Her skal det imidlertid erindres, at mens Maslow jo er psykolog, så er Marx filosof.

Han opbygger sin egen filosofi. Den dialektiske materialisme. Dette er en tankebygning, der indeholder teorier om samfundets indretning, teori om det ideale samfund, teori om de økonomiske virkemåder indenfor samfundet og om meget andet.

Dette sker i skarp modsætning til tidligere filosofers arbejde. Marx⁶ siger direkte i sin 11. tese til Feuerbach, at:

"Filosofferne har kun fortolket verden forskelligt, men hvad det kommer an på, er at forandre den."

5.2. Marx' teori om menneskelige behov.⁸

Mens Maslow direkte definerer behov, giver Marx ikke noget sted en klar definition af begrebet behov.

Alligevel ligger tankegangen om behov bag ved Marx' økonomiske overvejelser, fordi begrebet vare, der er centralt hos Marx, ses i lyset af behovstankegangen.

Det er således hos Marx, at der ikke skelnes mellem et behov i mennesket og så en genstand, der kan tilfredsstille behovet. Derimod betragtes disse to fænomener som to sider af samme sag.

Dvs. mens Maslow ville sige franskmændene er tørstig, så siger Marx, at franskmændene er tørstig-efter-vin.

Og mens Maslow ville sige englænderen er tørstig, da ville Marx sige, at englænderen er tørstig-efter-øl.

Hos Maslow ville man tale om samme behov. Hos Marx er der tale om forskellige behov.

Nu er det således, at behovsgenstandene er historiske fænomener. Der har ikke altid eksisteret vin eller øl. Derfor bliver behov hos mennesker også historiske.

Behov skabes i og med genstanden for behovstilfredsstillelse skabes.

Dvs. i og med at T.V.-apparatet blev opfundet, da blev der også skabt et nyt behov hos menneskene, behovet for at se T.V.

Det Maslow kalder organiske behov, ville Marx kalde instinkter. Altså noget ikke menneskeligt, noget dyrisk.

Netop det historiske, det tidsbundne ved behovsbegrebet, gør

efter min mening Marx' behovsforståelse interessant. For dette betyder, at i en given tid vil eksistensen af nogle givne genstande medføre eksistensen af nogle behov hos de mennesker, der er i kontakt med genstandene.

Kort sagt, det er samfundets udviklingsniveau, der bestemmer hvilke behov, menneskene, som udgør samfundet, har.

På et historisk tidspunkt vil behovet hos spædbarnet være at-få-mad-ved-at-få-bryst. På et andet historisk tidspunkt vil spædbarnets behov derimod være at-få-mad-ved-at-få-flaske.

Behovene er således samfundsbestemte.

5.3. Det empiriske grundlag for Marx' teori.

Dette findes faktisk, ligesom hos Maslow, ikke. Det er ren spekulation, en ide eller en anskuelsesmåde som fremlægges.

5.4. Egen kommentar til Marx' teori.

Hele min opgaves udformning lyser jo af, at jeg synes bedre om Marx, end jeg synes om Maslow.

Ved at akceptere Marx' anskuelsesmåde, da tvinges man som socialarbejder, f.eks. børnehavepædagog, til at tage de mennesker, man arbejder med, alvorligt på den måde, at der løbende må foretages behovsanalyser.

Der vil foreligge forskellige behov hos børnene, afhængig af om børnene er fra det mørke Nørrebro, eller om børnene kommer fra Vedbæk.

Der vil foreligge forskellige behov, afhængig af om der er økonomisk højkonjunktur, med mange penge og mange varer, eller økonomisk lavkonjunktur, med få penge i den enkelte familie og hermed færre stykker legetøj til barnet.

6.o. KONKLUSION.⁹

De to fremlagte teorier er jo indbyrdes modsat rettede. Maslow anskuer mennesket i sig selv, Marx anskuer mennesket i sin helhed som indbegrebet af de samfundsmæssige forhold.

Begge teorier har ikke noget empirisk grundlag. Begge teorier er spekulation.

Dette medfører, at jeg som pædagogstuderende må træffe et valg. Hvad vil jeg tro på vedrørende menneskers behov.

Grundlaget for dette valg er, at min professionelle rolle som børnehavepædagog er, at tilfredsstille nogle behov hos barnet, i den tid barnet opholder sig i institutionen.

Mit personlige valg er jo, i og med opgavens titel, gjort. Jeg tror på Marx' anskuelsesmåde. Og jeg mener derfor, at jeg i praktisk pædagogisk arbejde med jævne mellemrum må foretage behovsanalyser.

Og tilsvarende må jeg, hvis jeg skifter børnegruppe, f.eks. ved skift til anden stue eller ved skift til anden arbejdsplads, foretage en behovsanalyse.

Hvilke genstande og væremåder er tilstede i institutionens miljø? Og hvilken vej er det mest rimeligt pædagogisk at påvirke det enkelte barn, når barnets totale livssituation tages i betragtning?

Med den samfundsudvikling, jeg mener er på vej, jvf. p.3, så vil et centralt behov hos fremtidens barn være direkte mellem-menneskelig kontakt.

Dette gælder både barn til barn, og det gælder barn til voksen. Det er selvfølgelig centralt nu, at et barn skal have et knus en gang imellem. Men dette vil blive endnu mere centralt i fremtiden.

Når familien Dannevang som følge af endnu mere T.V. kommer til at bruge mindre tid på hinanden, end de gør nu.

Dette med de tilbagevendende behovsanalyser på individplan, på gruppeplan, på institutionsplan og, gennem forældremøder samt gennem økonomiske årsbevillinger, på samfundsplan, medfører også at 'Den frie leg' bliver en særdeles afgørende aktivitet i børnehaven.

Igennem denne aktivitet kan det observeres, hvilke behov barnet har.

Hvilket behov vil det være og hvilken genstand har behovet, når de 6-årige i stedet for at lege 'Røver og soldater', hvor en enkelt 'dør' et øjeblik, begynder at lege 'Atomkrig', hvor en hel gruppe 'dør' et øjeblik?

Hvordan giver man en hel gruppe et knus på engang, så det ikke er så slemt at 'dø' et øjeblik i 'Atomkrigen' på legepladsen?

Kunne dette være et af fremtidens pædagog-behov?

30/9-85.

NOTER, HERUNDER ANVENDT LITTERATUR.

1. Mådsen, K.B.: "Abraham Maslow.", Kbh. 1981.
2. Scocozza, L. : "Den sociale utryghed.", Kbh. 1982.
3. Mead, M. : "Kultur og engagement.", Kbh. 1970.
4. Hele afsnittet er baseret på K.B.Madsen. Hvor der direkte er citeret, er teksten sat i citationstegn.
5. Heller, A. : "Teorien om de menneskelige behov hos Marx.", Kbh. 1978
6. Marx, K. : "Økonomi og filosofi. Ungdomsskrifter.", Kbh. 1962. Afsnittet er 'Teser om Feuerbach', p. 91-94.
7. Leontjew, A.N.: "Problemer i det psykiskes udvikling.", Kbh. 1977.
8. Afsnittet er parafraseret efter Heller's kapitel 1, og efter Scocozza's kapitel 1. I særdeles hård beskæring fra min side. Det er bevidst fra min side, at der ikke foretages en klassifikation i biologiske, sociale og radikale behov. Det jeg ønsker at fremhæve ved den Marx'ske anskuelsesmåde er netop, at eventuelle klassifikationer af behov ikke kan foretages uafhængigt af det omgivende samfunds udviklingsniveau.
9. Konklusionen giver ikke eksplicit svar på opgavetitlens spørgsmål. Logikken er, at spørgsmålet udfra Marx rent faktisk ikke kan besvares uden ved at fremhæve, at der fortløbende må foretages behovsanalyser. Dvs. menneskers behov er både ens og forskellige. Der kan ikke gives et standardsvar.

Bleuler's Concept of Schizophrenia: A Confusing Heritage

BY HELM STIERLIN, M.D., PH.D.

In his work on schizophrenia, Eugen Bleuler attempted to reconcile contemporary psychiatric and psychoanalytic ideas. He found intrapsychic complexes, as described by Freud, at the root of the schizophrenic symptomatology and searched for a theory by which this symptomatology could be related to organic causes. Semon's theory of psychic engrams and their associative links seemed to fit this purpose. In creatively integrating viewpoints from Kraepelin, Freud, and Semon, Bleuler enriched and—to a degree—revolutionized the concept of schizophrenia. Still, Bleuler's reconciling efforts did not fulfill the promise they held. Today we deal with a confusing heritage.

A MEANINGFUL concept allows us to approach the essential. It ties specific insights to the totality of available knowledge. It makes for increasing differentiation and integration of this knowledge and it exerts a dynamic push which leads to new concepts, new perspectives, and new questions.

Schizophrenia is a concept with such meaning and dynamic strength. It was Eugen Bleuler who put it before the scientific world in 1911. Since then this concept has guided countless psychiatrists, causing them to focus on certain aspects of the disturbance while excluding others.

Bleuler's concept of schizophrenia is still meaningful; this I have tried to show elsewhere(8). However, as much as this

concept has enriched and stimulated our thinking, it has also tended to confuse crucial issues.

Partly this confusion remained unnoticed because many people knew only part of Bleuler's work. Thus, the English and German speaking public, as a rule, built up different notions of Bleuler. Most American and English readers are familiar only with Bleuler's monograph "Dementia Praecox or the Group of Schizophrenias." Originally published in 1911 as a volume of Aschaffenburg's *Handbuch*, its English translation by J. Zinkin appeared in 1950(5). This translation had five printings in rapid succession. In Germany, however, the monograph was never reprinted. Bleuler's ideas on schizophrenia became known to German students and psychiatrists mainly through his textbook of psychiatry, of which six editions appeared during Bleuler's lifetime. Compared to what we find in the first-mentioned monograph, his textbook account of schizophrenia is not only very condensed but also suggests different perspectives. The question poses itself: What was Bleuler's real view of schizophrenia?

This question is difficult to answer. Bleuler's work on schizophrenia, multilayered and complex, offers many aspects. While reflecting a strong integrative trend, it nevertheless seems fragmented at times. Not without justification did Freud point out that Bleuler, the originator of the concept "ambivalence," appeared himself ambivalent and half-hearted in many of his utterances(6). And further, Bleuler's position on schizophrenia shifted between the inception of the concept in 1911 and his death in 1939. These shifts, reflected

in his articles in German psychiatric journals and in the statements of his textbook, are not all well known.

In the following remarks I shall try to give a short overview of the central propositions which Bleuler held in regard to schizophrenia, but I shall also mention some shifts and unclearities by which he eroded these propositions. I consider this an attempt to balance my account of Bleuler's concept of schizophrenia which I gave elsewhere(8).

Bleuler's Propositions

Bleuler appears situated in the center of two psychiatric mainstreams, one safely embedded and widely recognized, the other precariously turbulent and far from being acknowledged. Kraepelin was the chief proponent of the former, Freud of the latter. In Bleuler's concept of schizophrenia, these two streams meet. Bleuler acknowledges this in the foreword to his 1911 monograph, where Kraepelin and Freud receive equal tribute. Bleuler in a sense seemed destined to become the mediator between these two psychiatric traditions. Like nearly all other continental psychiatrists, he was exposed to the spell which Kraepelin exerted. He considered Kraepelin's delineation of the psychoses as the decisive step toward a scientific psychiatry. But he also recognized Freud's genius. In his own publications he took notice of Freud's analytic writings as early as 1908, and it was at about the same time that Jung and Abraham, in his Burghölzi hospital in Zürich, began to apply analytic insights to the understanding of psychotic disturbances.

By and large Bleuler accepted Kraepelin's delineation and subdivision of the clinical entity "dementia praecox." This means he accepted the subgroups catatonia, hebephrenia, paraphrenia, etc. (which Kraepelin, in his turn, had taken over from Kahlbaum and others), and the corresponding well-known symptomatology: hallucinations, delusions, stereotypies, catatonic stupor, catatonic excitement, as well as dementia and others. He accepted Kraepelin's underlying notion that some organic alteration or process—most likely a brain

disease on the order of progressive paresis or Alzheimer's disease—was at the root of this symptomatology. And he accepted finally Kraepelin's assumption that the disease, in general, had a downhill course.

While Kraepelin thus provided the nosological framework, Freud supplied the main ideas with which Bleuler could build a psychological theory. In his *Interpretation of Dreams*, Freud had elaborated the mechanisms of displacement, condensation, turning into the opposite, etc., whereby certain wishes and conflicts of the dreamer are both concealed and—to the analytically perceptive observer—revealed. These wishes and conflicts gave evidence of powerful affective constellations or "complexes." Of these, the sexual complex was the most important.

Bleuler found these same mechanisms and complexes at the root of the schizophrenic's symptomatology. The latter's delusions, hallucinations, stereotypies, mannerisms, etc., began to make sense when viewed in this light. Bleuler adduced example after example to prove this. In so doing he outlined a rich clinical phenomenology of the disturbance. He paid particular attention to how the pathogenic complexes overpowered and perverted the balancing impact of language. Instead of tying the individual to a cosmos of conventional meanings, obligations, and expectations, language served to provide a shortcut to wish-fulfillments and to spin out a web of private fantasies. Bleuler's concept of "autistic thinking," similar to, but not identical with, Freud's concept of the primary process, served to emphasize this point.

Bleuler pointed to the essential similarity between dreams and schizophrenic symptomatology. There existed only this difference: dreams provided a legitimate sanctuary for the (relatively) undisguised reign of the complex and for the abuse of conventional logic and language; the dreamer will, after all, return to waking life. The schizophrenic, in contrast, remains stuck with the consequences of such abuse. In making his logic and his expressions persistently idiosyncratic, he runs the danger of spoiling them for ordinary communication. His nightmare then remains his reality.

Dr. Stierlin is Head, Psychotherapy Unit, Adult Psychiatry Branch, National Institute of Mental Health, Bethesda, Md. 20014.

This analytic view of schizophrenic symptomatology brought meaning to what until then had appeared a potpourri of freakish or bizarre derangements. As a theory it was at once comprehensive and simple. But a crucial problem remained: How could this view be reconciled with the tenets of the Kraepelinian nosology as outlined above?

The analytic theory, conceived on a purely psychological level, provided no bridges whereby it could be linked to the anatomy and chemistry of the brain. Freud recognized this clearly but was unconcerned with it as an immediate problem. Not so Bleuler. He seemed compelled to do justice to Kraepelin's propositions. Thus, he looked for a complementing theory which, if it could not establish such bridges between psychology and brain pathology, would at least open an access to them. This had to be a kind of metapsychology which could fit in with the analytic theory but which would, at the same time, be more fundamental and closer to physiology than the latter.

Engram Theory

Bleuler believed he had found the theory which could be made to suit this purpose. This was Semon's theory of psychic engrams (*Engramme*) and their associative links⁽²⁾. Semon's psychology of associations appeared to Bleuler more comprehensive and explanatory than the one which Wundt and his disciples had made popular. In particular, it seemed to fit the facts of schizophrenia. Thus, Semon must be mentioned along with Kraepelin and Freud when we try to understand Bleuler's thinking about this disturbance.

In following Semon, Bleuler distinguished within the human psyche two basic entities: the engrams and the associative links. The former are stable while the latter are variable; consequently, only the latter can be used to explain symptoms which in themselves vary.

The associations are formed as a result of our experiences. They integrate themselves into clusters which, under certain conditions, can be evoked and be inte-

grated with other clusters. In order to serve our cognitive adaptation, the associations must have a certain looseness but they also must lend themselves to becoming ordered, "streamlined," and hierarchically organized; that is, they must become goal-directed. Variations exist among individuals and circumstances as to how this adaptive integration is achieved. The associations are normally loosened in dreams, during states of fatigue, lessened attention, and other conditions.

The various associative trends are assumed to compete constantly with each other. The trend with the greatest affective charge (or energy) is bound to win out but might also, under certain conditions, "break loose." These circumstances prevail when there is a weakness or defect in the switches which tame and coordinate the associations. Bleuler speaks of a weakening of the *Schaltspannung* or *Assoziationsspannung*, that is, of the tension which keeps bound and coordinated the associations. But such weakening implies a loosening of associations, and along with it a loss of hierarchic structure and goal-direction of thinking. If such loosening is severe, affects will become fragmented and the inner unity of the personality will be lost. In other words, there will be schizophrenia.

This theory of the weakness of the associative links, of the decreased *Schaltspannung*, when applied to schizophrenia appeared to mediate between the Kraepelinian tenets and psychoanalytic theory. The way was cleared to give due credit to the organic genesis postulated by Kraepelin and his like. "We can assume a decrease in *Schaltspannung*," writes Bleuler, "which corresponds to the nature of the illness, namely one which is not functional but which is the direct consequence of a direct chemical or anatomical or molecular brain alteration"⁽²⁾. But also analytic theory, so Bleuler thought, could find its place in the conceptualization. The loosening of the associations, as facilitated by the brain alterations already mentioned, prepared the ground for the free reign of the complexes and, along with that, for the flourishing of schizophrenic symptomatology. This symptomatology could now be

Amer. J. Psychiat. 123: 8, Feb. 1967

seen as either a manifestation or an attempt at restitution of the loosening of associations.

However, this integration of different viewpoints had an unexpected result: it led to a change as well as a widening of the concept of schizophrenia. Thus it raised new perspectives and problems.

While developing this theory of schizophrenia, Bleuler was forced to reshuffle the schizophrenic symptomatology. He had to distinguish between primary and secondary symptoms, and this distinction ran counter to common expectation and usage. Bleuler considered primary the loosening of associations and secondary most of those other symptoms which, in the description of dementia praecox, had so far taken the limelight: the delusions, hallucinations, gross stereotypes, and so on.⁴ This reshuffling of symptoms thus had the effect of depriving schizophrenia of much of the awe-inspiring, bizarre flamboyance which it had had in the eyes of laymen as well as of professionals.

Bleuler's analytic approach to schizophrenia had similar consequences. It tended to tear down that barrier of strangeness which had separated the schizophrenic from so-called normals. In citing example after example of how complexes in one way or the other made persons behave in a schizophrenic manner, he made the schizophrenic look "much more human than otherwise." He therefore refuted the claim of Jaspers and other German psychiatrists that schizophrenic experiences were inaccessible to common understanding.

Instead, Bleuler put the schizophrenic disturbance into the panorama of everyday human experience. He caused the reader to see the schizophrenic disturbance of thinking and affectivity as differing from normal experiences in terms of quantity but not in quality. "Even normal persons," he wrote, "show a number of

⁴There was, of course, something even more primary than the loosening of associations: the brain alterations which gave rise to them. Accordingly, Bleuler differentiated at times between "organic" and "psychic" primary symptoms, of which the former were in a sense more "primary" than the latter.

Amer. J. Psychiat. 123: 8, Feb. 1967

schizophrenic symptoms when they are emotionally preoccupied, particularly inattentive, or when their attention is concentrated on a single subject. Among these symptoms are peculiar associations, incomplete concepts and ideas, displacements, logical blunders, and stereotypes"⁽⁵⁾. At one point he mentions a scientist of his acquaintance who appeared catatonic when preoccupied. And he stated further: "... the individual symptom in itself is less important than its intensity and extensiveness, and above all, its relation to the psychological setting"⁽⁵⁾. He repeated this statement in his textbook.

Widening of Concept

Thus Bleuler not only humanized the concept of schizophrenia—that is, linked it to common experience—but he also widened it. Along with such widening he noticed the frequency of so-called latent schizophrenia. "There is," he wrote, "also latent schizophrenia, and I am convinced that this is the most frequent form, although admittedly these people hardly ever come for treatment"⁽⁵⁾. Schizophrenia, in mild and embryonic forms, was seen as all-pervasive. Bleuler notes that ten of his schoolmates later developed schizophrenia.

This widening further implied a relativizing of the concept. The border between schizophrenia and other psychic conditions became blurred. Schizophrenia, which Bleuler had undertaken to delineate more clearly and, so to speak, more microscopically than had ever been attempted before, seemed to dissolve itself as a clear-cut entity. In emphasizing that schizophrenic symptoms exaggerated normal experiences, that the psychological setting was all-important, and that there existed many abortive and latent forms of schizophrenia, Bleuler indeed threatened the very Kraepelinian edifice which he had set out to complete and underpin. That was the paradoxical result of his efforts. This result, when taken seriously, would have opened new and exciting perspectives. But for a long time it did not. The main reason for this lay with Bleuler.

Did Bleuler recognize this paradoxical result of his conceptualizations, and did he

reorient his thinking accordingly? I believe that he did so only to a minor degree and that he became increasingly bogged down by the contradictions and complexities which he himself had engendered or laid open. We may remind ourselves at this point that Bleuler had made the splitting the main characteristic of the disturbance which became associated with his name. "The splitting," he wrote, "is the prerequisite condition of most of the complicated phenomena of the disease. It is the splitting which gives the peculiar stamp to the entire symptomatology" (5). Could it be that he himself was split in regard to what he "knew" and what he acknowledged about the disturbance? In order to bring some light into this situation we must understand how this work on schizophrenia was received by his contemporaries.

Bleuler was soon reminded by his colleagues that he was on slippery ground. Along with praise, he incurred vehement criticism. Overwhelmingly the criticism was directed against his psychological theory of schizophrenia, in which he had applied the ideas of Freud. Gruhle, Bumke, Hoche, and nearly all the other stars of contemporary German psychiatry repudiated it in whole or major part. This was understandable, for not only had Bleuler allowed psychoanalysis to creep into "respectable" psychiatry by the back door, so to speak, he had also implicitly questioned many of the assumptions of this kind of psychiatry. We notice, therefore, bitter emotional undertones in the criticism launched at him, held in check only by respect for his generally recognized stature.

In this situation Bleuler could have sided with Freud and his small group of analysts, who wooed him to join them in a more straightforward manner. But Bleuler did not do so. Thus he saw himself under (more or less veiled) attacks from the two sides he had set out to reconcile. Both sides came to see him as lukewarm and ambivalent with regard to their own cause.

Bleuler's Retreat

Bleuler found himself in a charged field. In contrast to Freud, who widely disregard-

ed his critics and pursued his lonely path of theory-built. Bleuler became involved in many arguments. It would exceed the intent of this paper if I tried to trace their content in detail. But this much can be said: Bleuler's stand became more and more uncertain and vacillating. Frequently he appeared to contradict or tone down what he had said only a few moments before. Also from approximately 1913 on, Bleuler began to move away from Freud and to come closer to academic psychiatry. He began to sound defensive about his Freudian leanings. In response to criticism from academic quarters he wrote, for example: "The illness (schizophrenia) is in my opinion not due to psychic causes (psychogen), but a great many of its symptoms are; and some of these come about in ways which Freud and Jung have demonstrated" (1). This over-cautious statement seems a far cry from what he had stated in his 1911 monograph. Or, we read: "Critics should realize that far too much in my theory has been considered Freudian" (1). Numerous such examples could be given.

Along with deemphasizing Freud's contributions, Bleuler asserted his basic agreement with Kraepelin. He became more insistent in claiming organic causes for the disturbance. Although we read in his textbook "We do not know as yet on what the pathologic process is based," we learn immediately thereafter:

In acute stages various kinds of changes in the ganglion cells are found. In old cases the brain mass is reduced a little; many ganglion cells, especially in the second and third layer, are changed in various ways; sometimes the fibrils of the cells and the axis cylinder look diseased. The glia is regularly involved: various changes of its cell varieties, increase of the small cells; there is a deposit of pigment and other catabolic materials, increase of the finer glia fibers and other things besides (3).

Although he qualified the meaning of these statements, Bleuler's message to the reader seems clear.

Still later Bleuler emphasized the hereditary basis for the disease—again to be conceived along organic lines. In the sixth edition of his textbook, the last one which he himself prepared, we read: "The essential cause, which most likely is necessary

to schizophrenia, lies in an inherited disposition" (4).

Thus in the older Bleuler, the organic, Kraepelinian orientation clearly won out over the psychoanalytic. Bleuler demonstrated this in his stand on therapy. He wrote, for example: "Most schizophrenics are not to be treated at all, or at any rate outside of asylums," and

Expensive treatments, that are of no use anyway, should be cautioned against, above everything. Moreover, the economic and moral interests of the healthy members of the family should not be sacrificed for a hopeless treatment. On the other hand, the supreme remedy which in the majority of cases still accomplishes very much and sometimes everything that can be desired is training for work under conditions that are as normal as possible (3).

We note the absence of any recommendations for some sort of analytically oriented psychotherapy, and we note also an attitude toward the schizophrenic's family which seems curiously at odds with many modern insights (7, 9).

Despite Bleuler's increasing detachment from Freud, he continued to acknowledge his debt to the latter from time to time. He praised Freud outspokenly in the foreword to the fifth edition of his textbook (although not in the foreword to the sixth edition). In a sense he never seems to have given up on the task of reconciling the two

psychiatric traditions, but this task clearly overtaxed him. Reconciliation remains to be carried out. Yet where such reconciliation seems impossible, we must revise our concepts.

REFERENCES

1. Bleuler, E.: Kritik der Freudschen Theorien, *Allg. Z. Psychiatrie* 70:665-718, 1913.
2. Bleuler, E.: Störung der Assoziationsspannung/Ein Elementarsymptom der Schizophrenie, *Allg. Z. Psychiatrie* 74:1-21, 1920.
3. Bleuler, E.: Textbook of Psychiatry (translated by A. A. Brill from *Lehrbuch der Psychiatrie*, 4th ed.). New York: Macmillan, 1924, p. 442.
4. Bleuler, E.: *Lehrbuch der Psychiatrie*, 6th ed. Berlin: Springer, 1937, p. 316.
5. Bleuler, E.: *Dementia Praecox or the Group of Schizophrenias* (translated by J. Zinkin from *Dementia Praecox oder die Gruppe der Schizophrenien*). New York: International Universities Press, 1950.
6. Freud, S.: "Selbstdarstellung" *Gesammelte Werke*, vol. 14. London: Imago Publishing Company, 1948, p. 77.
7. Lidz, T., Fleck, S., and Cornelison, A. R.: *Schizophrenia and the Family*. New York: International Universities Press, 1965.
8. Sterlin, H.: Bleuler's Concept of Schizophrenia in the Light of Our Present Experience, in *International Symposium on the Psychotherapy of Schizophrenia*, held in Lausanne in 1964. New York/Basel: Karger, 1965, pp. 42-55.
9. Wynne, L., and Singer, M. T.: Thought Disorder and Family Relations of Schizophrenics, *Arch. Gen. Psychiat.* 9:191-198, 199-206, 1963.

COPIES OF SPECIAL SECTIONS AVAILABLE

In response to requests from readers, the *American Journal of Psychiatry* is making extra copies of its Special Sections available. The cost of this Special Section, "Schizophrenia," will be as follows: 1-10 copies, 50 cents each; 11-20 copies, 40 cents each; 21 or more copies, 30 cents each. The Special Section will be bound into a cover.

Address orders to Publications Services Division, American Psychiatric Association, 1700 Eighteenth Street, N.W., Washington, D. C. 20009. Please enclose payment with order; checks, money orders, or stamps are acceptable.

OM DET TAVSE SKRIG I DEN RUNGENDE STILHED. TIL AFKLARING.

Inspireret af en bemærkning om uklarhed på, i hvilke sammenhænge Regnbuens navn bruges, eksempelvis UTB/UDY, skal jeg komme med følgende bemærkninger.

Forudsætningen for klarhed omkring Regnbuen udadtil er, at Regnbuen er afklaret i sin selvforståelse. Jeg mener, at ny-opdukkende begreber som intern kvalificering, afværge på strukturelt plan, projektgruppe versus plenumdebat, eller gamle begreber som yderside/inderside, ude i samfundet etc. fra Brainstorm d. 18/10-91, helt klart viser, at Regnbuen befinder sig i et kvalitativt spring p.t. på vej op.

Hvilket jeg personligt har positive følelser overfor.

Men, hvad er Regnbuen på vej op efter? Er det det samme mål, eller er det forskelligt?

Såfremt det er det sidstnævnte, der sker, kaldes det traditionelt i socialpsykologien pluralistisk ignoransfænomenet. (Se Sundin, Individ, Institution, ideologi, 1972, p. 105-6).

Uden at ville flytte den verserende debat til en målsætningsdebat, hvilket som regel sker i strukturdebatter, vil jeg påpege, at på denne baggrund er det svært at sige noget som helst om Regnbuen udadtil.

Og dette gælder endda indenfor studenterhusets snævre rammer.

Når det yderligere grundet koks med fotokopimaskinen d. 5/6-91, hvor to-årsprojekt skulle diskuteres, er uklart, om mit eget indlæg overhovedet er blevet læst, da bliver det endnu sværere.

Kender den stærkt udvidede gruppe egentlig mit projekt?

Hvis dette ikke er tilfældet, da må jeg selv som Regnbueaktivist fremstå særdeles uklar for fællesskabet.

Af denne grund er der i det eneste formelle papir vedr. UDY, der er fremlagt overfor offentlig myndighed hele vejen gennem systemet, indbygget en central sætning. Denne hedder: "Der vil derfor skulle træffes afgørelse fra sag til sag." (16/9-91).

Dvs. der er indbygget en ret til fornyet overvejelse, såfremt den Uddannelsenydende ikke arbejder med på det fælles, samt at det ikke er alle og enhver der kan få UDY.

Forudsætningen for akcept af mig som UDY-mulighed, jvf. F.M.-bog 11/9-91, var, at jeg helt konkret befandt mig på de steder og de tider og de projekter, der aftales mellem Regnbuen som helhed og mig som indgående i Regnbuen-som-helhed, samt marginaliseret igennem at være UDY. Det måtte ikke være et skuffeselskab.

Denne aftale-proces blev sat igang d. 26/9-91 med papir "UDDANNELSESFORLØB FOR" men processen er igangværende og ikke afsluttet.

Det jeg selv helt konkret gør p.t. er at "pejle mig ind" på Studenterhuset som helhed og som "flue" hos Kalle.

En igangværende, ufærdig proces.

Jeg håber selv, at vi hurtigst muligt, kommer gennem struktursnakken, for p.t. som UDY'er, er det "at segla forutan vind."

Leif.

4

til Jette

J. Jantzen

Walt
abt 84

Wolfgang Jantzen
PSYKOLOGISK TERAPI MELLEM FUSKERI OG AGITATION

SUCHNE UND BEWA...

J. H. Olsen

Oversat af Lis Skov & Klaus B. Bærentsen

Jantzen W.: PSYKOLOGISK TERAPI HELLEM FUSKERI OG AGITATION

PRINCIPIELLE SPØRGSMÅL I EN MATERIALISTISK TERAPIKONCEPTION

Indledende bemærkninger.

De her udviklede overvejelser svarer i det væsentlige til en konception, der 2.12.1977 blev fremlagt ved det psykologiske fagområde ved Justus-Liebig-universitetet i Gießen indenfor rammerne af det demokratiske moduniversitet. Foredraget, der blev optaget på bånd, er blevet sprogligt bearbejdet og forsynet med noter. Det skal dog bemærkes, at de foreliggende udredninger på mange punkter er skitse- mæssige. Studenterforbundets annoncering af dette foredrag opridser kort og præcist den psykologiske terapies situation; jeg gengiver den i sin fulde længde, som en situationsbestemmelse før mine udredninger.

"Psykologiske terapikonceptioner, fra adfærdsterapi over samtale- kommunikationsterapi til psykoanalyse, fremstilles i psykologistudiet som "pluralistisk" mangfoldighed, hvorfra enhver kan plukke sin bid, i overensstemmelse med "tilfældene", forkærlighed og teoretiske overbevisninger. Den relative vilkårlighed med hensyn til terapeutiske foranstaltninger genspejler den videnskabelige vilkårlighed, hvormed man anbefaler forskellige teoretiske ansatser med samme "empiriske fundering" indenfor psykologien. Psykologerne synes forlængst at have "overvundet" teoristriden, og hver for sig med eklektisk præcis at have sammenflettet hver deres teori om den menneskelige personlighed. Man tager lidt adfærdsanalyse, overser i visse situationer ikke de vitale drifter og nikker yderligere jævnligt til det, man på passende måde kommenterer med et - mh - og straks har man svaret hver sit. At betegne denne teoretiske salat som fuskeri synes ikke overdrevet. Har de teoretiske og terapeutiske konceptioners universalitetskrav vist sig fejlagtige i praksis, så er den nuværende tilstand ikke mere tilfredsstillende.

version

lille

INDHOLD

Indledende bemærkninger	1
1. Særegenhederne ved den menneskelige læreproces som tilegnelsesproces	3
2. Forstyrrelserne af tilegnelsesprocessen	12
3. Tilegnelsesprocessens mikrostruktur og pædagogens eller terapeutens virksomhed	20
4. Forholdet mellem pædagogik/terapi og diagnostik samt muligheden for integration af hidtidige terapiansatser i en materialistisk helhedsforståelse af terapi	25
Noter	35
Referenceliste	55

b/ yde
 De rosende omtalte "radikale" alternativer vil afskaffe psykologisk terapi overhovedet. Med den mekanistiske argumentation: psykiske problemer er samfundsmæssigt skabte, kun ændringen af samfundet kan hjælpe, erstattes terapi mere eller mindre tydeligt af politisk agitation. Således kan man i KSG's avis fra 2.2.1977 (s.4.) læse: "Denne bevidste politiske handling - revolutionen - er også den eneste mulighed for at helbrede psykisk sygdom, der udspringer af forholdene". Enhver form for psykologisk terapi betegnes som reaktionær og endog kontrarevolutionær, dvs. mere klart udtrykt: odlæggende for det revolutionære subjekt. På samme måde kærer "det socialistiske patientkollektiv" de syge til den revolutionære klasse. Hvor fejltagtig denne position er, erkender enhver, der bliver konfronteret med denne teoris "revolutionære subjekter", de alvorligt syge, der i dag oftest er at finde i de psykiatriske institutioner.

a
 6
 5:
 Mens man i de "klassiske psykologiske terapiansatser" og deres eklektiske satat mere eller mindre entydigt benægter den menneskelige personligheds samfundsmæssige determination går de, der ønsker terapien afskaffet, implicit ud fra, at dette skulle være den eneste mulighed for psykologisk terapi, og gennem deres simple negation "smides barnet ud med badevandet".

c/ Der udvikler sig en teori, materialistisk eller kritisk psykologi, der går ud fra erkendelsen af, at det menneskelige væsen ikke er noget abstrakt, der er det enkelte individ iboende, en menneskelig eller biologisk natur, men derimod indbegrebet af de samfundsmæssige relationer. Den menneskelige personlighed, der udvikler sig ontogenetisk, tilegner sig i denne udviklingsproces modsætningsfuldheden i disse samfundsmæssige forhold, og det ikke blot som objekt, men også som subjekt. Det vil i det konkrete tilfælde sige, at personligheden enten tilegner sig færdigheder, ved hjælp af hvilke individet kan overvinde samfundsmæssigt forårsagede konflikter, eller at den under bestemt betingelser - f.eks. isolation - mangler disse. Denne overvindelse er til

der er en mulighed for at gøre det bedre

der er en mulighed for at gøre det bedre

dels kun mulig som kollektiv, solidarisk handling. Evnen til at handle i overensstemmelse med egne interesser eller handlingerne mod egne interesser viser sig så i ekstreme tilfælde som psykologisk problem. Hvorledes udvidelsen af handlemulighederne (realitetskontrol) lader sig gennemføre i den psykologiske erhvervspraksis, det er genstanden for overvejelser om en alternativ psykologisk terapi. "

Indholdsmæssigt knytter mit foredrag og den her fremlagte udførlige udarbejdelse an til mit foredrag "Om forholdet mellem arbejde og terapi som grundproblem for den kritisk-psykologiske praksis" på den internationale kongres for kritisk psykologi i Marburg.¹⁾ Den dér udviklede konception om arbejde og Kooperation som grundbegreber for en materialistisk psykologi er også her konstitutiv. Begrebsapparatet er videreudviklet i forhold til dette foredrag. Det er ganske vist rigtigt, at enhver menneskelig virksomhed former sig i overensstemmelse med arbejdets struktur, således som det er udviklet af Karl Marx i 5. kapitel, og for så vidt må enhver menneskelig virksomhed - hinsides enhver samfundsform - forstås som menneskets stofskifte med naturen, som arbejde. På den anden side ville bibeholdelsen af arbejdsbegrebet, i den form, hvori det anvendes i det nævnte foredrag, som grundbegreb for den materialistiske psykologi føre til forveksling med den form for menneskelig virksomhed, som på et givet historisk tidspunkt fremtræder som arbejde. Forsåvidt forekommer det mig, under hensyntagen til den relevante forskningslitteratur vedrørende de menneskelige virksomhedsprocessers fylogenetiske og ontogenetiske struktur, at være mere meningsfyldt at tale om, at enhver menneskelig virksomhed har arbejdets struktur. Dette vil jeg give en nøjere fremstilling af andetsteds og her på det første trin af min argumentation begrænse mig udelukkende til de vigtigste kendsgerninger.

* af konceptet

1. Særegenhederne ved den menneskelige læreproces som tilegnelsesproces.

I tilslutning til forskellige forfattere (Leontjev, Maruszewski, Holzkamp, Schurig²⁾ skelnes mellem tre læremåder hos levende

de organismer, tre måder hvorpå den levende materie reagerer på den objektive virkelighed. Disse er:

1) - Reaktionen på grundlag af de medfødte, artsspecifikke erfaringer, der videregives gennem génet og realiseres i genekspressionsprocessen i overensstemmelse med omverdensbetingelserne, og som udgør grundlaget for organismens reaktivitet³⁾. De tilsvarende adfærdsmåder er de, der i psykologien og fysiologien diskuteres som arvekoordinationer, instinkter eller ubetingede reflekser⁴⁾.

2) - "Evnen til at samle individuelle erfaringer i form af forskelligartede betingede reflekser. Denne erfaring bliver dog ikke formidlet til andre individer indenfor en bestemt art"⁵⁾. Denne evne realiseres på ~~alle erfaringer i form af forskelligartede betingede reflekser. Denne erfaring bliver dog ikke formidlet til andre individer indenfor bestemt art"⁵⁾. Denne evne realiseres på~~ fylogenetisk meget lave udviklingstrin og til højt organiserede fysiske og psykiske strukturer hos primater. Leontjev beskriver denne udviklings fylogenetiske trin som stadierne den elementære sensoriske psyke, den perceptive psyke og intellektet. Sidstnævnte kendetegnes ifølge Leontjev ved en række særegenheder, der betegnes som indlæring gennem indsigt, reproducerbarhed af én gang fuldførte operationer, overføring af løsninger på nye betingelser og kombination af operationer i to-fase-opgaver⁶⁾. Forskellige forfattere taler om "bevidsthed" allerede på dette udviklingstrin, der er relativt svært at afgrænse ved enkeltfunktioner overfor dyr-menneske-overgangsfeltet og menneskets enkelte færdigheder⁷⁾.

3) - Tilværelsen af en ikke-biologisk, social arv, som væsentlig forudsætning for den individuelle realisering af arts-væsenet. "Det er sociale erfaringer, der er samlet af de forgangne generationer og formidlet til de efterfølgende generationer. På en vis måde er det også en artsmæssig erfaring, nemlig hele arten "menneskets" erfaring. Dog er den måde, hvorpå erfaringen er samlet, og måden den bliver formidlet på, grundlæggende forskellig fra den artsmæssige erfaring hos dyr. Denne erfaring bliver nemlig ikke samlet i form af arvemæssigt overførte adfærdformer, men derimod i den menneskelige virksomhedsprodukter, i de skrevne og de talte tek-

i sammenhæng hermed er også overføringen af denne erfaring fundamentalt anderledes. Den bliver ikke videregivet af arvens vej, men derimod i form af en undervisningsproces, der alt efter et bestemt samfunds udviklingsgrad er mere eller mindre organiseret. Ethvert nyfødt menneskeligt individ lever fra første øjeblik blandt andre mennesker, blandt mennesker, der allerede har tilegnet sig den samfundsmæssige erfaring, som de giver videre til det pågældende individ. Allerede den kendsgerning, at man kommer i berøring med genstandene i omverdenen, at man tilegner sig evnen til at omgås dem, betyder at man tilegner sig de samfundsmæssige erfaringer, thi det afgørende flertal af de genstande, der omgiver os, er genstande, der er et produkt af det menneskelige arbejde, et produkt frembragt af mennesker, der kender en bestemt genstands bestemmelse, de objektive egenskaber ved det materiale, den er lavet af osv"^{7a)}.

Den eneste mulighed for en sådan videregivelse beror på genstandsmæssiggørelserne, der uafhængigt af de handlende individer til enhver tid videregiver ensartede erfaringer. Dette er muligt gennem genstandenes brugsværdiegenskaber eller bedre udtrykt, gennem invarianserne i den menneskelige virksomheds produkter, der gennem den proces, hvori menneskene tilegner sig det pågældende produkt bliver til invarianser i tankningen⁸⁾. Således bliver den invarians, der er knyttet til en terning gennem virksomheden med den til et tankeprodukt, til orthogonalitet. Der eksisterer hos mennesket fysiologiske forudsætninger, der gør dette muligt. Disse er for en del ikke tilstede hos primaterne. Ifølge Maruszewski er det f.eks. ikke muligt hos chimpanser at udvikle en overførsel fra visuel til taktil opfattelse af en genstand, da strukturer i temporallappen til sammenligning med mennesket ikke muliggør én intermodal simultan syntese⁹⁾. Udover dette beskrives yderligere organiske forskelle¹⁰⁾. Genstandsmæssiggørelserne, genstandenes invarianser bliver i tilegnelsesprocessen mere og mere til invarianser ved evnerne. Dette har også Piaget beskrevet udmærket¹¹⁾.

overføring

genstandsmæssiggørelser

advarsel
biomali
ybi du!

Der eksisterer ikke blot genstandsmæssiggørelser i produktionen, men derimod også genstandsmæssiggørelser i sproget og ikke-sproglige genstandsmæssiggørelser¹²⁾. Når jeg f.eks. nu udfører en bestemt gestus, så er denne integreret i min handlingsplan, i min model for genstandsmæssiggørelse af denne situation. Det ville altså være meningsløst kun at forbinde genstandsmæssiggørelse med sprog og produktion; dette begreb må relateres til resultatet af den samlede menneskelige handlen. Også selvom om jeg blev stående her og ikke sagde noget, ville jeg genstandsmæssiggøre mine evner på en ganske bestemt måde¹³⁾.

Jeg vil nu ved hjælp af en figur (1) tydeliggøre, hvordan man må forestille sig tilegnelsesprocessen. Først må man antage "ting for os", dvs. en samfundsmæssig arv¹⁴⁾. Disse "ting for os" er til rådighed gennem genstandsmæssiggørelser indenfor produktionen, indenfor sproget, og i ikke-sproglige handlingsresultater. "Tingene for os", altså de lovmas- bliver suppleret heuristisk¹⁵⁾. Det er nødvendigt med bestemte suppleringer, da der altid eksisterer en vis grad af uvished. De bliver suppleret efter modellen for simpel perceptionsudvidelse, således som det er beskrevet af Holzkamp¹⁶⁾. Som eksempel på dette kan nævnes en stereotypi eller fordom. Jeg supplerer min viden om et menneske på grundlag af den simple perceptionsudvidelse, idet jeg på grundlag af de egenskaber, jeg kender, slutter mig til yderligere egenskaber. Dette er dog altid en simpel supplerings-slutning (Holzkamp betegner den semi-fejlagtig); de modsætninger, der ligger i genstanden hhv. i dens forhold til mig, som jeg endnu ikke kender, kan jeg ikke (hermed) slutte mig til. Hvis jeg imidlertid opretholder denne model, efter at modsætningerne begynder at blive synlige, fører denne perceptionsudvidelse til fejlsvurdering, til mystifikation, til fordomme. "Tingene for os" er altså også indlejret i mystifikation og simple perceptionsudvidelser¹⁷⁾. Dette kan konstateres både på det samfundsmæssige niveau og på det individuelle niveau, da denne perceptionsudvidelse er nødvendiggjort gennem tingsliggørelsen af alle forbindelser, gennem den kends-

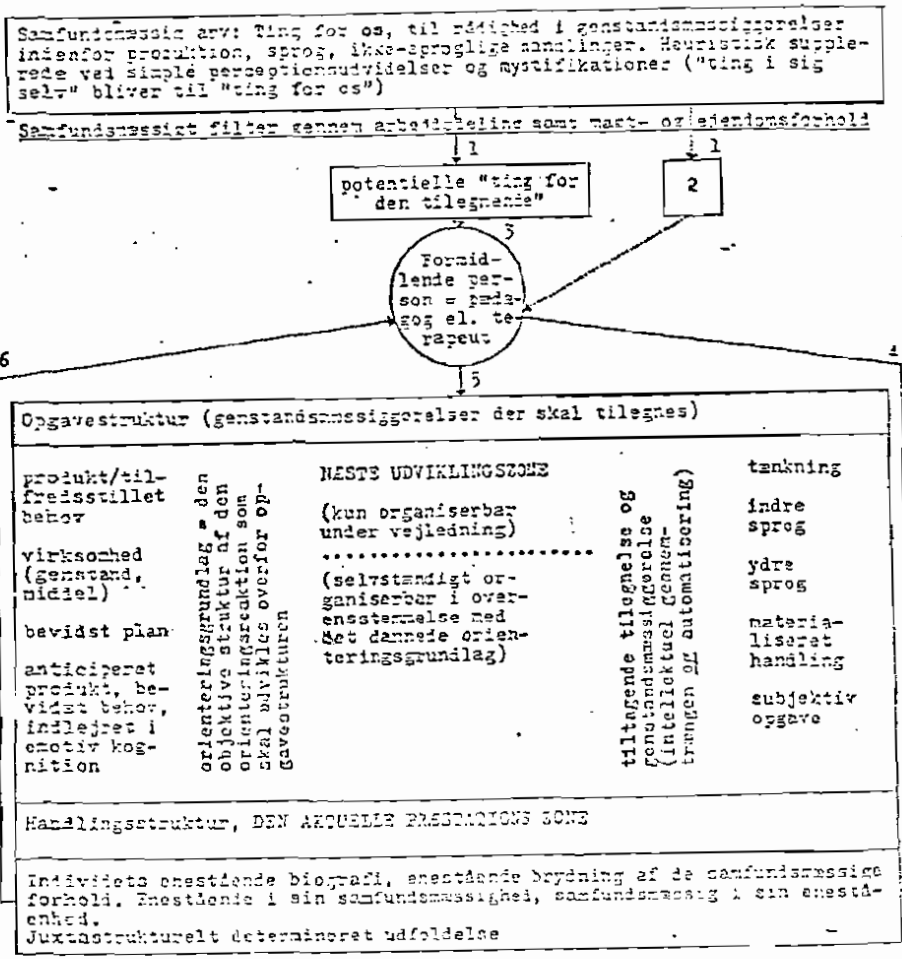
gerning, at alle forhold under kapitalismen fremtræder som ting¹⁸⁾.

Indsæt figur 1. Kontrent her.

Jeg ser fordommen som noget, der hænger sammen med min forbindelse med de andre, f.eks. en fordom overfor de handicappede, jeg begriber ikke, at den også alt i alt ud fra den kapitalistiske vareæstetik, der med henblik på byttet gennem reklamen for varen efter en skønhedsmodel, opbygger en ganske specifik æstetik og samtidig konstituerer modellen for det hæslige, det dårlige, på en måde der i reglen betjener sig af billedet af den handicappede¹⁹⁾. Hvis man studerer horror-film nøjere, undersøger deres æstetik, melder spørgsmålet sig: hvor tages de afskrækkende skikkelser fra? De er taget fra det, man i psykiatrien og i institutionerne for handicappede oplever som hverdag, og bliver brugt som vareæstetikens negative side. Dette som eksempel på en i regelen ikke individuelt gennemskuelig tingsliggørelse, der i dette tilfælde bliver til en kvalitet "i sig selv", der klæber til den handicappede og som jeg kun kan se på denne måde, såfremt jeg ikke ved hjælp af adækvate begreber formår at sprænge mekanismerne bag denne meningsdannelse. "Tingene for os" er ikke til rådighed for os i deres totalitet, men må i tilegnelsesprocessen gøres disponibel for os på en bestemt måde. Denne tilegnelsesproces bliver filtreret gennem den nodvendige samfundsmæssige arbejdsdeling. Leibnitz var den sidste, der menes at have haft fuldt overblik over sin tids viden. I dag menes dette ikke mere muligt. Tilegnelsesprocessen bliver endvidere filtreret gennem magt og ejendomsforhold, gennem den herskende classes interesser og gennem den ideologiske forklædning af "tingene for os" som "ting i sig selv", der ikke længere kan stilles spørgsmål ved. Herigenem bliver nu en bestemt mængde "ting for os" filtreret, for såvidt vi ikke har tilegnet os dem, de altså stadig er "ting i sig selv" i forhold til os, "potentielle ting for os". For den, der tilegner sig noget, gives der altså også en objektiv mulighed for at gøre "ting i sig selv" til "ting for ham", ved hjælp af hvilke han kan udvikle sine evner. Denne

strukturel pædagogik

Figur 1. Strukturen af den individuelle tilegnelsesproces

- 1) Den samfundsmæssige reproduktions- og individuelle kvalifikationsproces
- 2) Potentielle "ting for den tilegnende"
- 3) Pædagogens indgreb overfor de "potentielle ting for den tilegnende"
- 4) Pædagogens orienteringsreaktion overfor den tilegnende
- 5) Genstandsmæssiggørelse af pædagogens evner og kundskaber indenfor området af potentielle "ting for den tilegnende" i form af opgavestrukturen (og orienteringsgrundlaget)
- 6) Den tilegnendes orienteringsreaktion overfor pædagogen (terapeuten)

mulighed bliver formidlet, realiseret gennem pædagogen eller terapeuten eller gennem et andet menneske, der arbejder sammen med eleven, klienten, den tilegnende. Denne pædagog eller terapeut har igen tildels en anden måde at nærme sig "ting for os" på, idet han indgår i andre forhold indenfor arbejdsdelingen og igen har en anden plads indenfor det samfundsmæssige system af repressioh og reproduktion, indenfor de ideologiske og materielle forhold²⁰). Den første pil i figuren angiver således den samfundsmæssige reproduktionsproces og den individuelle kvalifikationsproces, dvs. formidlingen mellem individ og samfund. Den anden pil betyder, at en lignende proces må tænkes for pædagogen eller terapeuten. Den tredje pil viser, at pædagogen eller terapeuten kun kan formidle det til et andet menneske, som han selv har greb om, hvad der altså også er "ting for ham". Såfremt de potentielle ting for den, der skal tilegne sig dem, ikke også er ting for pædagogen eller terapeuten, kan han ikke formidle dem. Desuden forudsættes det, at han som pædagog har udviklet en orienteringsreaktion²¹) overfor eleven, at denne overhovedet er synlig for ham, at han indtræder i et bestemt forhold til ham. Omvendt forudsættes det også, at den tilegnende, eleven, klienten, ligeledes har udviklet en orienteringsreaktion, som viser hen til pædagogen eller terapeuten. I denne situation må pædagogen eller terapeuten genstandsmæssiggøre de potentielle ting for eleven i en opgavestruktur²²) på en sådan måde, at det bliver muligt for den tilegnende at tilegne sig den.

Den tilegnende er en personlighed, et konkret individ, et handlende individ med en enestående biografi. I denne biografi bliver de samfundsmæssige forhold brudt på en enestående måde og bliver til individuelle evner, eller de lovsmæssigheder, der knytter sig til den, bliver i en enestående brydning²³) til individuelle evner. Med seve²⁴) må det altså slås fast, at dette individ skal forstås, som enestående i dets samfundsmæssighed og samfundsmæssigt i dets eneståendehed. Det kan kun udfolde sig som noget enestående, hvis det i arbejds- og kooperationsprocessen kan gøre de lovsmæssigheder,

der knytter sig til tingene, til sine evner. Det står i ét, som Sæve udtrykker det, juxtastrukturelt determineret forhold til samfundsstrukturen, er altså parallelt indkoblet i denne. På grundlag af en biologisk bærerstruktur tilegnes de samfundsmæssige forhold lidt efter lidt, disse determinerer udviklingen. Samtidig determinerer den tilegnende eller den arbejdende som enkelt individ på en vis måde de samfundsmæssige forhold. Der menes altså den kendsgerning, som i den "Tyske ^{filosof} filosof" kendetegnes med sætningen om, at omstændighederne ligesåvel skaber menneskene som menneskene skaber omstændighederne²⁵⁾. Dette gælder for helheden, men omstændighederne skaber det enkelte menneske i højere grad end det enkelte menneske på den anden side er i stand til at skabe omstændighederne; det kan kun skabe omstændighederne, når det sammen med andre tager sine interesser i egne hænder og i en kollektiv subjektiveringsproces kan ændre omstændighederne²⁶⁾.

Hvordan fremtræder den tilegnende som konkret individ nu i tilegnelsesprocessen? På grundlag af bestemte handlingsstrukturer,²⁷⁾ indenfor hvilke han genstandsmæssiggør sig. Hans evner viser sig som handlingsstrukturer og udtrykkes som genstandsmæssiggørelser. Han må nu lære forskellige muligheder. Man kunne med Vygotskij tale om den aktuelle præstationszone, og jeg vil, ligeledes med Vygotskij, betegne feltet mellem den aktuelle præstationszone og det punkt, hvor opgavestrukturer netop kan tilegnes med hjælp fra pædagoger eller terapeuter, som den næste udviklingszone²⁸⁾.

Den næste udviklingszone strukturerer sig på en bestemt særegen måde, i hvilken forbindelse jeg må tilføje, at tilegnelsesprocessens specifikke struktur hos mennesket indeholder en psykisk struktur, der adskiller sig fra dvrets, nemlig en psykisk struktur, som principielt kun kan tænkes efter arbejdsmodel. Enhver læreproces forudsætter det, som Marx med arbejdet som model har beskrevet med forskellige kategorier²⁹⁾, når han betragter arbejdsprocessen, som "i første omgang uafhængig af enhver bestemt samfundsmæssig form".

"Arbejdet er i første instans en proces, hvori både mennesket og naturen deltager, en proces, hvor mennesket på eget initiativ iværksætter, regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen. Han stiller sig som naturmagt op som modstykke til selve naturstoffet; han sætter de naturkræfter, han er udrustet med, nemlig arme, ben, hoved og hænder i bevægelse for at tilegne sig naturprodukterne i en form, der er tillempet hans egne behov. Samtidig med at han gennem denne bevægelse indvirker på og ændrer naturen udenfor ham selv, ændrer han sin egen natur". Han fuldfører ikke denne virksomhed uden plan ("hvad der imidlertid på forhånd udmærker den dårligste bygmester fremfor den dygtigste bi er, at han har bygget cellen op i tanken, før han bygger den i voks. Ved slutningen af arbejdsprocessen fremkommer et resultat, der allerede ved begyndelsen af processen eksisterede som en forestilling hos arbejderen, altså allerede ideelt var tilstede"). Planerne er således målrettede bevidste planer. dvs. de invarianser, der er i produktionens ting, i den samfundsmæssige arv, bliver til invarianser i tænkningen og kan derfor igen anvendes produktivt mod andre genstande. Jeg har medinddraget de væsentligste strukturer i arbejdsprocessen i figur 1. Der findes et bevidst behov indlejret i emotive kognitioner som forudsætning for handling. (Jeg afviser adskillelsen af emotioner og kognitioner som et bestemt produkt af det borgerlige samfund³⁰⁾, som kun genspejles i den borgerlige psykologi; jeg har gode grunde til dette, som jeg vil komme ind på senere). Der findes et anticiperet produkt, såvel som en bevidst plan om, hvordan dette produkt kan opnås, en virksomhed udføres med bestemte midler overfor en genstand, produktet opnås, behovet er tilfredsstillet³¹⁾. Kun når pædagogen eller terapeuten tilbyder noget - "tilbyder" er forøvrigt et ord, der viser, hvorledes samfundsmæssige forhold i kapitalismen præger sproget - der svarer til disse behov og planer, handler eleven eller klienten. Hans planer udfoldes yderligere gennem genstandenes lovmæssigheder. Dette kan jeg beskrive indlæringssteoretisk i overensstemmelse med Galperins teori³²⁾. Først og frem-

Arbejdet
1
2

mest må der være en subjektiv opgave forhånden, ellers handler vedkommende ikke; den må materialiseres, i første omgang optræde som materialiseret handling. Dette kan endnu engang tydeliggøres med terningen som eksempel: "NYT RESULTAT". Ingen kan tilegne sig orthogonalitet, medmindre han har udført nogle handlinger med orthogonale genstande. Forud for tilegnelsen af begrebet orthogonalitet eller begrebet terning; går den sanselige erfaring, om hvad en terning overhovedet er. Dette sker med den materialiserende form, hertil føjes det ydre sprog, først benævnelsen, denne benævnelse bliver i stadig højere grad indflettet i det sproglige begrebssystem, som jeg råder over og som jeg kan genstandsmæssiggøre. Desto mere jeg aktivt knytter det nye begreb ind i det sproglige system i sammenhæng med det ydre sprog, desto mere bliver det også disponibelt for mig i det indre sprog, som terning, som orthogonalitetens princip, og er tilsidst tilstede i tænkningen. Dette er en proces, som jeg kan betegne som tiltagende tilegnelse og genstandsmæssiggørelse (ifølge Galperin interioriserings- og exterioriseringsprocessen). Det er den proces, som Hacker og Volpert betegner som den intellektuelle gennemtrængning og samtidige automatisering³³⁾. Jeg ville nu kunne forme en terning, mens jeg holder dette foredrag, og dermed realisere orthogonalitetens princip, da handlingen er automatiseret for mig, de lovmæssigheder, der knytter sig til genstanden er automatiserede i mine evner, og på trods af dette kan jeg tale og tænke videre. Forudsætning for tilegnelsesprocessens forløb er, at der ikke blot er udviklet en orienteringsreaktion mellem personerne indbyrdes, men derimod også en orienteringsreaktion overfor opgaven, at denne fremtræder i et bestemt forhold. Dermed er vi kommet ind på det, Galperin indlæringssteoretisk benævnte med begrebet "orienteringsgrundlag". Dannelsen af orienteringsgrundlaget ville være den systematiske udformning af orienteringsreaktionen overfor genstanden. Den næste udviklings zone nedbrydes nu, for så vidt som den tilegnende selv er handlende, er bevidst handlende, i en zone, som han selv kan organisere og en zone, som bliver organiseret af pædagogen eller terapeut-

genstandsmæssiggørelse

}

genstandsmæssiggørelse

isolation

ten igennem strukturerne i de genstande, han arbejder med. Vi kan nu definere personlighedens emancipation eller udvikling indlæringssteoretisk: det ville betyde stadig at udvide den del af den næste udviklings zone, som personen selv kan strukturere og dermed gøre pædagogen eller terapeuten overflødig. Jeg bliver således overflødig som "terapeut", ikke som handlende, men jeg træder ind i et andet forhold til "klienten", idet vi mere og mere bevidst skaber vores praksis sammen, at vi også bevidst gør vor egen historie til vor egen historie.

} x

2. Forstyrrelserne af tilegnelsesprocessen.

Jeg må først udvikle nogle kategorier, for at gøre det forståeligt, hvad forstyrrelse af tilegnelsesprocessen vil sige. I mit foredrag på den internationale kongres for kritisk psykologi anvendte jeg kategorien isolation som central kategori til kendetegnelse af forstyrrelsen af tilegnelsesprocessen. Jeg gengiver den definition, som jeg forsøgte at opstille der: "isolation adskiller individet som noget køkret historisk fra den omfattende tilegnelse af den samfundsmæssige arv, fra den omfattende realisering af sit menneskelige væsen som indbegrebet af de samfundsmæssige forhold". Det står nu klart, hvad realisering af væsenet, som indbegrebet af de samfundsmæssige forhold betyder: idet jeg gør "tingene i sig selv" til "tingene for mig", erhverver jeg i det hele taget først mine evner, disse er utænelige udenfor samfundet. "Isolation betyder således forstyrrelsen af det menneskelige individs stofskifte med natur og samfund, altså forstyrrelsen af forholdet mellem arbejde og Kooperation. Den skal forstås som forstyrrelse af genspejlings- tilegnelses- og genstandsmæssiggørelsesprocesser i det indreorganismiske område, ligesom i forholdet til den objektive virkelighed i natur og samfund"³⁴⁾.

I figur 2 forklares kategorien isolation nærmere ved hjælp

Amsterdamsk princip

af nogle eksempler,³⁵⁾ Jeg har indtegnet de tilsvarende tal i min inddeling af figuren.

Indsat figur 2 omtrent her

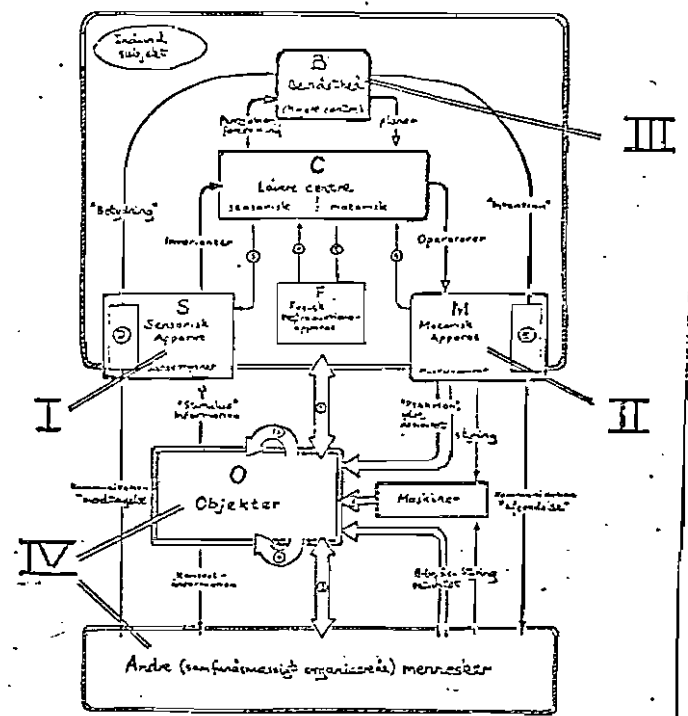
I. Isolation finder sted, når det sensoriske apparat falder bort (blindhed, døvhed, dov-blindhed, bortfald af andre sansemodaliteter). Menneskets stofskifte med naturen er forstyrret; det kan kun genoprettes og stabiliseres på anden måde gennem supplerende foranstaltninger.

II. Isolation finder sted, når en genstandsmæssiggørelse ikke mere er mulig, f.eks. på grund af en lammelse. Hvis man ligger i en jernlunge, kan man ikke genstandsmæssiggøre sig i produkter, hvis yderligere det motoriske taleapparat er lammet, kan man heller ikke mere genstandsmæssiggøre sig i sproget, men derimod kun i tankerne; man er isoleret.

III. Et konkret individ er endvidere isoleret, hvis der foreligger cerebrale læsioner i form af et hjerneorganisk psykosyndrom.³⁶⁾ Når jeg taler om psykosyndrom mener jeg her kun de mest alvorlige forstyrrelser, som beskadigelse af temporal- og parietallappen, der fører til tab af taleevne (afasi) eller frontallaplæsioner, der medfører, at den samlede evne til planmæssige handlinger falder bort; selv om sproget bliver bibeholdt, kan dette dog kun produceres reaktivt.³⁷⁾ Også dette er betingelser, hvorunder mennesket er isoleret fra tilegnelse af den samfundsmæssige arv og dermed er isoleret fra at udvikle sine egne evner og udvikling henimod menneskeliggørelse.

IV. Det er klart, at ikke blot de indre betingelser skal nævnes - allerede på grund af tilegnelsesprocessens samfundsmæssige determination - men derimod også de ydre. Hvis det konkrete individ er afskåret fra bestemte dele af

Figur 2. Psykologisk-kybernetisk skema over den individuelle erkendelsesproces

Udvidet med henblik på isolerende betingelsers indvirkningsmuligheder (I - IV), fra: Autorenkollektiv Wissenschaftspsychologie, 1975, s. 152.

isolation
fordomme

objektverdenen, er det isoleret, hvis bestemte dele af objektverdenen kun optræder som "ting i sig selv" for det individuelle menneske, uden at kunne blive "ting for det", så er mennesket isoleret; jeg har allerede tidligere tydeliggjort dette med eksemplet på dannelse af fordomme. Hvis bestemte kvaliteter ses som kvaliteter knyttet til genstanden, altså f.eks. den æstetiske dimension "hæslig" bliver set som en dimension, der knytter sig til det enkelte (handicappede) individ, og ikke som en dimension, der ud fra værdæstetikken overvælder mennesket, så er ikke blot den handicappede, men også den perciperende isoleret på den måde, at han ikke på omfattende måde kan udforme sine relationer til dette menneske. Hvis han således ikke omfattende kan udforme sine relationer til andre mennesker, bliver det heller ikke muligt for ham at udforme relationerne til sig selv. Han er underlagt isolerende processer.

Endvidere (IV) kan et menneske være udelukket fra kontrollen over objektverdenen, fra kontrollen over maskinerne, fra kontrollen over produktionen, dvs. bestemte dele af produktionen træder udelukkende op mod ham med karakter af ting. Dette kan undersøges såvel hos arbejderen ved samlebåndet, som hos teknikeren ved omstillingscentralen. Hvad sker der f.eks. med arbejderen ved samlebåndet i den kapitalistiske produktion? Når arbejderen arbejder, så gøres kun få lovmassigheder ved de genstande, han bearbejder, tilgængelige for ham.³⁸⁾ Gennem Kooperationen og den sproglige Kooperation med andre, erfarer han lidt mere, men lovmassigheder, som knytter sig til genstandene og som kunne være blevet til hans evner, står næppe til rådighed for ham. Han er således isoleret på en specifik måde. Der er tale om den tilstand, som Karl Marx i de Filosofisk-økonomiske skrifter beskriver som fremmedgjorelsestilstanden.³⁹⁾

fremmedgjorelse

Altså, for nu at komme tilbage til den første figur, hvis der ikke bliver organiseret indlæring i den næste udviklingszone og nærmere bestemt såvel indlæring af genstande som indlæring af sociale relationer, af moral, af etik, så må man tale om en

isolerende betingelse. Denne isolerende betingelse har emotive følger. Hvis den varer ved, fører den til stress, hvilket kan føre til dannelse af psykosomatiske symptomer. Der opstår bestemte tomgangsprocesser i centralnervesystemet. CNS er jo ikke et apparat, der udelukkende reagerer, det stabiliserer sig snarere til stadighed gennem vekselvirkning mellem aktivering og hæmning. Når nu bestemte ydre stimuli falder bort, så får den aktiverende side i specifikke fysiologiske sammenhænge overvægten, aktionspotentialerne summeres op, udelades - således f.eks. ved den sensoriske deprivation - og det kommer til skade.⁴⁰⁾ Det vil sige, der findes en udviklingslogik for den individuelle udvikling. Denne forløber desto bedre, jo mere eksakt indlæringsprocesserne er struktureret på en sådan måde, at en udvikling såvidt mulig altid kan finde sted i den næste udviklingszone. Dette betyder ikke, at der skal stilles for store krav, således som man hyppigt med rette bebrejder den såkaldte "rene kognitive indlæring". Det standpunkt, der argumenteres ud fra er, at en omfattende udfoldelse af personligheden også altid har et organisk og biologisk grundlag, skal forstås som en materiel enhed; bliver denne ikke udfoldet under de givne samfundsmæssige betingelser, virker dette tilbage som systemforstyrrelse, såvel psykisk som biologisk.⁴¹⁾

isolation
stress

indlæring
tomgangsprocesser

isolation
indlæring
betingelser

Hvis vi endvidere undersøger isolation indlæringsteoretisk, kan vi fastslå: Isolation kan for det første forklares ud fra den sensoriske deprivations model.⁴²⁾ De opgavestrukturer, der formidles, ligger kun indenfor den aktuelle præstations zone eller før denne, overskrider den ikke, når ikke op til præstationsmulighederne. Dette er den tilstand, der er blevet udforsket i den sensoriske deprivationsforskning og som man finder ved hospitaliseringssyndromet samt i torturmetoderne i de tyske og chilenske koncentrationslejre.⁴³⁾ Når elever med indlæringsvanskeligheder i skolen i et helt år bliver udsat for meningsløs udenadslære af regneopgaver, kan man også her tale om betingelse af sensorisk deprivation. For det andet kan isolation finde sted, når indlæring forsøges

Overst. med. v.

organiseret hinsides den næste udviklings zone. Samtlige tilhørere har sikkert en gang oplevet følgende: man tager en bog i hånden og forstår ikke et ord. Hvorfor? Sikkert ikke ubetinget fordi det, der står i bogen er forkert, men derimod fordi man endnu ikke har erhvervet en række forudsætninger rettet imod at dette stof skulle komme til at ligge i den næste udviklings zone. En sådan "indlæring" har imidlertid ingen effekt, det er det samme, som indlæring af meningsløse stavelser, det forbliver uden indhold, jeg kan intet stille op med stoffet, så længe jeg ikke kan sætte det i et forhold til mine spørgsmål. Der foreligger en overstimulering, en overbelastning af perceptionssystemet, en situation, der iøvrigt kendetegner mange børns (og voksnes) forhold til fjernsynet, såfremt dette ikke benyttes bevidst, udvælgende, og eventuelt under vejledning. Fjernsynet går udelukkende som baggrundsstøj, man kigger hele aftenen på "kassen", men umiddelbart derefter har man glemt store dele af det, man har set. Også i skolen eller på universitetet kendetegner isolation gennem overstimulering⁴⁴⁾ en permanent betingelse: hvis læreprocesserne ikke er struktureret på en sådan måde, at der tages hensyn til elevernes forudsætninger, men derimod altid efter den bedste model, der lige akkurat kan følge med, så har man skabt betingelsen for isolation for alle de andre. For det tredje kan isolation foreligge, hvis indholdet af det, der skal læres ganske vist ligger indenfor den næste udviklings zone, men i sig selv er modsætningsfyldt, og denne modsætning ikke kan løses gennem hverken begreber eller praksis⁴⁵⁾. Modellen for double-bind-situationen foreligger⁴⁵⁾: moderen kommunikerer f.eks. sprogligt: "Mit kære barn, hvor er jeg glad for, at du vil gøre dette", og ikke-sprogligt: "din vanskabning! gå væk, jeg kan ikke lide dig!" En enhedsmæssig handlingsgrammatik forbinder vore sproglige og ikke-sproglige handlinger, da de relaterer sig til den samme objektive virkelighed⁴⁶⁾. Derfor kan barnet i double-bind-situationen ikke forstå denne, for barnet er resultaterne af dets handling udtryk for dets egen perception og kan ikke forstås som fejl i moderens handling. Dette skaber for barnet en permanent betingelse af isolation, en betingelse, som vi som pædagoger

Teorier om udvikling

Teorier om læring

emotive processer

AB

eller terapeuter ligeledes til stadighed reproducerer, så længe vi ikke har greb om genstandsmæssiggørelsen af vore egne følelser, så længe vi endnu ikke forstår vore egne emotioner, som vi udfolder i den terapeutiske proces og genstandsmæssiggør i hvert enkelt tilfælde. Dette kan tydeliggøres med et simpelt eksempel, vi genstandsmæssiggør ukontrolleret vores modvilje som er præget af vareæstetikken overfor en handicapet med spastisk lammelse, og vores sympati, når der sidder en køn pige eller en køn dreng foran os. Som terapeuter er vi overhovedet ikke i stand til, ikke at foretage disse genstandsmæssiggørelser, altså må vi kende til dem, for at vi ikke genstandsmæssiggør dem i modsætning til det verbale indhold af vores fremgangsmåde.

hvorledes den fungerer nok!

Når isolation finder sted, efterfølges den af emotive processer. Jeg vil kort forklare, hvad der forstås ved emotioner og knytter an til det tidligere udsagn: emotioner er en specifik del af kognitionen. Først adskillelsen af emotion og kognition i det borgerlige samfund muliggør opspaltningen af psykologien i en psykologi, der overvejende beskæftiger sig med "præstationer" (herskende borgerlig psykologi) og en psykologi, der overvejende retter sig mod emotioner (psykoanalyse). Præstations-dimensionen⁴⁷⁾ blev den relevante dimension, for at kunne sælge arbejdskraften på markedet (og psykologien har i det væsentlige ikke gjort andet end at organisere og perfektionere dette salg, f.eks. ved hjælp af testmetoderne: med hvilket formål opstod Binet-testen? For at udskille de dårligste elever i skolen. Med hvilket formål blev Army-alpha-testen udviklet? For at udskille de uduelige rekrutter. Med hvilket formål er General- og differential-aplitude-tests blevet konstrueret? For bedre at kunne udføre Tayloriseringen. Med hvilket formål opstod psykiatriske tests? For at adskille de arbejdsdygtige fra de uarbejdsdygtige⁴⁸⁾). Dimensionerne "præstation" og "at have" strukturerer virkeligheden, den dimension, hvis vigtigste aspekt Wulff har udarbejdet som dimensionen "det, der tilhører mig"⁴⁹⁾: at inkorporere alt i mig, at konstituere mig selv efter modellen for besiddelse af privatejendom, at forstå mig selv i i overensstemmelse med præstationsdimensionen som sælgbar arbejdskraft. De emotive

K. J. ...

kognitioner bliver gennem denne proces skilt fra de kognitive kognitioner, er uden betydning for præstationsdimensionen, bliver ikke længere udtrykt sprogligt, bliver sluttelig blot fuldført eller udstået⁵⁰⁾. Psykoanalysen har med rette insisteret på, at tage denne del af virkeligheden op, men har imidlertid ikke formået at udvikle et adækvat begreb, idet den har forstået den adskillelse, der er frembragt af det borgerlige samfund, som naturlig, og har forstået det menneskelige væsen, som et det enkelte individ iboende driftsmæssigt abstraktum.

Dette som indledende bemærkninger. Hvad skal man så forstå ved emotion? Pribram siger: "tanke og emotion går hånd i hånd, tanken er indholdet, emotionen er den proces, der foregår, når direkte aktivitet er umulig".⁵¹⁾ Simonov påpeger: "Emotionerne sikrer den ved første blik paradoksalt forekomende vurdering af graden af ikke-viden"⁵²⁾. Et eksempel: når jeg ikke har nogen smertesansning og følgelig heller ikke kan udvikle emotionen "smerte", kan jeg ikke vurdere min ikke-viden. Individet, der ikke råder over nogen smertesans, bliver sjældent særligt gamle⁵³⁾, da de ikke kan vurdere deres ikke-viden, og gang på gang kommer til skade m.v.. Simonov skelner endvidere mellem negative og positive emotioner: "Negative emotioner giver anledning til, at systemet indsamler informationer til brug i bearbejdningen af den pragmatiske uvished". Angst foranlediger mig til $\frac{1}{2}$ indsamling af informationer, raseri foranlediger mig til $\frac{1}{3}$ at bearbejde den pragmatiske uvished, idet jeg gennem min egen handling ændrer informationerne eller skaffer nye. "Bestræbelsen på at vinde positiv emotioner dikterer den aktive afsøgning af uvisheden, fordi informationens fuldstændighed "dræber fornøjelsen", påpeger Simonov⁵⁴⁾. Jeg vil udtrykke det på en anden måde: fordi informationens fuldstændighed samtidig genskaber betingelsen for sensorisk deprivation, da den videre indlæringsudvikling ikke mere er mulig, idet dette også må have organiske følger.

Emotion
Erk. Simonov
K.

Tilbage til undersøgelsen af forstyrrelsen af tilegnelsesprocessen og følgerne heraf: isolation forekommer altså; uvisheden om en situation signaliseres løbende i form af emotioner; denne uvished kan ikke ophæves, fordi isolationen ikke bliver ophævet. Det kommer til specifikke ændringer i CNS og det autonome nervesystem; det kommer til en ændring i den biokemiske struktur, katecholaminsyntesen og -udskillelsen ændrer sig, stress følger.⁵⁵⁾ Hvis denne situation opretholdes i længere tid, sker der en tilpasning (hvh. kompen-sation) af organismen; en tilpasning, der ofte kan indordnes under stikordet psyko-somatisk sygdom (sml. stressforskningens resultater.⁵⁶⁾ Gangen i forløbet ser følgelig således ud:

E:
E.0

Isolation → negative emotioner → stress → psykiske forstyrrelser og psyko-somatiske sygdomme.

Eksemplificeret ved den nuværende situation i erhvervs-virksomhederne: når arbejderen - der for øjeblikket har truslen om at måtte forlade sin arbejdsplads hængende over hovedet - ikke ved, hvad der sker med ham, når han er isoleret, fordi han har modstridende informationer, som han hverken kan løse ved hjælp af et adækvat begreb eller gennem en adækvat praksis, sker der under visse omstændigheder følgende: han hanger ved sin fabrik, han føler, at han hører til fabrikken. "Dette er min fabrik" siger han. Han bliver syg. Han ved, han har ret til at lade sig sygemelde, at besøge lægen for igen at blive rask, men samtidig ved han imidlertid: "hvis jeg besøger lægen nu, har jeg min fyreseddel i overmorgen, selv om dette er min fabrik, selv om jeg emotionelt hanger ved denne fabrik". Han kan ikke forene disse modstridende kendsgerninger begrebsmæssigt, og hvis han arbejder videre, vil han under visse omstændigheder ikke blot blive legemligt syg, men også psykisk syg. Den kendsgerning, at den psykiatriske undersøgelseskommission har vægret sig ved, at anvende verdenssundhedsorganisationens begreb om "sundhed" i BRD, viser i hvilket omfang den kapitalistiske struktur i BRD frembringer isolation, negative emotioner, stress,

Op:

manglende evne til at begrebsliggøre det, der dagligt sker med en. Ligesom i USA og Canada ville man med anvendelsen af WHO's definition af begrebet sikkert have været nødt til at betegne 80% af befolkningen i BRD som syge.⁵⁷⁾ Stigningen i forekomsten af psykiske sygdomme, i skolesygdomme etc., finder deres forklaring i disse sammenhænge, i de dagligt erfarede modsætninger, der ikke mere kan begribes.

gribes

3. Tilegnelsesprocessens mikrostruktur og pædagogens eller terapeutens virksomhed.

Jeg kommer nu til de specielle systembetingelser for den tilegnelsesproces, der finder sted mellem to personer, pædagogen og eleven, terapeuten og klienten. Jeg går her (figur 3.) ud fra en grundmængde af sagsstrukturer. Jeg taler om logisk-historiske strukturer, fordi en "ting i sig selv" overhovedet ikke kan træde i forhold til os. Tingen i sig selv eksisterer ikke for mig, hvis den ikke er blevet til en terning for mig. Den eksisterer, fordi den eksisterer i et bestemt forhold til mig. Dette forhold har en logik, og denne logik er dets historie. En sådan logik ligger åben i den samfundsmæssige udviklingsproces, indlejret i realhistorien. Jeg nævner eksempler: fra Demokrit til Niels Bohr er der et skridt på mere end 2000 år; det logiske skridt er meget mere direkte. Det logiske skridt fra Galilei til Newton og Einstein er langt mindre end det tilsvarende skridt fra de gejstlige - der realhistorisk tvang Galilei til ^{alsværgelse} foragtelse til Newton og Einstein. Det drejer sig altså om de logisk-historiske strukturer i "tingene for os", der bestemmer vore individuelle evner.

hvis det er mine

Hvis jeg som individ går alle de omveje, der lå mellem Demokrit og Niels Bohr, når jeg aldrig til Niels Bohr. Jeg tilegner mig sagsstrukturer, idet jeg tilegner mig dem på en optimal måde, som elev eller som pædagog, som klient eller som terapeut. Dette sker på grundlag af en historie, der er indlejret i samfundsmæssige forhold. Skoleelev og pædagog, klient og terapeut har ligeledes en fælles historie, da

det er de samme genstandsmæssiggørelser (fælles sprog, kulturel arv osv.), hvormed de har udviklet deres historie, selvom de fremtræder forskelligt for dem hver især. Det er på grundlag af de fælles genstandsmæssiggørelser, at de overhovedet kan kommunikere. De har kun fælles genstandsmæssiggørelser på grundlag af de invarianser, der knytter sig til "tingene for dem".

Indsæt figur 3. orienteret her!

For jeg yderligere uddyber figur 3. vil jeg i en kort ekskurs komme ind på pædagogens eller terapeutens virksomhed.

Det siges ofte, at pædagogikkens genstand er barnet, eller at psykoterapiens genstand er mennesket.⁵⁸⁾ Jeg betvivler dette. Jeg vil benytte de kategorier Marx indvandt ved analysen af arbejdsprocessen på dette problem: hvad er pædagogens behov?

Pædagogens behov er, at formidle nye færdigheder, at frigøre eleven i den tidligere nævnte betydning; bedre udtrykt: at gøre de lovmæssigheder, der knytter sig til genstanden, til ~~erhvervs~~ ^{gennem} elevens evner. Dette fordi de genstandslovmæssigheder, der knytter sig til genstanden, allerede er blevet til evner for pædagogen, og denne derfor tror, at disse evner også er vigtige for eleven. Pædagogens anticiperede produkt er følgende elevens udvidede evner, eller terapeutens anticiperede produkt er klientens udvidede realitetskontrol. Det er dermed imidlertid ikke længere klienten, der er genstand, men derimod elevens eller klientens tilegnelsesproces. Klienten eller eleven kan ikke selv være genstand, for så vidt som han handler sammen med pædagogen eller terapeuten og aktivt må tilegne sig genstandsmæssiggørelserne. Den fælles tilegnelsesproces er altså kernen i forløbet. Følgelig er denne tilegnelsesproces den genstand, som pædagogen eller terapeuten strukturerer ved hjælp af særlige midler indenfor den næste udviklingszones område, for at gøre indlæring mulig. Hans særlige midler er de, der allerede i figur 1 er benævnt som opgaver og orienteringsgrundlag (det er desuden de allerede udviklede orienteringsreaktioner overfor pædagogen). Han må altså finde genstandsmæssiggørelser, ved hjælp af hvilke han udvikler orienteringsreaktioner overfor sig selv og overfor sagen, hos den, han arbejder med.

Samfundsmæssig udvikling

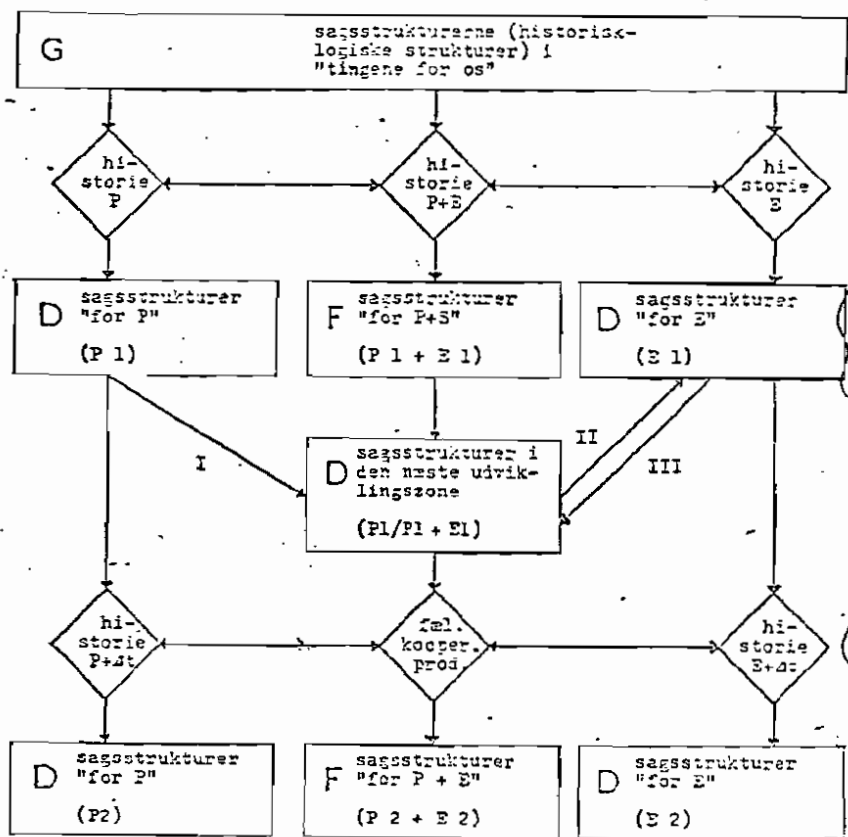
gennem

for

Den fælles tilegnelsesproces

med det under forholds maces

Figur 3. Tilværelsesprocessens struktur, som en proces der er organiseret af læreren

G = Grundmåde (de genstandsmæssige i sproglig form, i ikke-sproglige handlinger, samt i de materielle produkter, som er til rådighed i den samfundsmæssige praksis)

D = Delmængde

F = Fællesmængde

P = Pædagog

E = Elev

1, 2 = tidspunkter 1 og 2

I = det anticiperede produkt "elevens nye evner"

II = opgave og orienteringsgrundlag for eleven

III = anticiperet produkt for eleven

fæl. kooper. prod. = fælles kooperativ produktion

Pædagogen eller terapeuten har altså et anticiperet produkt (sm. figur 3): elevens nye evner. For at opnå dette, må han realisere opgavestrukturer indenfor elevens næste udviklingszone. Disse sagsstrukturer (indlejret i de logisk-historiske strukturer i "tingene for os") bliver det først muligt for eleven at bearbejde og tilegne sig, når pædagogen eller terapeuten oversætter dem til opgaver og orienteringsgrundlag.

Han er altså tvunget til, at genstandsmæssiggøre sine evner på en ganske bestemt måde, således at de nøjagtigt svarer til elevens eller klientens anticiperbare produkter. Kun hvis dette er tilfældet, når opgaven og orienteringsgrundlaget falder ind i et anticiperet produkt for eleven eller klienten, lærer denne noget, ellers overhovedet intet eller ikke i den intenderede forstand. Idet jeg, som pædagog leder denne proces og får en tilbagemeldning om mine handlinger, lærer jeg samtidig selv. Jeg lærer imidlertid ikke umiddelbart af genstanden, men derimod af det forhold, hvori denne genstand står til eleven eller klienten. Da dette både er et enestående og samtidig et samfundsmæssigt forhold, lærer jeg hermed andre sider af genstanden og af mennesket at kende, der ikke fra starten var tilgængelige for mig. Hvis jeg til stadighed påny gør mig dem bevidst, er de modsætninger, som jeg erfarer gennem den pædagogiske eller terapeutiske proces, som bevidste modsætninger, ledende erkendelseskategorier og tilskyndelse for mig til at beskæftige mig med dem, og til at lære. Modsetningernes optræden som uløste, er således et udtryk for den pædagogiske eller terapeutiske proces og ikke nødvendigvis udtryk for pædagogens eller terapeutens uformåen. Formidlet gennem sagsstrukturerne, vor virksomheds "fælles tredje" handler vi, såfremt vi begge har bestemt os dertil, som klient og terapeut. Og idet vi handler i fællesskab, afgiver sagen sine lovmæssigheder til os begge to, men på forskellig vis. Således er det f.eks. også forskelligt, hvad vi hver især lærer af dette foredrag om terapiens genstand. Den ene eller anden tilhører erfarer nye tilgangsvinkler til forståelse af den terapeutiske praksis. Selv vil jeg gennem vores diskussion, gennem spørgsmål, blive gjort op-

med elevens udvikling

den vej

og alle iltis tegn!

mærksom på særegenheder ved genstanden, som jeg ikke i alle tilfælde allerede har reflekteret over, som endnu ikke er fremtrådt for mig som modsætninger i genstandens bevægelse.

indsæt figur 4 ontrentiner

Jeg vil endnu engang tydeliggøre det hidtil fremførte på kommunikationens og Kooperationens mikrostrukturniveau. I figur 4 anvender jeg begrebet OAS i forlængelse af Hacker. OAS betyder operativt afbildningssystem. Dette er helheden af behov, anticiperede produkter og handlingsplaner med henblik på en situation.⁶⁰⁾ Dette operative afbildningssystem er forhånden, fordi jeg i den forgangne tid gennem genstandsmæssiggørelser har tilegnet mig bestemte evner, og jeg i denne konfrontation med den objektive virkelighed, med de forefundne sagsstrukturer i mine forandrede forhold til genstanden, har erhvervet et bevidst tidsperspektiv. På grundlag af denne erfaring tænker jeg altså: "Med denne eller hin opgave ønsker jeg at hjælpe eleven eller klienten frem, hjælpe ham med at opnå nye evner". Med dette formål genstandsmæssiggør jeg mine evner med en gestus eller med et genstandsmæssigt produkt (som jeg f.eks. lægger frem) eller med et sprogligt produkt. Hvis jeg ikke genstandsmæssiggør mine evner, sker der overhovedet intet. Alle mine evner må igen oversættes i genstandsmæssiggørelser, for at Kooperation, Kommunikation og Interaktion kan finde sted. Nu til eleven eller klienten: denne råder ligeledes over operative afbildningssystemer, har ligeledes behov, målrettede forestillinger, tidsperspektiver. Han opfatter mine genstandsmæssiggørelser. Dette er en aktiv proces: kun hvis han vil opfatte dem, opfatter han dem; kun hvis de har betydning for ham, tilegner han sig dem. Han sammenligner de perciperede genstandsmæssiggørelser med dem, han anticiperede gennem sit OAS. Han korrigerer det anticiperede produkt (eller han bibeholder det). Han kobler tilbage, han korrigerer sine handlinger (eller han korrigerer dem ikke, men siger til sig selv: hvad har jeg med dig at gøre? Hvad vil du mig overhovedet?). Denne proces har jeg i overensstemmelse med Hackers SFT-enhed fremstillet som sammenlignings-, forandrings- og tilbagekoblingsproces

I figur 4.⁶¹⁾ Eleven har nu opnået korrigerede behov, korrigerede anticiperede produkter, korrigerede handlingsplaner på grundlag af pædagogens genstandsmæssiggørelser. Han kan derfor genstandsmæssiggøre sig, idet han henholder sig til den fælles logisk-historiske sagsstruktur. Hvor dette ikke længere er muligt begynder patologien. Netop de processer, hvor man taler med hinanden uden, at logikken i en genstands struktur endnu strukturerer sproget, har Watzlawick⁶²⁾ beskrevet indenfor sprogstrukturernes område. Det ophører med, at være sprog for os, det er kun sprog for eleven eller for pædagogen uden at være fælles sprog. Denne proces, hvor der forløber en patogen kommunikationsstruktur, som Watzlawick har beskrevet den, kan kun opløses, idet fælles genstandsmæssiggørelser igen bliver tilgængelige, der findes ingen andre måder.⁶³⁾ Idet de fælles genstandsmæssiggørelser bliver gjort tilgængelige, ophører de individuelle subjekter med at være individuelle subjekter, og forsåvidt som de sammen råder over noget, kan de også sammen planlægge den videre opnåelse af fælles genstandsmæssiggørelser, bliver til kollektive subjekter, der kan handle i fællesskab. Med udgangspunkt i dette burde man udvikle overvejelser angående gruppeterapiens område, hvorved man efter min mening meget vel kunne gribe tilbage til Makarenkos redegørelser om kollektivets struktur.⁶⁴⁾ Der er det erkendt og påvist, hvad der er kernen i gruppedannelsesprocessen: ikke en sproglig udviklingsproces, men derimod genstandsmæssiggørelsen (også sprogligt) i Kooperationen omkring en fælles sag. De fælles genstandsmæssiggørelser etablerer sig ikke tilfældigt, men på grundlag af den hidtidige erfaring. Hvis terapeuten mener, at han blot skal lade klienterne tale med hinanden og overlade resten til "gruppedynamikken", er han ikke terapeut, så har han ingen anelse om, hvad der kunne gøres, overlader det til tilfældet; så markerer han kun de institutionelle rammer, der holder klienterne sammen.⁶⁵⁾ Han viser sig ikke som terapeut, eller endnu værre: han virker sågar hæmmende, da klienterne har bestemte forventninger til ham, som han ikke kan opfylde og dermed provokerer negative emotioner.

4. Forholdet mellem pædagogik/terapi og diagnostik samt muligheden for integration af hidtidige terapiansatser i en materialistisk helhedsforståelse af terapi.

Det er ikke nødvendigt med en yderligere pointering af, at hele denne proces dybest set er indlejret i samfundsstrukturens form som helhed. Der findes intet indhold uden form, ligesom der ikke findes nogen form uden indhold. Indenfor rammerne af en systemteori om social handlen, hvortil psykologien i høj grad ville kunne bidrage,⁶⁶⁾ skulle denne sammenhæng udfyldes systematisk. Jeg vil antyde retningen med nogle bemærkninger. I et samfund som helhed drejer det sig også til enhver tid om samfundets reproduktion, idet det nemlig reproducerer sig selv og reproducerer sig i udvidet målestok i individerne, gennem individernes evner i en eneste ende og ny kombination. Dette sikres gennem et system af arbejdsdeling, gennem et system af forskellige indretninger, institutioner, gennem et system, som former individer på en bestemt måde, i sidste ende gennem et herskersystem. Her anvender Sève individualitetsformbegrebet⁶⁷⁾ Der findes objektive individualitetsformer, som lønarbejderens og kapitalistens, som kommer til udtryk på mangfoldige måder, der viser sig såvel i den borgerlige ret, som i statens funktion, og som synes at fortsætte i institutionerne, i skolen. Således sikrer skolen gennem den herskende ideologi den ideologiske reproduktion af individualitetsformen lønarbejder, mens den gennem helheden af undervisnings- og indlæringsindhold samtidig sikrer den materielle reproduktion i overensstemmelse med produktionskræfternes til enhver tid givne udviklingstrin. Det vil sige, at skolen i kapitalismen kvalificerer få godt og mange dårligt, altså ikke som helhed kvalificerer menneskene, således som det allerede nu ville være muligt, men derimod kvalificerer dem sådan som den økonomiske proces i det store og hele kræver det.⁶⁸⁾ Disse individualitetsformer, der er objektivt tilstede (der er tale om det sagsforhold, som Parsons eller Dahrendorf mener med norm- og sanktionssystem) slår ikke direkte ned i menneskene, de må først materialiseres gennem levende mennesker, genstands-

Handlingsplan
Sève

genstand
form
roller

- pæd. ul. huset nr 26 -
- diagnostik -

mæssiggøres overfor dem, der lever i dette sociale system (dette er det systemområde, som Mead sigter til med sin interpretative rolleteori). Man ser nu enheden i det normative og interpretative aspekt ved "rolle"-anvisningen og forstår, hvorfor man kan enes om "roller".⁶⁹⁾ Det er muligt, fordi vi udvikler Kooperation udfra genstandens lovmæssigheder, gennem Kooperationen markerer vi, at bestemte dele af Individualitetsformen således ikke uden videre kan bringes i anvendelse for os, da genstanden ellers ikke kan udfoldes som fælles genstand, hhv. anvendelsen af denne individualitetsform er i modsætning til bestemte tilegnede dele af den samfundsmæssige arv. Her ligger så i kimform ansatsen til en teori om kollektive subjekter, kollektiv handlen, et sagsforhold, der burde oversættes i samfundsstrukturen til det spørgsmål måske, hvad fælles genstandsmæssiggørelse er i den højst mulige form. Besvarelsen er antydet med begrebet: egen situation, den kollektive realitetskontrol, historisk udviklingsmulighed, evnen til bevidst at tage historien i egne hænder, klassebevidstheden.⁷⁰⁾ I forhold til denne overordentlige kort citerede sammenhæng ligger genstanden for mine hidtidige udredninger på mikroplanet.⁷¹⁾

Jeg vil endnu engang komme direkte ind på den terapeutiske eller pædagogiske proces. Det burde nu fremgå klart, hvorfor jeg ikke mere kan foretage nogen skelnen her. Pædagog og elev, klient og terapeut handler begge i denne proces, træder ind i et særegent forhold; begge lærer gennem genstandsmæssiggørelser. Forskellen mellem pædagogik og terapi ophæves dermed på procesplanet, selvom den ganske vist også - og dette må konstateres i hvert tilfælde - eksisterer videre på institutionsplanet.

A/B

Diagnostikkens spørgsmål som spørgsmål om forudsætningerne for pædagogik og terapi, stiller sig nu på en helt anden måde. Det er spørgsmålet om den genstands logik, hvori vi genstandsmæssiggør os, er altså et historisk spørgsmål, er et spørgsmål om klientens eller elevens hidtidige genstands-

mæssiggørelser. Jeg må forstå ham ud fra hans relationer indenfor de områder, hvor ting er blevet "ting for ham", ligesom han også kun kan forstå sig selv herudfra. Hans realhistorie må genoprides som historien om strukturer, der udvikler sig logisk-historisk, ligesom tilfældighederne i denne proces; fejltagelserne og mystifikationerne skal klarlægges. Dette er diagnostisk. Og samtidig gælder: denne historie må ligeledes kortlægges for mig selv, da jeg ellers vil indtræde i disse relationer som en modsatningsfyldt isolerende person. Materialistisk set opløser diagnostikkens spørgsmål sig i et spørgsmål om anvendelse af den historiske materialisme, nemlig i spørgsmålet om forståelsen af de virkelige betingelser for den pågældende historiske proces. Der findes ansatser til en sådan diagnostik, især har Luria arbejdet i denne retning ⁷²⁾, man finder imidlertid også tildels elementer af en sådan i de overvejelser, der bygger på Piaget og Vygotskij.⁷³⁾

En sådan ansats bør udvikles langt mere omfattende. Det vil imidlertid sige, at en række forudsætninger for terapi endnu ikke er udfoldet på nuværende tidspunkt; vi som terapeuter medbringer en mangfoldighed af manglende evner i den terapeutiske proces, såfremt vi ikke behersker den her skitserede diagnostiske metode.

Pædagogikkens og terapiens mål lader sig nu aflede, det er at ophæve og afværge isolation, at opnå frigørelse i den betydning, jeg har defineret, det vil sige i stadig højere grad at give eleverne hhv. klienterne mulighed for individuel realitetskontrol, at gøre dem handledegytige, at gøre dem i stand til selv at forme deres egen historie. Dette er muligt via frembringelsen af fælles genstandsmæssiggørelser. Medlidenskab, socialt engagement er ikke tilstrækkeligt, det er nødvendigt med genstandsmæssiggørelse i den fælles genstand på en måde, der er acceptabel for den anden ud fra dennes perspektiver, ⁷⁴⁾anticipation af produktet. Der må altså foretages en meget nuanceret afstemning af de

mest forskelligartede forhold, mellem os selv som terapeuter eller pædagoger og klienterne eller eleverne, samt sagsstrukturerne. Denne nuancerede afstemning indbefatter forståelsen af forholdene i os, i eleven hhv. i sagsstrukturerne som historiske analyser. Enhver terapi, jeg ^{videreudvikler}betoner udtrykkeligt dette endnu engang, forudsætter fælles genstandsmæssiggørelser. Hvad er altså terapiens anliggende?

Det drejer sig om skabelsen af identitet, et begreb, som jeg vil definere på specifik-materialistisk måde, d.v.s. det drejer sig om rådigheden over de i den forgangne tid gennemgæede forhold med de samfundsmæssigt-eksisterende "ting for os", altså såvel tingenes forhold til mig, som menneskenes forhold til mig, formidlet gennem genstandsmæssiggørelser, og også mit eget forhold til mig selv, som netop afledes og konstitueres ud fra denne proces. Identitet er således rådigheden over ens egen historie, begrebet om egen tilblivelse, også rådigheden over ens eget operative afbildningssystem, der som helhed blev udviklet i denne historie, dvs. ophævelsen af ikke-rådighed og fortrængning, udviklingen af perspektiver. Angående begrebet fortrængning: det må i denne forbindelse beskrives ved rækkefølgen isolation → emotion → stress → fortrængning. Eksempel: forhenværende polske KZ-fanger lider hyppigt under syndromet hypermnesi. Når de i dag efter mere end 30 år hører et tysk ord, fører det til de sværeste psykiske sammenbrud, svedafsondringer, angst, massiv dekomensation⁷⁴⁾ Hvorfor? På grund af isolerende betingelser i fortiden, der ikke var forståelige og er næsten ubegribelige for ofret, indtraf vedvarende negative emotioner. På grund af disse emotive kognitioner, som igen og igen har signaliseret uvisheden mht. handlemåde i KZ-situationen, er alle erindrings-elementer om denne situation forsynet med så høj signalværdi, at det hukommelsesindhold, der er forbundet med dem, må blokeres, fordi det ville resultere i manglende handleevne, (som det f.eks. foreligger i ekstrem grad ved kataton skizofreni). Forsøger man at udvikle terapeutiske ideer i tilknytning til dette problem, så foreligger der med overvindelsen af disse psykiske erfaringer et overordentligt vanskeligt problem. Alle erfaringer taler for,

DIT PROBLEM

Skabelsen af identitet

uh
jst

negativ
tænke
bæst
mht?

ep

at en forarbejdning bedst vil være mulig og gennemforlig for de mennesker, det angår, hvis pågældende erfaringer genop-
 leves stykke for stykke sammen med de mennesker, sammen med hvilke de har været udsat for indskrænket realitet, isolation⁷⁵⁾ yndnu et eksempel, som fremhæver nødvendigheden af det "fælles tredje", af kooperationen. På fremtrædelsesplanet kan en sådan behandlingsmåde absolut tildels falde sammen med det, som adfærdsterapien udfører, men den må dog principielt indordnes anderledes på trods af tilsyneladende overensstemmelse på overfladen. Terapeutens handlinger må ligesom klientens handlinger ses som indlejret i en helhedskonception af handlinger, i et hierarkisk-lineært system af handlingsplaner.⁷⁶⁾ Hvad der på overfladen synes at være et forløb af adfærdsskvenser, bliver overhovedet kun forståeligt, hvis det hos begge betragtes i et sådant helhedssystem af handlingsplaner og perspektiver. Dette vil jeg belyse ved eksempler. Enten anvendes en adfærdsterapi overfor en klient, der med dette formål frivilligt har opsøgt terapeuten. Lad os tage eksemplet med en hundefobi: på grund af det handlingshierarki, der findes hos klienten, bliver en situation, der er forbundet med negative emotioner i stadig højere grad fortolket som en konstant, der er utilgængelig for klientens egne handlingsplaner. Situationens uafvendelighed fører til, at terapeuten opsøges, såfremt et sådant handlingsperspektiv allerede selv er blevet udfoldet og ikke bliver givet forud af andre institutioner eller personer. Adfærdsterapien leverer et mønster for overvindelse af situationen, som kan integreres i handlingsplanerne, den opløser situationen i mikroskvenser, der ikke er tilgængelige i klientens egen analyse. En aversionsterapi gennemført i en lignende situation, f.eks. ved alkoholisme, kan imidlertid kun gennemføres med succes, når nødvendigheden af den aversive fremgangsmåde er forankret på en sådan måde i klientens handlingsplaner, hhv. bliver internaliseret i så høj grad i løbet af den under visse omstændigheder institutionaliserede terapi⁷⁷⁾ og ved samtidig manglende adgang til alkohol, - at de ydre hindringer bliver til indre. Netop dette er imidlertid indlæring, ifølge tilegnelsesteorien. Eller for at udsøge et andet eksempelfelt:

- reinterpretation af adfærdsterapiens fremgangsmåder

adfærdsterapi for alvorligt mentalt retarderede børn. I en læseværdig artikel "Zur klinischen Wirklichkeit der Verhaltenstherapie" skriver Günter Herzog: "Adfærdsterapien frembyder sine bedste muligheder der, hvor adfærdens ikke er tilgængelig for patienten selv, hvor betingelserne for dens fortsættelse ikke uden videre er synlige" (s. 199). Herzog henviser med rette til de adfærdsterapeutiske modelforestillinger, der ikke ligesom metodeeksperimenterne kan overføres til de kliniske betingelser, og kalder "den adfærdsterapeutiske ansats's partialitet, der skal udvides gennem kooperation", (s. 196) for et nødvendigt krav, der begrundes ved forskellige eksempler.

Den nødvendige konsekvens, som Herzog ganske vist når frem til, men ikke benævner eksplicit er, som Feuser har udledt teoretisk gennem arbejdet med autistiske børn, at perceptionsvirksomheden er en forudsætning og grundlæggende kategori for personlighedsudviklingen, samt at isolationen er en grundlæggende kategori for helhedssituationen. Ud fra disse kategorier, som jeg tildels har undersøgt ovenfor, er det nu muligt ud fra et eksempel at diskutere en reinterpretation af adfærdsterapeutiske fremgangsmåder overfor svært handicappede samt de etiske problemer i forbindelse med deres anvendelse: jeg går ud fra et svært handicappet spædbarn, hvis synkereflekser ikke er udviklede, og som derfor til stadighed befinder sig i fare for at kvales eller dø af sult. Analysen af helhedssituationen og perceptionsvirksomheden viser følgende: på grund af negative emotioner, der er permanent forbundet med denne situation, reproduceres isolationsituationen i det indre. Eksplorationsadfærd er under disse betingelser næppe opnåelig, funktionelle organsystemer, som er det materielle substrat for de højere cortikale funktioner, dannes ikke eller på inadækvat måde. Alene indførelsen af endnu en tilsyneladende isolerende betingelse for når på dette niveau at bryde reproduktionen af helhedssituationen: udviklingen af en adækvat synkerefleks gennem aversiv betingning. På dette punkt dukker spørgsmålet om indførelse af adfærdsterapi op på ny, atter ud fra helhedssituationen. Det vil sige, at

eg:

75) 76) 77)

up

ud fra tilegnelsesteoriens synspunkter bliver en situations opgavestruktur til hver tid opbygget påny i den forstand, at en optimal læreproces organiseres udefra og indefter, således at de lovmæssigheder, der er opgavestrukturernes iboende, bliver til handlingsstrukturernes, til det handlende subjekts evner. Det drejer sig altså også her om den fælles opbygning af realitetskontrol, hvadenten omfattende handlingsplaner er opbygget på forhånd eller ej, og på ingen måde om den type sammenhænge, som behavioristiske indlæringsmodeller som Skinners eller Känfers tror at se.⁷⁷⁾

Desto mindre specifikt et delproblem, det er, jo mere må derimod ikke kun denne del af virkeligheden, men derimod virkeligheden som helhed konstrueres påny, for derved at blive til en ny psykisk virkelighed. Det er denne vej, psykoanalysen i princippet er gået. Den har ganske vist gjort det på en forkert måde, da den mente at virkeligheden kun skulle konstrueres på ny i de individuelle subjekters hoveder. En sådan vej skaber dog med nødvendighed stadig nye modsætninger.⁷⁸⁾

Rekonstruktionen kan ikke forstås som en subjektiv rekonstruktion, men den bliver derimod kun til en subjektiv, idet den først er objektiv: idet jeg bringer det på begreb, som jeg virkelig har oplevet under bestemte forhold, hvad der blev gjort mod mig, hvad jeg har gjort og måttet gøre mod andre og hvem, der var ansvarlig derfor. Dette er "verifikationens" metode, således som den anvendes indenfor den italienske "demokratiske psykiatri"; heri ligger den væsentligste bestanddel i en materialistisk terapi-konception.⁷⁹⁾

Hvad drejer det sig således om i terapien? Luria henviser i sin bog "Hjernen" til, at de ydre forbindelser, altså forbindelserne mellem genstandene, de lovmæssigheder, der gælder for "tingene for os", må blive til indre forbindelser.⁸⁰⁾ Jeg benytter metaforen sammenknytning eller net: terapien skal udrede de forkerte sammenknytninger og knytte dem sammen påny, samt knytte de manglende knuder i evnernes og perspektivernes net.

Kort sagt: den skal gennestrukture perspektiverne og handlingsplanerne. Den må tage de modsætninger, der findes i disse handlingsplaner op som modsætninger, der eksisterer i virkeligheden og gøre det muligt, at erfare dem. Først da kan de

psykoanalyse

net

dele af
konstruktion
konceptet

hvis det ikke
virkeligheden

forstås og også løses som psykiske modsætninger.

Hvis jeg nu udelukkende anvender terapi i den klassiske terapiforms betydning, ikke forstår, hvorfor knuden var forkert knyttet, hvorfor der etableredes en forkert realitetskontrol fra et bestemt tidspunkt, eller forsøger at forstå dette i forkerte kategorier, så ved jeg heller ikke, om jeg har løst problemet som terapeut. Jeg formoder, at det hyppigt ikke blev løst eller kun blev løst tilsyneladende. Dette fortæller også, hvordan jeg som helhed ville indordne disse terapeutiske ansatser: de afbilder dele af genstanden korrekt. Adfærdsterapien, idet den muliggør en genstandsrealiseret mikroanalyse af handlingssekvenser, som ikke mere er til rådighed for klientens egne planhandlinger, og dermed via den detaljerede mikroanalyse af forholdet mellem klient og genstand igen fører til beherskelse af delprocesser; kommunikationsterapien, idet den genskaber fælles genstandsmæssiggørelser, hvor sådanne ikke fandtes; samtalerapien, idet den delvis muliggør hidtil ikke forhåndenværende genstandsmæssiggørelser, delvis idet den også især gennem det metodiske "spejlings"-begreb frembringer en historisk rekonstruktion på det sproglige niveau.⁸¹⁾ psykoanalysen er for så vidt på den rigtige vej som den i terapien forstår sig selv som en historisk videnskab. Derudover er den også slået ind på den rigtige vej, hvor den påpeger, at også terapeuten (i løbet af den analytiske proces) igen må råde over sine evner. Det er dog forkert, når terapeuten sættes ind i den terapeutiske proces som invariens, da hans ubehagelige overraskelse, muligheden for genstandsmæssiggørelse af hans ubehagelige overraskelse også er klientens mulighed for at genstandsmæssiggøre sine egne erfaringer, ikke emotionelt at forblive sprogløs på bestemte punkter. I psykoanalysen vil han altid kun blive henvist til sig selv, forholdet til terapeuten forbliver indiskutabelt, kan ikke genstandsmæssiggøres, ikke sprogliggøres.⁸²⁾

Rytmik eller andre former for udtryksterapi skal genskabe kon-

trollen over udtrykshandlinger, over genstandsmæssiggørelser af ikke-sproglig art, som igen bliver integreret i handlingshelheden i en enhedsmæssig handlingsgrammatik, og dermed udvider handlingsevnen som helhed. Arbejdsterapien kunne rette sig mod en rekonstruktion af bestemte produktive færdigheder. Den virker kun, når jeg også selv har behov for tilsvarende arbejde. Jeg ville måske som person have glæde af at flette en kurv, af engang at lære dette: men jeg tillader mig at betvivle om den, som må gøre dette i psykiatrien har glæde af det. For ham ville det formodentlig være gavnligt med en helt anden udvidelse af realitetskontrollen.

So

Sammenfattende: at realisere de her angivne terapeutiske muligheder optimalt og omfattende, vil ikke blot betyde, at stille spørgsmålet om virkeliggørelsen af disse muligheder, gennem terapeuten og klienten, men betyder derimod også at stille hele spørgsmålet om de betingelser, der først har frembragt den terapeutiske situation. I Pirella's bog siger Tranchina et sted, og jeg synes det er en fremragende formulering, at indenfor psykiatrien findes "det nederste trin af umenneskeliggørelse"⁸³⁾. Dette er et absolut andet udsagn, end det som hele den psykiatriske nosologi forsøger at fremstille som virkeligheden for os. Den stopper mennesker ned i skuffer, gør dem til uhyrer, den lemlæster dem, den gør dem umenneskelige. Først når vi forstår, at de handicappede og de, der er anbragte på psykiatriske anstalter, ikke er uhyrer, ikke er umennesker, men derimod er gjort til det, de er, i en historisk proces, når vi altså har fået historisk forståelse af denne sfære af den dybeste umenneskeliggørelse, først da kan vi bekæmpe denne umenneskeliggørelsesproces, og begribe den umenneskeliggørelsesproces som vi selv er underkastet til daglig under de samme samfundsmæssige forhold. Dette betyder også, at vor umenneskeliggørelse ikke kan begribes, før vi har begrebet denne umenneskeliggørelse. Det er derfor også min særlige interesse som pædagog og terapeut, at forstå og rekonstruere alle disse betingelser, fordi jeg for det første dermed også ophæver betingelserne for min egen umenneskelig-

gørelse, og fordi der for det andet ikke findes nogen anden måde at være virksom på som pædagog eller terapeut.⁸⁴⁾

Perspektivet for vort arbejde i den terapeutiske proces går ud fra nødvendigheden af, i en solidarisk og arbejdssammenhang, som det er muligt at diskutere, at ophæve isolation, uden at skabe ny isolation, at gøre klienterne og os selv i stand til at gøre de forhold, der er bestemmende for os, til menneskelige forhold behersket af os.⁸⁵⁾

Jeg tror, at den kendsgerning, at vi her indenfor rammerne af det demokratiske moduniversitet forsøger, at gøre andre uddannelsesbegreber synlige ved universiteterne, og også efter mulighed at forankre dem, er et vigtigt skridt på denne vej.

*Kintils: Pjælaliam en en
social katagori.*

TEGNETERAPI

— — —

BETYDNINGSFORMIDLING OG HANDLINGSFORSØG

INDHOLD:

1. INDLEDNING s.1
    - 1.1 - Synopsens opbygning s.1
    - 1.2 - Hvorfor tegneterapi? s.1
  2. HVAD ER NEUROSER? s.2
    - 2.1 - Væsentlige begreber fra den kritiske psykologi s.2
    - 2.2 - Terapiens mål s.5
  3. TERAPISITUATIONENS PRAKTISK-FORMELLE KARAKTERISTIKA s.6
  4. HANNE HOSTRUP LARSENs TEGNETERAPI s.7
    - 4.1 - Tegneterapiens mål s.7
    - 4.2 - Tegneterapiens metode s.8
    - 4.3 - Tegneterapiens øvelser s.9
  5. DISKUSSIONSOPLÆG s.15
- LITTERATURLISTE s.16

1. INDLEDNING.

1.1 - Synopsens opbygning.

Jeg ser synopsen som et oplæg til diskussion i eksamenssituationen. Derfor er den bygget op således:

Først mit eget udgangspunkt for emnevalget og nogle hovedpunkter i min teoretiske forståelse (kap.1 & 2).

Dernæst noget om grundlaget for den konkrete tegneterapeutiske metode jeg vil forholde mig til (kap.3).

Endelig et rids over den konkrete tegneterapi - dens mål, metodiske grundlag og konkrete øvelser (kap.4).

Til slut et kort rids over hvad jeg gerne vil diskutere til eksamen i form af nogle spørgsmål, som jeg vil holde et oplæg til i eksamenssituationen.

Med hensyn til citaters oprindelse, er disse angivet ved det nummer, hvorunder kilden står i litteraturlisten.

1.2 - Hvorfor tegneterapi?

Jeg tegner selv og har gjort det længe, bl.a. udført mindre opgaver for andre. Ved at tegne har jeg selv oplevet at udtrykke ting, følelser og opfattelser, som jeg ikke havde "tænkt" - dvs. oplevet, at tegningen har vist mig noget nyt om mig selv og min situation. Med mig selv kan jeg altså se, at jeg udtrykker andre ting i tegninger/billeder, end jeg umiddelbart er i stand til sprogligt.

Gennem deltagelse i et kursus i gestaltterapi hvor vi lavede et par tegneøvelser, har jeg også set andre tegne ting "de ikke selv vidste", eller egentlig sprogligt "tænkte på en anden måde" end den de udtrykte på tegningerne. Det er den ene side af min baggrund for at interessere mig for tegneterapi.

Den anden er, at jeg selv har en umådelig glæde ud af simpelthen at være i gang med at tegne. Jeg nyder arbejdsprocessen mere end produktet. Når jeg er i gang, kan der gå lang tid hvor jeg ikke har nogen tidsfornemmelse overhovedet, og når jeg er færdig er jeg lysvågen. Jeg får en masse energi af at lave billeder. Der bliver produceret noget i mig når jeg tegner/selv producerer noget i en proces jeg kan lide.

Det er mit udgangspunkt for at stille spørgsmålet:

HVAD SKER DER I TEGNETERAPI - OG HVORFOR DET?

Mit primære grundlag er Hanne Hostrup Larsens beskrivelse af erfaringer udfra hendes arbejde med at udvikle og bruge en tegneterapeutisk metode i forhold til neurosebehandling (dvs. hendes bog: "Tegneterapi i neurosebehandling" - nr.4 i litteraturlisten). For at forholde mig til denne tegneterapi må jeg have en forståelse af neuroser, som terapien anvendes i behandlingen af.

2. HVAD ER NEUROSER?

Min forståelse af menneskers udvikling, og herunder også udviklingen af psykiske forstyrrelser, bygger primært på den kritiske psykologi. Da neuroser må forstås som psykiske forstyrrelser, vil jeg kort skitserer den kritiske psykologis opfattelse af hvorledes disse udvikles, og en sådan skitse bygger på den kritiske psykologis forståelse af den mulige sunde udvikling.

2.1 - Væsentlige begreber fra den kritiske psykologi.

Den kritiske psykologi er en videnskab om subjektet, som bygger på en overordnet forståelse af mennesket som artsvæsen. Denne forståelse er udviklet indenfor rammerne af den marxistiske teori, gennem en funktionelt-historisk analyse i tre etaper:

- 1 - analyse af den fylogenetiske udvikling og herunder de specifikt menneskelige udviklingspotentialer.
- 2 - analyse af specifikke samfundsmæssigt-historiske formations- klasse- og positionsforhold.
- 3 - analyse af individuelle positioner i forhold til de konkrete livshistorier og livssituationer.

På baggrund af disse analyser forstås barnets udvikling ikke som en optimalt konfliktfri driftsbestemt "opvækst". Det helt nyfødte barn har en række medfødte behov rettet mod den elementære livsopretholdelse. Individuelle behovs- og spændingstilstande som fx. sult, søges ophævet/tilfredsstillet. Der er her tale om en kortsigtet her-og-nu-opfyldelse af de sanseligt-vitale behov. Barnets udvikling i øvrigt sættes igang og opretholdes i starten gennem de krav, som voksne stiller til barnet, og de muligheder for kravopfyldelse som barnet udnytter (med udgangs-

punkt i situationer såsom spising og bleskift, hvor barnets sanseligt-vitale behov er handlingsbestemmende). Barnet udvikler handleevner i forhold til de af de voksne stillede krav (og den fortsatte fysiske og motoriske udvikling), men efterhånden finder barnet selv en tilfredsstillelse og motivation i at kunne klare flere og flere ting på egen hånd. Dermed former barnet også selv de krav som stilles til det, da dets handleevner udvikles i forhold til de aspekter i omverdenen det selv vender sig mod og nysgerrigt udforsker. Allerede her ses de første udtryk for det menneskespecifikke behov for omverdenskontrol, dvs. den enkeltes behov for indflydelse på de betingelser, der er af eksistentiel nødvendighed og vigtighed.

"Netop på grund af barnets ringe udviklede handleevne går kravene forud for handleevnen, således går barnets vurdering af mulighederne, behovene og kravene forud for den endelige tilegnelse af færdighederne. Denne udviklingsdynamik af "vil" (behov) og "skal" (krav) på den ene side, og "kan endnu ikke" (manglende handleevne) på den anden side, giver sig konkret udslag i en række psykiske konflikter." (1, s. 60).

De udviklingspsykologiske modsætningsforhold mellem utilstrækkelighed/mulighed, afhængighed/selvstændighed og krav/handleevne er ikke kun drivende i barnets udvikling, selvom den voksne i højere grad end barnet har tilegnet sig de nødvendige færdigheder, og dermed i højere grad selv kan målrette sine handlinger. Mennesker udvikler sig potentielt hele livet og vil derfor livet igennem stå i konflikter, som må løses. Livet igennem er der dermed også mulighed for at konflikter løses på en udviklende og fremadrettet måde, så den enkeltes handleevne og handlemuligheder udvides, og der er risiko for at konflikter "løses" på en begrænsende måde i form af konfliktafværgelse, som medfører regression af den enkeltes handleevne og handlemuligheder.

"En handling foregår altid i forhold til noget (en person, en genstand, osv.) hvorved kendskabet til dette noget får afgørende betydning for at kunne handle relevant." (1, s. 61).

Handlemuligheden forudsætter dels den enkeltes evne til at handle (som udvikles i forholdet mellem omverdenens krav og behovet for omverdenskontrol) og dels motivationen for at bruge og udvikle denne evne. Motivationen forudsætter oplevelsen af og indsigten i at det er nødvendigt at udføre handlingen for ikke at være udleveret til tilfældighedernes spil. Denne indsigt i nødvendighederne er grundlaget for udviklingen af behovet for at producere sine egne livsbetingelser, dvs. de produktive behov for at sørge for fremover at kunne få tilfredsstillende både langsigtede og umiddelbare behov. En egentlig fremtidig livssikring kan den enkelte ikke isoleret

producere for sig selv, det forudsætter Kooperation med andre i den fælles verden. I en sådan samfundsmæssig Kooperation vil det være muligt at opnå omverdenskontrol, dvs. selvbestemmelse gennem kontrol over egne livsbetingelser. Da Kooperationen er forudsætningen for omverdenskontrol, kan den enkeltes handleevne i forhold til omverdenskontrol altid kun være relativ - der må tages hensyn til andre, den enkeltes handleevne udvikles i forhold til individualitetsformens^{*1} krav og begrænsninger, som resulterer i forskellige niveauer for deltagelse i den samfundsmæssige realitetskontrol, og endelig sætter de historisk-samfundsmæssige forhold grænser for handleevnens udvikling og udfoldelse.

En veludviklet relativ handleevne er en forudsætning for at kunne fungere adækvat i sit liv, og omfatter bl.a. at kunne bearbejde konflikter. Derfor vil en kritisk psykologisk terapi målrette sig mod at forbedre den relative handleevne.

Som tidligere nævnt kan udviklingen af handleevnen blokeres ved manglende eller utilstrækkelig løsning af livssituationens stadige konflikter. Hvis konflikt-situationerne ikke løses med en videre udvikling af handleevnen, vil

"...indsigten i kravenes nødvendighed og i omverdenens indgriben tendere mod tvang i stedet for motivation. Selvstændigheden truer således med at slå over i magtesløs udleverethed." (1, s. 95).

Den faktiske udleverethed, eller bare oplevelsen af at være udleveret og miste indflydelsen på sin situation som følge af en konfliktafværgende forholden, eller konfliktløsningernes begrænsning af handleevnen, kan udvikle en samlet konfliktangst. Denne angst for opgør med omverdensdominansen og -undertrykkelsen eksisterer side om side med en mere eller mindre forvrænget indsigt i, at der må gøres noget ved situationen (fx, i form af oplevelsen af diffus utilfredshed). Det samlede

*1 - Ifølge den kritiske psykologi bæres menneskets indbyrdes relationer af en "individue sag", til hvilken de relaterer sig, og det vil i sidste ende sige den samfundsmæssige produktion. De samfundsmæssige krav som individet må samfundsmæssiggøre sig henimod er ikke de samme for alle samfundsmedlemmerne, de afhænger af den pågældendes placering indenfor produktionsforholdenes arbejdsdelte struktur, og disse "samfundsmæssige individualitetsformer" kalder den kritiske psykologi med Séve for kravsenheder, som er relateret til hinanden indenfor en arbejdsdelte struktur, og de er altid historisk specifikke og almene krav. Individualitetsformerne er altså det formidlende led mellem individ og samfund, og må ikke forveksles med det konkrete individ, da de er "aktivitetsmatricer" på produktionsforholdenes side. I og med at mennesket realiserer en eller flere individualitetsformer (herunder disses forformer og afledninger), bliver det en individuel personlighed, som på sin særlige måde er i stand til at handle samlet overfor de samfundsmæssige produktionskrav. (Holzkomp i 2, s. 65).

følelsesmæssige befindende præges af disse modsætninger og kan opleves som:

"...en almen diffus uro og ukoncentrerethed ... en art "forstyrrende indre liv" og en subjektiv belastning for individet." (1, s. 97, op. cit UHO-79 s. 250).

"...en forøget almen fysiologisk pirring, en "indre uro", som kræver umiddelbar overvindelse." (1, s. 97, op. cit UHO-79 s. 308).

Denne fundamentale angst kan individet søge at komme til livs på mange måder, den enkelte person kan udvikle forskellige reguleringsformer og reaktions- og handlemønstre. Personen kan søge at afværge konflikter i stedet for at bearbejde dem (forholde sig opportunistisk), fortrænge dem, kan lave erstatnings"opgør" og afledningshandlinger. Altsammen ting som vi kan genfinde i neurosernes forskellige symptomer, hvadenten der er tale om direkte symptomneuroser eller mere grundlæggende karakterneuroser.

Jeg vil ikke komme nærmere ind på de forskellige former for neuraser her, men blot præcisere at:

Den kritiske psykologi forstår psykisk forstyrrelse, herunder neuroser, som en forstyrrelse af selve handleevnen. (3, s. 432). Det vil sige, at symptomet er en integreret forholdemåde, som blokerer for udviklingen af den relative handleevne og medfører stadig ringere muligheder for adækvate konfliktløsninger. Dette medfører, som tidligere nævnt, oplevelsen af at være udleveret til omstændighederne, og en opportunistisk, konfliktafværgende forholdemåde, som følge af angsten for konsekvenserne af eventuelle konfliktopgør.

2.2 - Terapiens mål.

Den kritiske psykologis overordnede mål med en terapi er at udvikle klientens relative handleevne. Dette forudsætter en bestemmelse af handlerummet, dvs. hvad er livssituationens objektive grænser og modsætninger, og hvilke subjektivt udformede grænser og modsætninger er specifikt udviklet i denne persons individuelle historie? Herudfra retter terapien sig mod at udvide klientens handlerum og relative handleevne, gennem dels en forbedring af klientens objektive situation, og dels udviklingen af en konfliktbearbejdende forholden. Dette gøres på baggrund af bl.a. en analyse af det emotionelle befindende, med en tilbageføring af de enkelte elementer heri (som fx. selvstændiggjorte symptomer) til de objektive årsager. Konflikterne mellem den enkelte og omverdenen skal bearbejdes og den enkeltes evne til at ændre på omverdenen udvikles. Udvidelsen af handlerummet skal altså ske gennem

en forbedring af klientens objektive og subjektive livssituation. (3, s. 449).

Dette er nogle meget almene betragtninger, og der er lang vej fra dem til et konkret arbejde med neurosebehandling. Derfor finder jeg ikke den kritiske psykologi umiddelbart anvendelig i sig selv, men jeg mener at den har nogle grundlæggende rigtige antagelser, som det kan være frugtbart at drage med ind som baggrund for konkret neurosebehandling. Dette vil jeg komme nærmere ind på i det mundtlige oplæg til eksamen, hvor jeg vil lægge op til diskussionsspørgsmålene (kap. 5) ud fra nogle vurderinger af tegneterapi anvendt i neurosebehandling. Disse vurderinger bliver foretaget ud fra mit grundlag i den kritiske psykologi, og jeg betragter dem selv som supplerende betragtninger til Hanne Hostrup Larsens egne vurderinger af tegneterapien, der er udviklet på et primært psykoanalytisk grundlag.

Da jeg ikke har været i praktik i klinisk psykologi bliver mine vurderinger foretaget på et teoretisk grundlag, men jeg vil holde mig meget tæt til de resultater og erfaringer, som Hanne Hostrup Larsen beskriver i sin bog "Tegneterapi i neurosebehandling". Derfor vil jeg kort beskrive denne tegneterapi.

3. TERAPISITUATIONENS PRAKTISK-FORMELLE KARAKTERISTIKA.

Tegneterapien udføres i en etableret terapeutisk situation, som har nogle praktisk-formelle karakteristika (som ellers er fælles for mange anvendte terapier). Disse karakteristika vil jeg ridsse op, for så i næste kapitel at se på hvad Hanne Hostrup Larsen mener tegneterapien gør ved neurosen.

Det objektive handlerum er klart afgrænset, terapien foregår et bestemt sted, i et fastsat tidsrum, med fastsatte intervaller mellem møderne, relationerne mellem de involverede er definerede, ligesom de enkelte handlinger bestemmes af de aktuelle følelser og eventuelt materielle til disse.

Terapien foregår altså i en afgrænset og overskuelig egen verden, hvor klienten kender præmisserne for sine handlinger. Dog livets oplevelse af at være magtesløst udleveret til uigennemskuelige situationer, som blokerer handleevnen, søges imødegået i den veldefinerede terapeutiske situation. Klienten kan dermed opleve sig selv anderledes end i sit almindelige samfundsmæssige liv, og dermed kan klienten opnå en ny og anden indsigt i sig selv og sine handlemønstre.

Hvis terapeuten bringer bearbejdelse af klientens øvrige livssituation ind i terapien, eller tager den op på foranledning af klienten, bliver en ny indsigt i klientens egne betingelser også mulig. På baggrund af disse opnåede indsigter kan klientens handlemuligheder i fremtiden tages op.

Men hvordan udvikles klientens relative handleevne i den konkrete livssituation? Udvikles den alene på baggrund af klientens nye og mere adækvate kendskab til sig selv og sin situation? Kan den relative handleevne overhovedet udvikles i en terapeutisk situations lukkede "verden"? Det vender jeg tilbage til i diskussionsoplægget.

4. HANNE HOSTRUP LARSENs TEGNETERAPI.

4.1 - Tegneterapiens mål.

Hanne Hostrup Larsens (HHL) arbejde er udviklet på baggrund af psykoanalysen (specielt er Lorenzers bearbejdning af psykoanalysen anvendt i forståelsen af sprogets udvikling og betydning). Denne baggrund betyder bl.a., at HHLs målsætning er, at klienternes indre konflikter skal gøres bevidste, de skal kende deres forholdemåder og handlemønstre for at kunne opløse de neurotiske symptomer. På baggrund af bevidstheden om sine egne symptomer og disses funktion, må klienten vælge hvilke hun vil beholde som del af sig selv, og hvilke hun vil forkaste. Dette valg skal ses på baggrund af HHLs forståelse af neurosen som udviklet i somspillet mellem individets behov og samfundets krav. HHL forstår samfundsmæssige krav som i vid udstrækning disciplinerende overgreb på individets behov (4, s.50), i modsætning til den kritiske psykologi som forstår de samfundsmæssige krav som de, der udvikler menneskets konkrete behov. Når HHL altså forstår neuroser:

"...mere som et udtryk for en samfundsmæssig måde at reagere på end som egentlig psykisk sygdom."

"...som adfærd, der kan dannes, stimuleres og cementeres bele livet." (4, s.49).

så har denne forståelse, som jeg er meget enig i, en anden baggrund end den kritiske psykologis forståelse. Konklusionen i form af terapiens mål bliver dermed også forskellig, hvilket jeg vil vende tilbage til i diskussionen.

HHLs mål med tegneterapien er altså at give klienten indsigt i sine indre konflik-

ter og forstå dem som sammenstødet mellem klientens egne behov og de samfundsmæssigt accepterede former for tilfredsstillelse af disse behov (som kan være undertrykkende i forhold til klientens ønskede behovstilfredsstillelse, som måske ikke accepteres). Tegneterapiens virkning skal ses i forhold til om der er sat en udvikling igang i klienten, da terapien arbejder med strukturelle personlighedsændringer, og sådanne ikke umiddelbart kan vurderes ud fra om eventuelle symptomer er forsvundet eller ej.

4.2 - Tegneterapiens metode.

HHLs arbejde er lavet ud fra:

"...psykoanalysen som baggrundsteori, fordi den fokuserer på de subjektive strukturer, som jeg anser for enhver terapies første genstand, men jeg vil udbygge dens borgerlige og begrænsende rammer ved at arbejde med et indsigtsbegreb, der afdækker formerne - den indfødte praksis - og viser dem som et resultat af samspillet mellem den menneskelige biologi og et bestemt samfundskrav." (4, s.50 - HHLs fremhæv.)

- og ud fra en erfaring om:

"...bevidsthedsdannelse via manuelle/visuelle erfaringer." (4, s.10).

Dette grundlag får hende til at vælge tegning som betydningsformidler i det terapeutiske arbejde som alternativ til det talte sprog. Dels har hun erfaringer for, at mange klienter har vanskeligt ved at formulere deres erfaringer og følelser abstrakt-verbalt, og dels har hun en forståelse af sproget (ud fra Lorenzer) som i sig selv fastholdende de praksisformer hvorunder det er indlært, og dermed blokerende for at få "nyt syn" på erfaringerne og oplevelserne af dem.

"Lorenzer mener, at det bildende symbol er egnet til at nyformulere de interaktionsformer, der ikke udtrykkes via det verbale sprog. Med udtrykket "nyformulering" fremhæver Lorenzer, at der er tale om en rekonstruktion, der henvender sig til voksenalderen, der allerede er indsocialiseret i sprog. Dette åbner mulighed for at anvende det bildende symbol som bevidstgørende redskab i voksent terapi, hvor det netop for en stor del drejer sig om at ny-benævne de ikke-bevidste interaktionsformer. Interaktionsformer der på en eller anden måde er i modsætning til samfundets krav." (4, s.30).

Tegningen er udgangspunkt for begrebsliggørelse i HHLs terapi - dvs. hun lader ikke være med at bruge det verbale udtryk, men lader tegningerne kontakte de erfaringer og følelser, som så kan formuleres/blive bevidste på en ny måde - altså "nyformuleres" for klienten selv.

HHLs tegneterapi adskiller sig fra det spontane kreative udtryk ved at være et struktureret forløb, hvor hun bruger den barnlige tegneudviklings forskellige fasers karakteristiske udtryksformer til at kontakte de konflikter, klienterne har oplevet i de perioder, den aktuelle tegneform var fremherskende. Denne strukturering har hun udviklet ud fra at sammenholde tegneudviklingens faser og udtryk med faserne aral-, anal-, ødipal-, og latens- (som Freud har benævnt dem) og med disse fasers psykosociale funktionsmåder (som Erikson har skitseret og benævnt).

Øvelsesforløbet er opbygget så det kan starte en reintegrationsproces, ved at gribe tilbage til tidligere udviklingstråns bevidsthedsdannende processer; altså en kontrolleret og tidsbegrænset regression. Selve tegnetoden griber tilbage til en ikke-samfundsmæssiggjort form-erindring, og metoden i sig selv er dermed med til at sætte udviklingsprocessen igang.

Når form-erindringerne er rekonstruerede, vurderes processen og dens resultat på "det voksne niveau" i forhold til formernes realiteter, funktioner og kommunikation. Dermed tilstræber terapien en vekselvirkning mellem en "autentisk" og en realistisk tænkning. Det er i kraft af denne vekselvirkning, at klienten på det bevidste plan kan blive i stand til at tage stilling til hvilke former hun vil ændre, forkaste eller beholde. På denne baggrund kan tegneren aktivt med-udforme et nyt bevidsthedsindhold ved at træne nye former.

De indsocialiserede former viser sig både i tegningernes indhold og i deres formelle karakteristika, ofte ærligst i de formelle elementer, da disse ikke er genstand for opmærksomhed nok til at aktivere forsvaret mod hvad de formidler. Ny indsigt og ændring kan derfor bedst ske gennem arbejde med de formelle elementer. Disse kan som tegneudtryk bearbejdes enkeltvis (fx. zig-zag-linier/aggression udvikles/udtrykkes) - og/eller de kan bearbejdes verbalt gennem ny-benævnelser af former. Begge dele sker i terapien ud fra de hypoteser som HHL har udviklet i forhold til sammenhængen mellem tegneudviklingen og de udviklingspsykologiske konflikter.

4.3 - Tegneterapiens øvelser.

Jeg vil meget forkortet og skematisk skitsere HHLs forståelse af tegneudviklingen og i forhold hertil de øvelser, hun har udviklet på baggrund af samme forståelse.

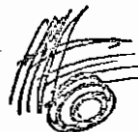
I

Tegneudviklingen starter med tilfældigt skribleri i slutningen af første leveår (aralfasen). Konflikten tillid/mistillid til verden må løses.

"Hypotese: En frustration i den orale fase vil modsvares af en dysfunktion i evnen til tegnerisk at kunne involvere kroppen 100% i sit udtryk. Motorisk og spontant tegneudtryk vil være hæmmet eller virke ligefrem angstprovokerende." (4, s.34).

II

Tegneudviklingens anden fase er kontrolleret skribleri, barnet er nu 1 1/2 - 2 år og inde i første del af analfasen. Konflikten at holde fast ved/slippe, eller tage/give må løses.

"Hypotese: Alvorlig frustrering af barnet i analfasens første del genspejles i tegning som en dysfunktion mellem motoriske og visuelle evner.

Udførelsen af selvstændigt valgte visuelle mønstre vil skabe usikkerhed og angst, idet aktiviteten kontakter den frustrerede evne til at koordinere visuel og motorisk kontrol - den frustrerede evne til at lade vilje og krop arbejde sammen." (4, s.36).

III

Tredje fase er navngiven skribleri, barnet er nu 2-3 år og i sidste del af analfasen. Konflikten mellem lystprincippet og realitetsprincippet skal løses.

"GÅR TUR MED MOR OG FAR"

"Hypotese: En frustrering af barnet i den anale fases slutning modsvares af en manglende evne til tegnerisk at slippe stereotype udtryk, dvs. en manglende evne til at fremstille fantasier ved hjælp af bildende symboler. Det bildende symbol bliver enten så samfundsmæssiggjort at det ikke dækker fantasierne eller det bliver så privat, at det ikke kan kommunikere dem på en forståelig måde." (4, s.38).

Skriblestadiets tegnemåder kan udtrykke og bearbejde prototypiske konflikter, som skal løses livet igennem, nemlig prøvelsen mellem det indre og det ydre, det selvstændige valg kontra den ydre kontrol.

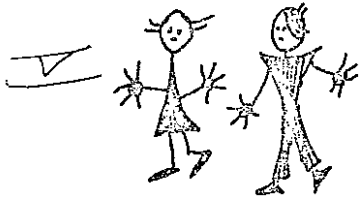
IV

Tegneudviklingens fjerde fase er før-skema-stadiet, som falder i ødipalfasen (3-7-års alderen). Konflikten initiativ/skyld skal løses, barnet søger identitet, bl.a. gennem idemifikation med forælderen af samme køn.

"Hypotese: En alvorlig frustrering af barnet i ødipalfasen modsvares af en manglende fleksibilitet i symboldannelsen. Symbolerne er "tørre" og ensartede og rensede for sprængstof, dvs. der vil ikke findes overdrevelse i forbindelse med emotionelt-ladete detaljer. Associationerne er fattige og detaljerne få og konforme." (4, s.42).

Før-skema-stadiets tegnemåder kan udtrykke og bearbejde de prototypiske konflikter initiativ/skyld, som mennesker må løse livet igennem.

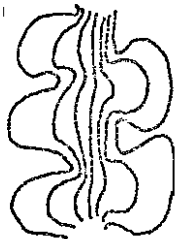

Den femte fase er skema-stadiet, som ligger i slutningen af ødipolfasen, og dermed starten af latensperioden, alderen er 7-9 år. Barnet skal lære at fungere i et socialt fællesskab uden at miste sin egen identitet, og det skal løse konflikten flid/underlegenhed.

"Hypotese: Underlegenhedsfølelse i latensperioden modsvarer of en mangel på bildende symboler eller af symboler, der ingen muligheder giver for at beskrive tingene i sammenhæng med følelser og fantasier. Overdrivelser med emotionelt indhold aktiverer angst og usikkerhed." (4, s.46).

Skemastadiets tegnemåder er ringe udviklet for mange mennesker og derfor lidt anvendelige til at udtrykke og bearbejde pratasymboler/konflikter. Herefter bliver tegneudviklingen stadig mere underlagt bedømmelse i forhold til graden af realisme, og den er derfor ikke anvendelig i terapeutisk sammenhæng.

Ud fra de opridsede hypoteser udvikler HHL et sæt af øvelser. Gennem to pilotundersøgelser opdager hun, at nogle af øvelserne er virklingsløse, hvorfor hun ikke fortsætter med at bruge dem. Jeg vil kort beskrive de øvelser hun anvender (og ikke dem hun kasserer), da mit oplæg til eksamen bl.a. vil inddrage et par eksempler fra hendes bog, og grundlaget for at diskutere både disse og HHLs tegneterapi er kendskab til hendes konkrete øvelser. Beskrivelsen er nødvendigvis meget forkortet, hvilket bl.a. betyder at instruktionerne til hver øvelse i min fremstilling er forfærdelig upædagogiske - det er de ikke i terapien.

De første tre øvelser er "skribleøvelser", og den første af disse er "stregtegning", som bygger på det kontrollerede skribleris metoder og udtryk. Disse blev brugt i tegneudviklingens anden fase (s.10). HHL vælger at starte med denne øvelse, fordi hun finder det færdige produkt mere motiverende end øvelsen fra første fase.

Materialer: hvidt papir, sort spritpen.

Instruktion: tegn en lodret streg, se godt på din streg. Over- og underdriv dens ujævnheder med nye streger på begge sider. Når du synes om den samlede form, så stands.

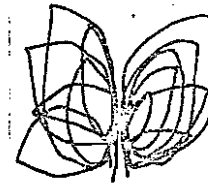
Virkning: Øvelsen viser i tegningen om tegneren kan lade vilje og krop arbejde sammen, dvs. kan acceptere sig selv som hun er og arbejde videre herudfra, accep-

tere sine egne produkter og give dem fra sig uden angst for om de lever op til omverdenens krav. Det er analfasens prototypiske konflikt om at kunne holde fast ved/slippe, hvis løsning vises i tegningens form. Er konflikten "løst" ved en neurose, vil forsvoret vise sig som usikkerhed/angst over at skulle udføre øvelsen. Dette kan bearbejdes i terapisituationen ved at tegneren aktivt finder en ny løsning på konflikten gennem flere tegneøvelser.

Gennem samtale efter øvelsen kan den ubevidste konflikt, som tegningen udtrykker, gøres bevidst, hvorefter tegneren kan træne i at bruge former, som både følelse og fornuft kan acceptere, og som ikke blindt styres af samfundsmæssige forbud mod at nyde selvstændige handlinger.

Øvelsen i sig selv giver som proces og produkt livsfølelse fra sig, så de klienter, hvis konflikter ikke bearbejdes her, oplever glæden ved at skabe papirets overflade om til levende form. (4, s.52-54).

2.

Den anden øvelse er "åndedrættening", som bygger på det tilfældige skribleris metoder og udtryk.

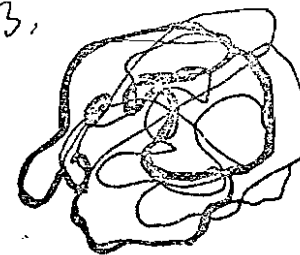
Materialer: hvidt papir, farvekridt i forskellige farver.

Instruktion: tag en farve i hver hånd, sløj af stående foran papiret, tegn med begge hænder samtidig, styret af åndedrættet.

Virkning: Øvelsen viser om tegneren kan vise sin krops udtryk uden intellektuel styring, og acceptere dem, den kontakter konflikten "indre/ydre" - om det indre svarer til omgivelsernes feed-back, en prototypisk konflikt som første gang blev bearbejdet i oralfasen, hvor tillid/mistillid til verden grundlægges.

Også denne øvelse kan videreføres i samtale, og "ny form" kan indøves bevidst. Derudover kan den bruges som afsløringsøvelse som producerer følelsen af at være til stede og autentisk. (4, s.54-55).

3.

Den tredje øvelse er "associationstegning", den bygger på det navngivne skribleris metoder og udtryk.

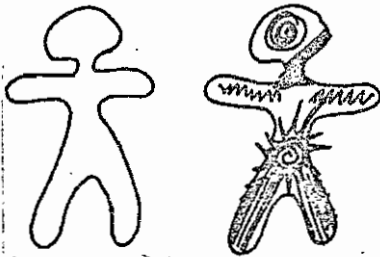
Materialer: stort hvidt papir, alle farver.

Instruktion: tag en farve i venstre hånd, tegn hvad hånden vil, stands når der er tegnet en del. Se på det tegnede - hvis du genkender noget, så tegn det færdigt - digt videre på hvad der kommer frem.

Virkning: Øvelsen kontakter analfasens konflikt holde fast ved/slippe i mere overført betydning end første øvelse. Kan og tør tegneren fantasere og digte, se forbindelsen mellem sin tegning (den fysiske verden) og sine fantasier om den (associationer)? Tør hun benævne de afbildede/sete protosymboler - give adgang for bevidst behandling af dem? Herudfra kan de ikke-benævnte praksisformer nemlig få sprogligt symbol og dermed analyseres og diskuteres.

Som i den klassiske psykoanalyse "frie associationer" kan før-bevidst og ubevidst materiale bringes frem i øvelsen, men dette bliver her betragtet som noget virkeligt i sig selv og ikke reduceret til en "betydning" - dvs. associationerne tolkes ikke i klassisk forstand. (4, s.55-57).

4.

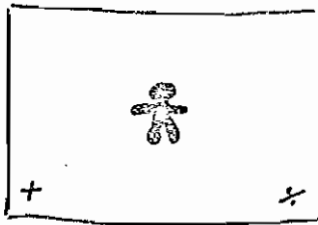

Fjerde øvelse er "indre skemategning", som bygger på før-skema-tegningens udtryk og yndlingsemne: Mennesket - mig selv.
Materialer: sort spritpen, hvidt papir, farvekridt.
Instruktion: tegn omridset af et menneske.
Slap af - mærk hvad der sker i din krop.

Se det i billeder - hvor er energierne, hvor er kroppen levende/død, kold/varm, tom/fuld? Tegn det i dit menneske.

Virkning: Øvelsen kontakter ødipalfasens konflikt initiativ/passivitet - skyldfølelse/selvrespekt, ved at afdække kropsoplevelsens grundlæggende former. Kropsoplevelserne konkretiseres - ubevidste driftsenergi gør sig bevidste, da øvelsen ved samtalebearbejdning viser, hvordan de forbudte følelser (behov) omdannes og passiviseres af forsvaret, så de opleves i form af samfundsmæssigt acceptable kropsoplevelser (spændinger, hovedpine etc.). (4, s.57-58).

5.

Femte øvelse er "+/- tegninger" og den bygger også på før-skema-tegningen og ødipalfasens konflikt, denne gang med fokus på relationerne mellem "jeg" og "de andre".
Materialer: stort hvidt papir, farvekridt, spritpenne.

Instruktion: papiret er verden, du er midt i den. På den ene side af dig tegner du

skrevet i håndskrift: 02-75 21.60

de mennesker du har positive følelser for, på den anden side de du har negative følelser for. Tegn også hvorfor du har de følelser, måske både positive og negative for de samme personer.

Virkning: Øvelsen giver mulighed for billedligt at udtrykke de bevidste følelsesmæssige relationer. I

tegningen af "hvorfor positiv eller negativ" bindes den "verbale" bevidsthed (følelse) sammen med konkrete oplevelser, handlinger og situationer. Disse kan så igen benævnes mere dækkende end følelsen alene, denne bliver forståelig og mulig at arbejde. Om der er sammenhæng mellem den afdækkede bevidsthed og de ubevidste tendenser kan ses på tegningens over-/under-drivelser, detaljer /mangel på samme, energi/mangel på samme i stregføring. (4, s.58-60).

6.

Sjette øvelse (oprindelig nr.9), "navne-tegninger", er tænkt som afsluttende øvelsetype, som demonstration af identitet og valg af former.

Materialer: alle hidtil anvendte må bruges.

Instruktion: I er i et land hvor samtale foregår vha. tegning. I skal præsentere jer - skriv jeres fornavn som almindelig underskrift. Dekorér navnet så det

fortæller om jeres følelser og måde at være på.

Virkning: Øvelsen visualiserer tegnerens identitet vha. formelle grafiske elementer - det bliver et ærligt portræt fordi det sædvanlige forsvar ikke aktiveres af denne nye udtryksform. Sammenholdt med terapiens øvrige tegninger kan udviklingen i forløbet ses, og tegneren må med sig selv overveje hvem hun er, og hvor hun er nu i sin udvikling. Videre arbejde med navneøvelser kan være med til at bringe ønskede former frem og uønskede bort (idet former repræsenterer følelser, handlinger og ønsker). Det drejer sig om at vælge former og vælge sig væk fra former, da "...der bag hver form ligger et biologisk krav, som har fået et samfundsmæssigt udtryk." (4, s.66).

5. DISKUSSIONSOPLÆG .

Jeg har i synopsis gjort min forståelse af psykiske forstyrrelser, herunder neuroser, klar i den teoretiske fremlæggelse af den kritiske psykologis begreber.

Denne forståelse er mit grundlag for at stille nogle spørgsmål til dels hvad der indholdsmæssigt bearbejdes i den terapeutiske situation - og hvor langt man kan nå i denne (terapiens mål)? Dels det specielt overskridende potentiale jeg ser i tegneterapien som behandlingsform - eksemplificeret ved Hanne Hostrup Larsens arbejde. Disse aspekter vil jeg holde et oplæg om til eksamen, og ud fra dette oplæg ønsker jeg at diskutere følgende:

Diskussionsspørgsmål:

Hovedspørgsmålet er, hvordan klientens relative handleevne udvikles i forhold til den konkrete livssituation? Og herudfra -

- 1 - Kan klienten ud fra indsigten i og forståelsen af sin situation og forholdemåde blot vælge at ændre den?
- 2 - Kan den relative handleevne kun udvikles i "den virkelige samfundsmæssige realitet", eller kan udviklingen sættes igang og oplevelsen af at udvide handleevnen "indføres" i den terapeutiske situations trygge og lukkede verden?
- 3 - Kan tegneterapien overskride handlerummets opdeling i dels den lukkede terapeutiske situation og dels den samfundsmæssige realitet, i kraft af at omfatte både betydningsformidling og handlingsforsøg - dvs. foranstalte ikke blot bevidstgørelse, men direkte oplevelse af klienten selv som handlende subjekt?
- 4 - Er det derfor tegneterapien er så "eksplosivt" effektiv i forhold til behandlingen af neuroser?

3/1-83 - Anne Maj Nielsen

LITTERATURLISTE .

Direkte anvendt litteratur:

- 1 - L.Diemer et al.: Drenges samfundsmæssiggørelse og aggressivitet, Psyk.Lab.1980.
- 2 - O.Dreier: Den kritiske psykologi, Rhodos 1979
- 3 - U.Holz kamp-Osterkamp: Motivationsforschung 2, Campus Verlag 1976-78.
- 4 - H.Hostrup Lørsen: Tegneterapi i neurosebehandling, Dansk Psykologisk Forlag 1979.

Baggrundslitteratur:

- D.Brown/J.Pedder: Introduction to psychotherapy, Tavistock Publications 1979.
 G.Brun: Psykotiske børns tegninger, Reitzel 1979.
 Eitinger/Reitnerstøl: Kriser og nevraser, Universitetsforlaget Oslo 1979.
 E.Erikson: Barnet og samfundet
 Identitet, ungdom og kriser.
 A.Freud: Jeg'et og forsvarsmekanismerne, Reitzel 1973.
 S.Freud:Psykoanalysen, J.W.Coppelens Forlag o/s 1975 (Norge).
 Tre afhandlinger om seksualteorien, Reitzel 1973
 J.Gammelgaard: En kamp for det rigtige liv, Rhodos 1981.
 R.Goldin et al.: FAR - sett med norske barns øyne, Tiden Norsk Forlag, 1979.
 K.Holz kamp: Gesellschaftlichkeit des Individuums, Pahl-Rugendstein 1978.
 K.Harney: Hvad er neurose?, Haase 1967
 Nyt syn på psykoanalysen
 R.Højberg-Pedersen: Alle børn kan tegne, J.Fr.Clausens Forlag 1971.
 B.Killingmo: Den psykoanalytiske behandlingsmetode, Universitetsforlaget Oslo 1981.
 Kontext/42: Pubertat og æstetisk praksis
 Ungdomskultur - klassekultur
 S.Korchin: Modern Clinical Psychology, Basic Books Inc.Publishers 1976
 E.Kringlen: Psykiatri, Universitetsforlaget Oslo 1978.
 A.Larenzer: Sprogbeskadigelse og rekonstruktion, Rhodos 1975.
 S.Nielsen: Menneskebilledet i børnetegninger, HumBas RUC 78/79.

Den efterfølgende tekst er udgangspunktet for det oplæg, som jeg holdt ved temadagen 7. maj 1990 under titlen:

KUNO SPRENSSEN

Påvirkningsaspekter i den psykoterapeutiske proces.

1. Indledning.

Jævner Esben Hougaards bog "psykoterapi som non-specifik behandling", er der ikke enighed om præcist hvad det er der får psykoterapi til at virke. Dette oplæg er et forsøg på at komme med nogle synspunkter (med udgangspunkt i Kritisk Psykologiske begrebsrammer) der vedrører udviklingen af de mentale processer (fylo- og ontogenetisk) hos mennesker, samt forsøg på at forstå uhensigtsmæssige former for mental udvikling, (der typisk forstås som psykiske problemer) i et udviklingsmæssigt perspektiv. Oplægget indeholder nogle meget foreløbige synspunkter, men de kan forhåbentlig inspirere eller provokere til at læseren selv funderer videre om emnet.

I oplægget indgår 4 postulater, som jeg forsøger at underbygge eller belyse gennem litteraturhenvisning og eksempler.

1. Der er paralleller mellem menneskets øvrige kognitive og motoriske udvikling og "det psykiskes udvikling" i relation til handleevne.

2. "Psykiske problemer" (eller udvikling af en selvændsk, disintegreret eller restriktiv handleevne) kan forstås som "fastlåste hukommelses- og handlemønstre" i forhold til begrænsede eller mere omfattende sider af handleevne, afhængig af de psykiske problemers omfang. Ved fastlåst skal forstås, at der ikke sker en gradvis integration og påvirkning fra nye handleerfaringer, sådan som der sker ved almindelig menneskelig udvikling.

3. Det specifikke ved psykoterapi (og almindelig psykisk udvikling) er en reaktivering af de (forskelligt placerede) kortikale strukturer der indeholder fastlåste hukommelses- og handlemønstre der har relation til en (eller flere) kriseoplevelser (eller kæde af kriseoplevelser). Denne reaktivering skal føre til nuancering og omdefinering af oplevelses- og handlemønstret for at føre til udvikling (ændring) i forhold til handleevne.

4. Denne ændring kan foregå uden at blive integreret i bevidstheden. (Som kritisk psykolog er denne integration dog væsentlig, for at vi opfatter behandlingen som vellykket).

2. Hjernens opbygning og udviklingen i ontogenesen.

Hjernen er (meget kort og skematisk fortalt) opbygget ud fra et hierarkisk princip. Nederst (og som den fylogenetik ældste del, derfor ofte benævnt krybdyrhjernen) er hjernestammen. Den mellemste del udgøres af det limbiske system (i fylogenetisk perspektiv ofte benævnt pattedyrshjernen). Endelig det øverste funktionsniveau (det fylogentisk senest udviklede) storhjernen eller cortex.

Hjernestammen: Her registreres bl.a. kroppens fysiologiske tilstand (sanseligt-vitale behov) og herfra reguleres bl.a. kroppens (og hjernens) aktivitetsniveau (f.eks. i forbindelse med angst og stress). Dette niveau er også grundlaget for en simpel erkendelsesmekanisme. Der skelnes groft sagt mellem om noget er kendt eller ukendt. **Det limbiske system (emotionelle erkendelsesmekanismer):** Her er det biologiske grundlag for emotionaliteten. Denne form for erkendelse er en anden slags end den abstrakte/analyserende som foregår i storhjernen. Emotionel erkendelse er en helhedserkendelse, som i sig selv kan motivere til handling. F.eks. er vrede en erkendelse af, at nogen har sat en forhindring op. En umiddelbar handling er at gå direkte på forhindringen. Afstanden mellem erkendelse og handling er på det følelsesmæssige erkendelsesniveau kort eller impulsiv. Den impulsive handling er biologisk forståelig, men ofte socialt uhensigtsmæssig (selv om vurderingen godt kan være korrekt).

Storhjernen (kognitive erkendelsesmekanismer): Disse kan kobles ind og analysere den første umiddelbare erkendelse (vi tæller lige til ti inden vi handler). På dette niveau dannes bevidstheden (subjektets refleksion af virkeligheden, af sine egne handlinger og af sig selv). Bevidstheden er ikke oprindeligt givet, den dannes gennem subjektets aktive handlinger i de givne samfundsmæssige strukturer.

I den ontogenetiske udvikling foregår der en udvikling, hvor barnet i starten primært baserer sine handlinger og oplevelser på en regulering og styring ud fra principperne i hjernestammen og det limbiske system. Gradvist sker der en differentiering af handle- og erkendelsesmønstret, ved at strukturer i cortex dannes på baggrund af erfaringer. Oprindelige handlemønstre hæmmes til fordel for en integration (af de gradvist udviklede) kognitive erkendelsesmekanismer (bevidstheden opstår).

3. Motivation.

I det hierarkiske system i hjernen vil en handling kunne vurderes på flere niveauer og udføres på flere måder. Da der er så store variationsmuligheder bliver en overordnet styring nødvendig. Denne styring benævnes motivation. Det motivationelle system er en styringsmekanisme som både kvalitatativt og kvantitativt kan planlægges en handling for at udføre den. Denne planlægning er en styring på baggrund af talrige indkomne informationer kodet med talrige erfaringsdannelse hvilket kan føre til talrige konkurrerende handlemuligheder. Motivationssystemets overordnede mål er handling.

Det motivationelle system er et resultat af samspillet mellem hjernestammens grundlag for opmærksomhed, det limbiske systems emotionelle erkendelsesmekanismer og frontalkortex's kognitive erkendelsesmekanismer. Eller sagt på en anden måde, den menneskelige handleevne baserer sig på en proces der indeholder både emotionel vurdering og kognitiv erkendelse, som fører til motivation, der kommer til udtryk i handlinger.

4. Dannelsen af "det ubevidste".

Forudsætningen for en differentieret og hensigtsmæssig udvikling af den menneskelige handleevne er, at tidligere erfaringer og indlærte handleformer til stadighed integreres med nyvundne erfaringer og viden. Hermed gives der mulighed for nogle kvalitative spring i erkendelsesformerne, som igen udgør basis for nye handleerfaringer, som igen virker tilbage på erkendelsen (et dialektisk udviklingsforhold). Disse udviklingsstræk er den grundlæggende forståelse i Klaus Holzkamps bog Grundlegung der Psychologie.

I en konkret udviklingshistorie indgår der dog altid momenter af restriktiv handleevne, hvilket vil sige handleformer, der objektivt set ikke er i subjektets egen interesse, men som vælges, fordi den umiddelbart (på kort sigt) har nogle fordele, er subjektivt funktionel.

I Grundlegung der Psychologie kapitel 7.5 beskrives f.eks. hvordan disse restriktive valg udgør det dynamiske grundlag for udviklingen af "det ubevidste". Et bestemt aspekt i den proces, som skal føre til en motiveret handling, bliver tilsidesat, overhørt eller "isoleret". (Hvordan dette sker rent teknisk er ikke væsentligt i denne sammenhæng, derimod er det væsentligt at bemærke konsekvensen).

Et bestemt handlemønster eller handlereaktion sættes uden for indflydelse, men vil ved enhver lignende situation alligevel indgå i motivationsprocessen og skal igen "isoleres". Disse (ofte emotionelle vurderinger) virker forstyrrende i forhold til den subjektivt funktionelle (men stadig restriktive) handlemåde.

"Impulsive" handletilskyndelser kan dog (ifølge min forståelse) have deres baggrund på to forskellige niveauer.

1. Fordi der fra hjernestammen registreres nogle kropslige (sanseligt-vitale) behov, som presser på, for at subjektet inddrager disses tilfredsstillelse i handlingerne (sult, tørst, træthed, seksuel lyst m.m.).

2. Fordi der i den emotionelle helhedsvurdering (af en social situation) lægges op til en anden handling, end den der kognitivt vælges og udføres.

Ofte sker der en sammenblanding af disse to forskellige grundlag for de impulser eller handletilskyndelser, som opfattes som kommende fra "det ubevidste". Ved psykiske problemer kan "isoleringen" af impulser, eller fortrængningen blive så diffus, at også sanseligt-vitale behov overhøres.

På den anden side kan en "isoleret" kriseoplevelse på hjernestamme-niveau (da forbindelsen til kroppens aktivitetsniveau og muskelspændinger selvbetændigt kan udgå herfra) "sætte" sig i kroppen, og dermed kan "kroppen" også give meddelelser om angstprovokerende erindringer.

5. Krisebearbejdning.

Der er efterhånden mange erfaringer med, at en oplevelse af at have været i akut livsfare efterlader færre psykiske mén, hvis den konkrete oplevelse gennemarbejdes med brug af så mange mentale funktioner som muligt (intellektuelt, emotionelt, kropsligt o.s.v.). Oplevelsen har dels indprentet sig på det lavere hjerneniveau, som kommer til udtryk ved f.eks. stress-reaktioner, kropslige symptomer og genoplevelser af faresituationen som udløses af ubetydelige signaler. Desuden opleves den på det emotionelle plan med f.eks. vrede, skyldfølelser og angst for at blive forladt. Endelig er der en kognitiv, analyserende registrering af selve hændelsesforløbet.

Krisebearbejdningen går ud på at integrere og nuancere de forskellige oplevelsesformer af den samme hændelse. Jeg trækker her en parallel til den viden der er om hvordan hjernen generelt bearbejder informationer, som f.eks. skal føre til nogle fysiske handlinger. Der ved vi, at på det kognitive niveau er der flere forarbejdningssystemer, som i teorien alle på samme tidspunkt kan forarbejde den samme information, og samtidig er der nervemæssige forbindelser til og fra det subkortikale niveau, som også kan forarbejde og iværksætte handlinger.

Hvis der ikke foregår en krisebearbejdning efter en traumatisk begivenhed, kan der f.eks. ske det, at de hukommelsesspor og handleparatheder der er dannet subkortikalt ikke bliver integreret og nuanceret med de øvrige kortikale hukommelsesspor og handlemuligheder. Istedet foregår der en proces henimod at "glemme" denne oplevelse, d.v.s. isolere den fra at indgå i de øvrige processer. Hvis glemmen ikke slår til (fortrængningen ikke er god nok) dukker der lige pludselig en farlig oplevelse op igen. Den opleves eventuelt subjektivt som mere farlig end hvis den blev analyseret objektivt, fordi der mangler en mere integreret analyse af hvilke faremomenter og handlemuligheder, der reelt var tilstede. Analysen af oplevelsen forbliver på et diffust og impulsivt niveau. For mange mennesker sker der dog en spontan krisebearbejdning, og jeg taler ikke for, at alle nødvendigvis altid skal i terapi.

6. Livshistorisk tidlige kriser.

Som nævnt, vil det helt lille barns oplevelsesformer være baseret på principperne i hjernestammen og det limbiske system. Udviklingsmæssigt er der helt tidligt i livet kun dannet få erkendelses- og handlestrukturer. Disse tidlige erfaringer vil danne udgangspunktet for den videre udvikling, og vil altså være med til at farve, filtrere og forme erfaringer og tolkninger. Og som nævnt, vil der

optimalt foregå en integration af de tidlige erfaringer i de nyere, således at der kan foregå en udvikling henimod stadig mere komplicerede og differentierede handlemuligheder, hvilke også indebærer forskellige kvalitative spring i de kognitive processer.

Der kan også opstå kriser i den tidlige udvikling, som fører til isolering af erkendelses- og handlemønstre, sådan som det er beskrevet under afsnit 5. I det lille barns erfaringsverden, kan det dreje sig om relationen til moderen, begge forældre og eventuelt andre personer omkring det. Disse er barnets totale personunivers på et tidligt tidspunkt. De handlemønstre som grundlægges her, er i første omgang globale, hvilket vil sige, at de rummer hele barnets verden. Hvis disse handlemønstre isoleres (eller bliver til erkendelses- og handlemæssige klicheer), vil der ikke ske en integration (eller en uhensigtsmæssig integration, på grund af fejlfortolkninger eller lignende) med de erfaringer, som barnet får, når det handlemæssige rum udvides udover f.eks. de hjemlige rammer.

Der kan eventuelt udvikles en indsigt i de sociale handlemåder uden for hjemmet (på det kognitive plan), men valget mellem disse handlemåder og de tidligere klicheer står i et stadigt konkurrenceforhold til hinanden, da de ikke er integrerede.

Dette betegnes hos andre teoretiske systemer i psykologien, meget relevant som en dårlig integreret personlighed.

Der kan dog udviklingsmæssigt også foregå en anden form for dårlig integration, som formodentlig bliver samfundsmæssigt mere og mere aktuel. Med den vidensakkumulation, der er udviklet samfundsmæssigt, er der også en større fare for, at det enkelte menneske udvikler sig ved hjælp af delvist isolerede funktionsoptræninger. Dette kan f.eks. betyde, at der bliver huller i den hierarkiske opbygning af erfaringsdannelse, at f.eks. emotionaliteten ikke er integreret i de kognitive færdigheder. Men det kan også betyde, at de delvist isoleret indlærte funktionskapaciteter kun vanskeligt overføres til andre funktioner, der er en dårlig transfer - overføring af viden fra en sammenhæng til en anden.

7. Psykoterapeutiske påvirkningsaspekter.

Hvis man læser Psykolog Nyts temanummer om angst og angstbehandling, er det et meget gennemgående træk, at der i den terapeutiske behandling benyttes to indfaldsvinkler.

1. En kognitiv indfaldsvinkel, hvor der fokuseres på ressourcer og handlemuligheder, (og hvor der eventuelt også trækkes forbindelser til det emotionelle plan).
2. En ikke-kognitive indfaldsvinkel. Denne kan i praksis udføres via frie associationer, drømme, fantasier, tegning/maling, kropsorienterede øvelser (løb, åndedrætsøvelser og muskelafrispending) m.m.

Fælles for de to indfaldsvinkler er, at de kan føre til ændringer i de oprindelige mønstre i hjernen, og dermed være virksomme (de fører til ændringer i det psykiske befindende

eller i handleformerne hos subjektet). Den ikke-kognitive indfaldsvinkel, og forskellige former for hypnose og paradoksal intervention, har dog den ulæppe, at der måske ikke følger en kognitiv indsigt med. Klienten oplever, at der er sket en lettelse i den psykiske lidelsestilstand der var tidligere, men ved ikke hvad han eller andre nu gør anderledes.

Styrken ved de ikke-kognitive indfaldsvinkler er, at de lettere kan "bryde ind" eller på anden måde påvirke de ellers fastlåste tanke- og handleklicheer på "lavere" hjerneniveauer (påvirke de ubevidste processer). Det er ofte netop adgangen til de "isolerede tanke- og handleklicheer" der er den vanskelige opgave i psykoterapeutisk arbejde.

Tilsvarende kan man ad kognitiv vej påvirke de lavere hjerneniveauer, sådan som det for eksempel bruges i visualiseringsteknikker ved kræftbehandling. Ved at "tænke positivt" eller danne tanke billeder om de hvide blodlegemes kamp med kræftcellerne er det muligt at mobilisere kroppens funktioner og forsvarsmekanismer på et lavere (og ubevidst) hjernenæssigt niveau.

Litteratur:

- Angst og angstbehandling. Psykolog Nyt 7.90.
 Niels Engelsted: Evulotion søvn og depression.
 Kjeld Fredens: Hvad er motorik. (Tidsskrift for Idræt 3.87)
 Klaus Holzkamp: Grundleging der Psychologie.
 Esben Hougaard: Psykoterapi som non-specifik behandling.
 Psyke og Logos, nr. 2, 1983: Psykens udviklingshistorie.
 (artikler af Boja Katzenelson, Niels Engelsted, Steen Larsen m.fl.)

Kuno Sørensen
 Nordkrog 10
 2900 Hellerup
 31 62 07 59

Referat fra kritisk psykologisk temadag d. 7.5.90

(Diskussion af Kunos oplæg)

Referenten fik ikke helt fat i det første spørgsmål fra Stoffer vedr. forholdet mellem bevidste/ubevidste processer.

Morten: Mangler det menneskelige niveau - jvnf. den kritiske psykologis terminologi - i oplægget og finder dette noget psykoanalytisk inspireret, men finder det af samme grund samtidig klinisk anvendeligt. Desuden efterlyses nærmere overvejelser over, hvad det er som virker i en psykoterapi/hvad fører til ændringer ved reaktivering.

Kuno: Er ikke "færdig" med sine overvejelser/teoretiseringer i forbindelse med emnet. Reaktivering m. h. p. udvikling og evt. behandling i terapeutiske fremmes på forskellig vis, uddybes det. Ikke kun, men også via almindelig erfaringsdannelse i livet.

Kalle: Genstandsbestemmelsen for psykoterapi bliver for traditionel (snæver). Foreslår at der tages udgangspunkt bredere i fh. t. de sociale strukturer m.v. bl. a. udfra afsæt i en bestemmelse af personlighed.

Kuno: Bestemmelsen er foretaget udfra et livshistorisk perspektiv - er ikke enig i det foreslåede udgangspunkt. Desuden forud for et arbejde konkret i et terapeutisk forhold bør ske en fokusering på den konkrete livshistoriske situation o.a. uden at fratænke øvrige kritiske psykologiske anskuelser vinder.

Bodil: Finder det forenklet at kritisere oplægget som ovenfor med den psykanalytiske synsvinkels dominans, men kunne tænke sig, at man f.eks. så traumer mere i et livshistorisk perspektiv end psykoanalysen gør det og at man tematiserede dette i et kritisk psykologisk perspektiv: at se traumers virkning ikke kun som øjeblikkelig men i et mere langsigtet psyko-socialt perspektiv.

JanP: Mener at man må prøve at se på det Kuno har sagt og ikke udelukkende det han ikke har sagt eller mået at begrebsliggøre endnu.

Kuno: Mener m.h.t. ikke kognitive terapeutiske påvirkningsaspekter, at der bør tages udgangspunkt i (terapi)brugerens egne præferencer/kreativitet som personen selv anvender.

Danielle: Spørger om indfaldsvinklerne som Kuno har skitseret f.eks. er alvorlige i fh. t. psykotiske reaktioner. Vil iøvrigt gerne have en differentiering i fh. t. akutte krisereaktioner vs. de som er mere langtidsvirkende.

Kuno: Mener at de akutte krisereaktioner kommer til at farve erfaringsdannelsen fremover.

Danielle: Beder Kuno uddybe somatiseringsspørgsmålet i fh. t. oplægget.

Morten: Årgrer sig over at det psykoanalytiske - som han finder fastlåst er dominerende i oplægget. Efterlyser en kritisk psykologisk teori om regression m.v. Der findes familie- og samfundsmæssige forudsætninger for f.eks. det psykoanalytiske begreb "gentagelsestvang", mener Morten.

Bodil: Mener det er vigtigt med klare forestillinger begrebsligt omkring hvordan man f.eks. vil tage udgangspunkt i kropsterapi og finder det mindre og finder det mindre farligt med udgangspunkt i det kognitive niveau.

Kalle: Mener ikke at Kunos oplæg er kritiseret for det der mangler. Mener at det vigtige er en samfundsmæssig udvikling socialt og menneskeligt og behandlersamfundet ikke kan være neutralt i denne henseende.

Erita: Mener ikke at regressionsterapi er en entydig positiv fremgangsmåde uformidlet i fh. t. den samfundsmæssige situation.

Kuno: Den samfundsmæssige stivnen genspejles i barnets udviklingsforløb.

(Diskussion af Kunos oplæg)

Kirsten: Vil gerne være mere konkret og præsenterer case-eksempel på et terapeutisk forløb af en traumatiseret pige; Kirsten ser ikke traumatet som den altdominerende faktor - men snarere det psykosociale rum, som pigen efterfølgende befinder sig i.

- Case-eksemplet diskuteres kort bredt i gruppen i fh. t. aspektet psykodynamisk behandling og en bredere forståelsesramme og i forlængelse heraf...

Birthe: Vigtigt med en socialpsykologisk og kulturel forståelsesramme f.eks. i fh. t. flygtninge/indvandrere. Vil også stille spørgsmål til, om man kan være neutral som behandler

Morten: Problematiserer behandlerens "magtsituation" i fh. t. politiske/samfundsmæssige aspekter.

Bodil: Vil gerne have diskussionen rekapituleret (strammet op)

Stoffen: Eksemplificerer udfra forskning omkring skilsmisse, at et traume til lige må ses i lyset af de rammer, hvori det er opstået.

Danielle: Mener ikke at vi skal lade os handlingslamme i fh. t., om vi er kritiske psykologiske nok.

Jan: Mener at vi bør have samtlige vinkler og aspekter med, men at tyngdepunktet ligger henholdsvis på det ene og det andet og herefter integreres.

Kuno: Dette kan gøres f.eks. på sommerlejren, d.v.s. integrere til en større kritisk psykologisk helhed. Vil iøvrigt med referatet udsende nogle tanker/teoretiseringer i fh. t. oplægget i forlængelse af feed-backen efter dette.

Vedr. orientering og diskussion ang. grupperne. Referenten beklager at have glemt at tage referat under dette punkt, derfor kun kort:

Det problematiseres om strukturen med henholdsvis lukkede/åbne grupper, tema-dage og sommerlejre er den mest hensigtsmæssige struktur. Ikke mindst i fh. t. de kritisk psykologiske studerende.

Kammeratligst Birthe.

hammer
ad

PSYCHOTHERAPY AS AN ACTIVITY FORM
 A General Theory of Psychotherapy on the Basis of Critical Psychology
 First Draft Version
 Morten Nissen
 University of Copenhagen

I. The Problem of the General Function of Psychotherapy

Contemporary literature on clinical psychology presents reflections on specific features of psychopathology and psychotherapy in abundance. Yet innovative theoretical reflections concerning the basic function of psychotherapy are rare. This constitutes a problem in the ongoing process of restructuring social and psychiatric institutions (in Denmark) and increasing application of multi-professional teams: Psychotherapy as a tool, the development and mastering of which is a central part of the professional identity of the psychologist, must be understood as such and placed in its social context.

Traditional (psychodynamic, existentialist, systemic, behaviorist etc.) clinical psychology remains, although it contains the (highly valuable) accumulated experience of a 100 years of psychotherapeutic practice, unable to serve as a theoretical platform of a general determination of psychotherapy at a categorial level, for two main reasons:

- the determination of the function of psychotherapy is chained to a metaphysical, individualistic psychopathology in the framework of the "postulate of immediacy" (Leontiev), logically making psychotherapy the eternally unavoidable path to personal development, thus erasing its specific functional characteristics;
- the complete lack of theoretical means to depict forms of social practice which include the subject of activity and reflection and its social conditions and context.

II. Psychotherapy in Critical Psychology

"Critical psychology" (e.g. Holzkamp 1983) has developed a general dialectic-materialist psychological paradigm enabling a theoretical understanding of the concrete personality, a re-interpretation of traditional theories, and thus a reconstruction of clinical psychology on a non-metaphysical basis. Although mainly a paradigmatic research programme, critical psychology soon focused on psychotherapy, responding to practical needs of "critical psychologists", and armed with a general theory of psychological conflict.

The first phase in the approach of critical psychology to psychotherapy (e.g. Holzkamp-Osterkamp 1976, Kappeller et al. 1977, Dreier 1980) consists of analyses at a categorial level: General critique of traditional clinical psychology, and general, "positive" principles concerning the ideal subject, object, and aims (= the content) of psychotherapy.

The second phase of "critical, clinical psychology" represents a more direct reflection of psychological practice, facilitated by an organizational connection of science and practice ("Theorie-Praxis-Konferenz" and other organizations of critical psychology), by way of which critical psychology was confronted with the social and professional situation of the therapist/social worker. The outcome of this research is focused mainly on the positions, interests, the "reasons for action" ("Handlungsgründe") and "action-potency" ("Handlungsfähigkeit") of the therapist and the client (e.g. Dreier 1987, 1988, Bader 1984).

Together, critical psychology thus constitutes an important contribution to the development of a critical, dialectic-materialist theory of psychotherapy:

- categories for the reconstruction of psychopathology;
- basic determinations of the content of psychotherapy - which also equals to a scientific foundation of professional ethics;
- a "social-psychological" expansion of the scientific scope of research in psychotherapy.

At this point, however, the progressive theoretical process and dialogue with practice seems to have come to a stop. Practical critical psychologists urge scientists to develop means to guide psychotherapy as a concrete process, call for "technical methods" and conceptualization of the "micro-processes" of psychotherapeutic activity; the scientists, on the other hand, refuse to give technical forms an independent status, and accuse practitioners of "absolutation of immediacy". This tends to result in a dichotomic separation between a traditional organization of ongoing psychotherapeutic activity, and a critical analytic reflexion as afterthought.

In my view, this impasse is the consequence of a certain obliquity in the categorial system of critical psychology as presented in the "Grundlegung der Psychologie" (Holzkamp 1983), hitherto undetected due to the "perfection" and self-confirmative quality of a theoretical system in contrast to the unceasing self-contradictions of living practice in the institutions of bourgeois society.

I shall postulate two categorial areas of psychology which, in a relative sense, is neglected in the conceptual system of the "Grundlegung...":

- 1- The determination of psychological functions in the "functional-historical" analysis is structured to serve the needs primarily of a framework for the understanding of the "ending point", the relations of the activity of the concrete human individual to its material life conditions. In the developmental analysis of function the moment of content (the "what" and the "why") must be considered primary to the moment of form (the "how"); thus, the form aspect of psychological functions tends to play the role of "vanishing moments", necessarily included at the "junctions", the qualitative leaps of development, but easily neglected in the resulting categories. The outcome is a theoretical tool which tends to "freeze" psychological functions within their conditions and aims; as soon as we start "moving" a concrete psychological function, we need to further unfold and explicitate the moment of form.

2- In the unfolding of the form aspect to analyse psychotherapy a new problem arises: The category system is a paradigm for the study of the concrete human individual, and the general methodology is structured to meet this end. Critical psychology, in its empirical methodology, is a theory of personality. However, psychotherapy is not a psychological function of the individual! Its processes are functions at least of a dyad, and they cannot be represented in an analysis structured around the "scope of possibilities" ("Möglichkeitsraum") of the individual - be it the therapist or the client. Psychotherapy must be a "supra-individual" activity system.

I wish to emphasize that this postulated obliquity of the categorial system of critical psychology does not imply the need for a general revision of the theory, since the presented categories do not negate the aspect of form, nor the existence of "supra-individual" activity systems. I am merely pointing to an "obliquity in priority", necessitating a supplementary analysis at the categorial level to reach a theory of psychotherapy.

To this purpose, I will briefly turn to the history of critical psychology in relation to activity theory, concluding to suggest a revised category of activity form to the paradigm of critical psychology.

III. The Relations of Critical Psychology to Activity Theory

Leontiev's theory of activity (1985) was primarily proposed as a general ontology and methodology of psychology. Applied on human ontogenesis, Leontiev identified various cultural structures of activity, centered around the concepts of individual motive and personal sense - the activity forms - which he used as "mediating categories" in the analysis of concrete human activity (play, learning, work activity etc.).

Leontiev's students (e.g. Galperin, Davidov, Elkonin, Hacker), concentrating on the practical implications of activity theory - the structuring of activity for democratic purposes - took the category of activity form as their starting point, giving low priority to the methodology of historical analysis and the theory of personality. The outcome, in modern activity theory, is a "technology" of activity structures independent of individual personality. Typically, motivational considerations are showed outside the central focus of analysis, as a sort of "natural precondition". In a philosophical work of E. V. Ilyenkov (1977), providing a general categorial basis for modern activity theory, activity forms are determined as the subject matter of logic, the "objective laws of subjective activity".

Criticized (by S. L. Rubinstein among others) of the lack of "system autonomy" of the individual vis à vis cultural activity systems in his theory, Leontiev (1992) outlined general preconditions of personality theory on the basis of activity theory, still proposing the categories of motive, sense, and activity form as a conceptual basis.

Critical psychology, developed in Western Europe and thus confronted with the interrelations of individual and social conflict, as well as a need for a further

(or renewed) historical analysis to apply activity theory in bourgeois society, soon arrived at a critique of Leontiev's personality theory categories - the transformation of social aims into individual motives as embodiment of individual consumption needs or unexplained "higher cultural" needs. With the theory of "action potency" ("Handlungsfähigkeit") and so-called "productive needs" ("Produktive Bedürfnisse"), H.-Osterkamp (1976) overcame the weak point in Leontiev's theory, which tended to blur the distinction of the individual personality from the social form of his activity.

A point which, in a time of reestablishing democratic institutions in Eastern Europe, in afterthought might be considered a "stalinist" ideological feature in the theory of activity, derived from the utopian idea of a conflictless relation of the individual to society (in Leontiev's terms, a unity of social meaning and personal sense) in socialism.

Holzkamp, with the theory of "transcendence of immediacy" ("Unmittelbarkeitsüberschreitung" - 1983, ch. 5) finally founded a general theory of personality in marxist psychology. The human individual is distinguished from the social form of his activity as a consequence of the real, historical "breaking" of the immediate relations between productive activity and individual reproduction; from this point, the individual faces (structures of) social meaning as "action possibilities", at a "gnostic distance", relates consciously and with specific, but generalizable "reasons for action" to himself and to his social "scope of possibilities". The differentiation of personality in its specifically human form is considered a positive consequence of the splitting of "meaning" and "sense", the "problematic" relations between the individual and society.

IV. The Concept of Activity Form as a Mediating Category in Critical Psychology

From this point of view of the personality, cultural activity structures appear in 3 ways:

- 1- as structures of meaning, i.e. potential actions;
- 2- as interpersonal ("inter-subjective") relations; and
- 3- as structures of operations, i.e. culturally developed psychological functions of the individual.

This is a logical consequence of the personality theory viewpoint of critical psychology, following the breaking of the immediate identity of the individual with the social (logical) form of his activity.

The essence of activity theory, however, lies on the other side of the "problematic relation", on the side of objective logic: Activity forms are not subsumed to the "subjective logic" of the personality. The "liberation" in critical psychology of the individual from the immediate identity with the social form of his activity must include the liberation of activities as social forms from their immediate realization by the individual, not only as structures of meaning, i.e. potential activity, but as structures of actual, living activity.

Revising the activity form category of modern activity theory into critical psychology thus means unchaining it of its conceptual dependence of Leontiev's motive system of the individual; it is exactly the "subject-neutral" quality of

modern activity theory, though sharply criticised in critical psychology (e.g. *Haug et al., 1980*), which is its strong point. This does not, however, imply depriving activity of its content, suggesting immaterial, "systemic" structures, generalized abstracted from their material conditions, object and subject, as it is seen especially in *Hacker's* systemic theory of the "hierachical organization" of work activity; in dealing with activity forms, structuralist idealism is a constant temptation. The only way to understand activity forms independent of individual personality, and without formalistic reductionism, is to suggest a collective, supra-individual subject of activity, to determine the activity form as a cooperative structure.

? How!
Hegel

In the light of these considerations, I will put forward a category of activity form as follows:-

The activity form is a supra-individual activity system, culturally developed as a practical mediator in the relations between social and individual activity. The logical status of the category is thus parallel to the "mediating categories" of "position" and "life situation" in critical psychology. Activity forms are not only actually functioning, but sometimes also consciously developed and applied as mediators - as games, judicial rules, ceremonies, methods etc.

Its basic determinant is the content - the transformation of the object or man's relation to it. Yet the activity form should not be considered a mere logical, necessary consequence of its content; rather, it is structured and applied for the purpose of the content.

The subject of the activity form is collective, that is, it is a structure of cooperation. This implies that the activity form realizes not only logical structures of individual acts, but also interpersonal relations. The "family system" category of systemic theory (e.g. Milanese family therapy) is a one-sided structuralistic representation of this aspect of the activity form, interestingly complementary to the activity form concept in activity theory, which focuses exclusively on the object relation side of the activity form.

The individual may relate to the activity form as to other structures of meaning - she may understand it as a "possible structure of acts" from a "gnostic distance", may be subsumed to its logic, or may master it, chance it; one person may apply and master it to control the logic of another person's acts, etc. The (possible) function of the activity form for the individual is that it practically mediates his relations to objective reality, to other persons, and to himself. In the latter aspect, it may be appropriate to assume that conscious reflection is closely developmentally connected to the existence of cultural activity forms.

The activity form may be considered and generalized as a tool, that is, independently of the "scope of possibilities" of the individual, but always connected to the social content of activity. The moment, the form aspect is abstracted from its content, we are involved in a change of activity form, the creation of new tools for new purposes (like when a saw is used as a musical instrument).

Applied methodologically, activity forms may to some, limited extent, give scientific access to psychological functions of personality, since the latter appear as specific, personal aspects of the activity form: As motives, abilities,

and so on. This is the essence of psychological testing; and further, it may be the general "rationale" of *Leontiev's* approach to personality.

The important point here, however, is not to confuse this with the understanding of personality! On the other hand, specially developed activity forms may be the only possible way to (practically) generalize individual psychological functions to the level of "inter-subjective communication", which in turn gives access to personality. This point may be crucial to the methodology of studies in childhood, - and certainly to the methodology of the analysis - and practice - of psychotherapy!

V. Psychotherapy as an Activity Form

At this point I hope I may expect it to be clear that it is only possible to see psychotherapy as an activity form, provided the latter is conceived in the above proposed manner, as a supra-individual, object-transforming activity system; the "traditional" activity form concept of *Leontiev* would never comprehend psychotherapy, with its emphasis on interpersonal relations and the relations of the individual personality to the activity form.

Turning to traditional clinical psychology, it is easy to demonstrate its inability to delimit the function of psychotherapy, the tendency to define psychotherapy forms as immediate consequences of different features of psychopathology:

- Freud*: unconsciousness → conscious interpretation,
oedipus complex → transference
- Paris*: reification → reintegration
projection → awareness
- Glasser*: desengagement → involvement
- Haley*: pathological family structure → restructuring
- Selvini-Pallazzoli*: paradox → counterparadox

Etc.

The activity form is here presented in an ideological form, as a necessity rather than a possibility; this psychotherapy form is thus in general manipulative, a tool in the hands of the therapist, but a blind logic under which the acts of the client is subsumed. This points to the general "reifying" (*Verdinglichende*) paradigm of traditional psychotherapy, the reduction of the subjectivity of the client: The therapist "treats" the client.

This results from a basic problem, which a determination of the function of psychotherapy has to face, and which cannot be resolved in idealistic, metaphysical thinking: The subject of the activity form must deal with an object; if the object of psychotherapy is the very subjectivity of the client, reification seems unavoidable.

Let us turn, then, to the content of psychotherapy, in the terms of critical psychology: The working through (*Searbeitung*) - i.e. analytical reconstruction - of intra- or interpersonal psychological conflict in one or more of the participants (for the theory of psychological conflict, see *Kalzkamp, 1983, ch.*

7.5) to achieve an extension and generalization of action possibilities. Thus, psychotherapy might be defined as the activity form of organized reflection.

The existence of psychological conflict is the basic precondition for the relevance of specially organized reflection: Contradictory motives makes it impossible resolve the problems in an activity with another object (as is the general rule of activity forms). At the same time, psychological conflict constitutes the central issue of the object, although, since psychological conflict inflicts personality as a whole, the limitation must be relative, and the general life practice and action potency of the participant may be turned into the object.

How, then, is it possible to "objectify" the subjective without reification? How can we determine psychotherapy as a cooperative structure of a collective subject transforming an object outside themselves?

This is possible in a special, mental process of construction and transformation of models of the object. The concept of model means a process of mediation, a relationship of reference between the immediate (model) object and the mediated, true object of psychotherapy. The psychotherapeutic model represents the psychological conflict and general life practice of the participant.

Therapeutic models must be conceptual i.e. contain social meaning ("Bedeutungsverallgemeinerung") for the process of generalization to take place; but otherwise, models can be formed and transformed at all developmental level: intuitive ("Anschaulich") or non-intuitive, symbolic or non-symbolic, verbal or non-verbal etc. (for a theory of models, see Davidov 1977). This multi-level modelling is an important methodological feature of psychotherapy.

This broad, unspecific concept of therapeutic models is connected to the fact that the model relation (the relationship of reference) is established by the very existence of a special context of psychotherapy: The psychotherapeutic space. All acts and events in psychotherapeutic space has the (potential) character of psychotherapeutic models. In other words, the very delimitation of the activity form as a context is central to the function of psychotherapy. Without a delimitation of psychotherapeutic space there is no psychotherapy!

Of course, the content of psychotherapy may to some extent take place outside psychotherapeutic space, objectified otherwise - verbally, in religious rituals or whatever; the content of psychotherapy has a "natural", spontaneous place as an aspect of all human activity. It is when it is drawn out of everyday life, into a special context, that psychotherapy is born as a specific function.

The actualized model character of the events in psychotherapeutic space is achieved when they are somehow generalized. Generalization is the essence of the process of attribution or achieving supra-individual, social meaning to phenomena, opening for common action possibilities (the theory of generalization, "Bedeutungsverallgemeinerung", is essential in critical psychology; I cannot resume it here - see Holzkamp, 1983, ch. 8).

The generalization process is the essential "effective" aspect of the process of psychotherapy. In the form of psychotherapeutic modelling, generalization appears in different aspects, indicating and facilitating different approaches and/or developmental levels of psychological functioning: The inter-personal level (transforming experience into communication), the level of collective

objectification (goal-oriented production and transformation of models), and the level of inter-subjective communication (at a "gnostic distance"). The simultaneous existence and transformation of models at several levels of generalization is functionally what makes participation and development possible on the basis of almost any level of psychological functioning. Considering the tendency of partial regression connected with psychological conflict, this is a functional feature of great importance.

Logically, psychotherapeutic models make possible a parallel representation / transformation into practice of different levels, as well as shift from one level to another. Contradictions in or between different modelling levels may confront the individual with seizable developmental tasks. Psychotherapy can make possible a change from one thematic / functional context, in which a "regressive" conflict theme is spontaneously organized at a higher level, to another (e.g. the psychotherapeutic space itself), establishing new possible paths to generalization (cf. the concept of "re-framing"). Etc. - the logic of psychotherapeutic modelling is a rich theme of further analysis, as well in general as in specific forms.

The function of psychotherapy relies on a model relation to reality (psychological conflict, life practice), established by the delimitation of psychotherapeutic space. It is thus activity on the level of ideal representation. A materialist understanding of psychotherapy must reflect this "supra-structure" character, its function in relation to and as a part of the life practice as a whole of the participants. We must study the relations between "therapy" and "practices", and understand that any positive outcome of psychotherapy is the result of the transformation into practice of psychotherapeutic models. Furthermore, in general, progress in the course of psychotherapy, including that on the ideal level, comes from the reciprocal interaction of psychotherapeutic modelling and transformation into practice.

From this view, a fundamental critique may be raised against the idealistic conceptions of traditional theories of psychotherapy. It is a basic, continuously reoccurring fault in theories of psychotherapy to implicitly assume a direct identity of psychotherapy and the life practice of the client.

In Gestalt Therapy and Systemic Family Therapy, for instance, the events and the acts of the client (system) in psychotherapy are considered simply a "sample" of her life practice. In classical Psychoanalysis, the "transference" phenomenon is considered an "automatic" process in the client, and "psychic reality" is considered an isolated, independent "universe".

The negligance of the basic model character of psychotherapy or of the consciousness of the client about it, is not only an expression of the general idealism of the conceptions, but also of the wish of the therapist to see the effect of psychotherapy as immediate results of his acts in psychotherapeutic space. As a consequence, the "transfer effect" of psychotherapy has been given astonishingly little scientific interest. Research has been dominated by an "immediacy-fixated" (Dreier) tradition, according to which the life practice of the client is immediately present in psychotherapy, like a broken leg on the operation table of the physician; correspondingly, the methodology of "transfer value" studies has been dominated by (mostly futile) attempts to statistically measure

immediate "treatment effect", in abstraction from the client's conscious criteria for and activity of practical application.

The subject of psychotherapy is, as mentioned, the collective of the participants. It is essential to separate the primary determination of the subject of psychotherapy from the secondary distinction between the functional roles of the therapist and the client, since the central process is one of generalization, implicating a basic "subject relation" (Subjektverhältnis) of the participants, and a possible change in perspective and roles - as it is indeed seen in immediate practice in some forms of (particularly group) psychotherapy.

Yet right from the start, the subject of psychotherapy includes at least the two logical, functional roles of

- 1- the client, the person(s) whose psychological conflicts / life practice is modelled, and
- 2- the therapist, the person(s) who contributes to the modelling with professionally and/or scientifically generalized concepts and procedures.

The necessary, logical polarity of these two functional roles means that the subject of psychotherapy is necessarily constituted as a practical, cooperative union of principally divergent viewpoints, reasons for action etc., embodied in common aims. This may be referred to as the therapeutic alliance. Constituting the subject of psychotherapy, the therapeutic alliance undergoes constant development in the course of psychotherapy, which in turn is an important aspect of its movement, since psychological conflict involves contradictory activity goals.

VI. The Relation of the Client to Psychotherapy

Since the primary aim of psychotherapy is facilitating the development of the client, by working through her conflicts, the relations of the client to the activity form are in focus, and within this particularly the aspect of reflection (cf. p. 5). In relating to psychotherapy, she relates to relating to herself, in just the conflictful way, which characterizes the object of the activity. Psychotherapy objectifies, and at the same time re-actualizes, the psychological conflict in the client. This is a fundamental structural feature of the psychotherapeutic activity form, from which at least the four following consequences can be drawn:

1. The relations of the participants to the activity form is not, as is usually the case, a mere precondition establishing the framework of activity; on the contrary, these relations belong to the essential content of the activity itself. Consequently, psychotherapeutic modelling must continuously alternate between modelling the object and modelling the activity of modelling itself; meta-communication at various levels must take place. The shifts between levels of meta-communication may in turn be modelled, - or perhaps manipulated (as described especially in the systemic tradition), etc.

2. The delimitation of psychotherapeutic space is an essential precondition for the subjective functionality of psychotherapy, since it makes it possible for the client to engage in working through his psychological conflicts separated from

their immediate consequences in practice, and thus potentially (though temporarily) freed from the "dynamic" blockings in his thinking. The "mediation logic" of psychotherapeutic modelling establishes practically and literally a "gnostic distance" as an action possibility for the client. To be sure, the client is only free of consequence so long as he does not transform psychotherapy into practice, which on the other hand is his reason for being there in the first place. This means that the client must alternate between a relative commitment and uncommittedness in the course of psychotherapy - a movement, which is often interpreted as expressions of the "transference" phenomenon in traditional psychotherapy.

Scope
days
Klyde

3. The emotional valence to the client of the psychotherapeutic models has an autonomous function in psychotherapy along with their conceptual content. Psychotherapeutic modelling thus runs in two continuously alternating phases: the production and transformation of models as generalizing, mediated reflection in one phase, and in the other the client's immediate emotional valuation of their meaning to herself. Given the general function of emotion as immediate, "complex-qualitative" valuation of personal implications of meaning (cf. H.-Osterkamp, 1975), the client's emotions in relation to the models forms an important contribution to psychotherapeutic modelling, tentatively determining their thematic and functional relevance in the ongoing process of forming a coherent hypothetical construction. The autonomous status of the "emotional contribution" is the more outspoken, the more, as a consequence of psychological conflict, the emotions and the cognitions of the client are dichotomized (cf. H.-Osterkamp, 1976). The psychotherapeutic logic of intermitting conceptual modelling and emotional valuation presents in itself an action possibility of bridging the gap between emotion and cognition, and in a broader sense opens psychotherapeutic activity, in the experience of the client, to regressive functional aspects of the action potency of the client.

4. Regression as a necessary functional component of psychological conflict (or more precisely: "restrictive action competence", cf. Holzkamp, 1983, pp. 391 ff.) means that the client must to some extent and in some aspects relate to and act within psychotherapy in a regressive way. On the other hand, the establishing of the psychotherapeutic alliance presupposes that the client also to some extent relates to psychotherapy at a developed, inter-subjective level (modified, of course, in various forms of child psychotherapy). Consequently, the client simultaneously relates to psychotherapy at different developmental levels of psychological functioning.

In traditional psychotherapy, the regressive aspect of the client's relation to psychotherapy is universalized (in terms of "resistance", "transference" etc.) - which is understandable in an "original" conceptualization, concentrating on identifying what is outstandingly specific in psychotherapeutic communication, but unconscious of the "normal" communication of establishing the framework of the activity form itself. This results, however, in a negligence of the core function of psychotherapy, the processes of objectification and generalization. Correspondingly, the regressive aspect has been underestimated in the tradition of critical psychology, focusing on the client's conscious reflection. Together, the opposing

?

Kim
to

?

for
highlight

wanted
→
⚡

traditions represent a real life contradiction in psychotherapy, which can only be reflected in science and practice with the introduction of the "mediating theoretical link" of psychotherapeutic modelling, containing functional relations and transformations between different psychological levels (cf. p. 7-8).

VII. The Relations of the Therapist to Psychotherapy and to the Client

To the therapist, psychotherapy is a form of professional practice; a generalized tool used for specific purposes, and a practical realization and relating-to the conditions and aims of her work. Psychotherapy exists to her before and independently of the individual client; not, however, before and independently of herself, of her own professional identity.

This means that the therapist goes into a concrete psychotherapy in a double way: As the agent of a generalized activity form, and as an individual person practically realizing her professional identity.

In the first aspect, the therapist relates to the concrete phenomena of psychotherapy at a "gnostic distance", mediated by theoretical concepts, institutional and professional procedures. The "distance" itself contributes to the delimitation of psychotherapeutic space, since as a result of this the client does not have to worry about emotionally overwhelming the therapist with his problems.

Functionally, the contribution of the therapist to psychotherapeutic modelling is one of conceptual generalization, the indicating and creating of possible pathways to generalization in actualization and transformation of models. This function presupposes the acquisition and application of a psychological theory, which depicts psychopathological phenomena in a developmental, generalizable understanding. It is only this, progressive, aspect of psychopathology, which can contribute to psychotherapeutic modelling; the pathologizing, individualistic aspect of psychopathology functions in the adverse direction, closing the shutters between the client and his possibilities of "generalized action potency". This inner contradiction in the theories of clinical psychology may be part of the background for the relative ineffectiveness of current psychotherapy.

The conceptualizing contribution of the therapist to psychotherapeutic modelling may, but must not, assume the direct form of "interpretation"; just as often, it is implicitly effective, by way of therapeutic setting, the selection of themes, etc.

The therapist does not necessarily master or control the logic of the psychotherapy as a whole. Very often, the therapist is trained into psychotherapy in a kind of apprenticeship, securing the learning of an action competence, which is not conceptualized, or conceptualized in an ideological form. Partly because psychotherapy has not been sufficiently generalized as a tool, and partly because the aims and conditions of the work of the therapist are contradictory (cf. Dreier, 1988). This tendency not only makes psychotherapy ineffective, but also facilitates the universalization of the manipulative tendency in psychotherapy.

In the second aspect, the therapist enters psychotherapy as a person with her own aims, possibilities, reasons for action etc. Though generalized in relation to

the client, her aims are in their concretion particular expressions of her relating-to the conditions and possibilities in her work. In this sense, she cannot be considered a "neutral agent" of the aims of the client, even though her work may take the social form of the sale of a service. The traditional idea of the neutrality of the therapist is an ideological misrepresentation of the generalized nature of the therapist's aims, thus pointing to an important functional feature of the position of the therapist, but at the same time serving as a "smoke screen" over the contradictions in her work conditions and aims. The therapist forms an equally important part in the establishment of the psychotherapeutic alliance.

Moreover, functioning in psychotherapeutic, multi-level modelling, the therapist is necessarily involved in relations to the client at regressive levels. To combine the functionally generalized and the conflictful personal approach to psychotherapy, and confronted with regressive aspects of psychotherapeutic models, the therapist needs to reflect and generalize his own activity in psychotherapy, independently of the psychotherapeutic activity itself. This reflection may in turn assume the specialized activity form of supervision.

Supervision must, in turn, be "psychotherapeutic", to the extent that the psychological conflicts and regressive functioning aspects of the therapist interact with those of the client by way of the regressive levels of psychotherapeutic modelling; that is, supervision of psychotherapeutic practice exceeds the general scope of professional reflection (analysis of practice) in the direction of systematically implicating a wider field of the life practice of the therapist. This, I must add, is not the same as the traditional, psychodynamic "privatization" and pathologization of the therapist herself.

The relation between the therapist and the client is basically, as mentioned, inter-subjective, i.e. cooperative and mediated. The necessary aspect of regression, however, introduces, as a secondary, but necessary moment, a transfer of power from the client to the therapist, a relation of dependence, since the control of the activity presupposes a "gnostic" functional level, partly lost in regression. The interpersonal relations aspect of psychotherapeutic logic is thus characterized by constant interactions and shifts between dependence and inter-subjectivity, the latter forming, as it were, both the starting point, the basic determinant, and the goal to be (never fully) achieved in the movement of the psychotherapeutic alliance.

The dependence relation aspect in turn facilitates regressive level modelling of interpersonal relations of the client or in her biography, depicting the dependence of the child on the adult (cf. "transference" in psychoanalysis or the emphasis on the power of the therapist in "structural family therapy").

Ethical problems have arisen from the combination of the alleged "neutrality" and the power of the therapist. The solution to these problems lies not in a denial of the regressive aspect of the client-therapist-relation - as is the tendency in current critical psychology - but rather in a unification of the understanding of inter-subjective and dependence relation aspects within the same theory of psychotherapeutic alliance and modelling (as well as in a general democratic access to the practice of therapists).

VIII. General Implications of the Theory of Psychotherapy as an Activity Form

The above proposed theory primarily aims to serve as a development of critical psychology toward practical concretion. Its relevance thus relies on your wish to apply critical psychology - or in a wider sense, activity theory - in the field of psychotherapy. Critical psychology does not promise immediate "succes" in the normal sense in treatment institutions of current society; rather, it promises conflict and problems, confronting our colleagues with self-contradictions and ideological mystifications in their work. On the other hand, a theory of the general function of psychotherapy may be welcomed as a response to practical needs of the psychological profession, faced with the current restructuring of their institutions and practice. Furthermore, the authority of critical psychology in general might be helped by a theoretical tool for the functional analysis of concrete psychotherapeutic processes.

A functional analysis makes it possible to procede from the stage of mere conceptual critique to the stage of factual reinterpretation of traditional practice forms. My theory aims to criticize current psychotherapy, but perhaps even more to understand and explain in scientific categories what is actually going on.

Some of the implications of the theory may point to new forms of psychotherapeutic activity, which has not yet been developed in the framework of traditional clinical psychology; the main direction of further development and concretion of the theory, however, should in my view be the analysis of various, currently existing psychotherapy forms - family therapy, group psychotherapy, psychodrama, etc. etc.

I will leave this to a future investigation.

Bader, K. *Individualisierungstendenzen bei Sozialarbeitern und Sozialpädagogen. Forum kritische Psychologie, 1984:14, 56-81.*

Dawydow, W.V. *Arten der Verallgemeinerung im Unterricht. Volk und Wissen V.E. Verlag, Berlin DDR 1977.*

Dreier, Ole *Familiäres Sein und familiäres Bewußtsein: Therapeutische Analyse einer Arbeiterfamilie. Campus, Frankfurt/M. 1980*

Klienteninteressen in der Psychotherapie. Forum kritische Psychologie 1987:20, 66-83.

Denkweise über Therapie. Forum kritische Psychologie 1988: 22, 42-57.

Haug, Frigga et. al. *Kritik der Handlungsstrukturtheorie. Forum kritische Psychologie 1980:6, 18-86*

Holzkamp, Klaus *Grundlegung der Psychologie. Campus, Frankfurt/M. 1983*

Holzkamp-Osterkamp, Ute *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung I. Campus, Frankfurt/M. 1975*

Motivationsforschung II. Campus, Frankfurt/M. 1976

Ilyenkov, E.V. *Dialectical Logic. Essays on its History and Theory. Progress Publishers, Moscow 1977*

Kappeler, Manfred et. al. *Psychologische Therapie und politisches Handeln. Campus, Frankfurt/M. 1977*

Leontjew, A.N. *Probleme der Entwicklung des Psychischen. Volk und Wissen V.E.Verlag, Berlin DDR 1985.*

Tätigkeit, Bewußtsein, Persönlichkeit. Volk und Wissen V.E.Verlag, Berlin DDR 1982.

ACTIVITY FORM

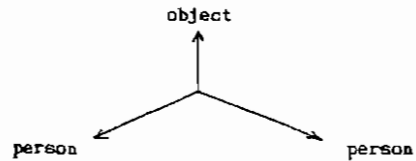
CONTENT DETERMINATION:

Man's transformation of the object or his relations to it

FORM ASPECTS:

Logic of acts

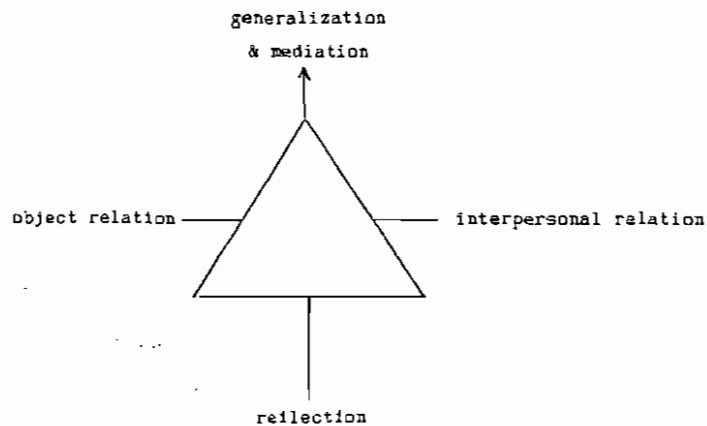
Interpersonal relations

SUBJECT: "Supra-individual", cooperation

TOOL GENERALIZATION: Purpose & Method

PERSONALITY ↔ ACTIVITY FORM:

PSYCHOTHERAPY

CONTENT:

Generalization of psychological conflict, extension of action potency

FORM:

Psychotherapeutic Space

Multi-level modelling:

- interpersonal
- cooperative
- inter-subjective

SUBJECT:

The Psychotherapeutic Alliance
Client / Therapist

The therapy-practice-relation
- mediation, transfer problem

CLIENT ↔ PSYCHOTHERAPY:

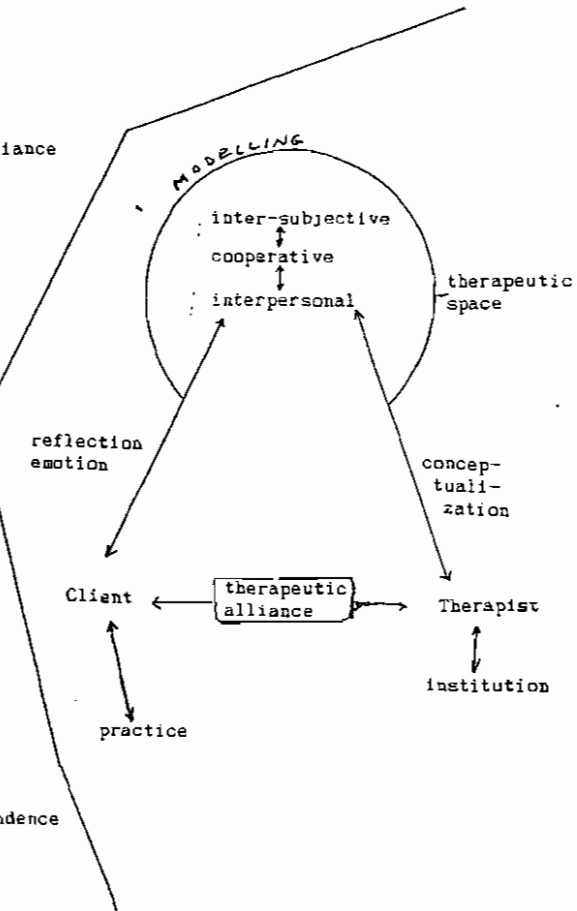
Alternating phases/levels of
Meta-communication
Gnostic distance
Emotional valuation
Regression

THERAPIST ↔ PSYCHOTHERAPY:

Conceptualization
Supervision

CLIENT ↔ THERAPIST:

Intersubjectivity / dependence

EN KRITISK PSYKOLOGISK TEORI OM PSYKOTERAPI
Bosp for optag på kripsy sommerlejr 13/9 1990

1. HVAD SKAL VI (/I) MED EN TEORI OM PSYKOTERAPI?

1. Problemet rejses:

- Samfundsmæssigt: Afgrænsning af psykoterapi som redskab i nye kværfaglige sammenhænge;
- Professionspolitisk: Bestemmelse af psykoterapi som psykologisk professionskompetence; *- forandring → konkret mellem tp & kl.*
- Kritisk-psykologisk: Behovet for konkretisering og stillingslagen til terapiformer;
- I mit forskningsprojekt: En metode til at udforske og praktisere "klientens klarhed over og indflydelse på behandlingen".

2. Teoriens status og anvendelse:

- Traditionelt: X psykopatologi, derfor Y psykoterapi - alt andet implicit. Abstrakte egenskaber - abstrakte teknikker.
- Greft: Reduktion til kategorier: Principper, dogmer, analyseredskaber.
- Erfaringsdannelse eller videnskab: Kritik.
- En kripsy "enkelteori" om psykoterapi: Mulighed, betydningsstruktur, praksisform. Anvender kategorier: modsigelsesforholdet - psykoterapi som tilpasning/frigørelse.
- Re-interpretation med "positiv-bestemmelse"
- Kan den bruges i etableret praksis? Afhænger af formål!

11. HVAD ER EN "PRAKSISFORM"?

1. Et udviklingspunkt i den kritiske psykologi:

- Aktualempiriske teorier om betydningsstrukturer /kooperationsformer.
- Anden metodologisk udfoldelsesdimension end individanalysen.

2. Funktionel afgrænsning: "en praksisform".

- Umiddelbar omsætning af samfundsmæssig kooperationsstruktur i individers handlinger;
- Mål-struktur og genstands /problem afgrænsning
- Sekundær fordeling på individer.

3. Grundmodel for en praksisform

- Indholdsbestemthed (mennesker-genstand)
- Formaspekter (logik, interaktion)
- Individ og praksisform: Mulighedsrelation, underliggende formidling.
- Indhold/form:
  - almengørelse uden formalisering
  - Muligt terapeut
  - praksisformens tilblivelse

4. Praksisform og tankeform

- Tankeformer er selv praksisformer ("distributed cognition")
- Praksisformer indeholder tankeformer som funktionel aspekt (praksisbegreber)
- Tankeformer har genspejlingskarakter (teori)

5. Virksomhedsteorien

- Virksomhedsformer er fordækte praksisformer! *mindt lidt logik.*
- Virksomhedsteorien udvider med "joint activity" *Blindhed for UP ift. historie skum m.v.*
- Reinterpretation: Personlighedens problem og de psykiske processers kulturmønstre

111. TEORIEN OM PSYKOTERAPI

1. Psykoterapiens tilblivelse og omdannelse

- Læge-patient-samtalen og integrationsproblemet: "Tilpassnings-service" som nyt indhold i den gamle form
- Psykoterapiens egen form: Selvmodsigelsen - behandlingskooperation og manipulation, udvikling/tilpasning
- Psykoterapiens omdannelse: Negation: Den analyse som modsigelsesforhold

Formål: selvbehandling.

2. Indhold

- Bearbejdning af psykiske konflikter: almengørelse, udvidelse af handleevne
- Genstand: Psykiske konflikter, livspraksis (refleksion).
- Objektivisering af det subjektive?

3. Form

- Modellering, modelrelation
- Det terapeutiske rum - kontekstualisering
- Modelleringsniveauer:
  - interpersonelle
  - kooperative
  - inter-subjektive

4. Terapi-praksis-forholdet

- "Transfer"-problemet contra "stereotypi"-teorien. Middelbarhed.
- Praksis som bevægelseskraft

5. Psykoterapiens subjekt

- Det kollektive subjekt
- Positionerne terapeut/klient og den terapeutiske alliance
- Det konfliktfyldte subjekt: Kooperation/kamp
- Individuer, grupper, familier...

6. Forholdet mellem psykoterapi og klient(er)

- Psykoterapi som formidlet selv-forholden: Tematisering og aktualisering
- Metakommunikationsniveauer
- Forpligtethed og gnostisk distance
- Tenkeformer og følelser
- Regressionsfænomener

→ forholdet til terapi er et videnskabeligt forhold til sig selv.

7. Forholdet mellem psykoterapi og terapeut(er)

- Dobbeltforholdet: Selvrealisering og funktionsudøvelse
- Funktionen: Begrebsliggørelse, almengørelse. Den professionelle praksis og almengørelsen
- Institutionelle mål
- Regressions-modellering og supervisionsbehov

8. Terapeut-klient forholdet

- Modsigelsen mellem inter-subjektivitet og afhængighed
- Etik: Identifikation, neutralitet og almengørelse

IV. DISKUSSIONER

- Kan teorien bruges som "positivbestemmelse" i reinterpreteration af trad.klin.psyk.?
- Er teorien tautologisk?
- Er det fornuftigt at afgrænse psykoterapi som særlig praksisform?
- Er teorien kognitivistisk?
- ??

maalt begreb
 måske et
 forklaringsbegreb,
 eller hvis
 en fiktion

et begreb
 der
 rummer
 dette hele
 forhold

Bestemmelse af
 vigtigheden af
 genstand, middel
 og menneskes interens
 → og uroligthed af
 de for disse
 almen sprogsætnet
 forhold.

Pos: case
 Neg: af ledi
 når det
 skitser
 ikke er
 indelig
 menneskel
 forhold
 "emne"

Klaus Holzkamp 1
Bibliografie
af 00 1987

FORUM-
MAPPEN

Liebe Freunde/Freundinnen,

ich habe es übernommen, die Literatur von Klaus seit den Zeiten des Umbruchs (Schülerladen/Studentenbewegung) zusammenzustellen; die Bibliographie der vorpolitischen Zeit hat Siegfried Jaeger übernommen (Werke aus dieser Zeit sind hier nur so weit aufgeführt, wie sie mir zufällig bekannt/zugänglich sind). Meine Bitte an Euch, überprüft bitte noch einmal den Zeitraum der Kritischen Psychologie daraufhin, ob ich was vergessen habe. Fehlen tun noch die Beiträge aus den Berichten der 1. und 3. Ferienuniversität und die Sache über Konrad Lorenz in der DVZ (zusammen mit Wolfgang Maiers)

Ausdrucksverstehen im Erlebensaspekt. Eine experimentelle Untersuchung. Dissertation Berlin 1956

Ausdrucksverstehen als Phänomen, Funktion und Leistung, Jb. Psychol. Psychotherap. 4, S. 297-323, 1957

Das Erlebnis des Verstandenwerdens von anderen Völkern. Psychol. u. Prax. 3, 169-178, 1959

"Objektive" und "subjektive" Problembewältigung. Eine experimentelle Untersuchung zur Motivationsdynamik des Denkens. Z. exp. angew. Psychol. 10, 486-513, 1963

Zur Geschichte und Systematik der Ausdruckstheorien. In R. Kirchhoff (Hg.): Handbuch der Psychologie, Bd 5: Ausdruckspsychologie, S. 39-113. Hogrefe, Göttingen 1965

Theorie und Experiment in der Psychologie. Eine grundlagenkritische Untersuchung. Berlin (West) 1964 (2. Aufl. 1981)

Wissenschaft als Handlung. Versuch einer neuen Grundlegung der Wissenschaftslehre. Berlin (West), 1968

Das Problem der "Akzentuierung" in der sozialen Wahrnehmung. Z. exp. angew. Psychol., 12, 86-97, 1965

Klaus Holzkamp und Erich Perlwitz, Absolute oder relative Größenakzentuierung? Eine experimentelle Studie zur sozialen Wahrnehmung. Z. exp. angew. Psychol. 13, 390-405, 1966

Klaus Holzkamp und Peter Keiler, Seriale und dimensionale Bedingungen des Lernens der Größenakzentuierung: eine experimentelle Studie zur sozialen Wahrnehmung, Z. f. exp. angew. Psychol. Bd 14, S. 407-441, 1967

Klaus Holzkamp, Peter Keiler und Erich Perlwitz, Die Umkehrung der Akzentuierungsrichtung unter serialen Lernbedingungen: Theoretische und experimentelle Beiträge zum Problem der sozialen Wahrnehmung, Psychol. Forsch. 32, 64-88, 1968

Autorenkollektiv am Psychologischen Institut der Freien Universität Berlin, Sozialistische Projektarbeit im Berliner

Schülerladen Rote Freiheit. Fischer-Verlag, Frankfurt a. M., 1971

Zum Problem der Relevanz psychologischer Forschung für die Praxis, Psychologische Rundschau, Bd XXI, S.1-22, 1970

Wissenschaftstheoretische Voraussetzungen kritisch-emanzipatorischer Psychologie, Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 1, 5-21 und S. 109-141, 1970)

Konventionalismus und Konstruktivismus, Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 2, S.24-39, 1971

"Kritischer Rationalismus" als blinder Kritizismus, Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 2, S. 248-270, 1971

Kritische Psychologie. Vorbereitende Arbeiten, 1972. Fischer-Verlag, Frankfurt a.M.

Verborgene anthropologische Voraussetzungen der allgemeinen Psychologie (ebenfalls erschienen in: Hans Georg Gadamer und Paul Vogler, Neue Anthropologie, Bd 5, S.237-282, Georg Thieme-Verlag, Stuttgart 1973)

Wissenschaftstheoretische Voraussetzungen kritisch-emanzipatorischer Psychologie (erschieden in: Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 1, 5-21 und S. 109-141, 1970)

Konventionalismus und Konstruktivismus (erschieden in: Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 2, S. 24-39, 1971)

"Kritischer Rationalismus" als blinder Kritizismus (erschieden in: Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 2, S. 248-270, 1971)

Die Beziehung zwischen gesellschaftlicher Relevanz und wissenschaftlichem Erkenntnisgehalt psychologischer Forschung. (Kritisch-historische Analyse der vorstehenden Aufsätze)

Verborgene anthropologische Voraussetzungen der allgemeinen Psychologie. In: Hans Georg Gadamer und Paul Vogler, Neue Anthropologie, Bd 5, S.237-282, Georg Thieme-Verlag, Stuttgart 1973)

Die Beziehung zwischen gesellschaftlicher Relevanz und wissenschaftlichem Erkenntnisgehalt psychologischer Forschung. In: Klaus Holzkamp, Kritische Psychologie. Vorbereitende Arbeiten. S. 207-288, Fischer-Verlag, 1973

Sinnliche Erkenntnis - Historischer Ursprung und gesellschaftliche Funktion der Wahrnehmung. 1973, Athenäum/Fischer-Verlag, Frankfurt a.M. (3. rev.. Aufl. 1976)

Psicologia Critica. Introduzione di Dario Romano, 1974, Gabriele Mazzotta editore. Milano

Significati oggettuali e significati linguistici. In: Guglielmo Belleli (Hg.), Ecologia ed economia. Per un'analisi storica

della soggettività, S. 53-65. Liguori Editore, 1983 (aus: Sinnliche Erkenntnis, 1973, 25-27, 118-128)

Lo sviluppo dei significati simbolici e la mediazione simbolico-linguistica tra la percezione e il pensiero in: Guglielmo Belleli (Hg.), Ecologia ed economia. Per un'analisi storica della soggettività, S. 66-74, Liguori Editore, 1983 (aus Kap.5.3, Sinnliche Erkenntnis, 1973, p.149-158)

Lo sviluppo della percezione nella condizione specifica della società borghese, in: Guglielmo Belleli (Hg.), Ecologia ed economia. Per un'analisi storica della soggettività, S.189-214 Liguori Editore, 1983 (aus Sinnliche Erkenntnis, 1973, 210-236)

Klaus Holzkamp und Volker Schurig: Zur Einführung in A.N. Leontjews "Probleme der Entwicklung des Psychischen", S.XI-LII, Frankfurt, Athenäum-Verlag, 1973

Schurig und Holzkamp, La concezione di Leontjev e l'appropriazione nella società borghese, in: Guglielmo Belleli (Hg.), Ecologia ed economia. Per un'analisi storica della soggettività, S. 182-188, Liguori Editore, 1983 (aus: Zur Einführung in A.N.Leontjev: "Probleme der Entwicklung des Psychischen", 1973, pp XLV-LI)

Kunst und Arbeit - ein Essay zur "therapeutischen Funktion künstlerischer Gestaltung, 1974. In: Klaus Holzkamp, Gesellschaftlichkeit des Individuums. Aufsätze 1974 - 1977, S.17-40. Studien zur Kritischen Psychologie. Pahl-Rugenstein-Verlag, Köln, 1978

Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J.Bischoff, Das Argument 84, 1-75, 1974 (dann in: Gesellschaftlichkeit des Individuums, S. 41-128)

Verhaltenstheorie als letzte Bastion? Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 5, 152 - 160, 1974 (dann in: Gesellschaftlichkeit des Individuums, S. 232-244)

Die Überwindung der wissenschaftlichen Beliebigkeit psychologischer Theorien durch die Kritische Psychologie, Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 8, Teil I, S. 1-22, Teil II, S. 78-97, 1977. (dann in: Gesellschaftlichkeit des Individuums, S.129-201)

Den kritiske psykologis overvindelse af psykologiske teories videnskabelige vilkarlighed, In: Ole Dreier: Den Kritiske Psykologi, S. 27-123, Bibliothek Rhodos, Kopenhagen 1979, (Die Überwindung der wissenschaftlichen Beliebigkeit psychologischer Theorien durch die Kritische Psychologie)

Il rapporto uomo-mondo e la rilevanza delle dimensioni psicologiche, in: Guglielmo Belleli (Hg.), Ecologia ed economia. Per un'analisi storica della soggettività, S. 33-51, Liguori Editore, 1983 (aus: Die Überwindung der wissenschaftlichen Beliebigkeit psychologischer Theorien durch die Kritische Psychologie" (1977))

Kriittinen psykologia ja psykologian teoreettinen mielivaltaisuus I & II, Die Überwindung der wissenschaftlichen

Beliebigkeit psychologischer Theorien durch die Kritische Psychologie I + II in: Psychologia Nr. 5 + 6, 1978, S. 2-18 + S. 4-18

Kann es im Rahmen der marxistischen Theorie eine Kritische Psychologie geben? In: Karl-Heinz Braun und Klaus Holzkamp (Hg.), Kritische Psychologie. Bericht über den 1. Internationalen Kongreß Kritische Psychologie vom 13. bis 15. Mai in Marburg, Bd 1, S. 44-75, Studien zur Kritischen Psychologie, Pahl-Rugenstein, Köln, 1977 (dann in: Gesellschaftlichkeit des Individuums, S.202-230; ferner leicht gekürzt in: Das Argument 103, 316-336).

Berufsverbot im öffentlichen Dienst: Wer indoktriniert wen? Rede, gehalten am 28. Januar 1977 im Rahmen einer Veranstaltung der Aktionsgemeinschaften von Demokraten und Sozialisten (ADSen) der Hochschule West-Berlins "Gegen den Abbau demokratischer Rechte". Zuerst in: Sozialistische Politik 40, S. 17-22, 1977 (dann in: Gesellschaftlichkeit des Individuums, S.256-263)

Gesellschaftlichkeit des Individuums. Aufsätze 1974-1977. Studien zur Kritischen Psychologie. Pahl-Rugenstein-Verlag, Köln, 1978

Kunst und Arbeit - ein Essay zur "therapeutischen Funktion künstlerischer Gestaltung, 1974.

Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J.Bischoff. Zuerst in: Das Argument 84, 1-75, 1974

Die Überwindung der wissenschaftlichen Beliebigkeit psychologischer Theorien durch die Kritische Psychologie, Zuerst in: Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 8, Teil I, S. 1-22, Teil II, S. 78-97, 1977.

Kann es im Rahmen der marxistischen Theorie eine Kritische Psychologie geben? 1977. Zuerst in: Karl-Heinz Braun und Klaus Holzkamp (Hg.), Kritische Psychologie. Bericht über den 1. Internationalen Kongreß Kritische Psychologie vom 13. bis 15. Mai in Marburg, Studien zur Kritischen Psychologie, Pahl-Rugenstein, Köln, Bd 1, S. 44-75, 1977; leicht gekürzter Vorabdruck in: Das Argument 103, 1977, 316-336

Verhaltenstheorie als letzte Bastion? zuerst in: Zeitschrift für Sozialpsychologie, Bd 5, 152 - 160, 1974

Das Marxsche "Kapital" als Grundlage der Verwissenschaftlichung psychologischer Forschung (1976).

Berufsverbot im öffentlichen Dienst: Wer indoktriniert wen? Zuerst in: Sozialistische Politik 40, S. 17-22, 1977

Die gegenwärtige Situation an den Hochschulen und die Notwendigkeit einer Wende in der Hochschulgesetzgebung und Hochschulfinanzierung. Referat, gehalten am 25. November 1977 auf dem hochschulpolitischen Kongreß des Bundes demokratischer

Wissenschaftler (BdWi) in Hamburg. In: Blätter für deutsche und internationale Politik, 1977, 12, S.1448-1466; und in: Hefte zu politischen Gegenwartsfragen Nr. 35, 1978, Pahl-Rugenstein-Verlag, Köln 1978 (zusammen mit dem Wissenschaftler-Bedarfsplan des Bundes demokratischer Wissenschaftler (BdWi) 1978-1980)

Manfred Kappeler, Klaus Holzkamp, Ute H.-Osterkamp, Psychologische Therapie und politisches Handeln. Campus-Verlag, Frankfurt a.M., 1977

Karl-Heinz Braun und Klaus Holzkamp (Hg.), Kritische Psychologie. Bericht über den 1. Internationalen Kongreß Kritische Psychologie vom 13.-15. Mai 1977, Bd 1., Pahl-Rugenstein-Verlag 1977

Karl-Heinz Braun und Klaus Holzkamp (Hg.), Kritische Psychologie. Bericht über den 1. Internationalen Kongreß Kritische Psychologie vom 13.-15. Mai 1977, Bd 2, Pahl-Rugenstein-Verlag 1977

Om de vis te begrijpen moet je het water kennen. een interview met klaus Holzkamp von Antoine Verbij und Niels Brouwer. Spiegeloog, 2e jaargang nummer 33, 1977, S.8-10

Kann es im Rahmen der marxistischen Theorie eine Kritische Psychologie geben? In: Karl-Heinz Braun und Klaus Holzkamp (Hg.), Kritische Psychologie. Bericht über den 1. Internationalen Kongreß Kritische Psychologie vom 13.-15. Mai 1977, Bd 1. S. 46-75, Pahl-Rugenstein-Verlag 1977

Kan der vaere en kritisk psykologi inden for rammerne af den marxistiske teori? (Kann es im Rahmen der marxistischen Theorie eine Kritische Psychologie geben?) Udkast Vol. V, Nr. 2, 1977, S. 159-189; ferner in: Ole Dreier: Den Kritiske Psykologi, S. 123-159, Bibliothek Rhodos, Kopenhagen, 1979

Die kategoriale und theoretische Erfassung der Vermittlung zwischen konkreten Individuen und ihren gesellschaftlichen Lebensbedingungen, In: Karl-Heinz Braun und Klaus Holzkamp (Hg.), Kritische Psychologie. Bericht über den 1. Internationalen Kongreß Kritische Psychologie vom 13.-15. Mai 1977, Bd 1., S.101-110. Pahl-Rugenstein-Verlag 1977

Den kritiske psykologis kategorielle og teoretiske opfattelse af formidlingen mellem de konkrete individer og deres samfundsmaessige livsbetingelser. (Die kategoriale und theoretische Erfassung der Vermittlung zwischen konkreten Individuen und ihren gesellschaftlichen Lebensbedingungen durch die Kritische Psychologie) In Ole Dreier: Den Kritiske Psykologi, S. 189-201, Bibliothek Rhodos, Kopenhagen 1979,

Den kritiska psykologins kategoriella och teoretiska uppfattning av förmedlingen mellan de konkreta individerna och deras samhälleliga livsbetingelser. Psykologi i teori och praktik, Nr. 4, S. 55-62, 1980

Zum Tode von Alexej Nikolajewitsch Leontjew, Forum Kritische Psychologie 4, 5-7, 1977

Zur kritisch-psychologischen Theorie der Subjektivität. Das Verhältnis von Subjektivität und Gesellschaftlichkeit in der traditionellen Sozialwissenschaft und im Wissenschaftlichen Sozialismus. Forum Kritische Psychologie 4, AS 34, 10-54, 1979

Zur kritisch-psychologischen Theorie der Subjektivität II: Das Verhältnis individueller Subjekte zu gesellschaftlichen Subjekten und die frühkindliche Genese der Subjektivität. Forum Kritische Psychologie 5, AS 41, 7-46, 1979

"Historischer Materialismus und menschliche Natur". Rezension des Buches von Georg Rückriem (Hrsg.) mit Beiträgen von J. Ebert, J. Herter, M. Liebbrand-Bachmann, A. Messmann, R. Reipert, G. Rückriem, K. Runge, I. Schoenheit, F. Tomberg, F. Unger und W. Volpert. Forum Kritische Psychologie 4, AS 34, S. 194-215, 1979

Zu Wundts Kritik an der experimentellen Erforschung des Denkens. Referat für das Wundt-Symposium an der Karl-Marx-Universität Leipzig, 1. und 2. Nov. 1979; zur Erinnerung an die Gründung des ersten psychologischen Instituts der Welt durch Wilhelm Wundt an der Universität Leipzig vor 100 Jahren, 1879. Forum Kritische Psychologie 6, AS 49, 156-165, 1980

Jugend ohne Orientierung? (Hauptreferat, gehalten auf den Ostfriesischen Hochschultagen der Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft im DGB, Bezirksverband Weser-Ems, in Aurich am 18.10.1979). Forum Kritische Psychologie 6, AS 49, 196-208, 1980

Individuum und Organisation. Forum Kritische Psychologie 7, AS 59, S. 208-225, 1980

Was heißt "normale" Entwicklung der kindlichen Persönlichkeit? Vortrag auf dem Kongreß "Entwicklung und Gesundheitsgefährdungen von Kindern und Jugendlichen in Familie, Kindergarten und Schule - Möglichkeiten der Prävention", 20.-21. 6. 1980 in Berlin (Veranstalter: Planungsgruppe Gesundheitsforschung Berlin und Fachbereich Erziehungswissenschaften an der FU Berlin). Das Argument 123, S. 650-657, 1980

Ten geleide, In: Peter van den Dool en Antoine Verbij (Hg.): Van nature maatschappelijk. Overzicht van de kritische psychologie, Uitgeverij SUA Amsterdam, 1981

Psychologische Ergänzung des Marxismus? Beiträge zur Vorbereitung der 1. internationalen Ferienuniversität Kritische Psychologie in Ganz vom 7. bis 13. März 1983, S.34-67. Copyright: Autoren und Studieneinrichtungsververtretungen Psychologie der Universität Graz, Innsbruck, Salzburg, Wien. Wien 1982

Theorie und Praxis im Psychologiestudium. Vortrag und Diskussion auf dem "vds-Psychologiekongreß" in Münster, 4.-6. Juni 1982, Forum Kritische Psychologie, AS 99, S. 159-183, 1983

Grundlegung der Psychologie, Campus, Frankfurt 1983 (Studienausgabe 1985)

Was kann man von Karl Marx über Erziehung lernen? Oder: über die Widersprüchlichkeit fortschrittlicher Erziehung in der

bürgerlichen Gesellschaft. Demokratische Erziehung, Heft 1, S. 52-59, 1983

Hvad kan man laere om opdragelse hos Karl Marx, Udkast. Dansk Tidsskrift for Kritisk Samfundsvidenskab Nr. 2, S. 126-151, 1983

"We don't need no education..." Forum Kritische Psychologie 11, AS 93, S. 113-125, 1983

Kritische Psychologie. In: Dieter Frey und Siegfried Greif, Sozialpsychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen. S.75-80. Urban & Schwarzenberg, München, 1983

Nur wer Angst hat, kann vernünftig sein. Gefühl und Rationalität in der Friedensbewegung. Psychologie heute, Nr. 10, S. 57-62, 1983

Gesellschaftliche Widersprüche und individuelle Handlungsfähigkeit. In: Karl-Heinz Braun und Gert Gekeler (Hg.): Objektive und subjektive Widersprüche in der Sozialarbeit/Sozialpädagogik. Bericht von der 2. internationalen Ferienuniversität Kritische Psychologie vom 9.-13. Januar 1984, veranstaltet vom Fachbereich Sozialarbeit der Fachhochschule Fulda. Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, Marburg, S. 89-120, 1984

"Die Menschen sitzen nicht im Kapitalismus wie in einem Käfig". Das Psychologie Heute-Gespräch mit Klaus Holzkamp, psychologie heute, 11, S.29-37, 1984

Zum Verhältnis zwischen gesamtgesellschaftlichem Prozeß und individuellem Lebensprozeß. In: Konsequent-Diskussions-Sonderband 6, Streitbarer Materialismus, S. 29-40, 1984

Kritische Psychologie und phänomenologische Psychologie. Der Weg der Kritischen Psychologie zur Subjektwissenschaft. Forum Kritische Psychologie 14, AS 114 S. 5-55, 1984

Die Bedeutung der Freudschen Psychoanalyse für die marxistisch fundierte Psychologie. Vortrag, gehalten an der Karl-Marx-Universität Leipzig am 5. Oktober 1983, Forum Kritische Psychologie, AS 106, S. 15-40, 1984; ebenfalls in: Manfred Vorweg, Beiträge zur Kritischen Psychologie. Lehrtexte zur Psychologie. Persönlichkeitspsychologie. Karl-Marx-Universität Leipzig, 1985

Selbsterfahrung und wissenschaftliche Objektivität: Unaufhebbarer Widerspruch? In: Karl-Heinz Braun und Klaus Holzkamp (Hg.): Subjektivität als Problem psychologischer Methodik, S. 17-37. 3. Internationale Kongreß Kritische Psychologie, Marburg 1984. Campus, Frankfurt a.M., 1985

Grundkonzepte der Kritischen Psychologie. In: Diesterweg-Hochschule (Hg.): Gestaltpädagogik - Fortschritt oder Sackgasse? GEW Berlin, 1985

Zur Funktion phänomenologischer Analyse in der Psychologie, speziell: Kritische Psychologie. I. Statements von Rainer Seidel, Norbert Groeben, Carl Friedrich Graumann, Klaus Holzkamp. II. Diskussion. In: Karl-Heinz Braun und Klaus

Holzcamp (Hg.): Subjektivität als Problem psychologischer Methodik. 3. Internationale Kongreß Kritische Psychologie, Marburg 1984, S. 142 -167. Campus, Frankfurt a.M., 1985

"Persönlichkeit" - Zur Funktionskritik eines Begriffes. In: Theo Herrmann und Ernst-D. Lantermann (Hg): Persönlichkeitspsychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen, S. 92-101. Urban & Schwarzenberg, München, 1985

Kritik der Vereinnahmung oder Vereinnahmung durch Kritik? Anmerkungen zum "kritischen" Selbstverständnis des Intellektuellen. In: IMSF (Hg.): Intelligenz, Intellektuelle & Arbeiterbewegung in Westeuropa. Materialien einer internationalen Konferenz des IMSF, S. 105-110. Frankfurt, 1985

Handeln. In: Günter Rexilius und Siegfried Grubitzsch (Hg.): Psychologie. Theorien-Methoden-Arbeitsfelder. Ein Grundkurs. S.381-402. rowohlt's enzyklopädie 1986

I. Die Verkenennung von Handlungsbegründungen als empirische Zusammenhangsannahmen in sozialpsychologischen Theorien: Methodologische Fehlorientierung infolge von Begriffsverwirrung.
 II. Experimentieren in der Sozialpsychologie: Empirische Prüfung theoretischer Vorhersagen oder Herstellung von Beispielen für theoretische "Begründungsmuster"? - Eine Diskussion des Artikels unter den Herausgebern (Hubert Feger, Carl Friedrich Graumann, Klaus Holzcamp, Martin Irle), Zeitschrift für Sozialpsychologie 1986, Bd 17, 216-238 u. 239-254

"Wirkung" oder Erfahrung der Arbeitslosigkeit - Widersprüche und Perspektiven psychologischer Arbeitslosenforschung. Vortrag, gehalten am 16. 1. 1986 im Rahmen einer Ringvorlesung am Psychologischen Institut der Freien Universität Berlin. Forum Kritische Psychologie 18, AS 139, S. 9-37, 1986

Wol. f. S.
 HK

... disse særlige betingelser. At der er ansatser til dette, der
 ... i det 20. århundrede, er ikke noget tilstrækkeligt
 ... ind, at det direkte demokrati kan praktiseres. I den
 ... spiller tidsstrukturen - som Marx og Engels anty-
 ... billedet af den hendøende stat - en væsentlig rolle.
 ... de mest fremskredne borgerlige demokratier brugte år-
... redere til at sætte sig igennem. Det er usandsynligt, at op-
... af socialistiske demokratier, som vil afskaffe politisk her-
... som sådan, kan måles i årtier eller konjunkturforløb.

... er oversat fra bogen: «Keine Demokratie ohne Sozialismus. Über den
 ... von Politik, Geschichte und Moral». Suhrkamp 1976, som er en
 ... af Oskar Negt. Artiklen, der bringes her, har også været bragt i
 ... august 1976.

Overlat af Nina Lykke

1. Karl Marx, *Rohentwurf*, Berlin 1953, s. 389.
2. Sammesteds, s. 505.
3. Sammesteds.
4. *Das Kapital III*, MEW 25, s. 828.
5. Sammesteds.
6. Ali Wacker, *Arbeitslosigkeit*, Frankfurt/M.-Köln 1976, s. 160.
7. Fra et manuskript af Hermann Pfütze.
8. Wolfgang Abendroth, *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewe-*
gung, s. 105.
9. MEW 17, s. 543.
10. MEW 17, s. 546.
11. *Der linke Radikalismus, die Kinderkrankheit im Kommunismus*, i: *Ausge-*
wählte Werke, bd. II, Berlin 1954, s. 710.

HOVEDVÆRKET OM KOMMUNISTISK INTERNATIONALE OG DEN KOMMUNISTISKE VERDENSBÆVÆGELSE

**Kommunistisk Internationale blev opløst
 d. 10. juni 1943 efter at have eksisteret
 siden foråret 1919.
 Opløsningen faldt som en bombe i den
 internationale kommunistbevægelse.
 På et tidspunkt hvor Aksemagternes ne-
 derlag til de allerede var nært forestående
 og hvor de vesteuropæiske kommunist-
 partier vandt stadig større tilslutning.
 I dette 1. bind dækkes den kommunistiske
 verdensbevægelses udvikling fra 1919
 til 1943.**

**Krisen i den kommunistiske verdens-
 bevægelse er hovedværket om Kommu-
 nistisk Internationale skrevet af F. Claudin,
 tidligere medlem af det spanske
 kommunistpartis centralkomite.**

**Bogen forhandles af boghandlere og
 bogcafeer og kan også fås ved direkte
 henvendelse til:**

**MODTRYK, Socialistisk forlag A.m.b.A.
 Mejlgade 21-23, DK-8000 Århus C.
 Telefon (06) 12 79 12 . Postgiro 5 21 64 78**

**Fernando Claudin:
 KRISEN I DEN KOMMUNISTISKE
 VERDENSBÆVÆGELSE
 - fra Komintern til Kominform
 BIND 1
 300 sider. Kr. 60,00**

Temafokuseret korttids-gruppeterapi

- beskrivelse af et førstegangsforsøg

SVEND AAGE LYKKE MADSEN
SUSANNE WOLFFBERG

Institut for Klinisk Psykologi
Københavns Universitet
Njalsgade 90
2300 København S
Danmark

Baggrund

På Institut for Klinisk Psykologi ved Københavns Universitet afprøvede vi i 1984-85 en model for temafokuseret korttids-gruppeterapi, der bygger på et psykodynamisk grundlag.

Institut for Klinisk Psykologi er dels behandlingssted og dels forsknings- og uddannelsessted. Til det formål har instituttet en klinik med en børne- og en voksenafdeling. Vores projekt foregik på voksenafdelingen. Institut for Klinisk Psykologi har årligt omkring 2-300 klienthenvendelser og -henvisninger på voksenafdelingen, og afdelingen har årligt omkring 200-230 klienter i behandling. Behandlingen er gratis.

På instituttet arbejdes der med forskellige terapeutiske metoder, og der foregår udviklings- og forskningsarbejde på en række forskellige felter, bl.a. med individuel korttids terapi og med gruppeterapi.

Goldberg et al.'s model

Den model vi arbejdede efter, havde ikke tidligere været anvendt på klinikken. Vores udgangspunkt var derfor beskrivelsen af modellen, som den forelå fra Goldberg et al. (1983), samt klinikens erfaringer på de ovennævnte områder.

Modellen for terapien bygger på, at klientgruppen er sammensat af deltagere af samme køn med et fælles problem, samt med så mange øvrige forhold fælles som

muligt - bl.a. alder, erhverv, socialgruppe, samlivssituation o.a. Desuden bygger modellen på, at en mandlig og en kvindelig terapeut sammen leder gruppen.

Gruppeterapien kører over 10-15 gange á halvanden time én gang om ugen. Tidsbegrænsningen klargøres klienterne fra starten og er en central faktor i terapien. Det understreges for klienterne, at der ikke er tale om en behandling, der kan løse deres problemer, men om en gruppe, der kan bearbejde det fælles problem, som er gruppens tema, og derved måske give klienterne redskaber til selv at arbejde videre.

I selve terapien er de to terapeuter aktive, strukturerende, fortolkende, støttende og konfronterende på et psykodynamisk grundlag. Dette arbejde rettes hele tiden ind mod gruppens tema og forsvars- og modstandsmanifestationer i forhold hertil.

Gennem terapiforløbet registreres og arbejdes ud fra tre faser: Indledningsfasen, hvori temafokuseringen foregår og tilfegnes af alle, bl.a. gennem erkendelse og afdækning af ligheder klienterne imellem (1. og 2. session). Konfliktbearbejdningsfasen, hvori gennemarbejdningen af gruppens tema og problemerne i relation hertil foregår (3.-12/13. session). Afslutningsfasen, hvori problematik og følelser i forbindelse hermed bearbejdes (13.-15. session).

Visitation

Med udgangspunkt i et bestemt klientmateriale blandt klienthenvisningerne og -henvendelserne på klinikken valgte vi fra starten, at fokus for gruppen skulle være temaet: angstoplevelser og oplevelser af mindreværd/manglende selvtillid. Desuden valgte vi, at gruppen skulle bestå af kvinder i 25-35 års alderen. Aldersafgrænsningen skulle sikre et vist fælles livsgrundlag og -perspektiv.

Om visitationen kan generelt siges, at den anvendte terapimodel udelukker deltagelse af klienter med problemer af følgende karakter: aktuelle kriser, grænsepsykosier og psykosier, depressioner, karakterafvigelse - altså gruppen af mere jeg-svage klienter. Desuden udelukkes misbrugsproblemer.

Visitationen lagde vi vægt på en afklaring af karakteren af klienternes psykiske problemer, og vi frasorterede klienter, der ikke ville have tilstrækkelig jægstyrke til at klare konfrontationer og påpegninger af modsætninger i handlinger og oplevelser. Vi lagde vægt på, at der hos vores klienter var evne og styrke til at bearbejde problemer. Dette afklarede vi bl.a. ved at undersøge deres forhold til andre personer, især venner, og deres evne til at dele problemer med disse i en vis udstrækning. Desuden lagde vi vægt på, at klienterne havde løsrevet sig fra forældrene i rimelig udstrækning. Samt endelig at de var motiveret for gruppeterapi.

Hos de klienter, som blev udvalgt til gruppen viste problemerne i relation til temaet sig bl.a. på følgende måder: En var konstant bange for at miste sin partner, fordi hun oplevede, at hun ikke var god nok til ham - dette udløste angstanfald. En havde haft et stærkt angstanfald, hvorunder hun var bange for at miste kontrollen med sig selv og for at gøre skade på nære personer - dette var kombineret med følelsen af ikke at have ret til at stille krav og af ikke at blive forstået

af andre. En oplevede permanent mindreværd i forhold til omgivelserne, hvilket gav sig udslag i angst og stærk tristhedsfølelse. En havde permanent oplevelsen af ikke at blive forstået af andre - dette udløste angst og tristhedsfølelse. En gik i en permanent tilstand af fysisk og psykisk anspændthed og med oplevelsen af ikke at slå til. En havde problemer med altid at være vred og bitter, samtidig med at hun oplevede mindreværd.

Terapiforløbet

Indledningsfasen (1.-2. session): Udgangspunktet for gruppens arbejde blev som nævnt forskellige udtryk for angst og selvusikkerhed. Vi valgte indledningsvis at styre med høj struktur samt med stram fokusering på temaet. Dvs. at vi allerede første gang introducerede på forhånd planlagte angstreducerende, strukturgivende indslag, der gav den enkelte mulighed for at opleve de andre gruppemedlemmers problemer, samt selv, måske for første gang, formulere egne problemer overfor en gruppe nye mennesker. De anvendte strukturgivende indslag i 1. og 2. session viste sig dels at befordre et tryghedsniveau, der bevirkede, at gruppen allerede ved 2. session havde fået et stort personligt materiale at arbejde med. Et materiale, som det var muligt at relatere til gruppens tema.

Temaerne i de to første sessioner var angst, selvusikkerhed og ordet «mindreværd», som blev brugt af mange især i første session. «Engstelsen for, hvad der skal ske i gruppen», samt det «pinlige i at tale om ens problemer» blev ligeledes taget op i indledningsfasen. Temaet om mindreværd blev uddybet i anden session, hvor flere udtrykte deres oplevelser af at «føle sig dum» og «intet værd». Allerede her dukkede på denne måde nogle centrale temaer op, som viste sig at være levende i gruppen under hele

forløbet, selvom de undervejs blev bearbejdet på flere niveauer.

Da vi var opmærksomme på, at gruppen angstniveau af hensyn til den psykodynamiske proces ikke måtte falde for markant, løsnede vi strukturerne til tredje session, og planlagte øvelser blev suspenderet i terapisituationen, hvorefter en ny fase påbegyndtes.

Konfliktbearbejdningsfasen (3.-12. session): Angstniveauet svingede klart op, da strukturen løsnedes, og der viste sig tendenser i gruppen til ønsker om klare regler og styring fra terapeuternes side. Vi arbejdede i denne forbindelse med den enkeltes ansvarlighed for at bearbejde egne problemer, et forhold der jo netop aktualiseredes qua den løse struktur. Terapeuterne indtog en medansvarlig rolle i dette arbejde, således at vi fra session til session tog stilling til den enkeltes situation i gruppen. I det enkelte tilfælde vurderede vi så, hvorvidt vi skulle intervenere og i hvilket omfang. Afgørende herfor blev spørgsmålet om angstniveau og jeg-styrke hos den enkelte.

I konfliktbearbejdningsfasen skete de væsentligste skred i den enkeltes oplevelse af egne problemer og symptomer. I forhold til temaerne »angst for svigt og ensomhed« skete en bearbejdelse af gammel sorg og vrede, som for fleres vedkommende viste sig at bunde i gentagne og/eller traumatiserende oplevelser af dybe svigt og situationer med manglende forståelse fra centrale voksne, i de fleste tilfælde moderen. Temaet om »ikke at være blevet set eller hørt« som barn var meget i fokus. Dvs. det, at der ikke var plads til følelserne – angsten, sorgen, vreden – men at de istedet blev til den ordløse smerte i kroppen, til den oplevede indre tomhed. Vi arbejdede på denne baggrund meget med den enkeltes angst for nye svigt og afvisninger, med angsten for at

miste kontrollen over følelserne og angsten for sindssygen.

Vi arbejdede i denne fase også med opdagelsen af resourcesiden – den indre rigdom, styrken, modet, selvaccepten, opgivelsen af perfektionistiske krav til sig selv. Endvidere med afprøvning af nye handlemuligheder og med en mere overordnet almengørelse af de centrale temaer i gruppen.

Afslutningsfasen (13.-15. session): Da terapeuterne introducerede og tematiserede afskeden for gruppen omkring 12.-13. session, steg angstniveauet tydeligt igen. Gruppedeltagerne fik nu mulighed for at udtrykke og bearbejde afhængigheden i forhold til gruppen og terapeuterne, herunder vreden, ængstelsen og skuffelsen over, at terapien nu skulle afsluttes, og de fik mulighed for at forholde sig til afskedsproblematikkens individuelle og almene aspekter.

I gruppen var der stor forskel på, hvor langt den enkelte nåede i bearbejdelse af gamle erfaringer og traumer. Enkelte følte sig helt parate til at bearbejde afskedstemaet og havde fået ny indsigt, nye handlemuligheder og havde bearbejdet tilstrækkeligt materiale til at kunne udnytte nye, frigjorte potentialer. Andre havde for første gang fået ord på gamle, smertefulde oplevelser og forstod og/eller accepterede nu bedre, hvorfor de havde det svært; de opnåede i større eller mindre omfang ny selvaccept og erkendelse af, at de må arbejde videre med disse temaer en tid endnu, hvis de skal kunne lægge dem bag sig.

Gruppedeltagerne udtrykte generelt følgende om deltagelsen i terapien: At gruppens rammer havde været tryghedsskabende. At det havde været positivt at kunne genkende og få perspektiveret egne problemer i relation til andres, samt at få nuanceret oplevelsen af andres styrke og svaghed. At det havde været befordrende at kunne tale om

egne problemer og møde accept og forståelse. Og at det i gruppen havde været muligt at opnå og formulere ny indsigt i egen baggrund, nuværende situation og personlige udviklingsmuligheder.

Vurdering

Vores erfaringer siger, at en grundig visitationsproces forbedrer mulighederne for et godt resultat af terapien. Det er ligeledes afgørende, at det lykkes at formulere et klart fælles fokus for gruppen. I vores gruppe indgik to deltagere, som nok fik et vist udbytte, men som i en sådan gruppe ikke havde tilstrækkeligt gode rammer til og muligheder for at arbejde dybereliggende oplevelser af afvisning, sorg og savn. En endnu grundigere visitationsproces ville muligvis have afsløret, at disse klienters jeg-styrke lå i grænseområdet for denne terapiform.

Det er vores vurdering, at et fokus, som det af os valgte, er anvendeligt. Ligeledes vil andre oplevelsestemaer være anvendelige som fokus, f.eks. nederlagsfølelse, oplevelser af afvisning, manglende kontakt til andre m.v. Desuden vil en række kriseproblemer kunne være fælles fokus, såsom dødsfald blandt nære, sygdomme (aktuelt kan her nævnes kræft og AIDS), samt operative indgreb. Endelig kan fokus også være en række fælles sociale problemer.

En vigtig faktor i terapien er terapeut-samarbejdet. Vi vurderer, at det er muligt og givende at gennemføre et sådant terapeutisk forløb på trods af terapeuternes forskellige teoretiske ståsted og forskellige terapeutstil. Forudsætningen herfor er dog en åben opmærksomhed på dette forhold i den indbyrdes umiddelbare feedback og bearbejdning af modsætninger, som i alle tilfælde er nødvendig for terapeutsamarbejdet. Gennem dette samarbejde udviklede vi god fornemmelse for, hvem der skulle intervenere hvornår og hvordan, ligesom vi overfor gruppen bevidst kunne arbejde på at være gode modeller for åben og di-

rekte kommunikation.

I forhold til Goldberg et al.'s model nedtonede vi klart overføringsaspektet, men i forløbet kunne vi registrere, hvordan vi i en vis udstrækning indtog traditionelt kønsspecifikke roller i gruppen, hvor den kvindelige terapeut især arbejdede med løsesiden og de kreative aspekter, mens den mandlige terapeut især arbejdede med de kognitive og handlingsmæssige aspekter. I visse tilfælde kom disse roller ind i forhold til bearbejdning af tidligere familieerfaringer hos klienterne. Men grundlinien i terapien var som nævnt det aktivt strukturerende, fortolkende, støttende og konfronterende.

Afslutning

Alt alt har vi fundet, at denne terapiform er anvendelig som ambulant korttidsterapi med de nævnte klientgrupper. Vi mener endvidere, at denne model har en forebyggende funktion i forhold til sådanne klientgrupper, idet den ofte vil kunne være med til at afværge, at disse klienters problemer med tiden udvikler sig til sværere psykiske lidelser.

Vore hidtidige erfaringer rejser en række spørgsmål, som kan og bør diskuteres videre, bl.a. overføringen betydning for modellen og spørgsmålet om værdi og anvendelighed af strukturerende indslag i gruppeterapi.

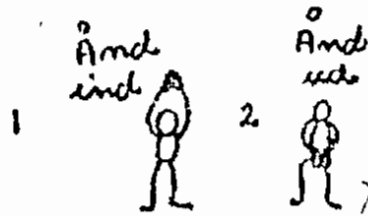
På Institut for Klinisk Psykologi vil der fremover blive arbejdet videre med denne terapiform, og vi kan anbefale andre psykologer at afprøve modellen. Særligt kan dette anbefales, da der idag ikke findes nogen udbredt forskning i mulighederne for ambulant korttidsgruppeterapi. Behovet for en sådan turde være evident.

LITTERATUR

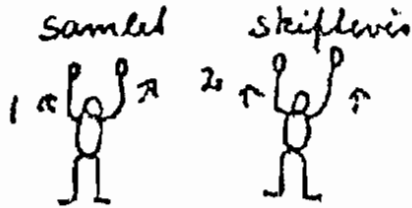
Goldberg, D.A. et al.: Focal group psychotherapy: A dynamic approach. *International Journal of Group Psychotherapy*, 1983, 33 (4), s. 413-430.

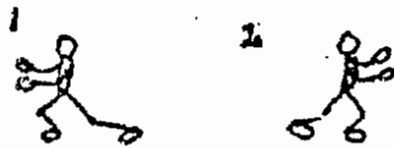
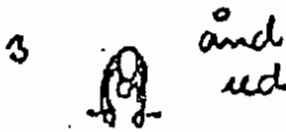
TUREBY-GYMNASTIK

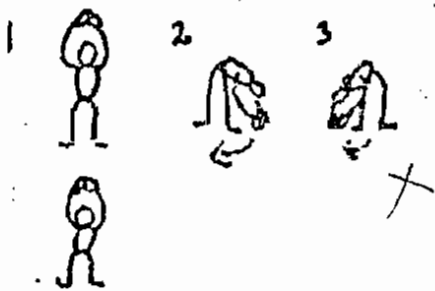
Sørg for mellem øvelserne at ta' en lille luft armene over hovedet, hænderne samlet - ta' armene langsomt ned mens du ånder ud (derne samlet i en spids vinkel).

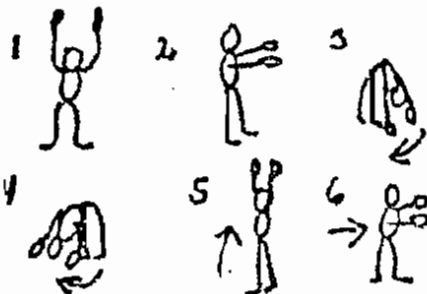
Stræk armene op over hovedet - ånd ind men strækker armene samlet bagud 4 gange - der tar' du skiftevis armene tilbage og ånd dig ind - fald tungt ned med overkroppen ud. Gentag 4 gange.

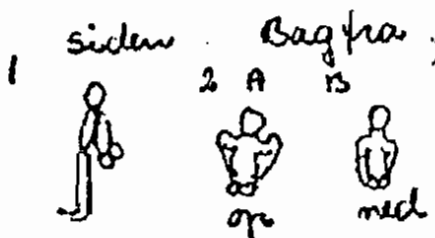
Bøj i det ene ben og stræk det andet ud. Dette til højre, venstre, bagud og fremefod. Tæl til 10 ved hvert ben i hver retning.

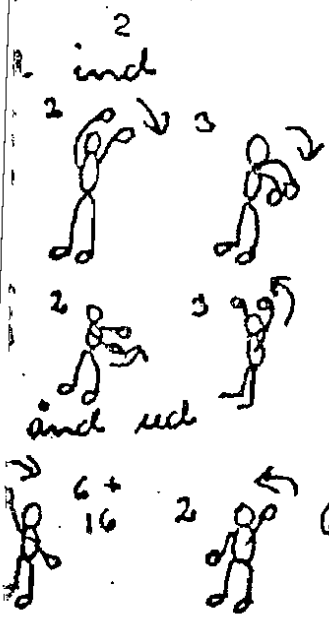
* Armene over hovedet, saml hænderne, ånd ind armene og overkroppen bøjes til venstre over. Du skal helt ned og røre din venstre drej derefter fra venstre mod højre og til højre side. Bevægelsen skal fungere som cirkel. Ta' 3 cirkelbevægelser og ånd ud de med hænderne løftet over hovedet. Gentag cirkelbevægelsen 3 gange til hver side.

Stræk armene over hovedet parallelt, dre kroppen og armene til venstre, ånd ind tungt forover og gå mod højre, mens du å kom op til højre - ånd ind og forfra. Når gjort det 3 gange fra venstre mod højre du modsat 3 gange, fra højre mod venstre

Saml hænderne bag på ryggen, bevæg skuld fremefter 3 gange, så du opnår en masser bevægelse af skuldrene, ånd ind samtidig Lad skuldren falde tungt ned 4 gang og start forfra og gentag 4-5 gange.

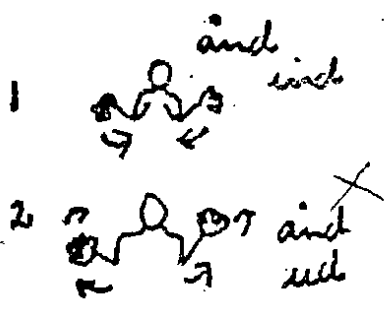

Hold armene parallelt foran dig, sving armene baglæns samtidig, ånd ind og gentag 5 gange - sving derefter armene fremefter 5 gange efter hinanden og ånd ud samtidig med. Gentag 5 gange.

6 vejrmollesving baglæns, hvor du ånder ind - 16 hurtige vejrmollesving, hvor du holder vejret, 6 vejrmollesving fremad, hvor du ånder ud. Gentag 3-5 gange.

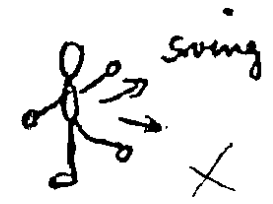
stræk armene helt ud, arme og hænder vandret, ånd ind - armene til siden - sving frem og ånd ud. Når du ånder ud og svinger fremefter "hugger" du hovedet af en fjende og råber hug, så naboen kan høre det. Lad brolet komme fra maven. Altså fremad-højre-fremad-venstre-fremad. 10 gange.

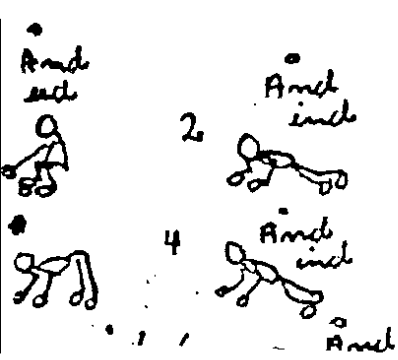
Ånd ind mens du læder hænderne rotere om deres egen akse i en skovlen ind mod hinanden, 6 gange. - Ånd ud mens du skovler "luften" væk fra centrum, 6 gange. Gentag øvelsen 6 gange. Det er kun håndleddet, der skal bevæges.

Bøj dig fremefter med strakt ryg, støt med hænderne på knæene. Ånd ud - tag maven ud og ind 15 gange. Gentag øvelsen 3-5 gange.

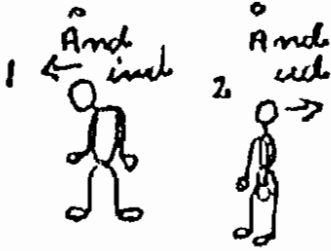

Sørg for at støt godt på benene - sving derefter venstre ben frem og tilbage, lad højre arm følge benets sving, mens venstre arm går modsat, så der opnås et kryds, 20 gange. Skift til højre ben og gør det samme bare modsat.

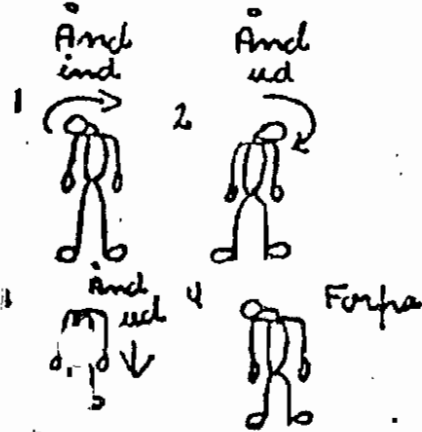

På hug, ånd ud 3 gange, støt med armene, venstre og højre ben bagud, ned og røre gulvet med næsten hele kroppen, ånd ind - strit op med raven, ned igen og ånd ind - hop frem til hugsiddende stilling igen ånd ud. 3-5 gange.

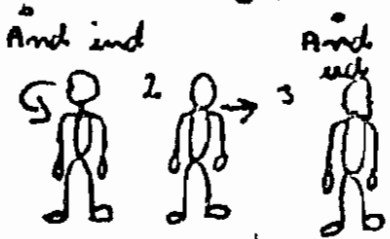
med røven igen (så det bliver

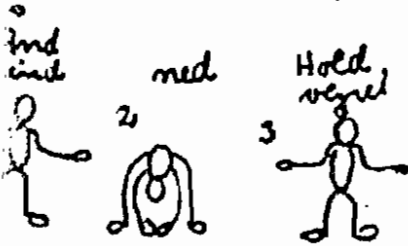
Hold skuldre og hals stille -stræk hovedet frem og sug luft ind.-(du ligner en kamel eller en elefantsnabel i hovedet,når du gør det)Tag hovedet tilbage og ånd ud.Gentag 3 gange.

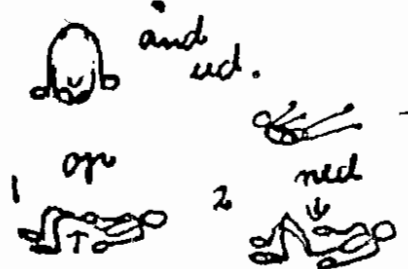
Læg hovedet med højre øre helt ned mod højre skuldre,ånd ind.-rul hovedet langsomt fra højre mod venstre med hovedet faldende bagover.Når du kommer til venstre,lad hovedet falde forover og ånd langsomt ud fra venstre mod højre.skift side.Gør øvelsen 3 gange til hver side.

Drej hovedet til venstre,ånd ind,følg med øjnene den samme linje,når du drejer fra højre mod venstre,så drejningen bliver den samme hele vejen rundt.Husk kun at dreje hovedet.Gør øvelsen skiftevis fra venstre mod højre,højre mod venstre 5 gange.

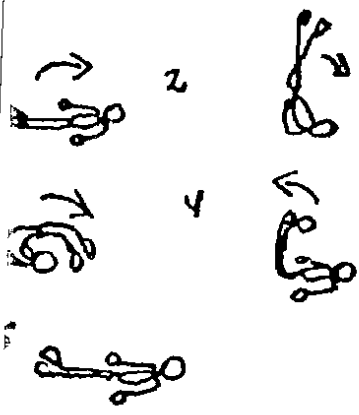
Find en stående hvilestilling-stræk armene ud til hver sin side,med håndfladerne opadvendt. Mærk her står du-du er til-du lever.ånd ind-bøj dig forover,hvil-kom op igen -slut af med at bøje dig forover og ånd ud.

+ Læg på ryggen, løfte både arme og (spredt)ben med to udad- eller nedad- rettede. Lig ned i hvilestilling-bøj benene og bevæg bækkenet rytmisk,i takt med åndedrættet.Det er en lille bevægelse.Ånd ind og ud 10 gange.

+ saksøvelsen, benene skiftes over hinanden. Stadig liggende i hvilestilling,hænderne under balderne,loft benene strakt op og ånd ind.Hold vejret,spred benene -drej dem rundt i en cirkelbevægelse-saml benene igen -spred dem og samtidig med du drejer dem rundt i cirkelbevægelsen, ånder du ud.Saml benene og ned med dem.Gentag 5 gange.

Stadig liggende i hvilestilling-hænderne under balderne. Stræk benene op i luften og lad ryggen følge med i strækket - understøt ryggen med hænderne. Du hviler nu kun på nakken, skuldrene og muligvis det øverste af ryggen. Lad nu benene gå glide i en rolig bue hen over hovedet, og rør med tåspidserne gulvet - helt strakte ben. Andedrættet passer sig selv. Tæl til 10 mens du ligger med benene over hovedet, hvis du kan holde det ud. Rul derefter langsomt tilbage. Du trækker fra med armene og hænderne, så det bliver en rolig glidende bevægelse.

GOD FORMJELSE!

KÆRLIG HILSEN
 OLIVE

